

पुस्तकालय पंथ ना माहकोट १८७६ नी चौथी संद.

IV. 1000

21

मत्तपुरनी सुंदरी.

इतिहास

प्रकाशक.

सोमनाथ प्रेमनाथ.

अधिरति-पुस्तकालय.

किंमत रु. १-०-०

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૬૭૪ વર્ગિક

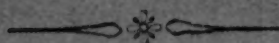
પુસ્તકનું નામ શૈલપુરની સુંદરી

૬૦૧૩

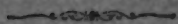
વિષય

‘ગુજરાતી યંત્ર’ ના ગ્રાહકોને ૧૯૦૬ ની ચોથી ભેટ.

શૈલપુરની સુંદરી.

રશ્મિકાન્ત.

પ્રકાશક,

સોમાલાલ મંગળદાસ.

માલિક-‘ગુજરાતી યંત્ર’.

(સર્વે હક્ક કર્તાએ સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

ગુજરાત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ—અમદાવાદ.

આવૃત્તિ પહેલી.

પ્રત ૨૫૦૦

૧૯૦૬

“ ‘ કાળના બહેવા સાથે પ્રત્યેક મનુષ્યમાં સમયોચિત ફેરફાર થાય છે. ’ એ જગતનો સામાન્ય નિયમ છે. આ ફેરફાર મનુષ્યની માનસિક અગર શારીરિક પ્રકૃતિઓમાંજ ફક્ત નહીં પરંતુ શરીરની દરેક સંસ્થાઓમાં તે ફેરફાર દેખવામાં આવે છે. માનસિક, શારીરિક, નૈતિક, આધ્યાત્મિક વિં સંસ્થાઓનું સ્ફુરણ થઈ પ્રતિદીન વૃદ્ધિને પામે છે અને તે દરેક સંસ્થા પૂર્ણાવસ્થાએ પહોંચતાજ મનુષ્ય પોતાની ઉત્તત સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરે છે. ”

“ કાળક્રમદર્શક ઇતિહાસોના લખનારા આપણને શિક્ષણ દે છે કે અમુક પ્રકારના મનુષ્યોએ અમુક પ્રકારનું આચરણ કર્યું તેથી અમુક પ્રકારનું ફળ તહેને મળ્યું. આ ફળ શાથી મળ્યું ?-કેમ મળ્યું ?-અને જો તે મનુષ્ય તે પ્રકારે કર્મ કરવા વિધી ગતિથી દોરવાઈ જાત નહીં તો ઇતિહાસમાં કેટલો ફેરફાર થાત ?-તે વિચારતાં મનુષ્યબુદ્ધિ ખરેખર ! આશ્ચર્ય પામે છે. ”

શ્રી ભલભાઈ ચાવડાં જયેરી.

(જન્મ સંવત. ૧૯૦૧.)

અર્પણ પત્રિકા.

રા. રા. શેઠ લલ્લુભાઈ રાયચંદ ઝવેરી

અમદાવાદ.

માત્ર દોઢ રૂપીઆના વાર્ષિક લવાજમમાં ઝોછામાં ઝોછા ૬ ફૈર્મ-૨૪ પાનાનું અઠવાડીક પત્ર “ ગુજરાતી પંચ ” જે કાંઈ દેશસેવા બળવે છે તેની દ્રષ્ટિ આપના તરફ જાય છે. આપ માત્ર સ્વાશ્રયને લીધે સામાન્ય સ્થિતિમાંથી શ્રીમંત વર્ગમાં પ્રવેશ કરી અમદાવાદના એક સુપ્રસિદ્ધ શેઠ તરિકે પૂજવા લાગ્યા છો, ગરીબોની બંહારે ધાવામાં આપ હુમેશાં તત્પર છો, સખાવત કરવામાં આપના હાથ સદા ઉદાર રહેલા છે, સ્વધર્મ પ્રત્યે મમતા અને પ્રીતિ રાખો છો, શેઠનું મહાન્ પદ પામ્યા છતાં સાદાઈમાં રહો છો, દેશદાઝ હૈયામાં ધારણુ કરેલી છે અને આપે આપનું જીવન દેશી બંધુઓને બોધ લેવા લાયક બનાવ્યું છે-વિગેરે વિગેરે આપના સદ્ગુણોથી આકર્ષાઈ આ પુસ્તક આપને અર્પણ કરવાની રજા લઉં છું તેનો આપ સ્વીકાર કરશો એવી આશા છે.

લી. સેવક.

અમદાવાદ.
તા. ૨૦ માઈ સપ્ટેમ્બર
સન ૧૯૦૬.

સોમાલાલ મંગળદાસ
માલિક અને અધિપતિ
“ ગુજરાતી પંચ. ”

રા. રા. શેઠ લલ્લુભાઈ રાયચંદ ઝવેરીનું

જીવનવૃત્તાંત.

પ્રકાશક તરફથી આ પુસ્તક જોમને અર્પણ કરવામાં આવ્યું છે તે
રા. રા. શેઠ લલ્લુભાઈ રાયચંદ ઝવેરીનો જન્મ આ શહેરના એક જુના
અને જાણીતા ઝવેરી મહુમ રા. રા. રાયચંદ પાનાચંદને સાં અમદાવાદમાં
સંવત ૧૯૦૬ ના માગશર સુદી ૧૩ ના રોજ થયો હતો. રા. રા. રાય-
ચંદભાઈને ત્રણ પુત્ર હતા. તેમાં સૌથી વડીલ રા. દલપતભાઈ, તેમનાથી
ન્હાના રા. જગનભાઈ અને સૌથી ન્હાના રા. લલ્લુભાઈ હતા. તેમાં રા.
દલપતભાઈ સં. ૧૯૨૨ માં અને રા. જગનભાઈ સં. ૧૯૪૯ માં ગુજરી
ગયેલા છે અને હયાતભાઈમાં ફક્ત રા. રા. શેઠ લલ્લુભાઈ છે. મહુમ ઝવેરી
રા. રા. રાયચંદભાઈ, ઝવેરીનો તથા ધીરધારનો ધંધો કરતા હતા અને
તેઓ પોતાની પાછળ રૂ. ૨૫ હજારની મીલકત મૂકી સં. ૧૯૧૯ માં ૫૭
વર્ષની ઉમરે ગુજરી ગયા હતા. તે વખતે રા. રા. શેઠ લલ્લુભાઈની ઉમર
માત્ર ૧૩ વર્ષની હતી. આઠલી ન્હાની ઉમરે ધણું બાળકો વિદ્યાર્થી અ-
વસ્થામાં હોય શાળામાં ઇંગ્રેજી ભાષાની શરૂઆત કરતા હોય છે અને
“ ધંધો ” શી ચીજ છે તેનું તેમને બિંદુકુલ જ્ઞાન તો શું પણ જ્ઞાન
સરખું હોતું નથી; પરંતુ એ અવસ્થામાં રા. રા. શેઠ લલ્લુભાઈનું જીવન
જૂદીજ દિશામાં દોડ્યું હતું. તેઓ માત્ર ગુજરાતી ભાષાનું થોડું જ્ઞાન
મેળવી સં. ૧૯૧૮ ની સાલમાં ૧૩ વર્ષની ન્હાની વયથી પોતાના પિતા-
શ્રીના ઝવેરીના ધંધામાં જોડાયા હતા. ધંધામાં તેમનો શોખ ધણો હતો,
અને શુદ્ધ જ્ઞાનત રાખી આપ બળથી આગળ પડવા ઉપરજ તેમનું નિશ્ચાન
હતું. ઝવેરીના ધંધામાંથી તેમણે પરચુરણ વ્યાપાર કરવા માંડ્યો અને
રહેતાં રહેતાં શેર દલાલીનો ધંધો તેમણે પકડ્યો હતો. બાદ સંવત
૧૯૫૧ માં ધી અમદાવાદ ન્યુ સ્પીનીંગ એન્ડ મેન્યુફેક્ચરીંગ મિલ બનાવી
એટલમાં સં. ૧૯૫૬ માં ભયંકર દુકાળનું સંકટ આવી પહોંચ્યાથી ધણી
મુશ્કેલી પડ્યા છતાં તેમણે આ મિલને અડગધૈર્યથી ઉભી રાખી. બાદ સં.
૧૯૫૮ માં તેમણે “વ્યાપાર ઉત્તેજક સ્પિનિંગમિલ” રાખી તેને ધણી સારી
સ્થિતિમાં લાવી મૂકી છે અને હાલ નવી “ હરીપુર સ્પિનિંગ મિલ ”
તેમણે તૈયાર કરાવવા માંડી છે.

મિલના ધંધામાં આગળ વધવાની ઇચ્છા રાખનારાઓને ઇંગ્લેન્ડ ભા-
પાતું જ્ઞાન હોવું જોઈએ છીએ--એ ભાષાની સાહાય્ય વડેજ એ ધંધાની
શરૂઆત કરનારાઓ ફાવી શક્યા છે, પરંતુ રા. રા. શેઠ લલ્લુભાઈની
ખાખતમાં તેમને ઇંગ્લેન્ડ ભાષાતું જ્ઞાન મિલકતું નહીં હોવા છતાં અને
ગુજરાતી ભાષામાં પણ તેમનું જ્ઞાન થોડું હોવા છતાં તેઓએ મિલનો
ઉદ્યોગ ધમધોકાર ચલાવ્યો છે એટલુંજ નહીં પણ તેમણે જે જે ધંધા
હાથમાં લીધા તે દરેકમાં પૂર્ણ ફત્તેહ મેળવી છે. એ તેમના સ્વાશ્રયનુંજ
પરિણામ છે-- રા. રા. શેઠ લલ્લુભાઈ સ્વાશ્રય વડેજ એક સામાન્ય સ્થિ-
તિમાંથી શ્રીમંત વર્ગમાં આવી પહોંચ્યા છે. આપદાદાની શ્રીમંતાઈના
પ્રતાપે શ્રીમંતાઈ ભોગવવી એમાં કાંઈ વિશેષ મુશ્કેલાઈ નથી પદંતુ
આપજનવડે શ્રીમંતાઈ પ્રાપ્ત કરવી એજ કડીન કાર્ય છે--એ કાર્ય માટે
પ્રમાણિકતા, ધૈર્ય, ખાખત, દયા, ક્ષમા, હિમ્મત અને જાત મહેનતની જરૂર
છે, એટલે એ સર્વ સફળજીને લીધેજ રા. રા. શેઠ લલ્લુભાઈ રાયચંદ
ઝવેરી અમદાવાદના એક નામાંકિત શેઠ તરીકે આજે, યોગખાવા
લાગ્યા છે.

પરંતુ "શેઠ" કહેવાયે "શેઠ" નથી. સુખ સંપત્તિ મળ્યા છતાં સાદાઈ
અને સખાવતમાં ઉદાર દિલ રાખનારા રા. રા. શેઠ લલ્લુભાઈના જેવા
સજ્જન-શેઠિયાઓ જવલ્લેજ મળી આવશે. બાળ વયથી પોતે તમામ
જાતનાં સુખ દુઃખ વેઠેલાં હોવાથી સામાન્ય સ્થિતિવાળાઓની મુશ્કેલી-
ઓ કેવી કેવી અને ક્યાં ક્યાં હાથ છે તેનો પૂર્ણ અનુભવ રા. રા. શેઠ
લલ્લુભાઈ રાયચંદ ઝવેરીને થયેલો છે અને તે અનુભવને લીધે તેમની
સખાવતો સમયાનુસાર અને સુસ્થળે થતી જેવામાં આવે છે. પોતે કેળ-
વણીના થોડા સંસ્કારી હોવા છતાં કેળવણીની અભિવૃદ્ધિ પ્રત્યે તેમનો ઉ-
ત્સાહ ઘણો છે એટલુંજ નહીં પણ પોતાના જૈન ધર્મ માટે તેઓ મોટું
અભિમાન ધરાવતા જણાય છે. ગરીબ જૈનોને ધંધે લગાડવા તથા તેમને
રહેવા ખાવાનો બંદાબસ્ત કરી આપવાના હેતુથી સન ૧૯૦૫ ના નવે-
મ્બર માસમાં ૩. ૨૫ હજારની ગંજવર રકમ કાઢી "ઝવેરી લલ્લુભાઈ
રાયચંદ જૈન હિતવર્ધક ગૃહ" નામની એક સંસ્થાની સ્થાપના તેમની
મુખ્ય મદદને લીધે થઈ છે, એટલુંજ નહીં પણ ૩. ૩૦૦૦ ની કિંમતનું
પોતાનું એક મકાન પણ તે ગૃહની કમિટીને હસ્તક તેમણે સોંપ્યું છે.
તેમણે જૈન ઉપરાંત ખીજા અનાથોને પણ મદદ કરી છે. રસ્તામાં રખ-
ડતાં જે આંધળાં, લુલાં, પાંગળાં તથા રોગીઓને હોસ્પિટલમાં સગવડ

નથી તેમને રાખવા માટે અને તેમની દવાની સગવડ કરવા સાર એક ગૃહ બનાવવા રૂ. ૨૫ હજારની રકમ તેમણે ધર્માદા આપવા કયુલ્યુ છે તેમ મહીપતરામ અનાયાશ્રમને પોતાનું રૂ. ૧૦૦૦ ની કિંમતનું ખેતર બક્ષી તથા વ્યાપાર ઉત્તેજક રિપનિંગ મિલના પોતાના કમિશનમાંથી એક આતી ભાગ આપી વાર્ષિક રૂપીઆ બે હજારની આવક થાય એવી ગોડ-વણુ તેમણે કરી આપી છે. ઉપરાંત ખેતાંબર બોર્ડિંગ ફાંડમાં રૂ. ૨૦૦૦ ની મદદ કરી છે. સન ૧૯૦૫ ના બારે વરસાદમાં માધવપુરામાં આવેલી રેલ વખતે ૨૫-૨૭ માણસોને તેમણે કુબતાં બચાવવામાં હતાં અને એવી રીતે તેમણે જે જે પરચુરણ પરોપકારી કાર્યો કર્યાં છે તે અગણિત છે. અમદાવાદ શહેરના મ્યુનિસિપલ કમિશનર તરિકે પણ તેમણે ત્રણ વર્ષ સુધી કામ કરેલું છે. આ બધું છતાં તેમની સાદાઈ હદ ઉપરાંતની છે. શ્રીમંતમાં શ્રીમંત, ગરીબમાં ગરીબ, વૃદ્ધમાં વૃદ્ધ, બાળમાં બાળ અને મોઢામાં મોઢા અમલદારથી ન્હાનામાં ન્હાના નોકર સર્વની સાથે મગરૂનીના રહેજ પણ પવન વગર, આ શેઠ હળી બાય છે, અને તેથી તેમના પ્રતિ લોકપ્રિયતા વિશેષ થઈ પડી છે.

રા. રા. શેઠ લક્ષ્મીભાઈ રાયચંદ ઝવેરીને રા. ચંદુલાલ, રા. કેશવલાલ, રા. અમૃતલાલ અને રા. રતીલાલ નામના ચાર પુત્ર રત્નો છે. તેમાંના પહેલા ત્રણ પુત્રો તેમની સાથે ધંધામાં બેસ્યા છે અને છેલ્લા પુત્ર વિદ્યાભ્યાસ કરે છે. એવા એક સુખી કુટુંબ સાથે એ પરોપકારી શેઠ દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવે, તેમની શારીરિક સંપત્તિ સારી રહી લક્ષિમમાં વૃદ્ધિ થાઓ અને તેમના ઉદાર હાથે અન્ય અનેક પરોપકારી કાર્યો તેઓ કરે એવી શુભેચ્છાથી તેમના કલ્યાણકારક જીવનવૃત્તાંતની નોંધ અત્ર સમાપ્ત કરીએ છીએ.

મહારી જન્મભૂમિને

સરસ્વતીસમર્પણ

૧૪૦૪

રશ્મિકાન્ત,

‘રશ્મિકાન્ત’ કૃત પુસ્તકો.

રૌલપુરની સુંદરી.

સમય-કરણદેવ વાઘેલાની પછીનો-રજપુત રાજ્યના નાશ તથા
મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપનાનો

ટુંક મુદતમાં છપાઈ બહાર પડશે

કલ્યાણ

(ગુપ્તચર ગ્રન્થાવલી)

ટુંક મુદતમાં છપાઈ બહાર પડશે

યાને

પાંચ ટુંકી કર્મ કથાઓનો સંગ્રહ.

‘રૌલપુરની સુંદરી’ ની અનુરૂપ કથા.

હવે પછી—

સોલંકીની સ્નેહમૂર્તિ.

ઐતિહાસિક નવલકથા.

અમદાવાદમાં દર રવીવારે પ્રાતઃકાળમાં પ્રકટ થતું

ઈંગ્રેજી—ગુજરાતી વર્તમાન પત્ર.

“ ગુજરાતી પંચ. ”

અમદાવાદમાં પ્રકટ થતાં પત્રોમાં આ પત્ર આગેવાન દરજ્જે ધરાવે છે.

આ પત્રમાં ઈંગ્રેજી લેખો ધણી છટાદાર રીતે લખવામાં આવે છે અને ગુજરાતી લેખોમાં અધિપતિ તરફના વિસ્તાર પૂર્વક વિચારો દર્શાવવા સારૂ લીડરો, ચાલુ બાબતો ઉપર સટીક વિવેચન સારૂ અમારી નોંધ, વિવિધ બાબતો અને લાંબી ખબરો માટે વિષયમાળા, ટકોર સાથે રમુજ ચખાડવાને પંચનાદ, શહેરની દિવાની, ફાજદારી, મ્યુનિસિપાલિટીને લગતી તથા પરચુરણ ખબરો સારૂ શહેર સમાચાર, વૈષ્ણવ, જૈન, ઇસ્લામ, પારસી, વડોદરા રાજ્ય, કાઠીઆવાડ-કચ્છ, ગુજરાત, મુંબાઈ મલાકો, હિંદુસ્થાન, વિદેશ, અને વિદ્યાહનર—જાણવાજોગ સમાચારો માટે વર્તમાન સાર, કાવ્ય માધુર્યનો સ્વાદ ચખાડવાને કાવ્ય કુસુમ, વાર્તાના શાખિનેને માટે સાંસારિક તથા ઐતિહાસિક વાર્તાઓ, અને નોટીસો તથા જાહેર ખબરો માટે જાહેર ખબરોના વિભાગ પાઠી દરેક બાબત વાચક વર્ગને જ્ઞાન સાથે ગમ્મત પમાડે એવી રીતે શુદ્ધ અને સરળ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકટ કરવામાં આવે છે તથા જુદા જુદા જાણીતા અને વિદ્વાન લેખકો તરફથી લખાઈ આવેલા ધણા લેખો સ્થળ મળ્યા પ્રમાણે દાખલ કરવામાં આવે છે.

આમ છતાં પત્રનું વાર્ષિક લવાજમ ધણું જુજ છે.

સ્થાનિક ગ્રાહકો માટે ફક્ત રૂપિયો દોઢ

બહાર ગામના ગ્રાહકો માટે ફક્ત રૂપિયા અઢી

આ બધા ઉપરાંત ખાસ લાભ.

ગ્રાહકોને દર વર્ષે વાંચવા લાયક દળદાર પુસ્તકો ભેટ આપવામાં આવે છે.

સન ૧૯૦૬ ની ભેટ આ પુસ્તક છે તે ઉપરથી ભેટની બાબત સંપૂર્ણ ખાતરી થશે.

ઉપર પ્રમાણે આ વાંચનથી ભરપૂર નિષ્પક્ષપાતપણે સ્વતંત્રાથી વિષયો ચર્ચાવનાર, તથા સસ્તુ હોવાથી ધણું લોકપ્રિય થઈ પડ્યું છે તેથી

જાહેર ખબરો આપનારાઓ માટે એક ઉત્તમ સાધન છે.

જાહેર ખબરના દર પાણુ ધણા સસ્તા છે.

ત્રીચે સહી કરનારો મળો અગર લખો.

માલીક—“ ગુજરાતી પંચ. ” અમદાવાદ.

આમુખ.

આપણા યુન્હીવર્સિટીથી પસાર થયેલા ગ્રાજ્યુએટની મ્હોટામાં મ્હોટી જે આંપણુ સામાન્ય રીતે ફક્કાય છે તે એ છે કે તેઓ વ્યવહાર જ્ઞાન ધરાવતા હોતા નથી. તેઓ ચોપડીના કીડા હોય છે અને તે કારણસર ધણા વેદીઆ દોર જેવા થાય છે. આ વાત દેટલે દરજ્જે ખરી છે તે આ લેખકના ગ્રેજ્યુએટ મિત્રો સારી રીતે સમજતા હશે.

હાલની કેળવણી એવા પ્રકારની છે કે આપણે આપણા દેશનું કશું પણ જાણવાને શક્તિમાન થતાં નથી. આપણે—(યોગ અપવાદ ક્ષીવાય) નથી જાણતા બરાબર રીતે શાસ્ત્ર કે પુરાણ—નથી જાણતા આપણા ઇતિહાસ કે ભૂગોળ—નથી જાણતા આપણી ભૂમિનો સ્નેહ અને નથી જાણતા આપણી ભાષા—ખરેખર આ આપણને નીચું જોવાડવાનાર છે.

ગુજરાતનો ઇતિહાસ જાણનાર મૂળ ગુજરાતમાં યોગજ છે. દાસ વિદ્વાન ગણાતા ગ્રેજ્યુએટને પુછશો તો ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ કે રોમ, ગ્રીસ, કે જાપાન, અમેરીકાની હકીકત પોપટની માફક કહી જશે. પરંતુ ગુજરાતના ઇતિહાસની કશી પણ હકીકત પુછશો તો તરતજ, શો જવાબ આપે તો લેને સુઝ પડશે નહીં અને તરત વિચાર કરશે કે તે તે જાણતો નથી ! ! ઇંગ્લાંડમાં રાજ પાસેથી પ્રજા પોતાનો હક શી રીતે લઈ શકી ને તે કહેશે; ત્યાંના મ્હોટા લેખકો ફીલ્સુફો, ઇતિહાસકારોના નામ તરત કહેશે. મેન્તાકાર્ટા હિગ્ગિન્સ, કાર્પેસ વગેરે ચિન્ને શી હતી તે કહેશે. આગરટન પીરીઅડ કયો હતો, ઇંગ્લિંડે ધીરે ધીરે પોતાનું રાજ્ય કેમ વધાયું તે તે સારી રીતે કહેશે, ત્યાંની ન્હાનામાં ન્હાની નહીંઓ કે પર્વતો ના નામ કહેશે. ફ્રાન્સ કે અમેરીકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય કેમ થયું ? તે મેળવતા પ્રજાને શા શા દુઃખો અને સંકટો વેડવા પડ્યા તે તે કહેશે; રોમમાં પેટ્રીસીઅનો પાસેથી પ્લેબીઅનોએ ધીરે ધીરે પોતાના હક શી રીતે લીધા અને પ્લેબીઅનોએ પેટ્રીસીઅનો કરતાં કયું સ્થિતિ કેમ પ્રાપ્ત કરી તે તે કહેશે; ગ્રીસમાં આથેન્સ, સ્પાર્ટો, થીબ્સ, મેસીડોનીઆ વિગેરેએ પોતાની મહત્તા શી રીતે મેળવી તે તે કહેશે; જાપાનનો પાછલો અને હાલનો ઇતિહાસ પુછશો તો વખતે કહેશે, પરંતુ ગુજરાતના રાજ્યની સ્થાપના ક્યારે થઈ લેનો જરાબ;—વતરાજ, મૂળરાજ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, લીમદેવ, કરણદેવ આદી રજપુત રાજા તથા

મહમદશાહ, અહમદશાહ, બહાદુરશાહ આદી બાદશાહો કોણ હતા અને કેવા હતા, તેનો જવાબ;--અગર આવડા, સોલંકી, વાઘેલા, મુસલમાન મરેઠા ઇંગ્લેન્ડ વિગેરે એ ધીરે ધીરે પોતાની મહત્તા શી રીતે વધારી તેનો જવાબ--તે દઈ શકશે નહીં. એટલું જ જાણતા નહી હોય તો ગુજરાતનું રાજ્ય કેટલું હતું અને કેવડું થયું--અગર વર્તમાન સમયમાં ગુજરાત ઉપર ઇંગ્લેન્ડનું રાજ્ય કેવડું છે અને દેશીરાજાઓનું રાજ્ય કેટલું છે--ગુજરાતના રાજ્યની હદ ક્યાં સુધી થઈ હતી અને તે જ્યારે મહા રાજ્ય હતું ત્યારે તેની ધ્વજ ક્યાંસુધી ફરફરતી હતી તે ક્યાંથી જાણતા હોય ? !

અહાવી આપણી કેળવણી છે ! અને તેના પ્રતાપે આપણે મહોટા માણસો--ઇતિહાસકારો, મંથકારો, શીલસુકો, ભૂગોળ અને હુસ્તરવેતાઓ. રાજ્યદારીઓ, વિ. જતાવવાને અશક્ત નીવડ્યા છીએ એમ આ લેખકનું માનવું છે.

ગુજરાતનો પ્રાચિન ઇતિહાસ, ગુજર્જરભૂમિની પ્રાચિન શિક્ષિ સિક્ષિ, આર્ય લોકોની રહેણી કરણી કેવી હતી તે જતાવવાનો આ લેખકનો ઉદ્દેશ છે અને તે ઉદ્દેશને અનુસરી તે પોતાના ગુજર્જર બંધુની સેવામાં હાજર થાય છે.

જ્યાં સુધી એક પ્રજા 'હું' અને મહારો હક્ક 'હું' અને મહારી ભૂમિ 'આ દેશ તેજ મહારૂ સર્વસ્વ' એ ત્રણ સિદ્ધાન્તો બરાબર જાણતી નથી ત્યાંસુધી તે પ્રજાનો ઉદય કદી પણ થતો નથી. આ જાખત જગતના અનેક ઇતિહાસોથી સાબિત થાય છે.

ઉપરના ત્રણ સિદ્ધાન્તો પ્રજાનો પ્રત્યેક મનુષ્ય સમજે અને તેમના મનમાં બરાબર ઠસે તોજ દરેક મનુષ્ય પોતાનું શ્રેય કરી શકે એમ આ લેખકનું માનવું છે અને તે ત્રણ સિદ્ધાન્તો પ્રેરવાનો પણ તેનો ઉદ્દેશ છે.

આ લેખકની પ્રથમ ભૂમિકા અન્ય સ્થળે થયેલી હતી પરંતુ તે સ્થલમાં તે ભૂમિકાની ઉચ્ચ સ્થિતિ અણુમણ્યા કારણોથી વા અટપટા સંજોગોથી નહી પ્રાપ્ત થવાથી અત્ર સ્થલે તે ભૂમિકાનો પ્રસાર થાય છે.

જે સમયે લેખકે આ પુસ્તક--જે આ જાતના પુસ્તકોના પ્રસારમાં પ્રથમજ પ્રયાસ છે તે પુસ્તક--લખવા શરૂ કર્યું તે સમયે તેણે ધારેલું નહી હતું કે તે પોતાનું પુસ્તક હાલના રૂપમાં મૂકી શકશે. પરંતુ સંજોગોના વિચિત્ર સંધાનોથી તે પુસ્તક પોતાના બંધુઓ સમક્ષ મૂકવાને તે શક્તિમાન થયો છે.

લેખનો સમય ગુજરાતના છેલ્લા રજપુત વાઘેલા કરણદેવના પત્નીનો છે. સમય એવો હતો કે તે વખત હોંદુ તથા મુસલમાન બન્ને ધર્મો વચ્ચે ધર્મ ઝનુન હતું, અને વેર વ્યાપી રહેલું હતું. આ વખતની સ્થિતિ લેખ વાંચનારને, તે વાંચનાથી જણાશે જ, તેથી તે અત્ર સ્થળે પુનઃક્રત કરવું વ્યાજગ્રી લાગતું નથી. વાંચનારને આ લેખના દરેક પાત્ર તપાસતાં લાગશે કે દરેક પાત્ર જુદી જુદી મુખ્ય સંસ્થાઓનું છે અને લેખકે પોતાથી બનતા પ્રયાસે, યથાશક્તિ, ધર્મ, કર્મ અને વૈભવની સ્થિતિ દર્શક પાત્રોને જીવન આપેલું છે.

લેખની વસ્તુ અર્થ ઐતિહાસિક છે. ઐતિહાસિક પાત્રો યોગ્ય સમયે પ્રવેશે છે અને પોતાના અનુભવ રંગભૂમિ ઉપર બતાવી, વસ્તુ સ્થિતિમાં લેખકથી જીવન અપાયલા પાત્રો ભેગા બની, તેઓના અનુભવનો ઉપયોગ કરાવી વાંચનારને તે સમયની સ્થિતિ ત્હેના નેત્ર સમક્ષ ખડી કરાવે છે. રાજ કરણદેવના વખત વિષે ઇતિહાસકારોએ જે કાંઈ લખ્યું છે તે ધણું જ થોડું લખેલું છે અને આ લેખ તે વખત ઉપર જરાક વધુ અંજવાળું નાંખશે એમ લેખક ધારે છે.

લેખકની આ જાતની આ પ્રથમજ કથા છે અને ત્હેનો પ્રયત્ન જો કે ગુર્જર સાહિત્યમાં વૃદ્ધિ કરવાનો છે પરંતુ ન્હાના વિદ્વાન વર્ગ (Learned class) ને માટે આ પુસ્તક રચી મુકવાનો ત્હેનો ખીલકુલ વિચાર નથીજ. જે અંચકારો ભાષામાં બહુ ટાપડીપ કરી નવીન શબ્દો તથા અધરી વાક્ય રચનાઓ ધાલી ન્હાના વિદ્વાન વર્ગને માટે પુસ્તકો લખનારા છે ત્હેમને, વખતે, આ પુસ્તક વાંચવાથી ક્ષોભ થશે પરંતુ ત્હેવા અંચકારોને લેખક નમ્રતાપુર્વક જણાવવા રજા લે છે કે જે અંચકારો ભાષાની સુધારણા સંસ્કૃતમય બનાવવાથીજ થાય છે એમ ધારે છે ત્હેમાં ત્હેમની મ્હોટી ભૂલ છે એટલુંજ નહી પરંતુ પોતે પોતાની છુટનો ગેરઉપયોગ કરે છે. ભાષા બનાવી બનતી નથી. લેખકેએ જે ભાષા વપરાય છે ત્હેમાંજ લખવાનું છે. પોતાના મગજના ફાંટાએ સુઝાડેલા સંસ્કૃતમય શબ્દો મુકી સાદો ગુજરાતી શબ્દ મહે ત્હેનો ત્યાગ કરી, શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દ મુકી—ભાષાને મારી ઠોકરી અધરી લખવી તે ભાષાની સુધારણા નથી પણ ભાષાને ધા મારનાર છે. લેખકનો પોતાના મિત્રને આપેલો મત છે કે 'Writers have not to legislate the language but they have to be the lawyers of the language' એટલે લેખકેએ ભાષાના ધારા બાંધનારા થવાનું નથી પરંતુ ભાષાના હિમાયતી.

તરીકે વર્તવાનું છે. ભાષા પોતાની મેળે જ સહેલી થવાનો યત્ન કરે છે તેમ લેખકોએ પણ સહેલી કરવા યત્ન કરવો જોઈએ.

લેખકની કેટલાક ઠેકાણાની ભાષા જોતાં વાંચનારની ટીકાપાત્ર તે યશો એમ તે ધારે છે. પરંતુ જે ઠેકાણે સંસ્કૃતમય શબ્દો—જે અપરિચિત છે તે—મુકવા પડ્યા છે તે લેખકે પોતાની ખુશી વગર અને હાલના મન-તરંગ (Hobbies) ને જરા માન આપીને મુકેલા છે. આમ કરવા સાર લેખક પણ ઉપલા દોષમાં આવે છે પરંતુ તેમ લાચારીએ કરવા સાર વાંચનાર હેને મારી આપશેજ.

પરંતુ લેખકે જનતા સુધી શુદ્ધ, શુજરાતી ધરગથ્ય ભાષાજ વાપરવાનો યત્ન કર્યો છે અને તે હવે જે ખીજ પુસ્તકો શુર્જર બંધુઓની આગળ મુકવા શક્તિમાન થશે તો તો હેમાં જનતા સુધી તે જાતની ભાષા વધારે વાપરશે. આ પુસ્તકમાં જનતાં સુધી લેખકે ભાષા વિષે આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે હેણે પોતે જ્યાં જ્યાં ગ્રંથકાર તરીકે ટીકા યા વર્ણન કહ્યું છે. ત્યાં ત્યાં જરા અધરી ભાષા વાપરેલી છે. ખીજે બધે ઠેકાણે જનતા પ્રયત્ને સાદી ધરગથ્ય ભાષા વાપરેલી છે.

સંસ્કૃતમય ભાષા વાપરનારાઓએ શુજરાતિ સાહિત્યનું જે અહિત કહ્યું છે તે એ છે કે જ્યારે તેઓએ સંસ્કૃતને મારી ઠોકાને ભાષામાં ધાલવા માંડ્યું ત્યારે આપણા શુજરાતી ભાષાના સાહિત્ય શોખીન પારસી-ભાષાઓ જકડી પકડીને પારસી શુજરાતી ભાષાનો પ્રચાર કરવાનો યત્ન કર્યો છે અને તેથી ‘ જે બિલાડી અને વાંદરાની માફક સંસ્કૃતમય શુજરાતી તથા પારસી શુજરાતી જનને પરસ્પર વિરોધી થતાં—જનને છોક-છોકે પહોંચતાં—જનને ઉપરથી વાંચનારની પસંદગી ઉતરી ગઈ અને ભાષાની કિંમત કોડીની થઈ ગઈ એમ ધણાનું માનવું છે.

સંસ્કૃતમય ભાષા લખનાર કેટલાએકનું એક સ્વપ્ન છે કે આખા હિન્દુસ્તાનમાં એક સમય એવો આવશે કે ઘેર ઘેર વૃદ્ધ કે યુવાન—પુરુષ કે સ્ત્રી સંસ્કૃત ભાષા બોલશે અને લખશે. આ સ્વપ્ન ખરૂં પડશે કે કેમ તે વિષે લેખક કહી શકતો નથી, પરંતુ તે પોતાની અદ્ય ખુદિથી જે વિચાર કરી શકે છે તે મુજબ તે ધારે છે કે તેમ જનનું તદ્દત અસંભવિત છે. વખતે એવી ભાષા લખવાથી વખત એવો આવે એ સંભવિત છે કે એક પ્રાન્તની ભાષા ખીજ પ્રાન્તવાળા સમજી શકે પરંતુ સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રચાર ઘેર ઘેર પુનઃ થાય તે વાત હવામાં બાંધવા જેવી લાગે છે.

આ લેખક પોતાના પુસ્તક-ધરંગા સ્ત્રીવર્ગ કે બાલકો વાંચે અને સમજે એવી ભાષામાં લખાવવા જોશે ત્યારે અંતઃકરણથી ખુશ થશે.

ભાષાની જોડણી સાર પણ હાલના કેટલાક અસંતોષી લેખકો, જેઓ માની ન શકાય એવા સ્વપ્ના ધરાવે છે તેઓ-પોતાની શક્તિનો ક્ષય કરે છે. જોડણીના નિયમની જરૂર શી છે તે આ લેખક સમજી શકતો નથી. જે જે ઠેકાણે જે જે શબ્દ જે જે રીતે બોલાય તે તે ઠેકાણે તે તે શબ્દ તે તે રીતે લખાવે જોઈએ એવો આ લેખકનો મત છે. કાંઈ જોડણીના નીચણને લીધે ભાષાના સાહિત્યની વૃદ્ધિ થવાની નથી તેમ લેના અભાવે સાહિત્યનો ઘટાડો પણ થવાનો નથી, તેથી આ લેખક તેવા ભાષા પંડિતોની ક્ષમા માંગી વિનંતી કરે છે કે લેખણે એ બ્યર્થ માયાકુટ કરવી મુકી દધ, લેની ગડબાંજમાં વખત ગુમાવવા કરતાં ગુજ્જર સાહિત્યને બીજી રીતે મદદ કરી હાલના સમયમાં આપણે દરેક પ્રકારની છુટ-રાજ-કીચ, ધાર્મિક, માનસિક, સમાજિક, વિગેરે છુટ-માંગીએ છીએ તો ભાષાની જોડણીની છુટ પણ માંગવાને વાંધો શા છે તે લેખક સમજી શકતો નથી.

આ પુસ્તક વાંચી લેખક કોણ છે તે જાણવાનો કેટલાક પ્રયત્ન કરશે. લેખકને વિશ્વસિ કરવામાં આવે છે કે લેની વધુ ઓળખાણ આપવી અયોગ્ય છે. લેખક પોતે બ્યારે શુભ રહેવા માંગે છે ત્યારે લેની ઓળખાણ શી રીતે આપવી ? તે પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે. તે પોતે પોતાને લીધે ઓળખાય લેના કરતાં પોતાની કૃતિથી-પુસ્તકો, કથાઓ, વગેરેથી ઓળખાય તેજ સાર એમ આ આમુખના લેખકનો મત છે.

લેખકે પોતાની ઉછરતી વયમાં આ પુસ્તક લખેલું છે તેથી આગળ ઉપર તે વધુ અને સારા પુસ્તકો પ્રજા સમક્ષ મુકવા શકિતમાન થશે અને ગુજ્જર સાહિત્યની પોતાથી બનશે એટલી સેવા કરશે એમ લેના મિત્રો તરફથી આશા રખાય છે; અને તે આશા, લિખિત હશે તો ફળી-ભૂત થશેજ.

આ લેખ લખતાં તથા પ્રકાશતાં જે મિત્રોએ લેખકને મદદ આપી છે તે ખૂબ આ આમુખ દ્વારા લેખક પોતાનો આભાર પ્રદર્શિત કરાવે છે અને તે પોતાના અંગત મિત્રનું જેણે અતિ ગંભીરાઈથી દીન પ્રતિદીન મહેનત કરી, સાહિત્યની વૃદ્ધિ માટે ખરા અંતઃકરણથી યત્ન કર્યો તેણે-નામ ગ્રંથ રહે ત્યાં સુધી અમર રાખવા માટે વ્યવસ્થિત કરી, જોડે છે.

અંતે દીકાકારોને આ પુસ્તક ઉપર ન્યાય મુકત દીકા કરવા વિશ્વસિ, લેખક આમુખદ્વારા કરે છે અને સઘળા દોષ જે જાણના કર્તા ઇચ્છા રાખે છે તે સઘળા પ્રકારના દોષ દર્શાવવા સૂચના કરે છે.

એકવાર પ્રસંગ પાડી ખાત્રી કરો.

ગુજરાત પ્રિન્સિપલ પ્રેસ.

દરેક જાતનું જોખ કામ તાકીદે તૈયાર થાય છે.

અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી નવા ટાઈપમાં સઘળું કામ થતું
હોવાથી ગ્રાહકોને હરેક રીતે સંતોષ મળી શકશે.

તાકીદે અને મુકરર કરેલે વખતે કામ કરી આપવા માથે લઈએ છીએ.

મુદ્ર વાંચવાની કડાકુટ ગ્રાહકોને કરવી પડશે નહીં.
વધુ વિગત માટે જાતે મળ્યાથી ખુલાશો થશે.

રીયીરોડ—અમદાવાદ.

શૈલપુરની સુંદરી

પ્રકરણ ૧

મસલત.

“લોકના ચોક બહેને ચોક પાડી શોક કરે. મરજીમાં આવે તે કરે તેમાં મ્હારે શું ? સંસારમાં રહીને કંઈવાનું કરીએ નહીં તે જીવન ધર્મ શા કામનું ? આ પ્રમાણેનો અવાજ એક ગુણમાંથી આવતો હતો.

સુલભવાહિની, નિર્મલમલિકા લોગાવતિ નદી શૈલપુર પાસે થઈ તળદીક આવેલા જંગલમાં વહન કરેછે. આ જંગલ વિશાળ તથા ભયંકર છે. ખરે દુહાડે-ઝર બપોરે પણ ભયાનક ભાસે છે. ત્રિપુરપતા અથવા સંસાર ત્યાગી નિરપેક્ષ મહાપુરુષોના સિવાય કોઈ મનુષ્ય અંદર પ્રવેશ કરતાં મિતીમુક્ત થતાં પ્રવેશ કરવાને અશક્ત છે. જાડોની ઘટા વિધાતાની કૃતિના અવલોકન કરનારને અતિશય રમણીય લાગતી હતી. આ ઘટાઓની વિચિત્ર રચનાઓ સહિકર્તાના અગાધ એવર્યનો અનુભવ કરાવી મનુષ્ય જુદાને અદ્ય સમય આશ્રયવત અવનવા આદોલન કરાવતી હતી.

મધ્યાન્હકાળના ઉજ્જ્વલ સૂર્યની રશ્મિએ આ જંગલ ઉપર પોતાનો અમલ જણાવ્યો. તરવાસિ પક્ષીઓ પ્રભાતનો આનંદ આપનારને વિહારમયો દૃષ્ટિએ નિરખી, પોતપોતાના સ્થાનોને નિર્જન બનાવી, કોઈ કોઈ સ્થળે પોતાના બગ્ગસોની સંભાળ માટે બેસતી માતા સોવાપના સર્વે પક્ષીઓ-દૂરના ભાગમાં લોગાવતિ નદીના તીર ઉપરના તરવરોપર વિઆમ લેતા ચાલ્યા ગયા છે. નિલવર્ણની ઉગેલી ધાસ ઉપર પરાવર્તન પામતા સૂર્ય કિરણો આ સમયે રમ્મ ભાસતાં હતાં.

જંગલમાં માર્ગ નહીં હોવાથી—એ કે કોઈ ટેકાએ ધાસ ઉગેલી હતી નહીં અને તેથી જગ્યા ઉઘાડી હતી. પરંતુ તે જગ્યા વપરાતી

હોય એમ નહીં લાગવાથી-કોઈ મનુષ્યનો સંચાર આ જંગલમાં ભાગ્યેજ હોય તેમ લાગતું હતું. થોડે થોડે અંતરે ઝાડની બખોલો તથા પથ્થરની ગુફાઓ દૃષ્ટિએ પડતી હતી. તથા તેમાં વસિત હોય ત્યમ લાગતું હતું. આ ગુફાઓ તથા બખોલોને પ્રેક્ષક તરતજ તેમાં જંગલી લોકોનો નિવાસ હશે એમ કહી શકે એમ હતું.

પ્રચંડ બાનુના કિરણોને જમીન ઉપર આવતા અટકાવતાં ઝાડોની ઝાડીની વચ્ચે ઉક્ત ગુફા આવેલી હતી. જ્યારે આપણું પ્રકરણ શરૂ થાય છે તે પ્રસંગે આ ગુફામાં ચાર માણસો બેઠેલા હતા.

અંશમાલિ આસપાસના તરવરો, વનસ્થલિઓ ઇત્યાદિ પદાર્થો-સ્થળોને પોતાના તેજથી દીપાવવાને શક્તિમાન થયો હતો. પરંતુ આ ગુફાને અજવાળ આપવાને તે અશક્ત બન્યો હતો. ગુફાની અંદર અજવાળ આવતું હતું નહીં તેથી હેમની વચ્ચે એક દીવો બળતો હતો. પરંતુ તે એવો ઝાંખો બળતો હતો કે કોઈ મનુષ્ય અંદર બેઠેલાઓને ઝાળખી શકે નહીં. પરંતુ કોઈ કોઈ સમયે જ્યારે દીવો સતેજ થતો તે તે સમયે ચારે જણાની મુખાકૃતિ નિહાળાતી હતી.

એકજણ જે ગુફાદારની બરોબર રહ્યો બેઠેલો હતો. હેની ઉપર ૩૭-૩૮ વર્ષની હોય ત્યમ લાગતું હતું. હેના શરીરનો રંગ વર્ષા રતુની કાળી વાદળી જેના ઉપર વિદ્યુતનો ચમકારો થવાથી જે રંગ દેખાય છે તેવો હતો. શરીર રૂબરૂ હતું. જિઆઈમાં ઠીંગણો હતો. હેની કમ્મરે એક સુવર્ણનો પટો બાંધેલો હતો. તેનો બીજો પોષાક રાજ્યવંશીને યોગ્ય લાગે હોવો હતો.

આ મનુષ્ય અન્ય કોઈ નહીં પણ ઠાકોર ભુપસિંહ હતો.

ભુપસિંહ ઠાકોર-સૌલપુરના રાજ વસંતદેવના તાબાના ગામનો ઠાકોર હતો. હેના વડોવાઓએ વસંતદેવના પ્રથમ આવેલા રાજાઓના ઉપર ઉપકાર કરેલ, કિંવા હેમને રણમાં સહાય કરેલ, કિંવા રાજકુટુંબની કન્યા સાથે સંબંધ થવાથી, કિંવા અન્ય રાજ્યનો ભાગીદાર છુટો પડવાથી વગેરે મિશ્ર કારણોથી હેની પાસે વંશ-પરંપરાની ધણી ભગીરો હતી. ભુપસિંહ વસંતદેવનો પાસેનો સગો થતો હતો. અને જે વસંતદેવનું મૃત્યુ થાય અને હેની પાછળ વંશ રહે નહીં તો ભુપસિંહને ગાદી મળવા સંભવ હતો. પરંતુ

ભુપસિંહને ગાદી મેળવવાની તથા રાજ્ય થવાની ઉચ્ચકતા ધણીજ હતી. એને કેટલીકવાર રાજ્ય તથા રાજ્ય સામે કાવત્રા રચ્યા હતાં. પરંતુ તે નિષ્ફળ ગયા હતા. આજે આ એક વધારાનું કાવત્ર રચાતું હતું.

ભુપસિંહની જન્મણી બાળ્યે એક વૃદ્ધ પુરૂષ બેઠેલો હતો. તેની ઉંમર આશરે ૬૦-૬૫ વર્ષની લાગતી હતી. માથે ધોળો ફેંટો બાંધેલો હતો. ફેંટાના સુવર્ણમયી દોરથીજ તેનું ધનાઢયપણું સિદ્ધ થતું હતું. તે રૌદ્રપુરના રાજ્યના ધનાઢયોમાં પ્રથમ ગણાતો હતો અને સમય ગુજરાતનાં ધનાઢયોની પ્રથમ પંક્તિમાં તે મુકાતો હતો. તેની શાખ દેશ પરદેશમાં ધણીજ હતી તથા તેનું માન પણ સર્વત્ર ધણું હતું. લોભને લીધેજ તે આ કાવત્રામાં બળ્યો હતો.

નગરશેઠની જન્મણી બાળ્યે અને ભુપસિંહની સ્થામી બાળ્યે એક નાગર ગૃહસ્થ (?) બેઠેલો હતો. તેની ઉંમર ૪૦-૪૨ વર્ષની લાગતી હતી.

પ્રધાનની જન્મણી બાળ્યે રૌદ્રપુરના રાજ્યનો સેનાપતિ બેઠેલો હતો.

આ મંડળી ભેગી થઈ તેના પહેલા દીવસે આ સમયે આ ગુફામાં ભેગા થવાનું તક્રિય થયું હતું. સમય પ્રમાણે એક પછી એક આવ્યા અને એક એકને ભેગી ચુપકીથી બેઠા. થોડીવાર શાંત રહ્યા પછી પ્રધાને પુછ્યું—“આજરોજ પાછા ફરી ભેગા થવાનું કારણ શું છે?”

ભુપસિંહે પ્રત્યુત્તર આપ્યો—“આપણી બન્ને યુક્તિઓ નાશ પામી છે. હાથ રતિમુંદરો ગુમ થઈ છે. વસંતદેવ તેની શોધમાં ફરે છે. જંગલો અને અરણ્યોમાં ભટકે છે પણ તે ક્યાં છે તેના પત્તો નથી. માટે હવે આપણે કેમ કરવું તે વિચાર કરવાનો છે અને આપણું ધારણું લખાણ કરવાનું છે.”

પ્રધાને કહ્યું “બાપુ ખરી વાત કહો છો.”

વૃદ્ધ શેઠે કહ્યું “એ ખરું પરંતુ હવે કેમ કરશું?”

પ્રધાને કહ્યું “વસંતદેવ ગુમ થયા છે તેથી કામ પાર પડશે.”

વૃદ્ધને કહ્યું “એ ખરું પણ આ રાજ્યની લગામ આપણે શી રીતે હાથમાં લેવી? જ્યાં સુધી રણમલસિંહના હાથમાં કાર

બાર છે ત્યાં સુધી સમજી ચુકિતઓ પાર પાડવી અસકત લાગે છે.”

“ રજુમલને પણ સમજવીશું ” પ્રધાન બોલ્યો.

“ હજી સુધી તો સમજવાયો નથી ને ? ”

“ ખરેખર ! નગરશેઠ ! પણ રાજ્યતંત્રની રીતીઓ તો જાણો છો ના ? ”

“ શી ? કહે તો ! ”

“ ધામ, દામ, બેદ અને દંડ એ ચાર રાજ્યતંત્રની અસક્તની અને ખરી રીતીઓ છે. એટલે પહેલાં શત્રુને શાંતતાથી સમજાવવો. તેથી કાર્ય ના સરે તો દામ દષ્ટિ ચલાવવો. તેથી ના ચલે તો બમ દેખાડી બેદ કરાવવો. અને ન છુટકે દંડ દેવો. એ અમારા પરિચાનો નિયમ છે. તે પ્રમાણે રજુમલને શાંતતાથી સમજાવ્યો. હવે તેને દામથી સમજાવશું. અને કહે છે કે ‘ દામ કરે દામ અને છુંડી કરે સલામ ’ સમજવા શેઠજી ! તમેજ શુઓ તો દામ સાર હાય હાય કરો છો.” પ્રધાન હસીને બોલ્યો.

નગરશેઠ મનમાં કંઈ બડબડ્યો અને પછી બોલ્યો ‘ એ તો ઠીક તો હવે તેને પૈસાથી સમજાવો. પછી આપણે મળીએ.’

“તો બાળતની જોડવણુ રાત્રે યશે. પરંતુ જો ના સમજાવાયો તો શું કરવું ? ” હુપસિંહે કહ્યું.

“પરંતુ તહેવું ખુન કરીએ તો ?” સેનાપતિ બોલ્યો.

“ઉતાવળા થાઓ મા. ‘ઉતાવળા સો બાવરા ધીરા સો ગંભીર’ શુઓ શું થાય છે તે. રજુમલ પાસે જવારો, તેનો જવાબ સાંભળવા દો, અને પછી છેવટે તો એ છેજ તો.” પ્રધાને કહ્યું.

“તો તમારી મરજી. પરંતુ જો તેવું કાટણું કહાડીએ તો રાજ્યમાં બીજી કોઈ કંટકરૂપ નથી.”

“એ પ્રમાણે હમણાં કરાય એમ નથી આગળ જોઈશું” અવિષ્યતો (I) રાજ બોલ્યો.

“ઠીક ! ધારો કે રજુમલને આપણા પક્ષમાં લીધો તો પછી શી રીતે કામ પાર પાડશો ?” વૃદ્ધ શેઠે પુછ્યું.

“પછી કંટકરૂપ કોઈ રહેશે નહીં” પ્રધાને જવાબ આપ્યો.

“એ ખરે પણ રાજ્યને શી રીતે તાબે કરશો ? વસંત દેવના પક્ષના હજી પણ ધણા આ રાજ્યમાં છે. વળી જો આપણે તેવું ખુન કરીએ તો પછી શું થશે તેનો વિચાર કરો. લોકમાં હુશ્કાર ચરે અને તોફાન મચશે.”

“એતો બધાએ શાંત થાય સમય સમયનું કામ ક્યાં કરશે,

“હીક. ધારો કે રાજ્ય મળ્યું તો પછી શું કરશું ?”

“પછી—”

“પછી રતિસુંદરીની શોધ અને તેની સાથે મહારા લગ્ન”
જુપસિંહ વચ્ચે બોલ્યો.

જીભ દાંત વચ્ચે આણીને વૃદ્ધ શેઠ બોલ્યો “એ શું ? અધ-
ર્મ નહીં ? લોક શું કહેશે ? આપને ધીમારશે આપને કીટકારશે.”

“શા માટે ?”

“શા માટે ? કારણકે હજુ ગુજરાતની પ્રજા એવી નમ્રાણી
મર્દ નથી મર્દ કે મુગે મ્હોંએ જોયા કરે. રતિસુંદરીને રાજ્યના
લોકો માતા પ્રમાણે ગણે છે તેની સાથે આપના લગ્ન થવા શું અ-
શક્ય નથી ? વળી આપના ઠકરાણાં પણ છે.”

“રજપુતોની વાતો વાણીઆમાઘ સમજે નહીં.”

“એતો ગમે તેમ પણ લોક લજ્જનો વિચાર કરો” વાણી
જુલો ગમ ખાધી અને બોલ્યો.

“લોકના પોક બલેને પોક પાડી શોક કરે. મરજીમાં આવે તે
કર હેમાં મ્હારે શું ? સંસારમાં રહીને કરવાનું ન કરીએ તો જી-
વન ધર્યું શા કામનું ? માટે ચાલો. હોડો, અને વધારે વખત ગુમા-
વવા કરવાં મ્હને મદદ આપો.”

આ સમયે કાંઈ અરાજ થયો-પ્રધાનને કાને કાંઈ અવાજ
આવ્યો; કિંવા જ્ઞાતિ થઈ તેથી તેણે શાંત થવાની સંજ્ઞા નાક ઉપર
આંગળી મુકી કરી અને શુદ્ધમાં હીવાની બત્તિ લઈ ફરી વળ્યો.
પ્રધાન પાછો આવ્યો કે જુપસિંહે પુછ્યું “શું છે ?”

“કાંઈ નહીં. જરા જોઈએ આવ્યો તેથી જોવું પડ્યું.”

“હીક. ત્યારે હવે ઠરાવ કરો ઠરાવ” સેનાપતિ બોલ્યો.

“ઠરાવની વાર છે. મહારા સલાલનો જવાબ આપો” નગરશે-
ઠે કહ્યું.

“શો સલાલ” પ્રધાને કહ્યું.

“ધારો કે રાજ્ય મળ્યું પછી શું કરવું ?”

“પછી રાજ્ય ચલાવવું” જુપસિંહે જવાબ આપ્યો.

“તેતો બધા જાણે છે પરંતુ લોકને કી રીતે શાંત પાડશે ?”

“જુપસિંહના હથીઆરથી.”

“ પછી ? ”

“ પછી શું ? જરૂર પડે તો ફાંસીએ મેહડાવીશ.”

“ કાને ? ”

“ કાને પુછનારને. ”

“ પરંતુ બાપુ ” નગરશેઠે નમ્ર અવાજે કહ્યું “ દોલ્હીનો બા-
દશાહ શી રીતે તમને શૈવપુરના રાજા તરીકે કબુલ રાખશે ? ”

“ શું મહેને કબુલ નહીં રાખે ! શા માટે નહીં ? ”

“ બ્યાં સુધી વસંતદેવ જીવે છે ત્યાંસુધી ભુપસિંહ શી રીતે
ગાદીપતિ થઈ શકે ? ”

“ જહાનમની રીતે. તમે પણ મહાર મગજ પકવો છો તો.
પછીની વાત પછી થશે. હમણાની હમણા કરો.”

“ આ કામ ઉતાવળનું નથી. ધીમે ધીમે કરવાનું છે. કાંઈ
લાડુ નથી કે ખાઈ જવાય.”

“ હા, શેઠ ખરું કહે છે ” સેનાપતિએ ટાપસી પુરી. ”

“ તો કરો હમે વિચાર, મહારે વિચાર બિચારનું કામ નથી.”
ભુપસિંહ બોલ્યો.

“ તો ઠરાવ ઉપર આવો ” સેનાપતિ બોલ્યો.

“ તો ઠરાવ એ કે રણમથને મારવો. વસંતદેવનું પુન કરવું.
રાજ્યના નાશનોનો નાશ કરવો. ને ને ભુપસિંહના રહામે થાય
સેના હોહીનો સ્વાદ મહારી તરવારને ઠરાવવો. ભુપસિંહે તરવાર
ખેંચી.

નગરશેઠ સમય વિચારી બોલ્યો ખરી વાત છે. હો ત્યારે હ્યો
હથીઆર અને મારો વસંતદેવને, ચાલો મહારા ભૈયો” નગરશેઠ
ટાળથી ઉભો થયો.

ભુપસિંહ હસ્યો અને બોલ્યો “કમ શેઠ તમારું “પછી”
ક્યાં ગયું ? ”

“ પછી પછવાડામાં અને આગળ બીંતમાં ગયું. ચાલો હવે કરો
ઠરાવ. ”

“ કરો ઠરાવ. ” ભુપસિંહ બોલ્યો.

“ કરો ઠરાવ. ” સેનાપતિએ કહ્યું.

“ કરો ઠરાવ. ” નગરશેઠે બાકી રાખ્યું નહીં.

“ શો ઠરાવ ? ” પ્રધાને પુછ્યું.

ભુપસિંહે ઠરાવ કહ્યો. “ એક એક જે દીવસે વસંતદેવ રાજ્યનગરમાં-રૌતપુરમાં આવે તે દીવસે તહેને કેદ કરવો. અથવા મારી નાંખવો. ”

“ પરંતુ રણમલ્લ વિશેની પંચાત થઈ રહેવા દો અને તેના વિશે ઠરાવ ઉપર આવો. ”

“ રણમલ્લ ગયો જ્ઞાનમમાં. લખો પ્રધાન ”

પ્રધાને કાગળમાં બંને સરતો લખી.

ત્રીજી સરત લખો. રતિસુંદરી મળે કે તરતજ તેનું મ્હારી સાથે લગ્ન કરવું. ”

“ પરંતુ તહેને પુછ્યા વગર ? ”

“ લખો રતિસુંદરીની ઈચ્છાથી અથવા ઈચ્છા વગર લગ્ન કરવું. ”

પ્રધાને લખ્યું.

“ પછી લખો. આ કામ પુર થાય પછી બધાને જે આપવું હોય તે આપવું. લખ્યું. હવે વાંચો. ”

પ્રધાને વાંચ્યું “ અમે રૌતપુર રાજ્યના ભવિષ્યના રાજા તથા હાલના હાકાર, રાજ્યના મંત્રી, સેનાપતિ, મગરશેઠ સહ અને આવી ઠરાવ કરીએ છીએ કે હાલના રાજા વસંતદેવ જે દીવસે રાજ્યનગરમાં પ્રવેશ કરે તે દીવસે તેને પદબદ્ધ કરવો અને કેદમાં નાંખવો અથવા તહેનું ખુન કરવું. બીજું રણમલ્લને જ્ઞાનમમાં નાંખવો. ત્રીજું રતિસુંદરીનાં તેની ગરજ સહીત અથવા તે ઉપરાંત ભુપસિંહ સાથે લગ્ન કરવાં. આ ત્રણે સરતોની પુર્ણતા થાય પછી જ આ કામના સામીતોને જે આપવું હોય તે આપવું. ”

“ ક્યમ છે ક્યમ ? ” પ્રધાને પુછ્યું.

“ મુરખ છે મુરખ ! ” ભુપસિંહે કહ્યું.

“ ક્યમ ? ”

“ ક્યમ રણમલ્લ બાબત કંઈ લખ્યું નહીં ? ”

“ લખ્યુંને કે રણમલ્લને જ્ઞાનમમાં નાંખવો. ”

“ તો ક્યાં છે જોવા દે અને સહી કરવા દે. ”

“ હ્યો ત્યારે કરો સહી. ”

ભુપસિંહે કાગળ લીધો અને તરવાર ઠાઠી કાગળના બે કટકા ક્યાં અને કહ્યું “ હો કાગળ પણ જ્ઞાનમમાં ગયો. આવી સરત

લખાતી હશે જો પ્રધાનપણું કરે છે. ”

“ જો બોલાણું તે લખાણું. ”

“ પણ અમે જ્ઞાનમમાં મોકલવાનું લખવાનું કહેતા હપણું ? ”

“ ના બાપુ ના. હ્યો ભુલ થઈ લાવો સરત પ્રીતી લખીએ. ”

“ સરત ગઈ જ્ઞાનમમાં અને જોડે બધુંએ ચાલો પહેલાં રણમલનો ઘાટ ઉતારો. ચાલો ઉડો. ”

“ રણમલ સારું થું કરું ? ” પ્રધાને ભુપસિંહને કાનમાં પુછ્યું.

“ રણમલને મોકલવો. ” ભુપસિંહે પ્રધાનના કાનમાં કહ્યું.

“ ક્યારે ? ”

“ રાત્રે. ”

“ આજ ? ”

“ હા. ”

“ તો આજ આપણે શું કામ કર્યું ? ” પ્રધાને મ્હોટથી પુછ્યું.

“ કાંઈ નહીં. અંતે ધુળની ધુળજ. તમારા જેવા અને સલાહકાર મળે તોજ રાજ્ય ઉધું વળે અરે ! હું તો કહું છું કે તમારા લીધેજ વસંતદેવનું રાજ્ય ઉથલાવાય. નહીં તો કોની મગદૂર છે કે વસંતદેવ સ્થામા થઈ શકે. સાચાં છે ચાલો મ્હારા બાપો ? ”

દીવો ઓતવાયો. સર્વે ચાલ્યા. ગુફા નિઃશબ્દ થઈ એ માંડળી થોડે દૂર ગઈ હશે એટલે ગુફામાંથી એક મનુષ્ય બહાર નીકળ્યો.

પ્રકરણ ર.

રણમલ.

તે મનુષ્ય શામંકાળની અદ્ભુત લીલા જોતો જોતો સર્વ મંડળીની પાછળ થોડે દૂર ચાલતો હતો.

વર્ષા સમયની આનંદમય વાદળીઓને જોઈ, આસપાસના તર-વરો જોઈ, પશ્ચિમ દિશા તરફ આસપાસના સૂર્યને જોઈ, પૂર્વ દિ-

સાચે પાંડુરંગી ચંદ્રના ઉદય તરફ જોઈ, આહ્વાદક વનસ્પતી જોઈ
મનમાં તે જોશ્યો:

“ આજ છ માસ થયા રતિશુંદરીનો પતો નથી. વસંતરેવ
માં વિહાર કરે છે તે માણુમ નથી. રાજ્ય સહયરી કુમુદાનું શું
થયું ? તે અગત્યનો પ્રશ્ન છે. રાજ્ય રહ માં આ દુષ્ટો કાવત્ર રચે
છે. હું જાણું છું કે ભુપસિંહ રાજ્ય લોભી છે. પ્રધાનને પણ રાજ્ય
પચાવયું છે. પ્રધાન ધારે છે કે રણમલને મારી, ભુપસિંહને ગાદી
અપાવવાને મિમે સર્વે સમારંભ કરી, અંત સમયે ગાદીપતિ બનવું.
શકને ધન લાલસા છે. સેનાપતિને વિજય ઇચ્છા અને નામ દિગ્વિજય-
વ્યાપિ કરવા આકાંક્ષા છે. અરેખર ! બહુજ સારી મંડળી થઈ છે.
જેવાને તેવા મળ્યા.

“ બહાલી ગુજરાત ! પરાપૂર્વથી પ્રખ્યાત સુવર્ણ ભૂમિ ! મધુર
માતૃભી ! મહારી જન્મ ભૂમિ ! તારા ઉપર હમણાંજ પડેલી આફ-
તથી આ દુષ્ટોએ અધાપિપર્યંત કર્યો. સાર કહાડ્યો નહી. દીલ્હીનો
બાદશાહ આખા હિંદુસ્તાનને તાબે કરવા ઇરાદો રાખે છે. અંદર
અંદરના કલહને લીધે ગુજરાત પરતંત્ર થયું. દૂરદર્શી પુરુષોના અ-
ભાવે તે પરતંત્ર થયું. દુષ્ટ માધવ—” તે વિચારચુક્ત થતાં ફરી
જોશ્યો. “હા હેંજ, હેંજ, માધવ ! મહારા દેશનું સત્યાનંદશ વાળ્યું
હેંજ, હેંજ, મ્હેંજોને આજ્યા-માધવ તારો વાંક નથી, વાંક
વિધાવાનોજ છે. લખ્યા લેખ મીઠ્યા ચનાર નથીજ.

“ ગુજરાત પરતંત્ર થયું, ખીજાં રાજ્ય થયાં અને થાય છે
તેજ મુજબ આ રાજ્ય-જેણે ગુજરાતની પડતી વખતે ઉચ્ચતર
સ્થિતિ પ્રતિપાદન કરી છે-તે મૃદકલથી આફતે ફુગશે. આ વાત
તેમના લક્ષમાં ઝાંધી આવે !

“ સમય ખારીક છે. હાલ દરેક બહાના હાકાર રાખ આફ-
ઓએ જોગા થઈ હાલના કુર, કુવમિ—મહારાજ્ય સ્થામા થવાનો
યત્ન કરવાનો છે. દરેક રાજ્યે પોતપોતાથી બને તેટલી હીમતથી,
દૂરદર્શિત્વથી, તથા સૈન્યથી, પોતાનું રાજ્ય મજબૂત કરી, ખીજા
રાજ્યો સાથે એકત્ર થઈ, ગુજરાતની સ્થિતિ પ્રથમ જોવી કરી—હિંદુ
સ્વરાજ્ય કરવાની આકાંક્ષા રાખવી જોઈએ તોને બદલે મૃદકલ
કરવો તે કેવું દયાજનક છે !

“ અરેખર ! મનુષ્ય લે.બ તથા લાલચે લપટાઈ અધ મને

છે. અંતે શું અને કેમ થશે તે તેના મગજમાં આવતું નથી. બવિખ્ય ! ખરેખર પરમાત્માએ હેને જાણવા માટે સરજેલું નથી. શુદ્ધ કલહ, યાત્રિ કલહ અને એવા બીજા કલહ, લોભથી અને લા-
લચથીજ થાય છે. અને તેના બવિખ્યની ખબર પડતી નથી. પરંતુ
અંતે કલહનું મુખ કાળુંજ હોય. આ રાજ્યના કલહમાં મહારા વિ-
ચાર પ્રમાણે એમજ થશે. વસંતદેવ મુર્ખ—અરે ! એ વિશેષણ
અન્નદાતાને કેમ અપાય ? વસંતદેવ ઉન્માદવસ્થામાં રાજ્યપાટ છોડી
દમ પોતાની રાણીની શોધમાં વગર વિચારે ગયેલ છે. રતિસુંદરી-
મહારા વિચાર પ્રમાણે તેજ-રતિસુંદરી આ સર્વનું—વસંતદેવની ઉન્મ-
ત્તા, કુમુદાનું યુમ થવું, ભુપસિંહનો લોભ—આ સર્વનું તેજ કારણ
છે—તેનો પત્નો નથી—દેશ વિદેશ ફરી શોધ કરવા મોકલેલ માણસો
નિરાશાથી પાછા આવ્યા છે. વસંતદેવના પણ સમાચાર નથી.

“ ભુપસિંહ ! ભુપસિંહ ! તું યાદ રાખજે કે તારા વિચાર
દ્વિ ભૂત થનાર નથી, કોઈ પણ કાળે તું વસંતદેવની ગાદીએ વિ-
નાશમાન થનાર નથીજ. જ્યાંસુધી રણુમલ જીવતો છે ત્યાં સુધી
રાજ્યની આશા મિથ્યાજ છે. તું હેને શું કરીશ ? જે વાર ફસાવ-
વાનો વિચાર કર્યો પણ ઈશ્વરકૃપાથી તે બચ્યો છે. પોતાના અન્ન-
દાતા તરફ નિમકહરામ થયો નથી અને થશે નહીં. બલે પ્રાણુ જાય
પરંતુ પ્રાણુનું પણ રણુમલ પોતાને હસ્તક વહીવટ થતું રાજ્ય
ભુપસિંહના હાથમાં જવા દેશે નહીં. વસંતદેવ નહીં જડે તો ?—”
આ વિચાર હેના મનમાં સ્ફુરવા લાગ્યો. આકાશ તરફ દૃષ્ટિપાત
કરી બોલ્યો, “ ઈશ્વર હેનું રક્ષણ કરો. પરંતુ વખતે હેનો તાથ
થયો તો ?—” પુનઃ વિચારમાં પડ્યો “ તો ભુપસિંહને ગા-
દી તો આપવીજ પડે?—હા. તે આપીશ—પરંતુ રતિસુંદરી સાથે
લગ્ન તો થવાજ નહિ દઉં. રાજની રાણી—પ્રજની માતા—સાર મહાર-
તન, મન, અને ધન—મહાર્ સર્વસ્વ રાણીના સારા સાર અર્પણ—
પરંતુ પ્રાણુનું પણ ભુપસિંહને રાણી નહીં મળવા દઉં.

“ રણુમલ ! રણુમલ ! ! તારે બહુ સંભાળવાનું છે, ખરો
ખારીકીનો તથા કટાકીનો સમય આવ્યો છે. સુખમાં મિત્રતા રહે
છે—સુખમાં નોકરો ખુશીથી નોકરી કરે છે—પરંતુ દુઃખમાં તે સર્વ
દૂર થાય છે. તે મુજબ થવા દઈશ મા. બલે ગમે તે થાય પરંતુ
તારે મન—આત્મા કહે તેજ કરજે. એ વસંતદેવનો આત્મા દેહ

છોડી ભય તો ત્હારે તો એ તરફથી દુઃખ છેજ. એક બાજુ એ-
 ઝી લોકો ધીમે ધીમે રાજ્યો પોતાના રાજ્ય સાથે જોડે છે, બીજી
 બાજુએ ગૃહકલહનો ભય છે. માટે ગમે તો સર્વ રાજ્યકુટુંબ
 સાથે ત્હારો નાશ થાય કિંવા ભુપસિંહનો નાશ થાય એ હું ઇચ્છુ
 છું. શત્રુઓ ચોતરફ રાજ્યને માથે ઝડપી રહ્યા છે. રાજ્યપર કંઈ
 ધડીએ શત્રુ સૈન્ય ધસી આવશે તે જણાતુ નથી. તો આવા કદંગા
 વખતમાં ગૃહકલહ નહીજ કરવો જોઈએ.

“ અભિમાની, આસક્ત અને આંધળો એ ત્રણે બરોબર હોય
 છે. ત્રણેમાં દૂરદર્શિત્વ હોતું નથી. અભિમાની અભિમાને લપટાઈ
 હું મ્હોટો છું, મારા સમાન આખા વિશ્વમાં કોઈ નથી તેમ ધારે
 છે. અહંકારના અતિશય અટપટા સાગરમાં તે પડે છે અને ત્હેને
 તારનાર કોઈ મળતોજ નથી. કદાપિ કોઈ તેને સારે રસ્તે દોરનાર
 મળે તોપણ તે પોતાની અહંતાને લઈ તેની શીખામણુ ગમે તેવી
 સારી-ગમે તેવી લામકારી હોય-તોપણ તે માનતોજ નથી. અને
 અંતે જ્યારે રાવણુ સરખા મહાન્મત મહારથીની માફક ધુળ ભેગા
 થવાનો સમય આવે ત્યારેજ પસ્તાય છે. આસક્ત પણ પોને જ
 કરે છે તે સાર અને પારકાના કલ્યાણને માટે કરે છે તેમ ધારે
 છે. પોતે સૌથી ડાહ્યો અને વિદ્વાન છે ધારી ત્હેને શીક્ષા દેનારને
 ધિક્કારમય દ્રષ્ટિએ જુએ છે.

“ મનુષ્ય જાતીમાં ઉત્પત્તિથીજ ઇર્ષ્યા—ચોડક અથવા વધુ
 ભાગે રહેલી છે. તે ઇર્ષ્યા સમય જતાં—વૃદ્ધી પામવાનું કારણ મ-
 જવાથી વધે છે. પરંતુ અંતે તેના ફળ પુરાજ છે. આશાના અં-
 ધકારમાં ગોથા ખાતાં મૂખોને આ વાતની જરાપણ જાણ હોતી
 નથી અને તેથી તેઓ ત્હેમાંજ ભ્રમણુ કર્યા કરે છે અને અંતે પ-
 સ્તાય છે.

“ કુમુદા ! કુમુદા ! ! દેવાંસી કુમુદા ! ! ! ત્હેને ધન્ય છે. ત્હે
 ત્હારા અમૃતમય શિક્ષા વચનો કેટલા બધા સર્વને સંબળાવ્યા ! તે
 સંબળા ઉપર ભુપસિંહ—જેને તું ત્હારો માનતી હતી. તેજ ભુપ-
 સિંહ—આજે પાણી ફેરવવા બેઠો છે. જે થવાનું હોય તે થાય
 ત્હેમાં—”

વિચાર તરંગ અટક્યા—એકાએક કાંઈ અવાજ પગલાંનો
 અવાજ આવવાથી વિચાર તરંગો અટક્યા અને આટલા બધા

સમય પછી પહેલીજ વખત પોતાની આસપાસની વનશીલા અવન-
ભોજવા લાગ્યો.

ચોતરફ દૂર પર્વતોની હારો અને ઉપર ઉગેલા વૃક્ષો સાંભળી
સમયે બયાનક લાગતા હતા, ચોતરફ ઉગેલી ઝાડી એટલીતો માઠ
હતી કે સાધારણ મનુષ્યની હીમત અંદર જવાને ચાલી શકે નહીં.
થોડે દૂર નિર્મલ ભોગાવતિ સરીતાનો પ્રવાહ પથ્થર સાથે અથડાતો
હોવાથી સુરસમય સ્વર આવતો હતો, પરંતુ જો કે તે નદી બહુ
દૂર નહીં હતી તદ્દપિ-તે ઉભો હતો તે સ્થળથી લેના દર્શન થતા
દુર્લભ હતા.

વિધાતાની વિચિત્ર કૃતિઓનું નિરીક્ષણ તથા વિચાર કરતો
સાધુવાર મોઢ લખ્ય થઈ અટક્યો-ચોતરફ દૃષ્ટિ ફેરવી-પરંતુ અ-
વાજ કંઈ બાળુએથી આવ્યો તે લેના બાળુવામાં આવ્યું નહીં.

સાધુવાર સ્તબ્ધ થઈ ઉભો તો પુનઃ અવાજ સાંભળ્યો. ઝાડના
ડાંખલામાં કોઈ મનુષ્ય આવતું હોય એમ લાગ્યું. અવાજ કાંઈ
પ્રતિક્ષણ વધતો ગયો અને વધારે સ્પષ્ટ લાગવા માંડ્યો. તે પુરૂષ
તરતજ એક ઘટાદાર તરવરની ઓથે જઈ એવી ચતુરાઈથી પોતાને
ધુપવ્યો કે ગમે તેટલા યતન કરે પણ લેને શોધી કઢાડવો અશક્ય
થઈ પડે.

થોડીવારે લેણું પોતાના અસલ માર્ગ ઉપર એક મનુષ્યને
આવતો જોયો. નૂતન આગંતુક મનુષ્યનો પોષાક વિચિત્ર હતો. તેનો
પોષાક જેતાં કોઈ વનચર જોવો લાગતો હતો નહીં, તેમજ નાગરિક
હોય તેમ પણ બાસ થતો નહીં. મ્હોં ઉપર ખુફાની બાંધેલી હતી
તેથી મુખાકૃતિ જોવામાં તે વિધ્નરૂપ હતી. કમ્મરે એક શુશોભિત
પટો હતો અને તેમાં એક સુંદર તરવાર લટકતી હતી તેની ગતી
ખૂબજ ઝપાટાદાર હતી.

કોઈ બુખ્યો હસ્તિ પોતાના ખોરાકની શોધમાં વન વન ભટ-
ક્યો હોય પરંતુ પોતાનો ઇચ્છિત ખોરાક નહીં સાંપડવાથી નિરાશ
થાય છે તથાપિ એકાએક લેની જગ્યા સાંભરવાથી જેમ અતિ
આનંદે મગ્ન થઈ મગ્ન ઉત્સાહને ઉતેજિત કરી ગતિમાન થાય છે,
તેમ આ મનુષ્ય કોઈની શોધમાં હોય અને લેની શોધની નિષ્ફળતા
થવાથી ઉત્સાહભંગ થઈ ગયો હોય અને પુનઃ કાંઈ વિચિત્ર કાર-
ણથી લેની ભાગ મળે એમ લાગ્યું હોય તેવી રીતની લેની ગતી હતી.

ધધારે પાસે આવતા તે મનુષ્ય સ્પષ્ટ દેખાવા માંડ્યો. તે ને સ્થળેથી પ્રથમ પુરૂષ ગુમ થયો-દૃષ્ટિ મર્યાદામાંથી બહાર થયો તે સ્થળે આવ્યો અને અટક્યો. શાનને ધંધની ખખર હોય છે અને જેમ પોતાના ધણીના પગલાથી તેની હીલચાલ શોધી કઢાડે છે તેજ રીતે આ મનુષ્ય જાણે તેનીજ પાછળ પડેલો હોય અને પગલે પગલે શોધ કરતો આવ્યો હોય એમ લાગતું હતું.

જે કે આગંતુક મનુષ્યે વિચિત્ર પોશાક ધારણ કરેલો હતો તથાપિ પ્રથમ આવેલ મનુષ્યથી તે ઝટ ઓળખાઈ ગયો તેથી તે પ્રથમ ધીરે સાદે બોલ્યો.

“ વિનયસિંહ ! ”

નૂતન મનુષ્ય આશ્ચર્યથી મુર્તિમત્ બન્યો.

પુનઃ સ્વર થયો “ કાણુ ! વિનયસિંહ ! ”

વિનયસિંહ બોલ્યો ‘હા હું વિનયસિંહ છું. પરંતુ આ અવાજ ક્યાંથી આવે છે ?’ આટલું બોલી તે ઝડપમાં ચોતરફ જોવા લાગ્યો પણ વૃક્ષવટાને લીધે તે કશું દેખી શક્યો નહી. થોડો સમય વ્યતીત થયો એટલામાં બિલાડી જેમ તણપીને ઉંદરને પકડે છે તે રીતે વિનયસિંહને પ્રથમ આગંતુક મનુષ્યે પકડ્યો અને બોલ્યો વિનયસિંહ ગમે તેટલા દેખાય બદલો પરંતુ મહારી આંખથી ઓળખાયા વગર રહેવાના નથીજ. ”

“ પરંતુ હું તમને ઓળખતો નથી ” ટુંકામાં જવાબ મળ્યો.

“ એ શક્ય છે. મહેં મહાર ૩૫ એવું પાત્રેલું છે કે મહારી માતા પણ મહેને જોઈ ઓળખી શકે નહી. બોલો આપે શા કાર્યિ આ વિચિત્ર વસ્ત્રોથી આપતું ૩૫ ફરવેલું છે. ”

“ મહેં મહારા ધંધાને જાનતુંજ કરેલું છે પરંતુ આપ કાણુ છો તે મહારે જાણવું જોઈએ પછી હું મહારં કાર્ય આપને નિવેદન કરી શકીશ. ”

“ તો, એમજ હોય તો, હું આપનો શત્રુ નથી પણ મિત્રહું. ”

“ એ શી રીતે મનાય. ”

“ આ રાજ્યનો હું હિતેચ્છુ છું અને રજપૂત છું. ”

“ એ તો હશે પરંતુ ઓળખાણ શીવાય કેમ મનાય ? ”

“ રાજ વસંતદેવનો હું શુભેચ્છક છું. ”

“ એમ ! તો રણમલસિંહને ઓળખતા હશે. ”

“ ઘણી સારી રીતે, તે મ્હારો અંગત મિત્ર છે. ”

“ હેની સાબિતિ. ”

“ રજપુતના શબ્દ રજપુતનાં વચન કદાપી અસત્ય હોતાં નથી. ”

“ એ હું જાણું છું પણ સમય બદલાતો જાય છે તેથી પુ-
છવું પડે છે. ”

“ સત્ય છે. હ્યો હું વચન આપું છું કે ત્હમારી વાત બહાર પડશે નહી. ”

“ હું કાણુ છું તે ત્હમે જાણતા હોવા જોઈએ. માફ નામ જાણો છો તો મ્હારો ધંધો પણ જાણતા હશેજ. હાલ આ રાજ્ય બહુ જોખમમાં આવેલું છે, તે રણમલના મિત્ર હોવાથી જાણતા હશેજ. રાજ્ય સામે મ્હોટું કાવત્રુ રચાય છે. રણમલનો જીવ જોખમમાં છે. તે માટે હું ત્હેના મ્હેલ ઉપર જઈ આવ્યો પણ તે હાજર નહી હોવાથી હું ત્હેને શી રીતે ખબર આપું તેના વિચારમાં આ ચંડાલ ચોકડીની હીઝચાલ જોઈ. પરંતુ તે ચંડાલ ચોકડીની પાછળ ગુશમાંથી ત્હમે નીકળ્યા અને વળી છુપાતા છુપાતા જતા હતા તેથી મ્હને લાગ્યું કે ત્હમે તે લોકોના સાથિત નહીજ હશે; તેથી તમારો કડો લીધો અને અંતે ત્હમારી પાસે હું આવ્યો. જો આપ રણમલના શુભેચ્છક હો તો આ પત્ર જરૂર રણમલને હાથ-હાથ પહોચાડજો ” વિજયસિંહે પત્ર આપ્યો. તે મનુષ્ય હાથમાં પત્ર લઈ બોલ્યો. રણમલના જીવનું જોખમ થશે નહીજ એમ મારી ખાત્રી છે. ”

“ પરંતુ આ પત્ર રણમલ શીવાય કોઈ વાંચે નહી તેનું વ-ચન આપો. ”

“ વચન! હ્યો વચન ! રજપુતના શબ્દનો વિશ્વાસ નથી ? ”

“ હ્યો ત્યારે રજ માણુ છું. ”

“ જોવી ઇચ્છા. ”—વિજયસિંહ ગયો.

તે મનુષ્યે પત્ર વાંચવા નિશ્ચય કર્યો. પત્ર ઉઘાડવા ગયો કે પુનઃ વિજયસિંહ આવી પહોચ્યો અને બોલ્યો “ વાહ ! રજપુતનું વચન આવું રાખો છો કે ? ”

“ રજપુત વચન તોડશે નહી. ”

“ તો આ શું કર્યું. પત્ર કયમ ઉઘાડ્યો ? ”

“ વચન પાળવા. ”

“ શું વચન ! ”

“ પત્ર કોને માટે હતો ? ” આ વાક્ય બોલી પોતાના મોં ઉપરથી હોણે વચ કહાડી નાંખ્યું અને જરા ફરફાર કર્યો. ”

‘ કોણ ? રણુમલ. ’ વિજયસિંહ એકદમ આશ્ચર્યથી બોલ્યો.

‘ હા. હું જ રણુમલ. વિજયસિંહ આજ તમને મહારા પ્રાણ બચાવ્યો છે—અથવા બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેથી તમારો ઉપકૃત છું—પરંતુ મહારાજની કાંઈ ખબર. ’

‘ હજી કશી નથી, તપાસ જરૂર છે. ’

‘ ઠીક. ફરી મળજો. ’

‘ આજ રાત્રે ? ’

‘ હા. જરૂર ’

‘ જય જય. ’

‘ જય જય ’

આ બોલી બૂને જણુ છુટા પડ્યા.

હવે આપણે આગળ મએલા પાત્રોની સ્થિતિ જોઈએ.

પ્રકરણ ૩.

ખટપટ.

આસપાસની વનલિલાની અલૌકિકતા નિહાળવા જરાપણ તરસી લીધા વગર ભુપસિંહ આદિ ચારે જણા મૌન્ય ધરી ચાલ્યા કરતા હતા. સાયંકાળનો સમય—પક્ષીઓના ગૃહ પ્રત્યે જવાના આનંદોદ્ગારો તેમના કાનને જરા પણ અવાજ આપતા નહીં. રંગ બેરંગી વન પુષ્પો બિન્ન બિન્ન જાતના વનપક્ષીઓ તથા પ્રાણીઓ અનેક તરેહની વિચિત્ર તરફદારો તેમની સજીયોને જરા પણ આકર્ષવાને અશક્ત હતી અનેક જાતના પુષ્પો બિન્ન બિન્ન સુગંધવાળા પાંતરાઓ વિગેરે નાસિકાને ગંધ પ્રવાહ આપવાને અશક્ત હતા. ચારે જણુના મગજમાં બિલ બિન્ન વિચાર આવતા હતા.

આગલા પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે ભુપસિંહ રાજ્યભોજી હતો. તેના મનમાં સર્વદા રાજ્યનાજ તરંગો ઉઠતા હતા. રાજ્યના અધિ-પતિ બનવું તેજ તેના મનની મહત્વાકાંક્ષા હતી. નીતિ, રીતિ, ધર્મ વગેરે સર્વનો લોપ થાય ત્હેની ત્હેને જરા પણ દરકાર નહોતી. રાજ્ય સમૃદ્ધિના આનંદમાં મહાલવાનો ત્હેનો ઉમંગલો હતો. રાજ્ય મેળવ્યા પછી અનેક મહાઘમ્મો કરી આસપાસના દાકોરાની જમીનો પડાવી લઈ પોતાના રાજ્ય સાથે જોડાવતો ત્હેનો મ્હોટામાં મ્હોટો લોભ હતો. દોષિ અથવા નિર્દોષને કનડો જેમ અને તેમ વધારે લક્ષ્મી સંપાદન કરવામાંજ અર્થ માનતો હતો. દુકામાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ તે સર્વને લક્ષિમ્બ માનતો હતો. લક્ષિમ મેળવવી તેજ જીવતરનું સાર્થક છે. લક્ષિમ તેજ સર્વ છે. વારંવાર કુમુદના વચન યાદ આવ્યા કરે છે કે “ જેની પાસે વિત્ત છે તેજ કુલવાન છે, તેજ પંડિત છે, તેજ શાસ્ત્રજ-શુભજ છે, તેજ ફક્ત વક્તા છે, તેજ દર્શનીય છે અર્થાત્ સર્વે શુભ કાંચ્યનમાંજ સમાયેલા છે.” આ પ્રમાણે તે વારંવાર બોલતો હતો તે સમજતો હતો નહી કે રાજ્ય ચલાવવું તે રમતની વાત નહોતી. જે સમયે આપણી કથાની શરૂઆત થાય છે તે સમય એવો બારિક હતો કે તરવારની પાર ઉપર રહેવું અને રાજ્યાધિપતિ બનવું તે બરોબર હતું.

એકજ પ્રકૃતિના જે મનુષ્યો જ્યારે સહવાસમાં આવે છે ત્યારે તેમની મૈત્રી જેવી બંધાય છે તેવી બીજી કોઈપણ રીતે બંધાતી નથી. બિન્ન બિન્ન પ્રકૃતિના બિન્ન બિન્ન મનુષ્યોનો સહવાસ થતોજ નથી. કમિતે કમિતી, લંપટને લંપટની, સાધુને સાધુની, પંડિતને પંડિતની, વિદ્વાનને વિદ્વાનની, મુર્ખને મુર્ખની, યોગીને યોગીની, ભોગીને ભોગીની; અર્થાત્ સગાન શુભવાગાની સાથેજ જે મૈત્રી અથવા સંસર્ગ થાય છે તેજ સર્વાંશે સર્વદા ટકી રહે છે. એવા યોગાજ દાખલા નીકળશે કે જેમાં બિન્ન પ્રકૃતિના મનુષ્યોનો સંસર્ગ લાંબા વખત સુધી ટકી રહે છે. નગરશેઠ ધન ભોજી હતો. ભુપસિંહ ધનભોજી હતો, સેનાપતિ યશ ભોજી હતો, ભુપસિંહ યશ ભોજી હતો, પ્રધાન સ્વામિ હતો. ભુપસિંહ સ્વામિ હતો.

આ મુજબ સર્વત્ર સમાનશુભવાળો ભુપસિંહ હતો. અને સર્વે એ ભુપસિંહને રાજ્ય થવામાં મદદ કરવાથી પોતાને લાભ હતો એમ ધારતા હતા.

પાપી મનુષ્યોનું હૃદય હમેશાં પાપીન હોય છે. સર્વથા તેણે
જે પાપ કર્મ કર્યું હોય તે તેની આંખ આગળ ખડું રહે છે.
હજી કાર્યની પ્રેરણા થાય છે કે તરતજ મનુષ્ય આત્મા મનુષ્યને
તે કાર્ય કરવા ના કહે છે પરંતુ માનસિક વૃત્તિઓ તે કાર્ય ત-
રફ જાય છે. તે કાર્ય કર્યા બાદ તે મનુષ્યને તેણે પોતે કરેલા
કાર્યનો પરતાવો થાય છે ત્યાર બાદ નિરંતર તે પોતાના ગુન્હાના
પકડાતરને જ જુએ છે. કેટલા પણ જનાવ નજીવ જેવો પણ બને,
કામપણ કાંઈ—વગર જાણે જ પ્રશ્ન પુછે તોપણ પાપાત્માને સંશય
થયા વગર રહેતો જ નથી. આ નિયમાનુસાર આ ચારેજણુ દરેક
બામતમાં સંશયી જ હતા. દરવાજાનો દરવાજા વખતે આ ચાર જ-
ણુને આવે વખતે જોઈ રાજ્યના અમાત્ય રણુમલને કહે અને તે-
મના ઉપર વખતે જોઈ આવે એ જોઈકથી ચારેજણુ છુટા પડી
શેહેરમાં દાખલ થયા.

+ + + + +

એ ઘટિકા રાત્રિ વ્યતિત થઈ છે. ભુપસિંહના મકાનની બહારની
બાજુએ સૌ શાંત છે.

ભુપસિંહનું મકાન બહુ વસ્તીવાળા ભાગમાં અથવા ઉબજા
ભાગમાં હોય એમ નહોતું. તે મકાનની ચારે બાજુએ ખામ હતો.
તે બાગને લીધે આશપાસના મહાલયોથી તે જુદું પડતું હતું.

મકાનના આગળ ભાગમાં મોટો ખંડ હતો જેમાં ચારે બા-
જુએ ગાદી તકીઆ બીજાવેલા હતા, ઉપર પાટીઆની છત હતી,
તેમાં વચેના ભાગમાં ઝુમ્મર લટકતું હતું, અને તેની આસપાસ
કાચની હાંડીઓ હતી, તેમાં કાચના ખાસા હતા, તેમાં દીવા સ-
જગતા હતા, પરંતુ તે ધણુ જાંબા હતા. રાત્રિ એક પ્રકરને સુ-
મારે વિતેલી હતી. ખંડની મધ્યમાં એક ગાદી ઉપર ભુપસિંહ ગોળ
તકીઆને આડીંગીને સુતેલો હતો. તેના લાંબા કરેલા પગને તેનો
હજમ પગચાળી કરતો હતો. ડાબી બાજુએ લાંબી નેહનો હુકકો પ-
ડેલો હતો તે ગમડાવતો હતો. ભુપસિંહ વિચાર કરતા જ-
ણાતો હતો એટલામાં વરદી આવી કે પ્રધાન, સેનાપતિ, અને નમર
શેઠ આવતા હતા.

હજમને જવાનો હુકમ થયો. ભુપસિંહ ઉઠીને સ્થાનો લેવા
પાયા. ખંડમાં આવ્યા બાદ એકમેકને ભેટ્યા, બાદ સર્વ બેસ્યા.

થોડીવાર સુધી સર્વ નિઃશબ્દ રહ્યા, થોડા સમય પછી સેનાપતિ એ પૂછ્યું 'રાયસિંહ હજી આવ્યો નથી ?'

ભુપસિંહે જવાબ આપ્યો 'ના હજી આવ્યો નથી. રાજ્ય ખટપટના કામ આવાજ હોય છે. જે ત્રણ ઘડી થઈ.'

નગરશેઠે કહ્યું 'બહાણુ ડાલતું હશે તેથીજ વાર લાગી હશે. ક્ષત્રિયથી લલચાય એ સ્વાભાવિક છે.'

ભુપસિંહ હસ્યો અને બોલ્યો "સત્ય છે. શેઠા! 'પૈસો મહારા પરમેશ્વર ને હું પૈસાનો દાસ' ખરી વાત ને? રણુમલને પૈસાનો લોભ લાગે તેમાં નવાઈ નથી.'

ભુપસિંહ વગેરેએ ઘેર આવી અગાઉના નિશ્ચય પ્રમાણે લાંચથી રણુમલને પોતાના પક્ષમાં લેવાની મુસદ્દા પાર પાડવા માટે રાયસિંહને મોકલ્યો હતો. રાયસિંહ એક ઘણો ખટપટી અને મીઠા બોલો હતો. તે પોતાની વાણિયી સહાગા બોલનારને એવી રીતે વશ કરતો કે તે તેના શિવાય બીજા માણસને જોતો હતો નહીં. તે રણુમલનો વિશ્વાસુ માણસ હતો. મુખે સાધુર્યતા ધરનારા મનુષ્યો કપટમાં કૌશલ્ય ધરનારા હોય છે. એમ ધારીને ભુપસિંહે રાયસિંહને રણુમલને ત્યાં શાયંકાગે મોકલ્યો હતો.

રણુમલ આ ચંડાળ ચોકડીની પાછળ પાછળ આવતો હતો ત્યારમાઠ વિજયસિંહને મળ્યો હતો ત્યારપછી તે પોતાને ઘેર પહોંચ્યો અને કપડા ઉતારી બેઠો. થોડીવાર પછી રાયસિંહના આવવાની તેને ખબર મળી. રાયસિંહ આવ્યો. નમસ્કાર કરી બેઠો.

રણુમલે પૂછ્યું " અહો ! રાયસિંહ આજે ક્યાંથી નવરા પડ્યા ? "

" આપની સેવામાંજ છું તો. આજ નવરો હતો ત્યારે આપની મુલાકાતે આવ્યો. "

" પરંતુ કાંઈ કામ હશે તોજ આવ્યા હશે. "

" જી ના. એમ હોય? અમસ્તોજ આવ્યો હતો. મોટા પુરુષ ના દર્શન દુર્લભ હોય પરંતુ અમારે તો તેની આકાંક્ષા રાખવી જોઈએ. આપના શિવાય હાલ આ રાજ્યમાં અમને આશ્રય આપે એમ કોણ છે ? "

" એમ કેમ ? "

" હું આપને કહું છું કે મોટાની જાયામાં રહીએ તો

આપણે ઉદાર છે. ”

“ ખરી વાત છે પરંતુ.....કાંઈ નહીં ” રણમલ અટક્યો.

“ કેમ અટક્યા ? ”

“ કાંઈ નહીં-હું કહેતો હતો કે રાજ્યના બાપાતો કાકારો વગેરે ક્યાં નથી કે તમારે બીજાનો આશ્રય લેવો પડે. ”

“ રાજા વસંતદેવના રાજ્યમાં બધા શાનો હોય ? પરંતુ હું મહારાજનું શું થયું તે જણાયું ? ”

“ ના હજુ કાંઈ જણાયું નથી. રતિસુંદરીનો પત્તો નથી તેમ જ પોતાનો પણ પત્તો નથી. ”

“ એ રાજ્યનું દુર્ભાગ્યજ તો. ”

“ હારતો. તેમાં આપણે કેમ કરીએ. છુથરેઝા. ”

“ પરંતુ હું માસ થયા તોપણ પત્તો નથી એ શું. તપાસ તો કરવીજ જોઈએ. ”

“ એ ખરું છે પણ તપાસ ક્યાં કરવી. રાજ્યના દરેક માણસની ફરજ છે કે તપાસ કરવી. ”

“ પરંતુ—” રામસિંહ અટકી શાંત રહ્યો.

“ શું ? ”

“ કાંઈ નહીં. ”

“ તોએ. ”

“ ન કરે નારાયણ ને જો કદી—”

“ શું ? ”

“ મહારી જીભ ચાલતી નથી ”

“ શું ? ના કરે નારાયણ ને રાણી ના જડે તો ? એમ પુછો છો ? ”

“ ના ના. હા એજ તો શું ? ”

“ મહેને નફિ છે કે રાણી જડશે કારણ કે તપાસ પછી ચાલ છે. અમરગદથી હજુ જવાબ આવેલો નથી. ”

“ અને મહારાજ ના જડે તો ? ”

“ અને મહારાજ ના જડે તો ? એ પ્રશ્ન છે અને પછોજ વિચારવા જવો છે. ના જડે તો ? ” રણમલ વિચારમાં પડ્યો.

“ ગાદી તો ભુપસિંહને આપવી પડે ” રામસિંહ બોલ્યો.

“ હા-રાજ્યનો પાસેનો વારસ ભુપસિંહ છે. માટે તેનેજ

આપવી પડે. ”

“ તો ભુપસિંહને અસારથીજ સર્વ કામમાં ભેળવેલો હોય તો ઠીક પડે. ખરું ને ! ”

“ પરંતુ ભુપસિંહને ક્યાં કામ કરવાની ઈચ્છા છે, મદતનું આપું છે. ”

“ ના ભુપસિંહ એમ તો છેક ના હોય. ભુપસિંહ સાથે આપણે તો રહેજસાજ પિછાન. આપને અતુભવ વધારે. ”

“ હં, એ હશે. પણ ભુપસિંહે અસાર સુધી કેટલા કુકર્મો કર્યા કહેવાય છે. એવા કુકર્મો ગાદી મળ્યા પછી નહીં કરે એમ કેમ કહેવાય ? ”

“ પણ ગાદી આપ્યા વગર તો છુટકો નથી ને ? ”

વિચાર કરી રહ્યુમણે કહ્યું “ ના ! ગાદી તો આપવી પડે. પણ દિલ્લીના બાદશાહ કયુલ રાખશે ? ”

“ કેમ નહીં રાખે ? ”

“ હાલ સમય તેવો છે તેથી. વસંતદેવ સમયને અનુકૂળ થઈ તાજે થયા તેથી રાજ્ય રહેવા દીધું, નહીં તો મુસલમાન લોકોએ ક્યારનુંએ પચાવી લીધું હોત. ”

“ ભુપસિંહ તેમ કરી શકશે નહીં ? ”

“ અરે, રામ રામ કરોને. આવડ ક્યાંથી લાવે આવડ ? ”

“ એ તો બધી આવે વખત વખતનું કામ કર્યા કરે. ”

“ પણ જેમાં કશી આવડ હોય નહીં તેમાં ક્યાંથી આવે ? ચંદ્રચરને ગમે તેટલો ધસો પણ હીરો થાય ? ”

“ ના, પણ લોહુ બહુ ધસાય તો સોના કરતાં મોટું થાય. ”

“ એ હોય. પણ આમાં તો કાંઈ રામ નથી. ”

“ એમ તો હોય ? ગમે તેમ પણ રાજપુત. તો કાંઈ પણ પરીઆની બુદ્ધિ તો હોયજને. તેના બાપ કેવલ હતા ? તેના વડોઆ કેવલ હતા ? બાપ તેવા બેઘને ”

“ પરંતુ તેના બાપે-આવા ધંધા કર્યા નહોતા. ”

“ શું ? કેવા ધંધા ? ”

“ રાજ્ય રહામે ખટપટ અને રાજનો પ્રાણ લેવાનો. ઘરાલો મારી દીવસ કર્યો નહોતો. ”

“ શું ભુપસિંહે એવું કામ કર્યું ? અરે એમ હોય ? ”

“ હા ! હા. એ બહુજ ખટપટી માણસ છે. ”

“ પણ રાજ્ય સ્થાપું શું કરું બસા ! ”

“ ત્હમે જાણતા હશો. ત્યાં જતા હશેને. ”

“ ના ના. એમ ના ધારતા. હું તો એને ત્યાં કોક દસડો ભરું છું. ”

“ તો ત્હમે જાણતા નથી ? ”

“ મ્હારે લેની શી પંચાત, આજ આ વાત નીકળી ત્યારે. નહીં તો આપણે શા માટે નકામું માથું પકવવું. ”

“ ખરી વાત છે, પણ સોક બધા જાણે છે ”

“ તે તો કોણ જાણે, પણ શી ખટપટ છે ? ”

રણુમલે બધી વાત કહી. કામલે કારભારી કપડે લપટાયો. બિચારો જાણતો ન્હોતો કે સોબને વસ થયેસો રાયમલ જેટલો રણુમલનો હતો તેથી વધારે ભુપસિંહનો હતો. રાયસિંહ બોલ્યો “ જ્યારે આપને ફાડવાની તજવીજ આવે છે તો આપ લઈ લોને પૈસા. આપનું શું જવાબું છે ? ”

“ રાયસિંહ શું કહે છે ? ” રણુમલે રાયસીંગ સ્થાપું બોલ્યું. ”

હાજી હા ! ખરે કહું છું. ભુપસિંહ જેડે સરત કરો કે ને વસંતદેવ નહીં જડે તો ગાદી આપવામાં મદદ આપીશ. ”

“ તે કોણ ના કહે છે પરંતુ આ તો હમણા જોઈએ છીએ. વસંતદેવનું ખુન કરીને. ”

“ એ તો બોહું. પણ લાખ બે લાખ તનખા આપે તો. ”

“ તો શું ? ”

“ વળી વિચાર કરવો. ”

“ અરે કર્યો વિચાર-શૈલપુરનું આખું રાજ્ય આપે તોએ શું ? મ્હારે શા કામનું ? ”

“ પણ આવો વખત ફરીને નહીં આવે ? ”

“ મ્હારે દરકાર નથી ”

“ કોઈ આપની પાસે તે માટે હજી આવ્યું નથી ? ”

“ ના હજી તો આવ્યું નથી. ”

“ તો આવે તો ઠીક, ના હોય તો લઈ લેજો અને ગાદી આપજો ”

“ અરે એમ થાય ? હજી હરામી થવાય ? જેનું અન્ન ખાધ

“ છે તેનું હરામ થાય ? ”

“ તો આપની મરજી, પણ જો મરજી હોય તો હું ગોઠવણ કરું. ”

“ હટ. એવી વાત મહેને કરવી નહી. ”

“ પણ આવો આપનાર નહી મળે. ”

“ ના મળે તો મ્હારે ગરજ નથી. એવા આપનાર તો અનેક મળશે પણ મ્હારા જવો ના કહેનાર નહી મળે. ”

“ પણ લક્ષ્મિ આંદોલો કરવા આવે સારે મ્હોં ધોવા કેમ જવું ? ”

“ એતો લોભી આગળ ચાલે રણમલ આગળ નહી. ”

“ એ તો જેવી મંચા. પણ આપની જગ્યાએ હું હોઉં તો તો તરતજ લઈ લઉં. ”

“ પણ રાયસિંહ રણમલ કેમ જાને? સંતોષી નર સદા મુખી રહે તે જાણો છોને ? ”

“ હા પણ દાગ પાસ સો ગુલામ થાય તે જાણો છોના ?

“ પણ રણમલ પૈસાનો ગુલામ નહી થાય. પ્રાણ જરો પણ નહી થાય. ”

“ જેવી મરજી, હ્યો બાપુ રાગરામ. માફ કરજો ભૂલ થુક. ”

“ રામ રામ બાપુ પણ આવી વાત ફરીથી મહેને ના કરતા અને બીજાને ના કરતા હો. ”

“ હા બાપુ. આતો અમસ્તીજ વાત હતી રખેને માફ સાવતા. રામ રામ ”

“ રામ રામ. ”

ઉપર પ્રમાણે થયેલી સધળી વાત રાયસિંહે આવી સર્વ મંડળીને કહી સંભળાવી. સર્વ વિચારમાં પડ્યા.

ભુપસિંહ બોલ્યો “ બાધજો ! હવે શી આશા છે ! હવે બેઠ પણ કોની જોડે ?—હવે તો તેના લાગતાવળગતા સાથે બેઠ ફરાવવો—નકિ—નકિ ”

શેઠે કહ્યું “ કેમ બાપુ હું કહેતો હતો ને કે કોઈથી કાંઈ વળવાનું નથી. ”

“ હમારા મ્હોમાં ફાયર—અરે ! બુલ્યો. જો તમાર કહ્યું બોલ પડે તો પછી જુઓ તમારી મજાહ ”

“ શું કરશો ? ”

“ લાથી ઉપર બેસાડું સમજ્યા શેઠ ? અને ખર પડે તો પ્રજા મતિને ધોડે સમજ્યા ? ”

‘હા’

‘સમજ્યા.’

‘હા’

‘શું સમજ્યા?’

‘આપે કહ્યું તે?’

‘શું કહ્યું?’

‘આપે કહ્યું તે’

‘ખરોખર?’

‘હા. ખરોખર’

‘ખરોખર?’ ભુપસિંહ હસીને બોલ્યો.

‘હા’

સર્વ મંડળ હસ્યું.

શેઠ:—‘રાત ઘણી ગઈ છે તો જલ્દીથી નક્કિ કરો તો ઠીક’

‘તો ઉંઘવું હોય તો ઉંઘો સોમ અને ઉંઘ બે સાથે રખાય નહી. સમજ્યા શેઠ. અરે કોણ છે, શેઠને પથારી પાથરી આપો.’

‘હા ના મહારે ઉંઘવું નથી. મહાર કહેવું એમ છે કે હવે ન થાય તે જલ્દીથી થાય તે સાર.’

‘અરે શેઠ? અહીં વાણીઆ વેડા ચાલે નહી. ‘ઉતાવળા સો ખાવરા, ધીરા સો ગભિર, જાણો છો ના? વળી ‘અગમચેતી વાણી-ઓ’ તે કેમ બુલો છો?’

‘મહે આપની સોખત કરી ત્યારથીજ આગમચેતી વાપરેલી છે’

‘ખરી વાત છે’

પ્રધાને પુછ્યું ‘ત્યારે હવે જલ્દી નીકાલ આણ્યો તો ઠીક શું કરવું?’

‘હમે કહ્યો’ ‘ભુપસિંહે કહ્યું’

‘આપ બોલો’

‘હા બોલો’ ભુપસિંહે નીચું માથું કરી, આંખ મીડાવી, ટાળમાં કહ્યું.

“બધા હસ્યા.”

‘હસવાનો વખત છે? કામ કરો, પોતાની રીત ફરવી ભુપસિંહે રાક્ષમાં કહ્યું.’

‘પણ શું કામ કરીએ આપ કહેાને, પ્રધાને કહ્યું.’

‘શું કહ્યું?’ ભુપસિંહે કહ્યું.

‘હવે કેમ કરવું.’

‘શાવું!’

- ' રણુમલનું '
 ' વિચાર કરશું. '
 ' ક્યારે ? '
 ' કાલે '
 ' આજ નહીં ? '
 ' ના. '
 ' કેમ ? '
 ' શુકન સારા નથી. '
 ' તો આપણે અત્યારે શું કામ કર્યું ? '
 ' બપોરે કર્યું હતું તે '
 ' શું ? '
 ' કાંઈ નહીં. '
 ' તે તો જણ્યું. તો અત્યારે કાંઈ કરવું છે કે નહીં ? '
 ' તે બધું રાયસિંહના આવ્યા પહેલાં કર્યું ને '
 ' તે તો થયું. પણ રણુમલનું શું ? '
 ' જોઈશું. ' આગળ ઉપર જોઈશું.
 ' ત્યારે તો બધા જઈએ. '
 ' હા, જેવી મરજી ફરી મળીશું. '
 ' ક્યારે ? '
 ' આવતી કાલે. '
 ' કઈ વખતે '
 ' બાજની વખતે '
 ' ક્યાં ? '
 ' રોજની જગ્યાએ. '
 ' વાહ '
 ' રામ રામ. '
 ' રામ રામ '
 " શેઠ જોશીકૃષ્ણ " હુપસિંહે રાલમાં કહ્યું.
 " જોશીકૃષ્ણ બાપુને ઘણી ખમા ! "
 બધા હસતા હસતા ગયા.
 બાજની હાસ્યજનક સમા બરખાસ્ત થઈ.
 વાંચક ! જરા હસ—અને પછી આગળ ચાલ.

પ્રકરણ ૪.

—૦૦૦૦—

દંપતિ.

ભુપસિંહ આદિ સર્વે જે જે વાતો અને ખટપટો કરતા હતા તે દરેક જાણુ, ધણીજ તપાસ રાખી, કોઈ સાંભળે નહીં એમ રાખતા હતા. આજ દૈવેઝાથી ભુલી ગયા હશે, વા ગમે તેમ હશે, પણ ભુપસિંહના દકરામાં રાજાખાએ રાયસિંહના આગ્યા પહેલાં ચારે જણાએ વસંતદેવનું ખુન કરી રાજ્ય પચાવવાની તથા રતિસુંદરી મેળવવાની વગેરે બિન્ન બિન્ન સંતલસો કરેલી તે સઘળી સાંભળી હતી. સર્વ પ્રકરણ-રાજ્યખટપટનું આખું પ્રકરણ-આજની ભુલથી રાજાખાની જાણમાં અથથી પ્રતિપર્યંત પૂર્યું થઈ ગયું.

રાજાખા શુદ્ધ રજપુતાણી હતી. તેનામાં દ્વત્રીત્વનું અભિમાન હતું. તેને સઘળી વાત સાંભળી કંટાળો ઝડપ્યો-કોઈ ઉપજ્યો. એક વખત આ સર્વ વાત રણુમલને કહી દેવાનો, બીજવાર સમશેર લઈ પ્રધાનાદિતું ખુન કરવાનો, ત્રીજવાર અન્ય પ્રકારના, એમ તેના મનમાં વિચાર આવવા લાગ્યા.

રાત્રિના વધારા સાથે તેનો ક્રોધ વૃદ્ધિને પામતો હતો. તેણે લોકો-કિત સાંભળી હતી; તેના અનુભોદનમાં આજે તેણે કાનો કાન સર્વ વાત જાતે સાંભળી હતી; તેથી લોકોકિત તરફ સંશય આણવાતું તેને કાંઈ કારણ હતું નહીં. તેની છાતી બરાબ આવી. આંખોમાંથી અશ્રુ મિંદુ ઝરવા લાગ્યાં.

પ્રધાનાદિ સર્વેના ગયા પછી બહારના ખંડમાં ભુપસિંહ પોતાની આશાઓ પરિપૂર્ણ કરવા વિચારમસ્ત હતો. અંદર રાજાખા વિચારમસ્ત હતી, તે મનમાં હવે વિચારવા લાગી:—

“લોક વાતો કરે છે તે ખરી છે. આમણે કુળનું નામ બોગવાની તૈયારી કરી છે. પ્રધાન વગેરે ખુશામતિઆ મળ્યા છે. સર્વે પોતાની વાતો અને હીલચાલ છુપી છે એમ ધારે છે: પરંતુ સઘળી વાતો લોકો જાણે છે. આમને રતિસુંદરી લાવતી છે. તેમને વિચારને લીધે ગાંડપણ આવવા લાગ્યું છે. ખટપટ વધી ગઈ છે. હવે કેમ થશે?” બાદ વસંતદેવનો વિચાર, રતિસુંદરીનો વિચાર, વગેરે વિચારો સાથે રતિસુંદરીના ખુનનો વિચાર-એકલા વિચાર સાથે બચંકર લાગણીઓનો ઉદ્ભવ-તે સાથે કુમુદાના શ્રમ-

થવાના વિચાર વિગેરે વિચારો એક પછી એક આવવા લાગ્યા: અને ભિન્ન ભિન્ન વિચાર તરંગમાં તે નિદ્રાવશ થઈ ગઈ.

આ બાળુ ભુપસિંહ પણ વિચારમાં ગરક થએલો હતો. તેને પણ રાજ્યના વિચાર, મ્હોટા થવાના વિચાર, રતિસુંદરીને લાવવાના વિચાર થવા કરતા હતા. રતિસુંદરીના ખુન વિશે તથા કુમુદાના શુભ થવા વિશે અનેક પ્રશ્ન-શંકા-વિચાર થતા હતા. વિચારમાં ને વિચારમાં એકાદ ઘડી નીકળી ગઈ ત્યારબાદ ઉંઘ આવવાથી શયનગૃહમાં ગયો.

શયનગૃહમાં રાજ્યાને નહીં જોવાથી તે બહાર નીકળ્યો અને મ્હોલમાં રાજ્યાને શોધવા લાગ્યો. અંતે ખટખટ કરેલા ખંડતી જોડેના ખંડમાં તેણે તેને નિંદ્રાધિન થયેલી જોઈ. આ જોઈ તેણે બધી વાત સાંભળી હશે એમ શંકા થઈ-કોઈ ઉપજ્યો-રાજ્યાને ઉઠાડી બધી વાત પુછવા વિચાર્યું. વળી અટક્યો. ફરી વિચાર કર્યો-અંતે રાજ્યાને ઉઠાડીને પુછ્યું:—

“ ઠકરાણાં! અહીં કેમ સુતા છો ? ”

“ અમથીજ. ”

“ તોએ ? ”

“ ઉંઘ આવી ગઈ તેથી અહીં સુતી. ”

“ સુવાનો ઓરડો મુકી અહીં સુવાનું કારણ ? ”

“ કારણ કંઈ નહી. ”

“ તો એ ?—હું કારણ સમજ્યો છું. ” ભુપસિંહ બોલ્યો “ તું અહીં આવીને સુતી તે કારણ હું સમજ્યો છું. રાજ્યા ! મ્હોં અસારસુધી તેને આવી જાણી નહોતી. ”

“ હાકોર ! આપ શું કહો છો તે હું સમજતી નથી. ”

“ સમજતી નથી ? ન્હાના છોકરાને સમજાવતી હમણ ? જે માણસે અનેક માણસો જોયા છે, જેના હાથથી હજારો માણસો માર્યા ગયા છે, જેના હાથથી સેંકડો જાણીતી લક્ષ્મી લૂંટાઈ છે, તે શું ? ત્હારા આવા કહેવાથી સમજશે ? નહીજ. ”

“ પરંતુ—”

“ ચુપ રહે ! હું કાંઈ સાંભળવા માંગતો નથી. પણ તું અંદી કેમ આવી તે કહે ”

“ હું તે કહીશ-સાચે સાચુ કહીશ. પણ જરા થંડા પડો. સુવાના ઓરડામાં ચાલો. ”

“ હારો સુવાનો ઓરડો સળગાવી દે. બસ. મને કહે તું અહીં કેમ આવી ? ”

“ નહી. ચાલો સુવાના ઓરડામાં પછી કહીશ—નકકી કહીશ. હું આપને કંઈ સારી વાત કહેવા આવી હતી—વધાઈ કહેવા આવી હતી. પણ પેલા બેઠા હતા એટલે હું અહીં બેઠા અને ઉંઘી ગઈ. ” રાજ્યા સમય વિચારી બોલી.

“ શું ? તો કહે તો બલા. ”

“ પણ સુવાના ખંડમાં ચાલો. ”

ભુપસિંહ ચાલ્યો. અને બંને જણ સુવાના ઓરડામાં ગયા.

ભુપસિંહે પુછ્યું “ બોલ હવે શી વધાઈ કહેવા આવી હતી ? ” તે બોલી “ વધાઈ તો એ કે મને સ્વપ્ન આબ્ધું કે—તહામે કાંઈ ઠેકાણે રાજ થયા અને રાજ્યગાદીએ બેઠા. ”

“ એમ ! એમ કે ! તો બધું કહેતો ! પુરેપુરું ” ભુપસિંહ ઠાળ-થા બોલ્યો.

“ આપ ગાદીએ બેઠા પછી લોકોએ માદી ઉપરથી ઉઠાડી મુક્યાં. પણ લશ્કરથી તમેએ રાજ્ય પાછું લીધું. ”

“ ઠીક ! તો મને રાજ્ય મળે તો તું ખુશી ખરીને ? ”

“ હાજતો. હું ખુશી ના હઉં એમ હોય ? ”

“ તો આપણે શૈલપુરના રાજ રાણી થયા તો તું ખુશી ખરી ને ? ”

“ શું ! શૈલપુરના ? પણ તે બંનેજ કેમ ? ”

“ તું જાણીતી નથી ? અહાહાહા ” ભુપસિંહ હસ્યો અને બોલ્યો “ વસંતદેવ રતિસુંદરીની પાછળ શોધવા ગયો છે તે પાછો આવવાનો નથી અને આવશે તોએ તેને ગાદી મળવાની નથી. ”

“ કેમ ? ”

“ જ્યાં સુધી ભુપસિંહ જીવતો છે ત્યાંસુધી વસંતદેવ શૈલપુરની ગાદીએ બેસશે નહી. ”

“ પણ તે આવશે તો શું કરશો ? ”

“ શું કરશો ! તેના સરીરના કડકા કરીશ, કાપીશ અને મીઠું ભરીશ. સમજ. ”

“ ખુન ! ! ”

“ હાજતો. રતિસુંદરી જેવું. ”

“ રતિસુંદરી જેવું ! શું તેવું ખુન થયું છે ! તહામે તો ક્યું નથી ને ! ”

“ હું કંઈ ? ખુન ! એમ કેમ બોલી હતું તો રતિસુંદરીને ત્હારી પાસે લાવવી છે ”.

“ આ શું બોલો છો ? કંઈ શરમાઓ.

“ શરમાય શું કામ ? ત્હારા ઉપર શોકય લાવવી છે રતિસુંદરીને સમજી ? ” છુપસિંહ હસ્યો.

“ તો તમારે કાવત્રું હું સમજી. વસંતદેવને મારી, રતિસુંદરીને પકડી, તમારે ગાદી લઇ, રતિસુંદરી સાથે લગ્ન કરી કુળતું નામ બોળવું છે. રજપુતને એ છાજે ? ”

“ મ્હોટી રજપુતની છોકરી ના જોઇ હોય તો ? જ જ એમો રાજાઓ કરતાં હોઇશું તે તે છાજતુંજ કરતા હોઇશું. ગમે તેમ નહી કરતા હઇએ. ”

“ કપાળ મ્હારું કરતા હશે. ગરીબને કનડવા, મોટાને મારવા, અધિકારને માટે અજઘતાનો નાશ કરવો, માતા જેવી રાજ્ય માતા—રાણી—ત્હેની સાથે લગ્ન કરવાનો વિચાર—ફક્ત વિચાર કરવો તે શું રજપુતને છાજે ? કનડવા કરતાં કાંડા કેમ કપાતા નથી ? મારવા કરતા મૃત્યુ કેમ આવતું નથી ? અજઘતાનો નાશ કરવા કરતાં પોતાનો નાશ કેમ થતો નથી ? માતા જેવી રાણીના લગ્નનો વિચાર કરવા કરતાં હૃદય કેમ બંધ થતું નથી ?—મૃત્યુ કેમ થતું નથી ? તેમજ રજપુતના મનમાં હર હમેશ થવું જોઇએ. દુષ્ટ” કૃત્તન, લુચ્ચા માણસોજ આવી જાતના ફૂલ કરે છે. સારા માણસ આવું કાંઈ દીવસ કરતા નથી. અરે ! કરતા નથી તો શું ? પણ વિચારતાએ નથી. આવા કર્મ કરનાર અધમ, પાપી, અંડાળ હોય છે. પિકાર છે તેવાને ”

“ ત્હારા બાપણ પુરુ થયું કે નહી ? ”

“ શું પુરુ થાય ? કપાળ ? કહેવાતું તો ધણું છે. હું બાણું છું—તમારી બધી વાત બાણું છું. આજસુધી લોકો કહેતા હતા તે જોડું હશે એમ ધારતી હતી—બધી ખટપટ તમારી નહી હશે એમ ધારતી હતી. પણ આજ ગને પુરાવો મળ્યો છે—મને ખાત્રી થઇ છે કે તમે ગુન્હેગાર છો. હું તમને કહી ચકું નહી પરંતુ રજપુતાણીથી રહેવાતું નથી. તેથીજ આ કહું છું કે—“પરશ્ચીતે માત સમાન નહીં ગણનાર, પરધનને પરધર સમાન નહી ગણનાર, મનુષ્યો આંધળા છે—છતી આંખે આંધળા છે, આંધળાથી ભુંડા છે, દુષ્ટ છે.” શું કહું ? પરંતુ આવા કામ કરતા પહેલા વિચારજો. આપણને શું નથી ? ધન છે, જોઇએ તેટલા વાહન છે, જોઇએ

તેટલા દાસ દાસીઓ છે. તો શું નથી ? સંતોષે સૌ સુખ છે. કાંઈને મોટા મહેલ તો આપણને નહાના છે. કાંઈની પાસ બહુ પૈસો તો આપણી પાસ આપણે જોઈએ તેટલો પૈસો છે. આપણે આપણા રાજગૃહીએ. આપણા હક કોણ લેનાર છે ? આપણને-”

ભુપસિંહ અત્યારસુધી ચુપ હતો તે જોડ્યો-“ હવે બસ કર. કુમુદાએ ત્હને બહુ શીખવ્યાયું છે. ત્હેનું જોલેયું તું જોલ જોલ કરે છે તે હું જાણું છું. જેવા કુમુદાના હાલ તેવાજ ત્હારા થવા જોઈએ ”

“ કુમુદાનું શું થયું તે હું જાણતી નથી. પણ કુમુદા જેવી સ્ત્રી મહેં જાણેજ જોઈ છે. શું ત્હેના મ્હોડામાં શાસ્ત્ર ! તેનું શાસ્ત્ર ને શ્લોકો કાંઈ સ્ત્રીને આવડેજ નહીં ! કેવા ત્હેના નીતિ વચનો ! કેવી મહામારત તથા રામાયણની નીતિમય વાર્તાઓ ! કેવા રૂપીઓ, સુતીઓના જીવનની વાતો ! ત્હેના નીતિ વચનો તે તમને દરરોજ કહેતી ત્હેનું શું થયું ? પથ્થરપર પાણી ? ! “સંપ રાખો, સંતોષ રાખો, આનંદ કરો.” વગેરે કેટલું બધું કહેતી હતી. ત્હેની જે વસ્તે તે વસ્તે મ્હારી થાય તો હરકત નથી. કારણ કે ત્હેના જેવી સાધુ સ્ત્રીની વસ્તે કોઈ સિવસ અરામ થાયજ નહીં જેવા કર્મ તેવા ફલ. એના કર્મનું ફળ એને મળેજ. જો હું કુમુદા પાસે હોઉં તો- તે મારા કરતાં નાની છે છતાં પણ તે મારી ગુરૂ અને હું વિદ્યાર્થી થઉં એટલું મને તેના માટે અભિમાન છે-”

“ તેમાંજ તો જો તે તારી શોકય થાત અને પછી તું આવું જોલત તો જુઓત. ”

“ ત્હમ્હારી ખુદ્દિજ બ્રહ્મ થયેલી છે. ખરેખર ! વિનાશ કાળે વિપરીત ખુદ્દિજ છે ! નહીં તો દરેક સ્ત્રી માટે અભિલાષા મનમાં થાતજ નહીં. કુમુદા ઉપર દાનત બગડી, રતિસુંદરી ઉપર બગડી. પેલી ખિચારી વિમલાની દુર્દશા કરી. કેટલીને ફસાવી ! અરેરે ! કેટલા પાપ કરશે ? બધા પાપમાંથી ક્યારે છુટશે ? હવે તો સુધરો. ઘડપણ આવવાનો વખત થયો. ”

“ સુધરીશું પેલે ભય ! બરડી થઈ તું અને ત્હારી કુમુદા હજી તો અમે જીવતા છીએ. સમજ. ત્હાર શાસ્ત્ર પુર થયું કે નહીં. સાચી ઐરાની ભત. ત્હેની ખુદ્દિ કેટલી પાનીએ સમજ. ઐરાની ખુદ્દિ પાનીએ.” ‘ખુદ્દિ’ ઉપર ભાર દમ જોડ્યો.

“ એતો કહેવાનું છે. કહેનાર કોણ ? પુરૂષને ? કહેવત સ્ત્રીએ જોડી હોતતો તે વળી પુરૂષની એરી અરામ કહેવત જોડવત કે પુરૂષો પોતાની જોડ ખુદ્દિ ભત. સ્ત્રીને પુરૂષમાં ફેર શો ? શું ત્હેનામાં પુરૂષના જેટલી ખદ્દિ-

ઓ નથી ? શું તહેને ખુદિ નથી ? શું તહેને મન નથી ? શું તહેને આત્મા નથી ? શું પુરૂષને ખાવાનું જોઈએ છે અને સ્ત્રીને નથી જોઈતું ? શું પુરૂષને સ્વાદ થાય છે અને સ્ત્રીને થતા નથી ? શું પુરૂષને સ્પર્શ થાય છે અને સ્ત્રીને થતા નથી ? શું પુરૂષને સુખ, દુઃખ, મોહ લાગે છે અને સ્ત્રીને લાગતા નથી ? શું પુરૂષ યોગવિદ્યાભ્યાસ કરી શકે છે અને સ્ત્રીઓ કરી શકતી નથી ? પરંતુ હાય ગુજરાત ! ત્હારી સ્ત્રીઓની હાલત કેવી આવશે તે કહેવાતી નથી. આ સુસલમાનો ચોતરફ આગ્યા છે. સ્ત્રીઓને કંઈવણી મળતી બંધ થાય છે તો આગળ શી દશા થશે ? સ્ત્રીઓને પુરૂષ દોર જેવી ગણુશે ? ઠાકોર ! હવે બહુ થયું ! મ્હાર કાંઈ માનો ! રતિ પુર પણુ માનો. ”

“ ત્હાર શાસ્ત્ર ક્યારે પુરૂ થશે હેં ! ” ભુપસિંહે હુંકારો કર્યો.

“ શાસ્ત્ર શેતું ? હું તો સાધારણ વાત કહું છું. જોડલો પતિને પતિ ઉપર હક છે તેટલોજ પતિ ઉપર હક છે. જોડલો ખરાબ હોય તો વાંક પતિનો અને પતિ ખરાબ હોયતો વાંક પતિનોજ કહેવાય. મ્હને કહેવાનો હક છે તેથીજ કહું છું. નહીં તો કહેતજ નહીં. આપને સુધારવા—કુમારેથી સુમારે આણુવા, તેજ મ્હારા ધર્મ સમજુ છું. કુમુદા અહીં આવી તે દીવસથી ત્હેની જોડેની વાતચીત ઉપરથી હું આપને ધણાજ સુધરેલા ગણુતી હતી પરંતુ—”

“ સાર, સાર, હમે બગડેલાં તો છો રહ્યાં. તું સુધરેલી રહે. નાં વસંતદેવ પાસે તે મ્હાર સાંભળશે. અત્યારેજ ત્હારો સિરઝોદ કરત, પંચ સ્ત્રી બણી દયા આવે છે. માટે સવારનાં પહોરમાં ત્હારે અમારા મહેલમાંથી આલ્યાં જવું. અહીંથી ત્હારી મરજીમાં આવે ત્યાં જવું. સવારે જો અમે ત્હેને અમારા મહેલમાં જોઈશું તો ત્હારે ત્હાર માથુ સલામત મ્હારું નહીં.—અરે ! કાંઈ છે કે ! ”

“ જી ” એક રજપુત હાજર થયો અને બોલ્યો.

“ સવારમાં બાઈને જ્યાં જવું હોય ત્યાં ગાડી જોડી મુકી આવો ”

“ જેવી ઈચ્છા ”—રજપુત ગયો

“ હવે ત્હારી મરજીમાં આવે ત્હેને શાસ્ત્ર શીખવાડજો. જા. ” ભુપસિંહ ગયો.

રાજાના સ્વભાવે શાંત હતી. પરંતુ રજપુતાણીથી સાંખી નહીં શકાતે થથીજ આજરોજ આટલું બોલી હતી. ભુપસિંહ દિટલીવાર શાંત રહ્યો હતો. પરંતુ અંતે આવો હુકમ આપી આલ્યો ગયો બણી દીલગીર થઈ,

તેને સ્વપ્નામાં પણ ભુપસિંહ આવી આજ્ઞા આપી મહેલમાંથી કઢાડી મુકશે તોવી પ્રાંતિ હતી નહી. “દૈવની ગતિની વિચિત્રતા” આજ તેના મનમાં આવ્યું અને મનમાં બોલી. “હશે. જેવી તેમની ઇચ્છા. મહેલ મહારો ધર્મ બળવ્યો છે. મહારે શા માટે પાપમાં શામેલ થવું? એ બચે ને એ મની વાત બચે. હું મહારે ચાલી જઈશ અને ઉત્પાતથી છુટીશ. તીર્થયાત્રા એ જઈ મહારા તથા તેમના પાપ ધોઈશ. તે મહેલ નહી મહાય તો બચે; પણ હું તો પ્રાણુ જતા સુધી તેમને મહાઈશ અને હથેર તેમને સદ્બુદ્ધિ આપી એમ નિત્ય માગીશ.”

આમ બોલી તે ઢી અને કપડા વગેરે તૈયાર કરવા લાગી.

પ્રકરણ ૫.

રસ્તામાં.

આખી રાતનો ઉભાગરો કરી, સર્વ વસ્તુઓ ભેગી કરી, મુસાંફરીની તૈયારી કરવામાં રોકાયેલી રાજમાએ પ્રાતઃકાળમાં ભુપસિંહના મહાલયનો ત્યાગ કર્યો. ત્યાગ કરતાં પહેલાં તેને ભુપસિંહને મળવાની મરજી બતાવી પરંતુ ભુપસિંહને તેને જોવાની ઇચ્છા નહી હોવાથી એ આશાની-મહાલય છોડતાં છેલ્લી આશાની-નિરાશા થઈ. પરંતુ રહેજ પછુ શોક બતાવ્યા વગર સ્વામિની આજ્ઞાને માથે ચઢાવનાર પવિત્રતા રજપુતાણી મહાલયમાંથી બહાર નીકળી.

નિકળતાં તેના મનમાં વિચાર થવા લાગ્યા. “મહારી મારક કેટલી અનાય અબળાઓનો આ મહાલયમાં છેલ્લે થયો છે? કેટલી અબળાઓ પતંગની માફક ઠોકર જેવા દીવા ઉપર મોહલબ્ધ થઈ છે? કેટલીએ ઠોકરના મધુર, મીઠા મમતા ભર્યા શબ્દથી મોહ પામી, પોતાની યુવાવસ્થાનો ક્ષય કર્યો છે? કેટલી અબળાઓને વગર ધાર્યે-મહારી માફકજ આ મહાલયનો તુરતાતુરત ત્યાગ કરવો પડ્યો છે અને પોતાનો નિર્વાહ કરવા ને સાંસા પડ્યા છે?

“અમાન મનુષ્યો દુઃખમાં દુસાયા પછી છુટતાં કેવા તરફડીઆ મારે છે તે હું જાણું છું. પરંતુ મહેલ તે કરતાં આવડતું નહોતું. મહેલ એક નિષ્ઠાથી-ખરા અંતઃકરણથી સ્વામિ બંધિત કરી છે; મહારો ધર્મ બળવ્યો,

છે. પિતાએ દાકાર સાથે સંબંધ કર્યો ત્યારથી અત્યારસુધી હું તેમનેજ મહારા ઇશ્વર તરીકે ગણી રહી છું અને હવે રહીશજ. ઇશ્વરે આ મહાલયમાં રહેવાના દિવસો નિર્માણ કરેલા તેટલા દિવસ હું અહીં રહીશું. હવે પ્રારબ્ધ લખેલા અન્ય ઠેકાણે. પરમવે કરેલા કર્મોજ સર્વ વસ્તુ કરે છે તે કુંમુદાનું કહેવું ખોટું નથી.

“કુંમુદા ! કુંમુદા ! !” ગાડીમાં બેસતા રાજબા બડમડી “તારા દરેક વચનો મળે યાદ આવે છે-દરેક વાક્ય મહારા મર્મસ્થાને ઝહેટેલા વારંવાર આંખ આગળ ખડા થાય છે. ખરેખર ! પ્રિય સખી કુંમુદા ! તું અજબજન મુર્તિધું-હતી. તાર શું થયું તે મ્હને ખબર નથી. અરે ! બિચારી બોળી બાલા-! શી ખુખીથી વાત કરતી હતી ! અને તારા શા-સ્ત્રના વચનો !—તે રસિક મંધુર વચનો !—અને તારી કહેવાની કારીગરી. તારા વચનો સાંભળતાં સાંભળનાર હકજ થતું !

“વાહ ! વિધાતા ! તારી પણ અજબજન કૃતિ છે. ત્હેં ત્હેને એકદમ ગુમ કરી ! અશુચિંતી-એકદમ-ભયંકર-આંધારી રાત્રે ! તે ક્યાં ગઇ હશે ? કેમ ગઇ હશે ? ત્હેનો કાંઇ પત્તો નથી-માગ નથી. તારી શોષ પણ કોણ કરે ? તારી રાણી. રતિમુંદરી. પણ તે પણ ગઇ. અજબ ગજબ ! વિચિત્રતાજ ! !

“કુંમુદા ! હે કુંમુદા ! ! તું છેલ્લી મળી-મળ્યા પછી તરતજ તેજ રાત્રે તું ગુમ થઇ-તું છેલ્લી મળી તે વખતના વચનો મ્હને અત્યારે યાદ આવે છે. ત્હેં મ્હને કહેલું કે “ખઇ મ્હોટાઇ હમેશા રહેતી નથી. અભિમાન રાજ રાવણ સરખાનો-જેની આજ્ઞાઓ સર્વ દેવો, મહાપુરુષો, બ્રહ્મર્ષિઓ, રૂપીઓ વગેરે માનતા, જેણે મૃત્યુને વશ કર્યું હતું; તેના સરખાનો-પણ ગયો છે. મોટાઈ અસ્થિર છે. લાંબો વખત કાઇકની-અને સારી નિષ્ઠાથી રહેનારનીજ રહે છે. કાલની વાત આપણે બાણતા નથી. જનકીનાથ પણ બાણતા હતા નહીં કે પ્રભાતે શું થવાનું છે. તે માટે મોટાઇમાં પણ સંતોષ રાખી, આવતી કાલે આપણી દશા ખરાબ થનાર છે એમ ધારીને સર્વદા રહેવું જોઇએ. ધન્ય કુંમુદા ! ધન્ય છે ત્હને ! તાર કહેવું આજ ખરૂં મડયું. ગઇ કાલે હું ન્હોતી ધારતી કે દાકારની આંખમાં હું ચુન્દેગાર ઠરીશ અને આજ મ્હારે શૈલપુર છોડી ચાલવું પડશે-શૈલપુરને છેલ્લા પ્રણામ કરવા પડશે. જેવી હુરીની ઇચ્છા ?”

આ વિચાર ચાલતા હતા તે વખતે ગાડી પણ ચાલતી હતી. પા-દરે ન્હેતી બોગાવતીને તીરે ગાડી આવી પહોંચી. બોગાવતીને જોઇ

તહેના વિચાર તરંગ બદલાયા.

“ ભોગાવતિ ! આટલા વર્ષથી પાસે રહેતો ભોગાવતી ! હવે તહે હું છોડીશ ! ઠાકોરનો ગુસ્સો જોઇ તું શું આજ શાંત છે? તારો રોજનો ઘોંઘાટ ક્યાં ગયો ? આજ કેમ તું દીલગીર છે ?

“ ભોગાવતિ ! રાણકદેવીને સખનારી ભોગાવતિ તહે શું મ્હારી કુમુદાને રાખી છે. જો તેમ હોય તો મ્હને બતાવ-મ્હારી કુમુદાને બતાવ. શું એવી અહુત મૂર્તિની તારે જરૂર અને અમારે નહીં ?

“ કુમુદા ! તું બ્યારે મળતી ત્યારે ધણીવાર કહેતી હતી કે “ગંગા જેવી નદી ઉપર ધ્યાન ધરીને બેસીને ઈશ્વર પ્રાર્થના કરતી તે ધણું જ રમ્ય લાગે છે-આનંદમય છે ” “ મ્હોટા પૈસાવાળા મનુષ્યોને સુખ વૈભવ માં નહાતા લાગતા દીવસો અને ગરીબડા માણસોને બીખ માગવાથી લાંબા લાગતા દીવસોનો વિચાર કરતા આનંદે બેસી જગતની મુખાંધ-ઉપર હસવાનો વખત ક્યારે મળશે ? ” તેમ પ્રશ્ન મુકતી હતી. તો તું આ ભોગાવતિને કિનારે કોઈ ગુફામાં ભરાઈ નહીં હોય ?

“ કુમુદા ! ગાંડી કુમુદા ! ! પ્રિય કુમુદા ! ! ! તુ તારા પોતાના વિચાર પ્રમાણે કરવાને તો નહીં મઠ હોય ? તું કહેતી હતી કે “ જગત માં ઘણા સુખ છે પણ આત્માને નાણુવો તેવું સુખ કશામાં નથી. ” એવી એવી ડાહી વાતો-મ્હોટા યોગી જેવી વાતો કરતી-તું યોગિની તો નહીં થઈ ગઈ હોય ? હશે. જેમ હશે તેમ પણ તું આજ મ્હને બહુજ યાદ આવે છે. તારે નામ સાંભરતાં છાતી ભરાઈ આવે છે. પ્રિય કુમુદા ! ! ”

ધીમે ધીમે શૈલપુરના કોટના કાંગરા ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થવા લાગ્યા તે જોઈ વિચાર આવ્યો:

“ અરે શૈલપુર હવે હું પાછી ક્યારે આવીશ ? એકવાર-જો એકવાર-ઠાકોર મ્હને મળ્યા હોત તો સર્વે શંકય દૂર કરત. તેમની માશી માગત-નમ્ર થઈ તેમની ક્ષમા માગત-અને તે આપ્યા તગર રહેતજ નહીં પણ હવે શું ? ”

રાજાની સામે તેની એક દારી બેઠેલી હતી તે અત્યાર સુધી રાજાની મુખાકૃતિ નિહાળ્યા કરતી હતી. મુખ ઉપરના આવેશ બેતી હતી. પરંતુ એક શબ્દ પણ બોલી નહોતી. તે બોલી “ બા. આજ કેમ કોઈ બોલતા નથી ? શા વિચારમાં છો ? ”

“ શું બોલું મ્હેના! બાનું નશીબજ દરીવળું. આજ ફાટયું ત્યાં ક્યાં

સીવાય ?” રાજાએ ભુપસિંહના મહાલયમાંથી નીકળ્યા પછી પહેલું બહેલીન જોતી.

રાજાએ વાત ફરતી ગાડીવાનને કહ્યું “ આપણે શૈલપુર મૂક્યા પછી એકાદ ગાઉ આવ્યા હશે ?”

ગાડીવાને જવાબ દીધો “ હા બા. આપણે દહોડેક ગાઉ આવ્યા હશે. બાગદ સારા છે. ”

“ રાજાએ પુછ્યું “કેટલોક વખત થયો હશે ?”

“ જી ! દહોડ પહોર દહોડો ચલ્યો હશે. ”

આ પછી સર્વ નિઃશબ્દ થઈ ચાલવા લાગ્યા.

રાજાએ ભુપસિંહના મહાલયનો ત્યાગ કર્યા બાદ તિર્યંચાત્રા કસ્વાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તેણે પહેલા ગીરનાર થઈ પ્રભાસપાટણ તરફ દારકા જવાનો વિચાર કર્યો હતો. સારબાદ અન્ય સ્થાનકે જવાનો ધરદો રાખેલો હતો. ભુપસિંહના માણસોને ભુપસિંહે રાજાને ગમે તે સ્થળે લઈ જવાની આજ્ઞા આપેલી હતી; આથી રાજાએ પ્રથમ તેમને લઈ પ્રભાસપાટણ જવાનો વિચાર રાખ્યો હતો અને સાર પછી તેમને રમ્મ આપી પોતે કોઈ સંઘમાં ચાલો જવાનો ધરદો રાખેલો હતો.

પ્રભાસ જતાં પહેલાં તેણે રાણપુર ગામે પહેલો મુકામ કરવાનો હતો. રાણપુરમાં થોડા દિવસ રહી પછી તે આગળ જનાર હતી.

શૈલપુરથી રાણપુર આશરે ત્રીશેક ગાઉ દૂર હતું. રસ્તો ખારવટીઆ, લુંટારા વગેરેને લીધે બયાનક હતો. રાજા સાથે થોડા સ્વારો ભુપસિંહે મોકલેલા હતા તે અને તેની દાસીઓ મળી આશરે પચીશેક માણસ હતા.

રજપુતોના પડદાના રીવાજને લીધે રાજા અત્યારસુધી ગાડીનો પડદો ઉંચો કરી શકી હતી નહીં. પરંતુ હવે શહેરથી દૂર આવ્યા હોવાને લીધે તેણે ગાડીનો પડદો ઉંચો કર્યો અને આસપાસની લીલા અવલોકના લાગી.

આસપાસનો પ્રદેશ ફળદ્રુપ કહી શકાય એમ હતો. વર્ષારતુનો સમય હતો. તેથી જમીન ઉપર લીલી ધાસ ઉમેલી હતી. રસ્તાની બે બાજુએ કોઈ કોઈ સ્થળે પાણી ભરાયેલું હોવાથી ન્હાના તળાવો બનેલા હતા અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે વરસાદનું પાણી ન્હાના બહેજાની મશ્કરી કરતા હોય તેમ ફરચલી રૂપી હાસ્ય કરતાં વહન કરતાં હતાં.

ધીમે ધીમે તાપ વધવા લાગ્યો. સૂર્ય પોતાનો અધિકાર યુગ જોરથી અજમાવવા વિચાર કર્યો હોય તેમ લાગતું હતું પરંતુ આકાશગામી

વાદળાઓ તહેના તાપને દૂર રાખવા ચલ કરતાં હતાં.

આસપાસની લીલોતરી થોડીવારનીજ હતી. રાજ્યા 'વીજેરે થોડી વાર પછી આ ફળદ્રુપ પ્રદેશ મૂકી વેરાન મેદાનમાં જનાર હતા તે સર્વેને ખબર હતી. તેથી ગાડી થોડેક ચાલ્યા પછી તે ગાડી અટકાવવામાં આવી અને રસ્તામાં જોઇએ તેટલું પાણી પાસેના કુવામાંથી ભરી લીધું. અને પછી ગાડી આગળ ચાલી.

પ્રાતઃકાળનો સૂર્ય-બાળસૂર્ય જે અત્યાર સુધી સર્વેને આનંદ આપતો હતો તે હવે બદલાયો છે. અપૂર્ણ પાત્રી પુરપ પોતાના અધિકારના પ્રતાપે અન્ય મનુષ્યોને—જે મનુષ્યોને તે પોતાનાથી હલકા ગણે છે તેમને—પોતાના તાપે સંતાપે છે તે આજેહુબ દર્શાવવાને સૂર્ય પોતાના નિત્ય નાટકનો બીજો અંક ખોલ્યો. સૂર્ય પોતાનો પૂર્ણ અધિકાર પ્રાપ્ત કરી સકળ ગગન મંડળમાં-ઉંચામાં ઉંચે સ્થાને જઈ સ્તબ્ધ થયો.

અધિકારે મસ્ત થએલા પુરુષના નોકરો પોતાની મરજી પ્રમાણે પોતાના શેઠની આજ્ઞાનુસાર કિંવા તે સીચાય-પોતાની મરજી પ્રમાણે-ગમે તેમ જુદમ કરી શકે છે તે પ્રમાણે આ ગગન મંડળનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરનાર-અધિકારમસ્ત બાનુના કિરણોએ સકળ સ્થળે ઉંચે વા નિચે-પોતાનું ગમન કર્યું; અને દરેક પશુ, પક્ષી અને પ્રાણીને સતાવવા લાગ્યાછે. અભારે તેમની સત્તાની પ્રબળતાને લીધે વનરાજોએ પણ પોતાના સ્થાનકો છોડી જેમ બને તેમ તે ઉમ્મ રક્ષિતઓથી દૂર જવા ચલન કરી છુપાઇ બેઠેલા છે તો ગરીબ પ્રાણીઓ પોતાનો આશ્રમ શોધે તહેમાં શી નવાઈ?

અધિકાર મસ્ત અશુભાચિન્તા તાપથી તમ થતાં આપણા પાત્રોએ રસ્તા ઉપરના એક ગામડામાં મુકામ રાખ્યો.

સૂર્ય-પોતાના નિત્ય નાટકનો તૃતીય અંક આરંભ્યો. પોતાની મહત્ સન્નિત-પોતાનું ઐશ્વર્ય-પોતાની પાસે કેટલા અદ્ય સમય સુધી રહે છે તે દર્શાવવાને તે પોતાના સ્થાનથી જ્રુષ્ટ થયો, અને ધીરે ધીરે પશ્ચિમ દિશા તરફ ગત શક્તિને સંભારી પશ્ચાતાપ કરતો હોય તે મુજબ ગમન કર્યું. અને ધીરે ધીરે પોતાનું મુખ—પોને, જેણે સ્વાધિકારે મત્ત થઇ આસપાસનો તથા અંતઃકળનો વિચાર કર્યા વગર ગમે તેમ વર્તન કર્યું તેણેજ આ સ્થિતિ ભોગવવા સમય આવ્યો એવું ધારી, વા જગતના લોકને હવે શું મુખ બતાવવું એમ ધારી તહેણે તેનું મુખ—રાત્રીરૂપી જવનીકામાં સંતાડી પોતાનું નાટક સંપૂર્ણ કર્યું.

પરંતુ તે નાટક સંપૂર્ણ થયું તે પહેલાં ધણીવાર ઉપર રાજ્યાએ

તે ગામ છોડ્યું હતું અને તેઓ રસ્તા ઉપર ક્યારનાએ ધીમે ધીમે પોતાની મુસાફરી લંબાવતા હતા.

સાંજના આશરે ચાર વાગતાના સુમારે રાજાના તથા તેની સાથેના મનુષ્યોએ મુસાફરી શરૂ કરી હતી અને રાતના આશરે પાંચ ગાઉ ઉપર આવેલા રતનીઆ ગામમાં રાતવાસો કરવાનો હતો.

શાયંકાળનો સમય થયો. પક્ષીઓનો કિલકિલાટ વધ્યો. રાજાના મનમાં ભિન્ન ભિન્ન વિચાર તરંગો ઉઠતા હતા. મધ કાલની આ વખતની સ્થિતિને તે અત્યારની સ્થિતિ સાથે સરખાવતી હતી; અને પોતાને ઠપકો દેતી હતી. તેટલામાં ત્રેને કાને એક કરુણામય સ્વર પડ્યો.

રાજા દુઃખી હતી; ત્રેણે દુઃખનો સ્વર સાંભળ્યો. સમાન હાલતના મનુષ્યોનો એક એક ઉપર ભાવ થાય છે તે ભાવ—(ત્રેણુ નામ શું?) ત્રેણા હૃદયમાં વિકાસ પામ્યો. અને ત્રેણે સાથેના જસાણ નામના રજપુતને તે દુઃખી અચાજ કોનો અને ક્યાંથી આવે છે તે જાણવા મોકલ્યો.

થોડા સમયે જસાણ પાછો આવ્યો અને બોલ્યો “ બાઈશ્રી! એક ગાડીમાં એક ધવાયલો પુરુષ અને તેની સ્ત્રી બેઠેલા છે અને ગાડીવાન કંઈ જતો રહેલો છે અને જંગલમાં અસારે તેમની બહાર કરનાર કોઈ નથી તેથી મદદ માંગે છે. ”

રાજાએ કહ્યું “ જસાણ! તો તમે તેમને આપણી સાથે આવવા દો. દુઃખીને આપણે મદદ આપવીજ જોઈએ. ”

“ જેવી ઇચ્છા ” કહી જસાણ ગયો અને થોડી વારે તે ગાડી લઈ આવ્યો.

આ ગાડીમાં આશરે ૫૫ વર્ષનો એક મનુષ્ય સુતેલો હતો અને તેને કાંઈ ગંભીર ઇજા થયેલી હોય તેમ લાગતું હતું. તેની પાસે ત્રેણી સ્ત્રી નિરાધાર હાલતમાં બેઠેલી હતી. તે જાણે મુર્તિમત્ દુઃખ હોય તેમ બાસ થતો હતો. તેની અવસ્થા જોઈ રાજાને દયા આવી અને તેનો વૃતાન્ત પૂછ્યો.

તે બાઈએ કહ્યું “ અમે દૈવકોપથી આવી અવસ્થાએ પહોંચેલા છીએ અને ગરીબ થયેલા છીએ. અમે પાટડીથી નીકળી પ્રભાસપાટણ જતા હતાં. આજ સવારે અમે આ પાસેના વાસણા ગામમાં રહેલા; અંતી ગાડી ભાડે કરીને નીકળ્યા હતા. ગામ બહાર નીકળ્યા પછી અમારા ગાડીવાલાને કાંઈએ કહ્યું કે આગળ આંખાવાડીઆમાં છુંટારા છે તેથી તે ગાડાવાળાએ

ઉતાવળથી આંખાવાડીઉં પસાર કરવાના ઈરાદાથી ગાડુ ઉતાવળે ચલાવ્યું. અને તેથી અમારા કમનસીબે ગાડાનું પેડું નીકળી ગયું; અને ધરી ભાગી. જેમ તેમ કરતાં તે સમુદાયું અને ગાડુ ચાલવા લાગ્યું. ગાડાવાળો "હી-કને લીધે ઉતાવળ કરતો હતો. તેવામાં કોઈ રજપુત ઘોડા ઉપર બેસી આવ્યો. તેણે તે ગાડાવાળાને બાંધ્યો અને પોતાની જોડે લઈ ગયો. અને ગાડુ તથા બગડેલ એમને એમ રહેવા દીધા. અસારલગણ કાઠની મદદ મળી નહી. અસારે આપને શરણે આવ્યા છીએ."

રાજાએ કહ્યું "આપણે આપણી વાતો મુકામ કર્યા પછી કરીશું. મારે પણ પ્રભાસપાટણ જવું છે તેથી આપણને સંઘાત થશે. હાલમાં સંઘાતગતો સમય છે અને હુંદારાનો ભય છે. મારે જેમ જલદીથી જવાય તેમ સાર." આમ કહી ગાડી ચલાવવા આજ્ઞા મળી.

આજ્ઞા મળતાંજ સર્વ મંડળ ચાલ્યું. શાવંકામને લીધે સર્વ નિઃશબ્દ હતું અને આ વેરાન પ્રદેશ તો ધણેજ શાન્ત હોય તે નિર્વિવાદ છે. આ સમય અને સ્થળ વિધાતાની કૃતિના અવલોકનારને ધણેજ આનંદમય હતો. ઘોડે દૂર આંખાવાડીઉં આવતું હતું અને બીજા ચારે તરફ ધણે દૂર સુધી દૃષ્ટિ પહોંચતી હતી. અને સઘળા આકાશે અસારે ભુરો રંગ લાગ કરી ઘોડો રંગ ધારણ કરેલો હતો તેથી તે વનની શોભા વધારે આદ્યુત થયેલી હતી.

હવે ધીમે ધીમે સઘળા પૂર્ણ ઘટાદાર જાડો વચ્ચે આવ્યા. આગળ એક નદી હતી તે તેઓ ઉતર્યા કે તરતજ ચોતરફથી તેઓ એકદમ ઘેરાયા. જાદુગરના જાદુથી જાણે જમીનમાંથી માણસ નીકળ્યા હોય તેમ ચારે તરફ હથીઆરખંધ માણસો દેખાયા અને સ્વારીના માણસોને અટકાવ્યા. રજપુતો ગંભ્યા જાય તેવા નહોતા. તેઓએ તરવારો ખેંચી. મુઠ્ઠા થવાની તૈયારી હતી પરંતુ હુંદારાનો સરદાર આગળ આવ્યો અને બોલ્યો 'ભાઈઓ ! રજપુતો ! આપણે લડવાનું કારણ નથી. આ ગાડીમાં કોણ મુસાફર છે? તે કહો અને પછી જવા જેવું હોય તો આજ્ઞા જવાને અમે હરકત કરશું નહીં."

સ્વારોનો ઉપરી બોલ્યો "તમારા બોલવા ઉપરથી તમે રજપુત છો એમ લાગે છે તેથી અમે ખબર આપીએ છીએ કે અમે રાજા વસંત-દેવની રૈયત છીએ."

'એમ ! તો તમને આગળ જવા દેવામાં નહીં આવે ?'

'હા મારે ?'

‘ રાજ્યના અમાસની આજ્ઞા; અને આગળ મુસલમાનોનો ભય છે.’

‘ પરંતુ અમે જાના.’

‘ ભાઈ હીમતસંગ અધીરો થા માં. અમારી જોડે ચાલ.’ એક લુંટારો બોલ્યો.

હીમતસંગ આશ્ચર્ય પામ્યો અને બોલ્યો “ ત્હમે મને ઝાળખો છો? અને લુંટારો છો? ”

‘ હા અમે બે છીએ—ચાલો સીધા અને જાનામાના. રજપુતનો વિશ્વાસ નથી? ગાડીમાં કોણુ છે? ’

‘ બાઈ છે. ’

‘ બાઈતું નામ? ’

‘ રાજબા. ’ રથમાંથી ઉતર મળ્યો.

‘ ઠાકોર લુપસિંહના ઠકરાલાં ! ’ આશ્ચર્યથી લુંટારો બોલ્યો.

‘ હા. ’

‘ ઠીક, લુપસિંહના પત્નિ રાજબા. ! અને ગાડીમાંનો માંદો માણસ ! ! અને આ રજપુતો ! આ સધળાને આપણા ઉતારે મોકલવા કેમ ખરને બાપુ? ’ લુંટારો પોતાના સરદાર બણી જોઈ બોલ્યો.

‘ હા. વિરદેવ ! ખરી વાત છે, બાઈઓ બાઈને મુકામે લઈ જાઓ. અને આ બધાને જરોજર સોંપ કરી આપો. આ માંદા માણસને પણ લઈ જાઓ અને હું આવું સારે મારા આગળ હાજર કરને શિવસંગ અને પુંજી ભારી સાથે ચાલો. નાગજી આ બધાને તમે લઈ જાઓ. તેમને માટે તમે જોખમદાર છો. વિરભદ્ર ચાલો. ”

સરદાર વિરભદ્ર, શિવસંગ અને પુંજી ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૬.

લુંટારાની ગુફા.

સરદારના ગયા પછી નાગજીએ પોતાના માણસો સહિત તે સ્વામીને જોડી અને સધળા ચાલ્યા.

થોડે દૂર ગયા પછી નાગજી રથની પાસે આવ્યો અને રથને અટકાવ્યો. અને રાજબાને કહ્યું રથને બહુ દૂરીને આવવું પડશે અને આ.

પણને આ પાસેના રસ્તે થઈ જવું સહેલું પડશે અને મહેં ડાળી મંગાવી છે તે આવે ત્યાં સુધી નીચે ઉતરો અને અહીં પથારી પાથરી બેસો તો હરકત છે ? ડાળી આવશે એટલે આપણે જઈશું.’

રાજાએ કહ્યું “હું રજપુતાણી છું અને હું નીચે ઉતરું તો કુળને નીચું પાડવા જેવું છે. તમે રજપુત છો તેથી જાણતા હશે કે રજપુતાણી પડદા બહાર નીકળી શકતી નથી. ”

નાગજી બે કે લુંટારો હતો—જે કે ધંધો લુંટારાનો હતો. પરંતુ જાતે રજપુત હોવાથી રજપુતના રીતરીવાજનો વાકેફગાર હતો. તેથી રાજાએ કહ્યું “રજપુતાણીને જો કે પડદે રહેવાનું છે. પરંતુ રજપુતની આગળ એમ હોય નહીં. ઠાકર હુપસિંહને અમારે ભાથો છે અને અમે કાંઈપણ બાધ ગણતા નથી. તેમજ હું તમારે બચ્ચું છું. વળી હમણા નહીં ઉતરો તો રથને ડાળી આવતા સુધી અટકાવવો પડશે અને તેની સાથે બધાને નકામા ખોટી થવું પડશે. તમારી સાથેના માણસોના ધોડાઓ થાકેલા હશે તેથી તેમને આરામની જરૂર છે. માટે ઉતરો તો ઠીક. નહીં તો જેવી મરજી.’

“ પરંતુ હું અજાણ્યા મુલાકામાં અને અજાણ્યા માણસમાં કેમ—”

‘અમે અજાણ્યા નથી જાણીતા છીએ, અને અમને મુકામે ગયા પછી ઝાળખરો. અમે વસંતદેવના હીતેચ્છુઓ છીએ, યવન લોકના કદા દુષ્મન છીએ, ગુજરાત માતાના અમે પરમપ્રિય સેવક છીએ, ગુર્જર-ભૂમીને સાર પ્રાણ સમર્પવા તૈયાર થયેલા રજપુતો છીએ; મહારાજાધિરાજ કરણસિંહના રાજ્ય જીતવાને માટે અમને આપવા તૈયાર થયેલા રજપુતો છીએ. પછી વિશ્વાસ આવે તો ઠીક નહીં તો ઇશ્વરેચ્છ.’

‘વિશ્વાસ ના હોય ?’ એમ કહી રાજા નીચે ઉતરી.

રથની ગાદી બહાર કઢાડી ઝાડ તળે પાથરી અને તેના ઉપર રાજા બાને બેસાડી તે જોડે તેની દાસીઓ બેસાડી. બાદ રાજાની જોડેના માણસોને બરોબર પહેરામાં રાખી નાગજીએ રવાને કર્યા. ફક્ત બે ત્રણ રજપુતોને રાજાની પાસે મહેવા દીધા હતા.

શામ-કાળનો સૂર્ય પશ્ચિમ દિશાએ ઢળવા લાગ્યો. પરંતુ આ નિસ્તર મરજીમાં શામ-કાળદર્શક પક્ષીઓનો કિતકિલાટ નથી. જે મૃદતા—જે માધુર્ય આવી જગ્યાએ લાગે છે તેવું તરૂં ભૂમિમાં લાગતું નથી.

ચોતરફ નજર નાંખતા દૃષ્ટિ મર્યાદાવર્તુલ અછિન્ન ભાસે છે અને ચોતરફ—ઉત્તરમાં આંખાવાડીઓનો અચુક ભાગ બાદ કરતા—એક સપાટ

મેઘાન દેખાય છે. થોડે થોડે અંતરે ઉભા રહેલા ઝાડો નભમંડળને જાણે ટકાવી રાખતા હોય તેવી રીતે દેખાય છે. અધુરામાં પૂરે એમાંસુ હાંવાથી કોઇ કોઇ વખત વિદ્યુતના ચમકારા, વાદળના ગગડાટ વિગેરે ચિન્હો રમ્ય લાગતા હતા. આ નિર્જન વનમાં આ સુભૂમિકાતું દર્શન તે અન્ય સ્થળે અલભ્યજ છે.

ધીરે ધીરે સૂર્ય અસ્ત પામ્યો. રાત્રિએ ધીરે ધીરે પોતાનો અંધપટ પ્રસરાવવા માંડ્યો. ગગન મંડળ અત્યારે તારામંડળથી શુશોભિત નથી. રાત્રિએ મનુષ્ય જાતી ઉપર અંધકારપટ પાથર્યો તેજ રીતે ધન મંડળ તારામંડળ ઉપર અંધકારપટ પાથર્યો હતો. કોઇ કોઇ ક્ષણે વાદળાઓ એકમેકથી દૂર જતા હતા. તે સમયે કોઇ તારા અહીં અને કોઇ તારા તહીં એમ દૂર દૂર દેખાતા હતા અને તે અદ્ય સમય દર્શન દઇ અદશ્ય થતાં હતાં.

આ પ્રમાણેની આ નિર્જનભૂમિવનસિલા નિહાળતી રાજ્યા એ ડોકી હતી. અદ્ય સમય બાદ ડોળી આવી, રાજ્યા તથા દાસીઓ તેમાં એકી, અને સર્વ મંડળ ધીમે ધીમે ચાલ્યું. રાજ્યાની ડોળીની ચારે બાજુએ હથીઆરખંધ સ્વાર હતા. કેટલાકના હાથમાં નગ્ન અમશીર હતી, અને કોઇના હાથમાં બાલા હતા. કદાવર શરીરના રજપુતો અને મધ્યે આ સુંદરી જાણે મહાદેવી બપાનકે અસુસ્તો વધ કરવા જતી હોય તેમ બાસ થતો હતો. એક પશુ ચન્દ્ર બોદ્યા વગર દરેકજણ સરદારની પાછળ જતું હતું. રાત્રિ અને તે સાથે વર્ષાની વાદળીઓના અંધકારનો છેદન કરવા સ્વારોની આસપાસ ઘોડી મસાલો હતી અને તે મસાલોના અજવાળે સર્વ કોઇ ચાલ્યા જતા હતા. ડોળી બે ઘોડાઓ ઉપર ગોઠવેલી હતી તેથી તેઓ અપાઠાઅંધ પંથ કાપતા હતા. અને આ નિર્જન અરણ્ય મૂકી તેઓ ધીરે ધીરે એક વનસ્પતિવાળી ખીણમાં ઉતર્યા.

સર્વે સ્તબ્ધ હતું. મસાલના અજવાળા શિવાય સર્વ અંધકાર હતો. રાજ્યાના મનમાં અંધકાર નહોતો તેની ડાળી આંખ ફરકતી હતી. તેને શુભ શુકન થતા હતા. આ શુકન શા સારૂ થાય છે તે વિશે ભિન્ન ભિન્ન વિચાર આવતા હતા. વિચાર તરંગોથી કંટાળી તેણે બહાર જોયું.

આસપાસનો દેખાવ બપાનકે હતો. દૂર વાઘની ગર્જના સંભળાતી હતી. જંગલી પ્રાણીના અવાજ કાને આવતા હતા. અને એકલા મનુષ્યનું હૃદય ફાટી જાય એવો વનના હાથીઓની ગર્જના થતી હતી. રાજ્યા કાંઈ શકેથી—કાંઈ નિષ્ક્રિયી આ સર્વ જોતી હતી. ધડીકમાં તેની આસ-

પાસના મનુષ્યોને જોતી હતી. ઘડીકમાં સૃષ્ટિ સૌંદર્ય નિહાળતી હતી-ઘડીકમાં આમ અને ઘડીકમાં તેમ જોતી હતી. અંતે તહેજે નિશ્વાસ મૂક્યો અને બોલી:—

“અહાહા ! અત્યારે જો મ્હારી કુમુદા હોત-અત્યારે જો તે મ્હારી પાસે હોત તો આ દેખાવ કેવી સારી રીતે ચિત્તતા આ દેખાવ ઉપરથી મનુષ્ય જીવન વગેરેના કેવા દૃષ્ટાંતો આપતા! મ્હાન રૂપીઓ, મુનીઓ-કવિઓના શબ્દોથી કેવી સરસ રીતે-કેવું છટાદાર વર્ણન કરત? પરંતુ હવે ભાગ્ય હું કે તે રત્ન ગુમાવ્યું-હા તે મહેંજ ગુમાવ્યું-ખરેખર તેની દોષિત હુંજ છું. ઠાકોનો તહેના ઉપર ભાવ હતો. તે તેની જોડે કદાચ લગ્ન કરત તોએ શી હરકત હતી? પરંતુ ઠાકોર હા ! ઠાકોરનું શું? ઠાકોરને રાજ્યનો લોભ લાગ્યો છે. રાજ્ય લોભનું અનર્થ સમજ્યા નથી. ખુસામતી-આઓ અહાવે છે. પોતે હવાઈ કિલ્લા બાંધે છે. ગુજરાતની તાજી ખિનાયીજ શિખામણ લેતા નથી. તો પછી શું થશે? ઇશ્વરની ઇચ્છા. કુમુદા હોત તો વખતે તેમને રાજ્ય લોભ લાગત નહી. અથવા લાગત તોએ આમ ખત નહી. કુમુદા તે દિવસે પૃથુરાજની વાત કરતી હતી અને કહેતી હતી કે તે વખતે જો હિંદુ રાજાઓ સંપથી અને ઇર્ષ્યા અને લોભ વગર રહ્યા હોત તો અત્યારે તુરકકા અંહી પેદા હોત નહી-ગુજરાતની આવી દશા આવત નહી. ખરી વાત છે. એ સ્ત્રીના નેટલી પણ અકલ્પ પણ તેમની કેમ નહી ચાલતી હોય? વિનાશ કાળે વિપરિત બુદ્ધિ. હરી હરી. પરંતુ રાજ્યલોભ લાગવાનું કારણ? રતિસુંદરી? હા એજ રતિસુંદરીના સૌંદર્યને નીરખી, મોહ પાસમાં પડી તેમણે પોતાની બુદ્ધિ ગુમાવા માંડી છે. રતિસુંદરી જોડે સંસર્ગ કરાવનાર કાણ?” થોડીવાર વિચાર કરી બોલી “કુમુદા? હા કુમુદા પણ તેમાં તેનો સ્વાર્થ? હુ ખાત્ર છું કે કુમુદાને લગ્ન કરાવવામાં રાણી સ્વાયજીત થાય તો કુમુદાને કાંઈ લાભ ખરો? એ તો કાણ જાણે. એ ખિચારી સંતોષી છે. રાણીનો ભાવ શો? એ પણ ઇશ્વર જાણે રણુમલ કૃતજ છે. ધન્ય છે એવા રજપુતને—”

ડોળી અટકી. તહેના વિચાર અટક્યા. કાંઈ માણસે ડોળી અટકાવી અને પુછ્યું “કાણ છે?”

“સરદાર શ્રીની આજ્ઞા.” જવાબ મળ્યો.

ડોળી ચાલી. અત્યારપર્યંત રહેલા અધકારમય જંગલમાં હવે દીપ પ્રકાશ જણાવા લાગ્યો. ઉપર ઉંચે એક ટેકરી લાગતી હતી તે ટેકરી ઉપર તાપથી સજગ્યથી ધણા જણ એટલા હતા. ધીમે ધીમે સૌ જણ ટેકરી ઉપર

મહેડયાં અને ટોકાયાં અને તેજ નવાખથી આગળ વધ્યા.

વળી પાછા ટેકરી ઉતર્યા અને એક ખીણમાં આવ્યાં. આવી અધઃકારમય રાત્રીના સમયે પણ આ ખીણ રમણીય લાગતી હતી. તે ખીણના અંત્ય ભાગ ઉપર લુંટારાની ગુફા-(?) કહો કે ગમે તે કહો તે-હતી.

દ્વાર આગળ ડોળી અટકી. અને રાજાખાને ઉતરવા કહેવામાં આવ્યું. રાજાખા ધીમે અને સવિનયે ઉતરી તેને ઉતરવામાં થોડી સ્ત્રીઓએ મદદ કરી. અને તેજ સ્ત્રીઓ રાજાખાને રસ્તો બતાવવા આગળ ચાલી. રાજાખા ત્રણ પગથીઆ ચડી એક બારણામાં પેહી. એ દ્વારની અંદર એક અતિ રમણીય ચોક હતો. આ ગુફા મહોટા મહેલ જેવી લાગતી હતી. આ ચોકની ચારે બાજુએ છોથી છોયેલા-પથરાના-ઝોટલા હતા. મધ્યભાગે એક મોટો ઝોટલો હતો. આ ઉપરથી રાજાખાએ આ લુંટારાને મળવાની નગ્યા હશે એમ ધાર્યું. ચોકની પાછળ એક મોટી છાંડી હતી. અને તેની બન્ને બાજુ ઉપર ઝોટલા હતા અને તેના ઉપર ઝોરડીઓ હતી. આ વખતે રાત્રિ હોવાથી દરેક જણ પોતાની ઝોરડીમાં રસોઈ કરવાને ગુંથાયેલું હતું તેથી ઘણાએ રાજાખા તરફ લક્ષ આપ્યું નહીં પરંતુ રાજાખા દરેક તરફ લક્ષ આપતી હતી; અને આટલી બધી સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને જોઈ તે આશ્ચર્ય પામતો હતો.

આ લુંટારાની ગુફા હતી કે નહોતું સરખું નગર હતું તેનોજ તેને સંશય થવા લાગ્યો. આ પછી ફરી પાછી તે જીભ બારણામાં પેહી. આં આગળ એક મોટું મકાન દેખાયું. આ મકાન ઘણુંજ સારી રીતે સજ્જાગારી સુશોભીત બનાવવામાં આવ્યું હતું અને તેને રાજ્યમહેલની માફક બનાવવામાં આવેલું હતું. આ ઉપરથી તે મકાન લુંટારાઓના સરદારને રહેવાનું હશે એમ અનુમાન થતું હતું.

રાજાખા વગેરે સર્વ મંડળના આવવાના અવાજથી આ મહાલયમાંથી ઘણી સ્ત્રીઓ તથા નોકરો બહાર નીકળી આવ્યા અને નૂતન આગમન તુક મનુષ્યને જોવા ઉત્સુક થયા. રાજાખાએ પોતાનું મુખ ઢાંકેલું હતું તેથી કોઈ તેને ઓળખી શક્યું નહીં.

રાજાખાના આવ્યા અગાઉ જે વખતે ડોળી લેવા માણસ આવ્યું તે વખતે ખબર આવેલી હતી કે કોઈ ઉંચ ઘરની રજપુતાણીને રસ્તામાં અટકાવેલી હતી અને તે આં આવવાની હતી તેથી તેને માટે એક ઝોરડો ખાસ તૈયાર કરી મૂકેલો હતો અને સર્વ કોઈ તે રજપુતાણી કોણ હતી તે જાણવા સારૂ ધન્ટેજનર હતા.

આ ઇતેજરી પૂર્ણ કરવા સારજ આ સમજા માણસો બહાર આ-
વેલા હતા. તેમાંથી કાઢને રાજ્યા ઓળખી શકી નહી અને આ વસ્તિ-
વાળો મહેલ તેને સ્મશાનસમ લાગવા માંડ્યો.

પરંતુ થોડીવારે સધળી ગરબડ-જેનું કારણ આટલા બધા માણસોની
દોડા દોડી અને ઉત્સુકતા હતી તે-બધ થઇ. તેનું કારણ તરત જણાયું.
કાઢ રજપુતાણી-જે દેખાવ અને ચાલ ઉપરથી આ મકાનની માલીક હો-
ય એમ લાગતી હતી તે-અને બે સહચરીઓ તેની જોડે હતી-તે આન્યાં.

આ ત્રણેમાંથી કાઢએ પણ રાજ્યાને ઓળખી નહો; પણ રાજ્યા-
એ હોમાંની એક જણને જોઇ-ઓળખી-તેનું હૃદય ભરાયું-દોડી-તેને
ખાત્રી પડી અને બોલી. “ કુમુદા ! ! ”

તે કુમુદાજ હતી-રાજ્ય સહચરી કુમુદાજ હતી-જેને માટે ઘણી
શોધ થતી હતી, જે મળવાથી ઘણો ભ્રમભેદ ખુલ્લો થનાર હતો-જેના
જડવાથી કેટલા કાંઈ દૂર થનાર હતા તે કુમુદા અહીં ક્યાંથી ?

કુમુદાએ સ્વર ઓળખ્યો અને બોલી “ રાજ્યા ! હાં ક્યાંથી ? ”

રાજ્યાની છાતી ભરાયવી હતી. આંખમાંથી આંસુ-હર્ષના આંસુ
બહોતાં હતાં-તે બોલી “ હું હમણા કહી શકીશ નહી. જરા બેસવા દે ”

“ હા ! કુમુદા . સ્હામા ખંડમાં બધી ગોઠવણ કરી છે ત્યાં બાધ-
ને લાઇજ અને સોઈ કરી આપ. ” એક સ્ત્રીએ કહ્યું.

“ લક્ષ્મીબા આ રાજ્યાને ઓળખો છો ? ” કુમુદાએ કહ્યું.

“ ના. હું ક્યાંથી ઓળખું ? ”

“ તે મહારાજા ઘસંતદેવના ઠાકોર ભુપસિંહની સ્ત્રી છે. રાજ્યા
આપ લક્ષ્મીબાને ઓળખો છો.

“ ના. હું ઓળખી શકતી નથી. ”

“ બા. આ આ બહારવટીઆના સરદાર વિન્યસિંહનાં પુત્ર છે. ”
કુમુદા હસીને બોલી. લક્ષ્મી તરફ જોઇ તે બોલી “ હાસ્તો. રાણી તો
પહેલા હતા. હાલતો બહારવટીઆણો ? ” હાથનો ટીકકો ખતલાવી કુમુદા હસી
અને બોલી.

સર્વ હાસ્યે નિમગ્ન થયા.

કુમુદા હસતિ હસતિ રાજ્યાને લઇ ગઈ. સર્વ મંડળ વિખરાયું.

પ્રિય પાઠક ! હવે આપણે થોડો સમય પાછળ જઇ પહેલાની બિના
જાણવી પડશે.

પ્રકરણ ૭.

—:૦:—

મધ્યરાત્રીના ભોગ.

શુકલપક્ષની પૂર્ણિમા-માસનો વચસો દિવસ-આખા મહિનામાં સુ-
શોભિત રાત્રિ-આ સર્વ આનંદોજ છે.

દિવસ અસ્ત થયો છે. રાત્રિએ પોતાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો છે. ગ-
ગનેમાં ચંદ્રે પોતાનો પ્રકાશ પૂર્ણ કર્યાએ પ્રસરાવ્યો છે. આપણા પ્રકરણનું
સ્થાન-જીર્ણમંદિર-ચંડિકા દેવીનું મંદિર છે. જીર્ણમંદિરની બહારની બાજુએ
નીચેના શબ્દો મનમાં બોલતી એક મુર્તિ દશ્યમાન થાય છે.

“ જ્યાં સુધી કુમુદા મહારી પાસે છે-જ્યાં સુધી તે મહારી સહચરી
છે-અથવા જ્યાં સુધી તે હયાત છે ત્યાં સુધી હું નિર્ભય નથી. જો કૃત્યો
આ હસ્તે કરેલાં છે તેમાં આ એક અધુર છે. અને તે કૃત્ય કરવા હું
તૈયાર છું. કુમુદાના ગુમ થવાથી હું શેલપુરની પટરાણી જીંદગીપર્યંત
કામમ રહીશ ? હા. કારણ ? તે હું સમજી શકતી નથી. મનુષ્યજાતિને
દુર્લભ એવા રાજ્ય વૈભવમાં તે દરરોજ વિધનરૂપ છે, પણ કુમુદા ?
ત્હારો ઘાટ હવે ઘડાઇ ચૂક્યો છે—ત્હારું આયુષ્ય હવે પૂર્ણ થાય છે.

“ કુમુદા ! કુમુદા ! ! બાળસ્નેહિણિ કુમુદા ! ! ! તું નિરપરાધી-
છું. તું નિરપરાધિછું ? જો તું નિરપરાધી, તો હું શું કામ ખુન કરવા
તત્પર થઈ છું ? ત્હાર ખુન ? અહાહા ! તે વિચાર મ્હને કેવો કંપાય-
માન કરે છે ? બહાલી કુમુદા ! ત્હાર ખુન ? તે શબ્દજ કેવા ભયાનક
બાસે છે. કુમુદા ! ત્હાર ખુન ? અને તે વળી મ્હારે હાથેજ ! આશ્ચર્ય !

“ કુમુદા ! આપણો સ્નેહ ! કેટલા વર્ષનો ? જીવનનો ? હા ! તે
આજ વિપરિત થશે ? અફસોસ ! હું ત્હાર ખુન કરી હત્યારી થઈશ ?
શામાટે ?

“ મ્હાર કામ કોઈ જાણશે નહીં—હા કોઈ જાણશે નહીં-નહીંજ
જાણે ? કોઈ પણ ? ના. તે વાત આ ભવમાં તો છૂપીજ રહેશે. કોઈ
જાણશેજ નહીં ! ભોગાવતિ નદી તેની લાસને રાખશે તો શેલપુરમાં તેના
ખુનની શી ખબર પડશે ? ખબર નહીંજ પડે. કોઈ નહીંજ જાણે.

“ સર્વસાક્ષીભૂત પરમાત્મા ! તું જાણીશ ? હા-તું જાણીશ. પણ
શું કરે ? પરવશ હું-હું હા ! પરવશ બાલા-શું કરે ?

“ બીજા કોઈને શંકય ! કેમ થશે ? કદાચ કોઈ પુછશે-કોઈ રા-
જ્ય મહેલમાંથી પુછશે તો તેને મેં અમરગઢ મોકલી દીધી છે તે જવાબ
સાગા કોણ શંકા ધરશે ?

“ આવું હડહડતું જૂઠું બોલતા તારી હીમત ચાલશે ? હા. તો
પછી હૈયે પ્હીક ધરવાનું પ્રયોજન મિથ્યા છે. આ કૃત્યથી મળેલો મંહોટો
લાભ—જીંદગીપર્યંત અમયપદને પામ્યો-આહા ! ક્ષણભર સુખ-કુમદા
હારા વચન પ્રમાણે ક્ષણભર સુખને સાર મનુષ્ય કેટલા તરફડીઆ મારે છે?
તે ખરૂ છે. બહાલી કુમદા ! હવે પછી હારા વચનો ક્યાં સાંભળીશ ?

કુમદા તાર ખુન ! તે થશેજ. અને તે છુપુ રહેશે. પ્રપંચનો કાળો
પડદો તે ઉપર સદાને માટે ઢંકાયેલો રહેશે. ખચીત ! તું આજ રાત્રે
આ રળીઆમણી રાત્રે—તારો દેહ છોડીશ—તું આ દુનિઆમાં હતી ન
હતી થઈશ. મારો આ ભેદ હવે પછી સર્વદાને માટે છુપોજ રહેશે—
શુભ રહેશે.

‘ હારા ખુનથી—હારા નાશથી—હારા મૃત્યુથી મને મોટો લાભ
થશે. શો ? તે તો કોણ જાણે પણ લાભ તો થશેજ. પરંતુ—’ તે વિ-
ચારમાં લપ્ધ થઈ બોલી ‘ અખીલેશ્વર પરમાત્મા પાસે શો જવાબ
દઈશ ? મારે જવાબ આપવો પડશે ? શું ઈશ્વર છે ? જો હોય તો મને
આવી બુદ્ધિ કેમ થાય છે ?

‘ લાલચ અને લોભ તમે દુનીઆનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે. જેઓ
તહમને હમેશા ચ્હાય છે—ખરા મનથી તમારું પુજન કરે છે તેઓનેજ
તહમે ગરદન મરાવો છો. દુનીઆની ખહોળી સપાટી ઉપર તમોએ અ-
દ્યાપિ પર્યંત કેવો કેવો કાળો કેર વર્તાવ્યો છે. હજુ પણ કેર ! ક્યાં કરો છો.
તમારી મોરલીપર નૃત્ય કરનાર મનુષ્યોને અંતે કેવા બનાવો છો તેને
ખ્યાલ આવતો નથી. તેનાં કેટલાં દૃષ્ટાંતો છે ? કેટલા દૃષ્ટાંતો મારી બહાલી
કુમદાએ સંભળાવ્યા છે તે છતાં કેટલાં મનુષ્યો તમારી મોહઅજબમાં સપ-
ડાય છે ? ક્યા પુત્ર, પિતા, સ્ત્રી, સ્વામી, મિત્ર, બન્ધુ, ભગિની વગેરે તમારે
વશ થયા નથી ?

‘ ખેર ! હવે લાંબો વિચાર કરવાનો નથી. જેમ અને તેમ જલ્દિ-
થી હાથમાં લીધેલું કામ પૂર્ણ કરવું જોઈએ. મુકામે જલ્દિથી પહોંચવું
જોઈએ.

‘ કુમદા! મારી બહાલી પ્રીતિપાત્ર કુમદા !! અમરગઢનો આપણો
વૃત્તાંત! હજુ મને સાંભરે છે. મન માનવું નથી. તે પાછો પાની કરે છે.

પણ લોભને વશ થયેલી આ શૈલપુરની પટરાણી એ યાદદાસ્ત ઉપર, આપણા રનેહ ઉપર અસારે ક્યામપટ ઝોલાડી દે છે.

રૂઝિયા અને કાચ સમાન સ્વેતજ્વળમય સુંદર અને પવિત્ર ભોગાવતિ સરિતાને તીરે આવેલા શૈલપુરના પાદરે ચંડિકા દેવીના મંદિરમાં બાવિસ વર્ષની વયની એક સ્ત્રીમુર્તિ સન્મુખ પડેલા પથ્થરપર બેસી ઉપલા શબ્દો મનમાં બોલતી હતી. રાત્રિ અડધી ગયેલી છે—મધ્યરાત્રિ થયેલી છે. ઘોડીવાર પછી વિસ વર્ષની એક સ્ત્રી મંદિરમાં દાખલ થઇ તેને જોઇ તેણે કહ્યું.

‘કુમુદા, સર્વ સાહિત્ય આવી રહ્યા હોય તો કાર્ય શરૂ કરીએ. રાત્રિ ઘોડી છે અને આપણે મહેલે વહેલા પહોંચવું. જોઇએ આજ તું આ ચંડિકાની મૂર્તિ આપણુ સમક્ષ વાત કરતી બાળીશ, મારા પ્રયોગો કેવા તાંત્રિકાણીક છે તે તું જાણી આશ્ચર્ય પામીશ. તારી મનકામના પૂર્ણ થશે, અને તેથી કેવા લાભ મળનાર છે તે પણ તું જાણીશ. આપણો શક દૂર થશે અને આપણે નિર્ભય થઈશું.’

‘હું પણ માફ ધારેલું ફૂલીલુત થશે કે ?’

‘હા. તે તું હમણાજ જોઇશ. મારે તૈયાર થા.’

‘પણ મહારાજનો વહેમ આ પ્રયોગથી જશે કે ?’

‘હા ! હા ! તે તું જાણીશ અને હું પણ જાણીશ. ચાલ ઉતાવળ કર.’

‘તો તે પણ પ્રયોગ આ સાથે કરશેને. ?’

‘ના તે પછી થશે. હાલ હું તારી મનકામનાઓ પૂર્ણ કરવાનો પ્રયોગ કરું છું.’

‘તો જેવી બાઈની ઇચ્છા પણ તે બાબત પણ વાર લગાડવા જેવું નથી કારણ કે બધી વાતની ખબર જો વસંતદેવ, મહારાજ ના-ગદેવને કહી દેશે તો પછી આપણી શી દશા ?’

‘અરે તે તો તેમનાથી કહી શકશે નહીં ! મારા પ્રેમમાં ચક્રચુર બનેલા તે તેવી વાત ઉપર જરાએ ધ્યાન આપશે નહીં.’

‘તો જેવી ઇચ્છા. તમારા કામમાં કાંઈ ક્યાશ હોય ?’

‘કાંઈ દહાડો પણ તું ધારી શકે છે ? હું કાચી હોઉં તો મહારાજને મુતલી માફક શી રીતે નચાવી શકું ? ચાલ જલ્દિ કર અને જાદુ-વિદ્યાનો અને તંત્રવિદ્યાનો મારો અભ્યાસ બાગ.’

શૈલપુરની પટરાણીનું રૂપ હમણા અવનવું બામતું હતું. તેની ઉંમર

આશરે ૨૨ વર્ષની હતી. તેણે બદામી રંગનું લુગડુ અને ગુલાબી ઓળી પહેરેલી હતી. અને લુગડા ઉપર કમરપટા કસકસાવી બાંધેલા હતા. લુગડાનો કાછોટો મારેલો હતો જેથી સાક્ષાત જગદંબા સ્વરૂપ તે દેખાતી હતી. કમરપટામાં હિરાજડીત મુઠની એક કટાર ખોસેલી હતી અને કમરે સમશેર લટકતી હતી. તે સ્ત્રી જતી હતી અને આવા વસ્ત્રાભરણોથી આ મધ્યરાત્રે અને વળી આ એકાંત, જીર્ણ મંદિરમાં હતી તે વીરપુરુષને પણ પાણી ભરાવે એમ દીસતી હતી. તેના નેત્રો રકતવર્ણી થયેલા હતા અને આ મંદિરમાં જાણે વનરાજે પોતાની ગુફા કરી આશ્રય લીધો હોય તેમ તે દેખાતી હતી. તેના ભવ્ય કપાળ ઉપર ભભુત—તેના ગળા ઉપર ભભુત—કપાળપરનું બપંકર તિલક—તે સર્વે મુર્તિમયી ચંડિકા દેવીનીજ જીવતી આકૃતિનું બાન કરાવતા હતા. તે બોલી:—

“કુમુદા ! તો તું મ્હારી યાદી પ્રમાણે બધી ચીજો લાવી છે ને? કાંઈ રહી નથી ગયું? જોજો સરત ચુકથી કાંઈ રહી ગયું હોય; નહીં તો વખતે વિધન આવી પડે.”

“કાંઈ રહી જાય ? યાદી પ્રમાણે સર્વ સાહીત્ય લાવી છું. હું સુધી જાઉં એવી છું. ?”

“ના તું તેવી નથી”

“તેમ હોય તો શૈલપુરમાં એક ઘડી પણ રહેવું મારે પડે જ્ઞેન ! આજકાલ કરતાં અમરગદથી આવે પાંચ વર્ષ થયા !”

“કુમુદા, લે ચાલ. મેં તને અગાઉ સૂચના આપ્યા પ્રમાણે બધું ગોઠવ. યજ્ઞનીવેદી તો તું ગઈ તેટલીવારમાં મેં તૈયાર કરી છે. યુનો છાંટીને પવિત્ર કરી છે. જે પ્રાણીનો ભોગ આપવો છે તે આપણી પાસે તૈયાર છે—અરે ! તે તું લાવી છે. તેના લોહીથી આ વેદ લીંપવાની છે. અને પછી પણ તે કામમાં આવશે. મારે તું લાવી છું તે પ્રાણી કાપ”

કુમુદાએ બકરો આણ્યો હતો તેને છરીથી ચીરવા માંડ્યો પટરાણી શૈલપુરની પટરાણી—આ સંઘર્ષ જોતી હતી. ગરીબ પ્રાણીની હત્યાથી તે પ્રાણી તરફડવું હતું તે જોઈ તેને દયા આવી અને કુમુદાને નહીં મારવા વિચાર કર્યો.

“ગરીબ કુમુદા ! તને મારવાથી મને શા ફાયદો” એમ તેને વિચાર આવ્યો. પરંતુ તરતજ તેણે તે વિચાર ફેરવ્યો અને કહ્યું “વેદી લીધી નાખા” કુમુદાએ લોહીથી તે લીંપી અને રાણીએ બધી વિધી અગ્રથી ધૃતિ પર્વત કરી.

સમજી ક્રિયા પૂર્ણ થતાં રાણીએ કુમુદાને કહ્યું “ પ્રિય સખી ! હવે તું ઉઠ ! અને દેવીને પગે લાગ અને સર્વ પાપની ક્ષમા માગ ! તારી ઇચ્છિત મનકામના પૂર્ણ થશે અને દેવી આપણી જ્નેડે સાક્ષાત્ વાત કરશે.”

ભોળી બાપડી કુમુદા ! કપટી રાણીના વચનો સાંભળતાંજ જમીન ઉપર પડી અને દેવીને પ્રણામ કર્યા. ખીચારી ઉઠવા જતી હતી તે વખતે તરતજ પાછળથી દુષ્ટ બુદ્ધિ રાણીએ ગરદન ઉપર સમશરનો ધા કર્યો.

મધર કૃપાથી તે ધા પ્રાણુધાતક હતો નહી. કુમુદા ઉઠી અને નાહી. રાણી તેની પાછળ ઉઘાડી તલવારે ધસી. જેથી કુમુદા “અરે કોઇ રાજ્ય મહેલની કુમુદાને બચાવો. બા સાહેબ મારો ભોગ આપે છે તેથી રક્ષણ કરો ! રક્ષણ કરો !” એમ બૂમો પાડતી નગર તરફ દોડી.

પ્રભાત થવાને થોડીવાર હતી. જેથી પહેરેગીરો ધણા જાગતા હતા. કુમુદાની બૂમો સાંભળી દરવાજાના પહેરેગીરો તેની મદદે દોડી આવ્યા કુમુદાને ધા વાગેલો હતો તેથી તે લોહીથી ખરડાએલી હતી. તેની પાછળ દોડતી રાણી—લાલ નેત્રોવાળી અને ઝગઝગતી તલવારવાળી રાણી—જેનો પોશાક ભયંકર હતો તેને તેમણે જ્નેધ અને તેઓ ભય પામ્યા. આખરે હિમતથી પાછળ પડેલી રાણીને કોઇ રક્ષસી, જુત કે ચુડેલ ધારી સમશરનો ધા કર્યો અને રાણી મરણુતોલ થઇ પડી.

પ્રભાતમાં આ ઠેકાણે રાણી ન્હોતી.

પ્રકરણ ૮.

વસંતદેવનો વિરહ.

કવિઓ, કથાકારો અને કાવ્યકારો પોતાની કૃતિમાં સ્ત્રીઓને અબજા ગણી બીરનું ઉપનામ-વિશેષણ આપી—તેને પરવશપણાની સાબીતી આપે છે. પરંતુ જે મનુષ્યને સ્ત્રીજાતીનો પાકો અનુભવ છે તે તેમ કરતા ખંચાય છે. “ કદાચ તેઓના માનવા અને ધારવા પ્રમાણે કોઇક સ્ત્રી, સલ અને અચળ શિયળની ટેક પાળતી, પતિપ્રયાણ હોઇ આર્ય નીતિ રીતિને અનુસરતી પદ્ધતિની પૂજારી હોય તો તે વાત ન્યારી છે. પણ સ્વાભાવિક રીતે સ્ત્રીઓના મનનો પાર કવિઓ પણ પામી શક્યા નથી. ” સ્ત્રીચરિત્રોના હાનરો ઇનિહાસો, કથાઓ વગેરે, પુરાણો વિગેરેમાં ધણા છે

બને તે પૂર્ણ રીતે પુરાવો આપે છે કે સ્ત્રીજાતિ જો કે અળધા કહેવાય છે પરંતુ યૌવ કાંઈ સમયે તે પ્રગલ્ભ બને છે.

પુરુષો લોભ, લાલચ, ક્રોધને વશ થઈ અગણીત ગુન્હાઓ કરે છે. અને તેથી તેમને કઠોર કહેવામાં આવે છે. અને સ્ત્રીજાતિને કાંઈ પણ ગુન્હો કરતાં દયા આવે છે એમ કહેવાય છે એ ગમે તેમ હોય પરંતુ શૈલપુરની પટરાણી કુમુદાનો વધ કરવા તત્પર થયેલી-અને તે ગુન્હો કરવામાં લોભ, લાલચ કે ક્રોધ થું હતો તે સમજાવ્યું પડતી નથી. બાલપણથી પોતાની જોડે ઉછરેલી, નાનપણમાં જોડે રમેલી, યૌવને પણ સાથે રહેલી, આખો દિવસ અને રાત્રિનો ધણો ભાગ સાથે રહેનારી સહચરિની વગર ખમ્બર આપે તત્ત્વવારનો ધા કરી પ્રાણનષ્ટ કરવા તત્પર થયેલી રાણી. કઠોર પુરુષને ક્ષણવાર કેમ ના લુલાવે !

કુમુદાની પાછળ દોડતી રાણી પહેરેગીરોના ધાથી ધવાધ, મૃત્યુ પુસ્ત્ર અવસ્થામાં પડી, પણ તે સ્થળથી પણ અદૃશ્ય થઈ એ આશ્ચર્ય જેવું-પ્રભાતમાં જ્યારે પહેરેગીરોએ તપાસ કરી ત્યારે તેમને તે આશ્ચર્ય જેવું-ભાગ્યું. તેથી વધારે આશ્ચર્યની વાત એ બની કે કુમુદા પણ તેજ રાત્રે ગુમ થઈ. આ વિષય ઉપર કાંઈપણ મનુષ્યને ખગર મળતી તો એજ કે “રાત્રે રાજ્યસહચરિ કુમુદાનું કાંઈ બાધ ખુત કરતી હતી તેને રાજ્યના અનુચરોએ ખચાવી હતી અને ખુત કરનારીને ધોગ ધા કરેલા હતા.” આ શીવાય કાંઈ પણ વધુ પતો મળતો હતો નહીં.

પહેરેગીરોએ રાણીને ધામલ કરી અને તે લોકો પાછા ગયા તે વખતે સર્વ પાપ પ્રગટ થવાની બહીકે જીવના જેખમે રાણી રક્તધારા, જે તત્ત્વવારના ધાના લીધેથી બહેતી હતી, તેની-દરકાર રાખ્યા વગર ત્યાંથી નાહી. કુમુદા પણ ગભરાટમાંને ગભરાટમાં કાંઈ દૂર જતી રહી.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કુમુદાનો વધ કરવામાં પટરાણીને ગમે તે લાભ હોય અથવા સ્વાર્થ હોય, અથવા ગમે તેમ હોય પરંતુ તેનું ખર્ચ કરણ તથા અડિકા દેવીના મંદિરના ભોગ વિશેની હકીકત હાલ તો અંધારામાંજ રહી હતી.

જે રાત્રે શૈલપુરની રાણીએ પોતાની સહચરિ કુમુદાનું ખલિદાન આપવા તૈયારી કરી હતી અને તેના હાથમાંથી કુમુદા છટકી ગઈ હતી-જે રાત્રે રાણી અને કુમુદા બન્ને ગુમ થયા હતા તે રાત્રે આશરે પ્રભાત પહેલાં એ એક ઘડી પહેલાં શૈલપુરના મહારાજ વસંતદેવ, જે પોતે આરામથી નિદ્રામયનમાં પોહેલા હતા તેઓ ઉઠ્યા અને પાસેના પલંગ પાસે

જ્યાં પટસણી સુતી હતી ત્યાં દૃષ્ટિ નાખી તો ત્યાં રાણી નહોતી.

દેવિ વિનાનો નિસ્તેજ પલંગ જોતાં વિલાસી રાજાને પોતાનું દિવા-
નખાનું-મનુષ્યના દેહમાંથી આત્મા ગયા પછીના ખોલીઆ જેવું-નિસ્તેજ
ભાસવા લાગ્યું. દેવીના શુભ થયાથી પોતાનું ભવ્ય દિવાનખાનું શ્મશાનવત
ભાસવા લાગ્યું. તે જાણ્યો-અને વિચારવા લાગ્યો “અહા ! આ શું ! મહને
સ્વપ્નમાં ભાસ થયો કે મહારી પરમ પ્રિય મૂર્તિને લુંટારા-બદમાસો પકડી
લાઇ જાય છે અને દેવીના મંદિરે ગરીબ બાળાનો વધ કરે છે અને વધ
કરતાં તેમને અટકાવનાર કોઇ નથી. આ જોઇ હું અટકાવવા જાઉં છું એ-
ટલામાં મહારી આંખ ઉઘડી. તો શું તે સ્વપ્ન નહીં અને ખરી વાત છે!
શું મહારી મનોરમાને લુંટારા ઉપાડી ગયા હશે? કુમુદા ! એ કુમુદા !” એ
પ્રમાણે બોલતો તે જરખામાં-જ્યાં કુમુદા સુતી હતી ત્યાં-ગયો કુમુદા
નહીં જોયાથી તે અધિક આશ્ચર્ય પામ્યો અને બડબડવા માંડ્યું. “આ
શું આશ્ચર્ય ! બન્નેમાંથી કોઈ નથી. રાણીએ ગઇ અને તેની સહચરી
પણ ગઇ. અહા ! અહા ! આ શું ! રાત્રે મહે જરાપણ ધાર્યું નહોતું કે
મહારી પ્રિય સુંદરી-રૂતિસુંદરી-મહારો ત્યાગ કરી જશે. અફસોસ ! આ
શું ! કુમુદા ક્યાં ? ”

પોતે પાછા ફર્યા અને પાછા પલંગ ઉપર બેઠા અત્યારે મહેલના મ-
નુષ્યોને જગાડવા કે કેમ તેના તેને વિચાર થવા લાગ્યા. અંતે મહેલના
દાસ દાસીઓને તેમણે ખુમો પાડવા માંડી.

મહારાજાની ખુમો સાંભળી કીડીઓનું દર ઉભરાય તેમ દિવાનખાનાના
ખારણા ફડોફડ ઉઘાડી દાસ દાસીઓ અંદર આવ્યા. તેઓમાંથી કોઇપણ
રાણી અથવા કુમુદા વિષેની બાતમી આપી શક્યા નહીં. પ્રભાત થતાં
રાજ્ય મહેલમાં અને આખા નગરમાં વાત પ્રસરી ગઇ કે રાજ્ય મહેલમાંથી
દેવી અને તેની સહચરી કુમુદાનું કોઇ હરામખોરો હરણુ કરી ગયા છે.

ખબાર થયું—મહારાજાની તબીયત અત્યારે સારી નથી. પાંચ વર્ષથી
જોતો સહવાસ નિરંતર હતો તેની તેમની પ્રિયતા આજ શુભ થયાથી-
પાછલા આનંદમય દિવસો-જે સંસર્ગમાં પસાર થતા હતા તે સંભારતા
તેમનું મન ઉઢેગ પામતું હતું. રાજ્યનું સંવર્ણ કામકાજ આજ ધણુંજ
કંટાળા ભરેલું લાગતું હતું. આખા રાજ્ય દરબારમાં-બહારે આખા નગરમાં
આજ શોક પ્રસરી રહ્યો હતો-સર્વ ઉદાસી દેખાતા હતા.

દિવસ જોમ તેમ વિતિ ગયો. સાયંકાળ.—મહારાજાની મનઃશક્તિમાં
મોટો ફેરફાર છે—તે ગમરાયા કરે છે, આરે તરફ તપાસ કરવા ગમેલા

મનુષ્યોમાંથી કોઈ પાછું આવ્યું નથી. યોડીવારે યોડા પહેરેગીરો આવ્યા અને તેમને દેરીનો બાળ્યો તુટ્યો હેવાલ નિવેદન કર્યો. મહારાજ રોષમાં બોલી ઉઠ્યા “ હવે દેવી મનશે નહીં । ”

પહેરેગીરો નિરાશ વદને પાછા ફર્યા. મહારાજએ પોતાના સચિવ -અમાત્ય રણુમલને બોલાવ્યો.

રણુમલ આવ્યો અને પ્રણામ કરી ઉભો.

વસંતદેવ મહારાજએ ત્હેની તરફ જોયું-પુનઃ નિયું જોયું-પુનઃ રણુમલના મુખ તરફ જોયું અને કહ્યું. “ રણુમલ ! આવ્યો ? ”

“ જી હા. ”

“ નીચે બેસ. ”

રણુમલ બેઠો. મહારાજની આંખમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં.

રણુમલ બોલ્યો “ બાપુ ! આમ કેમ ફર્યો છો ? શાંત થાઓ ! આપને શ્વેત કરતાં જોઈ મહાર હૃદય બરાબ જાય છે. ”

“ મ.છ રણુમલ ”-વસંતદેવ આમળ બોલી શક્યા નહીં.

“ મહારાજ ! બાપુ ! આપને શું કહેતું છે ? આપે-” રણુમલની વધુ બોલાયું નહીં. આંખમાંથી આંસુ નીકળ્યા.

“ રણુમલ ! ”

“ જી. ”

“ રણુમલ ! ” વસંતદેવ આંસુ રોકી બોલ્યા.

“ જી. આપની આગા ? ”

“ તું મહેને બેટ ! એકવાર બેટ ! છેલ્લીવાર પણ ? ”

“ બાપુ ! છેલ્લીવાર કેમ ? લો હું બેઠું છું. ”

રણુમલ અને રાજા અરસપરસ બેઠયા અને બન્ને જણ યોડા સમય સુધી એજ રીતે રહ્યા. બન્નેના ચહુઓ તેમના મનની લાગણીનો ઉદ્ભવ બતાવતીજ હતી.

યોડીવારે મહારાજ બોલ્યા “ રણુમલ ! તું જાણે છે કે ! મહે ત્હને અત્યાર સુધી મહારા ન્હાના બાપ જવો ગણ્યો છે ”

“ બાપુ ! તે કેમ વિસર ? ”

“ ત્હને મહારા વિશે કંઈ લાગણી છે ”

“ કેમ બાપુ ! એમ પુછો છો ? ” રણુમલ રોષ પડ્યો.

“ ત્હે આજની બધી વાત જાણી ? ”

“ જી હા ”

“ રાણી ક્યાં ગઈ ? ”

“ બાપુ તપાસ કરશું ”

“ પણ ક્યાં કરશું । આ શું થયું ? ” રાજા રોયો.

“ હા બાપુ ! અચાનક આમ કાઠજો ધાર્યું નહોતું. ”

“ ધાર્યું નહોતું પણ થયું કેમ ? મ્હારી રતી ક્યાં ? ”

“ બાપુ હિમ્મત ધરો. આપ જમી લીઓ. સવારનું આપે બોજન કરેલું નથી ”

“ જમશુંજ તો પણ શું ખાઉ ? ”

“ બાપુને ભાવે તે. થતાનું થયું તેમાં આપણો શો ઉપામ ? ”

રાજાએ રણમલ સહાસુ તાકીને જોયું અને બોલ્યા. “ રણમલ ! ”

‘ જી. ’

‘ તું જાનમાં છે ? ’

‘ કેમ ? ’

‘ તું શું બોલે છે તે જાણે છે ? ’

‘ જી. ’

‘ શું ત્હારે હવે તપાસ કરવી નથી ? ’

‘ કેમ બાપુ તપાસ કરશુંજ. પ્રાણુ જતાં સુધી કરીશ. ’

‘ રણમલ ? ’

‘ જી. ’

‘ તું મ્હારો ભાયાત છે અને મ્હાર આમ ખાધું છે ? ’

‘ જી હા. ’

‘ તું નિમકહલાલ છે. ’

રણમલ બોલ્યો નહી.

‘ બોલ ! કેમ ચુપ રહે છે ? શું ત્હને પેલા જામડાએ મ્હડાવ્યો છે ? ’

‘ કાણે ! બાપુ ! ’

રાજાએ શકથી સહાસુ જોયું.

‘ બાપુ ! શક ના લાવો ! હું આપનો બાલક છું અને ક્યા જામડાએ મ્હને મ્હડાવ્યો છે ? ’

‘ છુપસિંહે. ’

‘ જી ના ! મ્હારે ત્હનો સંસર્ગજ નથી. ’

‘ ખરું કહે છે ? ’

‘ બાપુના પગના સમ ! હવે ખાત્રી ! ’

‘ તો જોજો મહારા વિધાસનો ઘાત કરતો ના. ’

‘ રજપુત પોતાનો શસ્ત્ર પાળશેજ. ’

‘ તું રજપુત છે ? ’

‘ હોમાં શક શો ? ’

‘ ધન્ય છે. રણમલ ! ’

‘ જી ’

‘ આજ મહારા મનની સ્થિતિ કેરી લાગે છે ? ’

‘ બાપુએ ઠંકાશયીજ. બા ના શુભ થવાથી મન મુઝાય તે સ્વા-

ભાવિક છે. ’

‘ રણમલ ? ’

‘ જી ’

‘ મહારો જીવ ગમરાય છે મહને હવે જીવવાની આશા નથી. ’

‘ બાપુ શાંત થાઓ અધીરા થાઓમા. બા મળશેજ. ’

‘ હેં ! શું કહે છે ’ રાજા ઉમો થયો.

‘ બાને હું હમણાંજ સોધી લાવીશ આપતુ કામ કહો. ’

‘ ક્યાંથી લાવીશ ? હેં ! રતિસુંદરી ! ’ રાજાએ મ્હોરી જામ પાડી

અને આસપાસ ફરવા માંડ્યું.

‘ બાપુ ! ’ રણમલ ઉમો થયો અને રાજા પાસે જમીને બોલ્યો.

‘ શું કહે છે ? ’

‘ આપે મહને શું કામ બોલાવ્યો. ’

‘ શું કામ ! તું જુઓ છે ને રાણી ગમ, કુમુદા ગમ. હોતું શું થયું તે પત્તો નથી. તું રાજ્ય સંભાળ હું સેવવા જમીશ. રાણીને શોધીશ. ’

‘ બાપુ ! મહને આજા આપો હું જાઉં. ’

‘ ના ના ! મહાર મન ઠેકાણે નથી. મહને જવા દે. તું રાજ્ય અને લાવ અને પેલા બામટાથી ચેતતો રહેજો. જીવસિંહથી. સમજ્યો ? ’

‘ જી હા. ’

‘ તો આવ હું તને સમજું સોંપુ. રાજ્યના બધા કાકોરો બાપાતોને બોલાવ. ’

‘ જોવી આજા. ’

રણમલ ગયો.

સામંતોને સર્વ દરબારી મંડળ વેરામ ગયું હતું. તેમને સમજાને પાછા બોલાવી મહારાજાએ પોતાના રાજ્યનો સ્વતંત્ર મારમાર રણમલને સોંપ્યો.

મહારાજએ આજ કાંઈ ખાધું નથી. હું તો લાગેજ. સાંજે ખાધું ના ખાધું ક્યું અને પોતાના દિવાનખાનામાં ગયા ત્યાં પોતાની મેળે બડ-બડવા માંડ્યું.

“રતિ ! રતિ ! ! બહાલી રતિ ! ! ! તું ગદ્ય ગદ્ય વિધાતા ! તારી અજબ કૃતિ ! ગદ્ય હાય મહારી રતિ !” વળી બોલ્યો:—

‘હે પ્રભુ તારામાં જરા પણ દયા નથી? મહારી બહાલી સુંદરીને હેં ક્યાં મોકલી?’

વળી તરંગ ચાલ્યા “અફસોસ ! મહારી પ્રાણાધીક રતિસુંદરી ! તારા વિયોગે હું કયમ ટકીશાં મહારી જીવનહાર ! તારા શીવાય આ શૈલપુરમાં કેમ કરી એકલો રહી શકીશ? બહાલી તારા પ્રેમ ખાતર આ રાજ્ય મહેલ તજીશ ! જરૂર હું તજીશ. પ્રથમ આખી ફરીશ અને તારો પત્તા મેળવીશ. બહાલી, તારાથી વિરકત થઈ રાજ્ય વૈભવના દેખાતા સુખો ભોગવવા તે કરતાં ધગધગતી અગ્નિ જ્વાળામાં પડી પ્રાણુ અર્પણ કરવાને હું શ્રેષ્ઠ સમજું છું. તારા વિના મહારે આ રાજ્યમહેલ, રાજ્ય વૈભવ, ખાસતું, પહેર-વાતું, ફરવાતું, મહારે આ કામતું? તારા અમરગદથી આવ્યા પછી આ આખી સુખીમાં શ્રેષ્ઠ લખનેજ ધારતો હતો, આખી સુખીસૌંદર્યતું અવલોકન તારાજ ચક્ષુથી કરતો હતો; હું રસોધર્યો—મિષ્ટ રસોધર્યો તારાજ હરતે જમતો હતો. તારાજ કહેું કરી હું સાંભળતો હતો, તારાજ મનની શક્તિએ હું અદલ ન્યાય આપતો હતો. તું તેજ હું હતું. હા રતિ ! તું ગદ્ય ! મહારી સર્વે ઇન્દ્રિયો તારા વગર નકામી થઈ ગઈ છે. તે પોતાનું તિલક કર્મ કરતી નથી તેમાં મહારો શો દોષ ?

“બહાલી ! હું છતી ચક્ષુએ તારા વગર ભાગતો નથી, છતાં કાને તારા વગર સાંભળતો નથી, છતી નાસિકાએ તારા વગર ગંધ ગ્રહતો નથી, છતી ત્વચાએ સ્પર્શ કરી શકતો નથી. મહાર શરીર બહાર મારી ગયું છે. તો હે સુંદરી ! હવે તું આવ ! મહેને ના સતાવ !

“પણ તું ક્યાં છે ! તારા વિના આ વસંતદેવ પ્રાણુ શી રીતે યાત્રી થકે ! મહારા ઉપર જરા પણ દયા ના આવી ! પ્રેમખંધથી ખાંખાએલા આ બેહાલ વસંતને છોડી હે મહારી રતિ તું ક્યાં જતી રહી !

“રતિ ! રતિ ! મહાર પ્રેમની મુર્તિ ! રાજ્યની કીર્તિ ! તું કેમ જતી રહી ? તું તથા તારી સહચરી બન્ને ક્યાં જતાં રહ્યાં ! !

“કુમુદા ! તું એકલી હોત તો એ મહેને શાન્ત ખાજા પણ તું ક્યાં ! જરૂરે રે ! !” વગેરે વિચારમાં મહારાજ નિંદ્રાવશ થયા.

બીજો દિવસ—આજ પણ એજ અવસ્થા. બપોરે રણુમહત્તે બેઠો ગયો અને કહ્યું:—

“ બાપ રણુમલ / મહારી મનશકિત મહારા હાથમાં નથી. રાણીના જવાથી મહત્તે તરેહ તરેહના વિચાર આગ્યા કરે છે. અને રાણીને પેતા નથી. તેથી હું તેને સોંપવા જવાનો ઈરાદો રાખું છું.

“ તહને મહેં ગઈ કાલે રાજ્ય સોંપ્યું છે. તેના વહિવટ બરાબર કરજો ! રાજ્યની રૈયતને કર જેમ ઓછા આપવા પડે, રૈયત જેમ સુખી રહે તેમ આચરજો.

“ લોકના સુખે આપણે સુખી, તેમનું હિત તેજ આપણું હિત અને તેમનો સંતોષ તેમાંજ આપણો અનુકુલ છે. માટે, તું સારી રીતે રાજ્યકારબાર કરજો.

“ ભુપસિંહ બોલ્યો અને ચઢાઉ હેંવાથી ખટપટીઓ છે. તે હું જાણું છું. પ્રધાન લુચ્ચો છે. માટે તે બેઠાથી એકેનો વિશ્વાસ રાખીશ મા. રાજ્યકોશમાં બેઠાએ તેટલું ધન છે માટે વધારેનો ભોગ કરીશ મા.

“ આસપાસ પરદેશી લોકો તીડની માફક પડેલા છે. તેઓ રાજ્ય હોહાયાં કરવા તત્તપી રહેજ છે માટે તેમનો કોઈ પણ ખાખતમાં વચ્ચે પડવા દેતો નહીં.

“ આટલું બરાબર સમજજો. જા. ”

રણુમલ એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર નમન કરીને ચાલ્યો ગયો.

મહારાજએ આખો દિવસ દુઃખમાં કહાડ્યો. આખો દિવસ વીતી ગયો અને રૌલપુરના મહારાજ વસંતદેવનો દુઃખનો ચિત્તર નજરે નહીં દેખી શકાયાથી સૂર્યદેવે પોતાનું આસન છોડી દીધું અને તે પર ચંદ્રને અભિષેક કર્યો અને પોતે દ્વિભર્યાદામાંથી દૂર ગયો. ત્યારે એક અનુચર મહેલમાં મહારાજ પાસે આંગ્યો અને નમન કરી બોલ્યો “મહારાજ આખો દિવસ ખોળ કરી યાકી ગયા પછી યાક ખાવાને મિષે હું સહેર બાહાર આવેલા જીરુ, ચંડિકાના મંદિરમાં ગયો તો ત્યાંથી મહત્તે આ દેવીના પગનો કપડો મળ્યો. અને ત્યાં આગળ કાંઈક કમકમાટ રીતે ઘુન કરવા માં આંગ્યું હોય એવો દેખાવ બાળ્યો. જે દેખાવ મહેં બાળ્યો તેનું વર્ણન હું કરી શકું એમ નથી માટે આપ તે સ્થળે પધારી તપાસ કરો તો દેવીના ગુપ્ત થયાનો કાંઈ વર્તાત આપ મેળવી શકો ! !”

મહારાજ પ્રતિ ઉત્તર આપે તે પહેલા દીવાનખાનામાં બીજા પહેલે ખીસે આંગ્યા અને નમન કરી કહેવા લાગ્યા. “રૌલપુરના દક્ષિણ દરવાજાની

ચોક્કી કરતા અમો રાજ્યના નિમકહલાલ પહેરેગીરો જણાવીએ છીએ કે ગાંધ પરમ દીવસે રાતના કોઇ રાજ્યમહેલની કુમુદા નામની દાસી મદદ માગતી દરવાજા તરફ દોડી આવતી હતી. તેને જોઇ અમો તેને મદદ કરવા ગયા. તેની પાછળ એક ઉધાડી શમશેરે રક્તથી ખરડાઅલા વસ્ત્રવાળી, લાલચોળ નેત્ર અને લાંબા, છુટા ચોટલાવાળી એક બયંકર મૂર્તિ દોડતી હતી. આ રાક્ષસીને જાણી અમો તેની તરફ ધસ્યા અને તેને ખાંક્યા અને તે શહેરમાં ના આવે માટે બંદોબસ્ત રાખ્યો. સવારમાં તે સ્થળે તપાસ કરતાં કોઇ પણ નહોતું.”

નવા પહેરેગીરોતું વૃત્તાંત સાંભળી પહેલો આવેલો પહેરેગીર કહેવા લાગ્યો “મહારાજ જે દક્ષિણ દરવાજાનો હેવાલ આપે સાંભળ્યો તે દરવાજાની યોડે દૂર તે જીર્ણ મંદિર ભોગાવતીને કાંઠે આવેલું છે.”

આટલું કહી પહેરેગીરો ગયા.

મહારાજ વિચારવા લાગ્યા “અરે ! આ પહેરેગીરોના વૃત્તાંત ઉપરથી શ્દારે શા નિર્ણય ઉપર આવવું ? આશા કે નિરાશા ? રાણી જીવતી કે મરેલી હશે ? આશા અમર છે. નિરાશા ! તું હતભાગિની છે. બહારવટીઆજ ચંડિકા દેવીને ભોગ આપવાના હેતુથી પદ્મિમણિને ઉપાડી ગયા હોય તે સંભવિત છે. તેનો જે ભોગ અપાયો હોય—તેનું જે ખુન થયું હોય—તો હવે નિરાશાજ ! ગરીબ રાણીએ મરતા મારેલા તરફડીઆમાં પગના જોરથી નીકળી પડેલો કપડો તેજ તેની સાગ્રીતી. તો કુમુદાનું શું ? તેની પાછળ દોડતી રાક્ષસી કાણ ? તે રતિસુંદરી તો ના હોય ? પણ તે હોયજ ન કેમ ? પોતાના પ્રાણથી વધારે બહાલી સખીનો ધાત કરવા રાણી ધારે તે તદ્દન અશંભવિત ! અને તેમ કરવાનું કોઇપણ કારણ હોય નહી. કદાચ એમ હોય કે હિમતવાન કુમુદા રાણીને છોડાવવા ગાંધ હોય અને તેને છોડવી જન્ને જણ પાછા શહેર તરફ આવતા હોય અને પહેરેગીરોએ ભુલથી રાણીને ધા માર્યા હોય અને તે મૃત્યુ તોલ અવસ્થામાં પડી હોય તેમને પાછા બહારવટીઆ લાઇ ગયા હોય એ સંભવિત નથી ? નક્કિ—નક્કિ તેમ થયેલું. ઓ દુષ્ટ વિધાતા ! તેં આ શું કર્યું ! બહાલી રતિસુંદરી ખુનીઓનો ભોગ ? દેવી ચંડિકાનો ભોગ ? ! અફસોસ ! ઓ દુષ્ટ દેવડા ! તેં વસંત દેવનું સત્યાનાથ વાળ્યું. તો તું હવે મ્હને શું કામ જીવવા દેશે ? અગર ઓ કરપિણ ખુનીઓ હવે મ્હારા ઉપર કૃપા કરી જે સમસેરથી મારી પ્રિયાનો પ્રાણ લીધો છે તેજ સમસેરથી મ્હારા ધડથી માથુ જુદું પાડો. મને આ અપાર દુઃખ સાગરમાંથી મુક્ત કરો. મ્હારે

આ અસાર સસારનું હવે શું કામ છે. ? હવે મહારે આ રાજ્ય વૈભવનું શું કામ છે? ઓ ખુનીઓ ! દયા લાવી મહને તે દેવી ચંડિકાને ભોગ આપો, તમે દયાહિણુ હોતો તો જરૂર મહને હોડવશો અને દયા હોય તો મહારે ખાતર—આ શૈલપુરને ખાતર—આખા ગુજરાતને ખાતર—દયા લાવી મહને આ સંકટ મુક્ત કરો. મહારો પ્રાણ લો.

“ વહાલી મનોરમા ! રતિસુંદરી ! મહારી પ્રેમમૂર્તિ ! મહારા દે-
યાની હાર ! તું નિર્ભય રહેજો ! આ વસંત મહેલ ત્હારા પ્રેમ ખાતર હું
તજીશ. આજેજ તજીશ. હગણાંજ તું જ્યાં હઈશ ત્યાં આવીશ. ને
ત્હારા ખુનીઓ મહારો પ્રાણ નહીં લે તો હું જાતેજ દેવી ચંડિકાને મ્હા-
રો પ્રાણ સમર્પીશ અને ત્હને—જ્યાં તું હઈશ ત્યાં મળીશ. કુંમુદા પણ
ત્હારી સાથે હશે. કુંમુદા ત્હારા શબ્દો યાદ આવે છે. ત્હેં શું કહ્યું હતું?
“ અતિશય પ્રેમ સારો નથી. તે ફક્ત જ્યાં સુધી વિયોગ ના થાય
ત્યાં સુધીજ સારો છે. ” તે વાત ખરી છે. આ પ્રેમને ખાતર હું અત્યારે
તે જીર્ણ મંદિરે—ચંડિકાના મંદિરે જઈ આ દેહમાંથી પ્રાણને છુટા કરી
ત્હમને બંનેને મળીશ.

“ રાણી ! ત્હારે સાર શૈલપુરનો પણ આજ ત્યાગ કરે હું. અને
શૈલપુર સાથે આખા જગતનો પણ ત્યાગ કરે હું. અને ત્હારા પ્રેમખાતર
મહારા પ્રાણનો ત્યાગ કરીશ. ”

મકરાણુ દ.

:૦:

આ શું ? પત્ર.

વિયોગીઓનો સૂર્ય, શૂંગારનો પોશાક, તારાશ્પી મોતીઓનો હાર,
મહાદેવના માથાનું ભુષણ, પ્રાંત કામદેવ શ્પી સર્પના માથાનો મચ્છી, કામ-
દેવનાં મસ્તકનો સેંધો, સ્ત્રીઓની કડીમેખલાનું મધ્ય મણી, ચંદ્રારે પક્ષી-
ઓના સમુદાયનો ચિન્તામણિ, લક્ષ્મીનું કિડા સરોવર, રતીનું રમણસ્થાન,
દિશાશ્પી સ્ત્રીઓનું દર્પણ, બળીના રોપાનું પુષ્પ, ત્રીભુવનને જીતનાર કામ-
દેવનું જીવ, તારાશ્પી ગૌમાં વિહાર કરનાર બળિભદ્ર, બરફ જેવા દેખાતા
ચંદ્રદેવે પોતાનું આગમન સુચવવા પોતાના શાંતિકર કિરણો પ્રસરાવ્યા—

ચંદ્રકિરણો આનંદમય હોય છે. સંયોગીનેજ. વસંતદેવ સંયોગી ન-
હોતો, વિયોગી હતો. તેનો આખો દિવસ હુંખમાંજ પસાર થયો હતો. સૂર્ય

જેમ તેને દુઃખમય લાગતો હતો તેમ ચંદ્ર પણ શિતરક્ષિને બદલે ઉષ્ણરક્ષિ સમ તેને ભારતો હતો.

આજરોજ કૃષ્ણપક્ષની ત્રિતિયા છે. આસપાસ સૌ શાંત છે. વસંત રત્ન છે. તે આનંદદાતા છે. વસંત રત્નની આનંદમય ચંદ્રરક્ષિ નેત્રાને આનંદ આપનાર બને છે. ઇન્દુના કિરણો પૃથ્વીપર પડી આખા શરીરને આહવાદક બનાવે છે. આ ઋતુમાં પક્ષી, પશુઓ તથા મનુષ્યોને સર્વને આ રાત્રિ ધણીજ આનંદમય ભાસે છે. પરંતુ આ સમયે એક કશ્ચમય સ્વર શૈલપુરની દક્ષિણે શોભાવતિ નદી ઉપરની ઝડીમાંથી નીકળી આસપાસ ની યુક્તઓમાં પ્રતિધ્વાસ કરે છે.

તે બોલનારના શબ્દો ધણાજ ભાગ્યા તુટ્યા સંભળતા હતા અને તે બોલનાર કયે સ્થળે છે તે જાણવું ધણુંજ કઠણ હતું. પરંતુ જ્યારે જ્યારે તેના વાક્યો લાંબા હતા ત્યારે ત્યારે તે મનુષ્ય ચંડિકા દેવીના રસ્તા ઉપર હોય એમ લાગતું હતું.

તેના ઉદ્દગારોમાં મુખ્ય ઉદ્દગારો “ હે દેવ ” “ વિધાતા ” “ જોવી ત્હારી ઇચ્છા ” “ હવે કેમ જીવાશે. ” “ હે મહારા સર્વસ્વ ” આટલાજ ચંડિકાદેવીના જીર્ણ મંદિર આગળ ઉભેલાથી સંભળાતા હતા. ખીજા બધા તે ધણાજ ધીમે બોલતો હતો.

તે મનુષ્ય દેવિના મંદિર અને શૈલપુરના દરવાજાની મધ્ય ભાગે હતો. પાસે જતાં તે પ્રદષ્ઠ અન્ય કોઈ નહીં પણ શૈલપુરના મહારાજ વસંતદેવ—પોતાની રાણી-રતિસુંદરીના વિરહે પિડાતા, શોકાગ્નિથી દગ્ધ થતા, નિઃશ્વાસ નાંખતા જતા જણાતા હતા.

“ આ વખતે તેમના ઉદ્દગાર નીચે પ્રમાણે ચાલતા હતા. ”

“ આહા ! હે દેવ ! હવે આશા નથી—મળવાની આશા હવે તદ્દન ફાકટજ છે. વસંત ! હે વસંત ! આ વસંત રત્નમાં ત્હેં ત્હારી રતિ સુભાવી તો ત્હારી કીંમત રતિ જોવી નહીં ? ! વિધાતા ! જોવી ત્હારી ઇચ્છા ! હુંદારાને હાથે ફસાયલી નાજુકવેલિ ! નાજુક કલ્પલતા ! ! તું હવે ક્યારે મળીશ ? અરે તું શી રીતે મળીશ ? ત્હારા વગર હવે કેમ જીવાશે ? ત્હારી આશા તે નિરાશાજ છે. આ વસંતરત્ન આવી—આ રત્નમાં પ્રાણી માત્રને વિયોગ લાગે છે તો મહને કેમ નહીં લાગતો હોય ? તેનો ત્હેં કેમ વિચાર નહીં કર્યો ? હે મહારા સર્વસ્વ ! હવે કેમ જીવાશે ?

“ મુખને હાથે અમૃત પુષ્પ આવ્યા પછી તે પુષ્પને બચવાની

શી આશા ? કસામના હાથમાં ફસાયલું બાપડું ગરીબ પ્રાણી જીવન મુ-
કત થયા વગર શી રીતે બચે ? ના. ના. નહીજ બચે ! હે દેવ ! તું
અમાગીજ છે. મહારી રતિને તહેજ દુષ્ટ લુંટારાના હાથમાં ફસાવી. હવે
કેમ જીવાશે ? હવે દુષ્ટ દયાહીન લુંટારાના પંજમાં ફસાયલી ગરીબડી
ગાય જેવી મહારી રતિ શી રીતે બચશે ? તે મહેને શી રીતે પાછી મ-
ળશે ? ક્યારે પાછી મળશે ? સ્વપ્નાંતરે પણ નહીં તો હે હતભાગી વસં-
ત હવે કેમ જીવાશે ? હે વિધાતા ! તું કરે તે ખરું. હે રતિ ! હે મહારા
સર્વસ્વ !! હે મહારી પ્રાણાધિક રતિ !!! સારે આ બચમાં તારો ભેટો ફ-
રીથી નહીજ થશે? ~~તારું હૃદય કેવું કઠણ?~~ શું મહારા આવા ફરીથી તારું
વજ્ર જેવું હૃદય નહી પીંગળે ! ના ના તું મહારી વહાલી ! હે મહારા
સર્વસ્વ ! તું એવી નિષ્કુર હૃદયની નથી. તું દયા કરીશજ અને મહેને
મળીશ. હો દેવ ! હે વિધાતા ! તારી કૃતિ અજબજ છે.

‘ હે રતિ ! હે મહારા સર્વસ્વ ! ! જેવી તારી ઇચ્છા, પણ તું એક-
વાર આ વિરહી વસંત ઉપર દયા કર અને મહારા નેત્રોમાંથી નીકળતાં
અશ્રુબિંદુઓને તું હોઠ નાંખ. હે રતિ ! મહેને ધીરજ આપ. તારા
વગર આ સંસારમાં મહેને ધીરજ આપનાર કોણ છે ?

‘ અરે તે સુખી દીવસો ! જ્યારે મહારી વહાલી રતિ મહારે ગળે
બાંધી પોતાના કોમળ હાથ મારી ડોક પર નાખી, આ હીણભાગીની ગર-
દન ઉપર પોતાનું માથું ટેકવી, પોતાની બધી વાત વહાલમાં સમજાવતી
તે દીવસો ક્યારે પાછા મળશે ?

‘ હા દેવ ! અફસોસ ! વિપત્તિમાં પ્રિય પણ અપ્રિય થઈ પડે છે.
મહારા જ્ઞાન પણ મુંઝાય છે. તેઓ મહારી પ્રિય કોમળહત્તા રતિસુંદરીના
મુખકુસુમમાંથી નીકળતા શુન્દર સાંભળવા ઉત્સુક થઈ રહ્યા છે. નેત્રો
પણ મહારી વહાલી રતિસુંદરીને અસંખ્ય સમય જોઈ તે છતાં પુનઃ દર્શન
કરવા આકાંક્ષા રાખે છે. મહારા જીવન પર્યંતના મિત્રો પણ આજ આપત્તિ
કાળમાં દુઃખ દેહે અશ્રુઓને ના કલાં છતાં, તેઓ ધીરજ ધર્યા વગર અ-
નુપાત કરે છે. જે વાત મહારાથી બની શકતી નથી અને પરના ઉપર
આધાર રાખે છે તે હું શી રીતે કરી શકું ? હું મહારા આંખ, નાક,
સર્વેને શી રીતે આનંદ આપી શકું ? હે રતિ ! તું આ મહારા નિશ-
દિનના મિત્રોને આનંદ આપવા આવ.

“ બહે મિત્રો પણ શત્રુ થાઓ ! દુઃખમાં બધાએ દૂર થશેજ.
દુઃખમાં સાથે રહેનાર મનુષ્યો વિરલાજ છે. જ્યારે મહારા બાલ સ્નેહિઓજ

દુઃખ દેવા તત્પર થયા તો વસંત ત્હારા જોવો દુઃખી કોણ ? વસંત ! વસંત ! રતિ જતાં તું પ્રાણુ વગર જીવે છે. રતિ જતાં ત્હારું સર્વસ્વ ગયું છે. આટલા મોટા શુન્નરાત દેશમાં કિંવા આખા જગતમાં અત્યારે ત્હારો સંગી કોઈ નથી. અરે તું કેવો આચર્યકિત !

હે વસંત ! જ્યારે ત્હારી જીવનધેરી ત્હને મુકીને જતી રહી તો તું શા માટે ફોકટ ફાંફા મારે છે ? ત્હારો આચારી કોટ તુટ્યો છે. હવે તે સંધાસનો નથી.

‘ આત્મધાત !-હા ! તેજ આત્મધાત-શીવાય ખીજો એક માર્ગ મ્હારે સાર ઉઘાડો નથી. તો હે વસંત ! કર આત્મધાત ! સમુર. એવા દિવ્યકારો માર્ગ વિચાર મા. એ દિવ્યકારો માર્ગ વસંતદેવ લેશે નહી. આવા દુઃખથી ડરી જઈ કાયર અને ભીરુ લાંચન કદી કાળે વસંતદેવને માર્યે મેહોંટશે નહી. કુમુદા ત્હાર કહેવું—આત્મધાતી મહાપાપી તેજ ત્હાર કહેવું—મ્હને અત્યારે પાપમાંથી બચાવે છે તો હે કુમુદા ! તું મ્હને આ શોકમાંથી બચાવ.

‘ જગત્રિયંતા પ્રભુની આજ્ઞા શીવાય હું એવું કુદ્ધ કર્મ નહી કરું. ‘ કર્મ ક્ષય વગર મુકિત નથી ’ તો કર્મનો ક્ષય થવોજ જોઈએ. આત્મિમાં પ્રિયા વિયોગ લખેલો તે થયા વગર કેમ રહે ? મહાત્મા રામચંદ્રજીએ પોતાના વિપતિ કાળે જો ધૈર્ય ત્યાગ કર્યો હોત તો તેમને સીતાજીનાં ફરી સમાગમનું સુખ ક્યાંથી મળત ? આપતિ કાળે ધૈર્ય એજ સત્પુરુષોની કસોટી છે. વખત વખતને બૂલાવે છે. પ્રયાસ કરવાથી ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. ગમે તેવું અસહ્ય કાર્ય પણ ખંતથી પૂર્ણ થાય છે, મનુષ્ય પોતાને હસ્તે શું પૂર્ણ નથી કરી શકતા ? મનુષ્ય જો ધારે તો સમુદ્રવેગને પણ રોકી શકે છે. ગંધવર ગિરીરાજને પણ ખસેડી શકે છે. કાતે ન સાંભળેલી અને નજરે ન દીરેલી એવી ગમે તેવી અટપટી ખાળતને પણ મનુષ્ય તરફ શક્તિથી ઉઠેલી શકે છે. આ કુમુદાનું કહેવું હતું. તે સત્ય હશેજ. તો જો છપ્પી નિરંતર મ્હારા હૃદયમાં કોતરાઈ ગયેલી છે એવી મ્હારી રતીને શું હું નહી શોધી શકું ? ગીરી શુભાઓ તપાસીશ, નદી-નાળા સોધીશ, ગીચ ઝાડીઓમાં ભટકીશ; પાતાળે પેસવાનો યત્ન કરીશ, આકાશે ઉડવા યત્ન કરીશ, પરંતુ મ્હારો પ્રીય પરમ પ્રેમમૂર્તિને હું મેળવીશજ-મ્હારો આત્મા કહેછે મેળવીશ. કુમુદા કહેતી હતી કે, જો મનુષ્ય આત્મા કહે છે તે ખરૂં અને સત્યજ હોય છે’ તો આજે મ્હારો આત્મા કહે છે તે ખરૂં હોવુંજ જોઈએ.’

‘મહેને હજુ પણ રાણીની આશા છે.’ આ વાક્યને ઘણીવાર બોલ્યા અને હર્ષ પામ્યા.

અંડિકાનું દેહેર દેખાયું. તે જોઈ તે બોલ્યા. અહા હા આ મહારા બાગ્યોદયની દોરીને તોડનાર દેવીનું જીર્ણ અને બયાનકર્યાન દૃષ્ટિ આગળ આવ્યું. જે પહેરેગીરના કહેવા પ્રમાણે રતિસુંદરીનું ખુન જે અહીં થયું હશે તો તપાસ કરવાથી માલુમ પડશે.

‘અત્યાર સુધી ગુનાગ જેના સુચાસિત પુરુષને પગ તળે મસળી નાખનાર મુખને મહેં જોયો નથી. તો મહારી મધુરીનું લાવણમય મુખ બાળી બહારવટીઓ-ગમે તેવો દુષ્ટ દયાહીન હોય તોપણ-ખુન કરે નહીં. ખચિત મહારી પ્રેમપુર્ણિતે તે દુષ્ટો કોઈ ગુપ્ત સ્થળે લઈ ગયા હશે. અરે વિધાતા!! અરે દેવ!! શૈલપુરના પ્રતાપિ મહારાણા વસંતદેવની પ્રેમાત્મા પટરાણી અને અમરગદના નાગદેવની તનુજા ખુનીના કબજામાં કેદ!! આશ્ચર્ય!! આશ્ચર્ય!!!

જીર્ણ મંદિરના પડી બાગેલા પગથીયાં હવે આવી લાગ્યાં. અરે! છેક નજીક આવ્યા છતાં કેમ મહારા પગ ઉપડતા નથી? શું તે ખુનીઓએ આ દેવિના મંદિરની ચોતરફ જાદુઈ શક્તિ પાથરી છે? કે શું મહારી પ્રેમમૂર્તિનો આત્મા મહેને ના પાડે છે કે ‘હે નાથ! હવે બહુ થયું. મહારો તમારો સંબંધ હતો તેટલો થઈ રહ્યો. માટે હવે ત્યાંથીજ પાછા ફરો. અહીં અંદર જશો તો મનને ખેદ થશે. હું મરણને શરણ થઈ છું. તમારી ગોદમાં સુતેલી હતી ત્યાંથી ઉઠાવી બહારવટીઓઓએ આ મંદિરમાં જેના પગથીઓ ઉપર ત્હમે પગ મુકી ઉભા છો તે મંદિરમાં—મહાર ખૂન કર્યું છે. આપના પવિત્ર પ્રેમનું સ્મરણ કરતી હું આ સુવર્ણમય સ્વર્ગમાં વસી છું. મહારાથી હવે પાછા અગાય એમ નથી. અને હું હવે લોભ, લાલચ, મોહ વગેરેથી સંપડાયલા બવસાગરમાં પાછી આવવા માંગતી નથી.’

‘અરે! આ મંદિરના દ્વાર પણ બંધ છે. શું અંદર દેવિ અંડિકાને શરમ આવતી હશે કે જેના રાજ્યમાં હું આટલો વખત રહી, જેના આશ્રયમાં મહેં આટલો કાળ ગાળ્યો. તેજ રાજની રાણીનું મહેં ખુન કરાવ્યું. હુંટારા પોતાનું પાપ કર્મ કરીને આત્યા ગયા અને તેનો આરોપ મહારા ઉપર આવશે? આ ખારણા આગળ ઉભેલા રાજ વસંતદેવને હું શો જવાબ આપીશ? અરે હું મહાર આ મુખ શી રીતે બતારોશ? એમ શું દેવી શોક કરતાં હશે?

‘મમે તેમ હોય પણ હું મહારા બાહુબળથી દાર ઉઘાડીશ.’

વસંતદેવે બારણું ધકેલ્યું અને તે ઉઘડ્યું.

મંદિરમાં દાખલ થતાંજ તેમની દ્રષ્ટિ અગ્નિકુંડ ઉપર અને જો સ્થળ ઉપર કુમુદાને પ્રણામ કરતાં રતિસુંદરીની શમશરથી ધા પડ્યો હતો તે સ્થળ ઉપર પડી. અગ્નિકુંડ અને આસપાસના રેલા જોઈ તેઓ મુઠ્ઠા પામતા ધરણી ઉપર ઢળતા બોલ્યા. ‘હવે—તેને—મળવાની—આશા—નિરાશા!’

મૂર્છિત થયેલા વસંતદેવને અત્યારે શીતળ જળ દેનાર કોષ નહોતું—તેને આશ્વાસન દેનાર કોષ નહોતું. મધ્યરાત્રી—કુમુદાના ભોગ પછીની ત્રીજી મધ્યરાત્રી થઈ હતી. મંદીરની આસપાસ વનચરો ભયાનકશબ્દે ગર્જના કરતા હતા. લાગાવતિનો પ્રવાહ અત્યારે પુરવેગમાં વહેતાં મોટા ધુધવાટો થઈ રહ્યો હતો. તેના પડધા પાસેના પર્વતોમાં સંભળાતા હતા. વનચરોના ખરાડાંથી અને નદીના ધોંધાટે વસંતદેવમાં ચેતન આવ્યું. ઠંડા પવનને લીધે તેહું મગજ શાન્ત થયું. તેઓ જો જુભી ઉપર પડ્યા હતા ત્યાંથી ઉઠી બેઠા થતા બોલ્યા—‘આજ—આજ અગ્નિકુંડમાં મહારી પ્રેમાત્મા પ્રેમદાના અંગો બળી ભસ્મભુત થયેલા છે. અરે આજ અગ્નિકુંડે મહારી રાજ્ય રિક્તિનો નાશ કર્યો. હે! મોઝારા! દુષ્ટ! અગ્નિકુંડા તું શું હરખાય છે? ઓ નફટા! નિર્લજ્જ! હું તને જરૂર શિક્ષા કરીશ. સખત હૃદયના અગ્નિકુંડ! તે પાપીઓ કઠણ હૃદયના હતા તો તું કેમ કઠણ હૃદયનો થયો? તેઓ અપવિત્ર હતા તોપણ તહે શા માટે ત્હારી પવિત્રતાનો ત્યાગ કર્યો? દયા કયમ છોડી? અફસોસ! ખરેખર કુંડા ત્હારો વાંક નથી. તું એકલો અને પાપીઓ ઘણા તો તું મુઝે મ્હોંએ શરણ થાય ત્હેમાં શું આશ્ચર્ય? અગ્નિકુંડે તો કાંઈ ન કર્યું. પણ આ દેવિ અડિકાએ પણ મહારી રતિ સાથે કાંઈ ન કર્યું? અરે ઓ પવિત્ર દેવી! ત્હારાપર અપાર મમતા રાખી પૂજન કરી ત્હેને સંતુષ્ટ કરનાર એવી મહારી પ્રિયાનાજ પ્રાણ તહે ઉપર રહી લેવડાવ્યા? અરે! જેના રાજ્યમાં વસી ત્હેમે લાખો કાળ વ્યતિત કર્યો તેનાજ મૂળ કહાડ્યા?!

“અડિકા! ત્હેમે કલંકિત છો—અથવા ત્હેમે આજ કલંકિત થયા. સૌલપુરની પ્રજા હવે ત્હેમને શા માટે માન આપે? પરંતુ—જો તે દુષ્ટ ખુનીઓએ રતિસુંદરીનો ભોગ આપેલો હોય, તો ત્હેના શરીરની રાખોડી તથા હાડકા આમાં હોવા જોઈએ. પણ તે નથી. અગ્નિકુંડ તપાસતાં પણ કાંઈ માલુમ પડતું નથી. તેથી નક્કિ—નક્કિ—મહારી પ્રિયાનો ભોગ

અપાયા પહેલું ત્હેલું રક્ષણ થયેલું હોવું જોઈએ.

‘હવે નક્કિ, બધો વૃત્તાંત મળ્યો. લુંટારાના હાથથી કુમુદાએ રાણીને છોડાવી. અને બન્ને જણ શહેર તરફ નાઠા. અને તેમની પછાડી ખુનીઓ દોડ્યા હશે, તેથી કુમુદાએ ‘રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો’, એમ ખુમો પાડી હશે. પણ પહેરેગીરાએ લુલ્લથી રાણીને રાક્ષસી ધારી, કુમુદાને શહેરમાં લઈ દાર બંધ કર્યા હશે. રાણી પાછી સપડાશે ધારી કુમુદા પાછી બહાર નીકળી હશે. અને લુંટારાના હાથમાં ફરીથી બન્નેજણ પડ્યા હશે. અને લુંટારાએ શહેરમાં આ બાબતની બધી ખબર પડવાના શકે બીજે સ્થળે લઈ ગયા હશે. અને અંડિકાદેવીનાં સ્થાનકે કરેલો અગ્નિકુંડ ઉપયોગમાં લેવાયો નહી હોય. કારણ પુનઃના સાહિત્યો તત્ત્ર, જવ વીગરે હજુ વપરાયા વગર પડી રહેલા છે. જે લોહી કુંડની આસપાસ છે તે રાણીતું નહી પણ કોઈ પશુતું હોવું જોઈએ. તેથી હું ધારું છું કે મ્હારી રતી જીવતી છે અને લુંટારાના હાથમાં છે અને તે જરૂર મ્હને મળશે-જરૂર મળશે. પણ આ શું? પત્ર.’

આખા દિવસના પરિશ્રમે વસંતદેવને થાક લાગેલો હતો તેથી તેઓ મંદિરની એક બાજુએ બેઠા મધ્યરાત્રી વીતી જવા આવી હતી, અને પાછલી રાતની મંદ મંદ પવનની લહરીઓ આવતી હતી. તથા આખી રાતનો ઉજ્જગરો હતો તેથી ઉપલા વિચારનો ધણો ભાગ વસંતદેવના મનમાં આડા સુતા સુતા આવતો હતો. છેલ્લા વિચાર સાથે એક પવનની જોશબેર લહરી આવી અને તેની સાથે એકદમ એક પત્ર ઉડતો આવી વસંતદેવની પાસે પડ્યો. તે પત્ર હાથમાં લઈ બોલ્યા “હે પત્ર! આ અધારી રાત્રે તું શું મ્હને જોળતો જોળતો આવ્યો છે? શું તું મ્હારી પ્રાણેશ્વરીના સમાચાર લાવ્યો છે? શું ત્હને મ્હારી પ્રિયાએ મોકલ્યો છે? નહી તો તું છેક મ્હારી પાસે આવીને બેસત નહી. ત્હને હાથમાં લેતાં મ્હને આનંદ કેમ થાય છે? મ્હારું મુખ ત્હને ચુબન કરવા કેમ તલસી રહ્યું છે? અને મ્હને ત્હારા ઉપર બહાલ શું કામ આવે છે? ત્હને જોઈ મ્હારી બહાલીના ઉપર જોડેલો બહાલ આવે છે તેટલો બહાલ કેમ મ્હારા હૃદયમાં ઉદ્ભવે છે? અરે! તું કેમ બોલતો નથી. બોલ. બોલ. બહાલા પત્ર! તું બોલ. તું કેમ બોલતો નથી! શું બહાલી રતિચંદ્રીએ ત્હને બોલવાની ના પાડી છે? કે શું તું મ્હારી મસ્કરી કરવા આવ્યો છે? પણ હું સઘળું જાણી ગયો. તું ત્હેના હાથમાંથીજ આવેલો છું. કારણ કે

પ્રિયાના હસ્તના પ્રસ્વેદની સૌગંધથી તું અલંકૃત થયેલ છે. હું એ પ્રસ્વેદનો પાકો અનુભવી છું અને તે સુગંધી મહેને તને હાથમાં લેતાંજ પ્રસરી રહે છે.

“ પણ તું કેમ ખોલતો નથી ? હં હવે હું સમજ્યો. તું તહેની પાસેથી વગર રત્નએ નાઠેલો છે અને તેથી તે માટે પશ્ચાતાપ કરે છે. પણ જ તહારી લુલ અને ગુન્હો હું માર કરું છું. અહાહા ! હજુ તું નહી ખોલે !

“ આ શું ! હું કોની સાથે વાત કરું છું. ખરે ! મ્હારું મનજ ભ્રમિત થયું છે. આ પત્ર અલારે રાત્રીને લીધે વાંચી શકીશ નહી માટે પ્રભાત સુધી ધૈર્ય ધરીશ-ગમે તેમ કરી ધૈર્ય ધરીશ. અને પ્રભાતે પ્રિયાના હસ્તાક્ષર નયને નિહાળીશ અને આનંદ પામીશ ”

આખા દીવસના થાકને લીધે મહારાજ તુરંતજ નિદ્રાધિન થયા.

અંતે પ્રભાત થયું. રાત્રિના યાદથી થાકેલો અંદ્ર પાંદુરંગી બની અસ્ત થયો. સૂર્યે પોતાનો નિત્ય નાટક બજવવાની તૈયારી કરવા માંડી. અને પોતાના નાટ્યપ્રયોગ પુર્વે સૂત્રધાર-અરજીને જગત રંગભૂમિ પર સાવધાન કરવા મોકલ્યો.

આ સમયે મહારાજ વસંતદેવે નિદ્રાનો ત્યાગ કર્યો. ક્ષણભય લાગેલી રાત્રિનો વિચાર કરી મહારાજ ખોલી ઉઠ્યા “ હે ! મૃત્યુભગિની નિદ્રા ! તહારી શક્તિ અપાર છે. ગમે તેવું અસહ્ય કષ્ટ-ગમે તેવું દારણ્ય દુઃખ પણ તું વિસરાતી દેછે. રાજ અને રંક, વિદાન અને મૂર્ખ, જ્ઞાની તથા અજ્ઞાની, રાગી તેમજ વિરાગી સઘળાને તું તહારા પટમાં ગુન્નતાન બનાવી સર્વને સરખા બનાવે છે. સર્વ સુખ દુઃખ, મેહ મમતા સઘળાને તું વિસરાવે છે. ધન્ય છે તને !

“ અહાહા ! સૂર્ય ઉગ્યો. આ જીર્ણ મંદિરમાં પણ તહેજો પોતાનું તેજ પ્રસરાવ્યું. તો ચાલ હવે મ્હારી મધુરીના હસ્તાક્ષરથી લિખિત પત્ર હું વાંચીશ અને આનંદ પામીશ. પણ આ શું ?—” પત્ર ખોલતાં મ્હારાજ આશ્ચર્યવત્ જન્યા અને ખોલ્યા “ આ શું ? આ તો ફાટેલો પત્ર છે. અડધોજ લખેલો છે. અરે આ અક્ષરો પણ મ્હારી પ્રેમમુગ્ધાના નથી. હું ઠગાયો-ફસાયો-હવે કેમ કરું ? ” તોએ થોડીવાર વિચાર કરી તે ખોલ્યા “ હું તે પત્ર વાંચીશ ગમે તેનો હશે તોએ તે વાંચીશ અને શું લખેલું છે તે હું જાણીશ. ” હેમણે પત્ર હાથમાં લીધો અને વાંચ્યો :

પત્ર નિચે પ્રમાણેનો હતો:—

કોઈ દીવસ આ
વે આ પત્ર, અને
લખાયલો જોઈ
પને અપરિચિત નથી
આને ખબર પડશે
નથી અત્યાર સુધી
રા જીગરથી સેવા કરી
બદલો મળશે એવી
લી નહોતી. શૈલપુરની
નહોતી અને જો મહે
હું કદી પણ કરત નહી.
મૃત્યુ મુખથી બચી છું
કહ્યા પછી શું થશે ?
રાત્રે ચંડીકાનો ભોગ
મહેને આણી હતી.
મદદ મળવાથી છુટી
યા છે અને તેઓ ક્યાં છે
ખબર નથી. તેમના જીવનો
અને મહારે ખાતર તેમનો

પ્રાણ જાય તો આપ શું કહેત ? તેથીજ હું અત્યારે શૈલપુર ત્યાગ કરીને
જાઉં છું. આપે એક વખત કહ્યું હતું કે શીકારેથી પાછા ફરતાં અહીં
મુકામ કરો છો તેથીજ આ પત્ર મહેં મોકલો છે. તરતી માફ કરશો.

લી. એક

પરિચિત પણ અપરિચિત

ભેદ ભરેલી બાળા.

પત્ર વાંચ્યો અને તેઓ વિચારમાં પડ્યા “પરિચિત પણ અપરિચિત અને
ભેદ ભરેલી બાળા ! એ કાણ ? મારી રતિ તો નહી હોય ? ‘ મૃત્યુ
મુખથી બચી છું ’ ‘ રાત્રે ચંડીકાનો ભોગ ’ મને આણી હતી ‘ ‘ મદદ
મળવાથી છુટી ’ ‘ જીગરથી સેવા કરી ’ આ બધું કાણ લખે ? મારી
રતિજોજ લખ્યું છે. ખરેખર મારો વહેમ ખરો પડ્યો છે હું ટારાઓએ
મારી મનોરમાને ચંડીકાનો ભોગ આપવા આણેલી હતી. પણ મદદ મળું

જ્યાથી તે જયી છે. મૃત્યુ મુખમાંથી જયી પણ ક્યાં ગઈ ? શૈલપુરનો ત્યાગ કરી હું જાઉં છું' શા માટે ? અને મારે ખાતર હેમનો પ્રાણ જાય તો આપ શું કહેતો ? આ શું ? તેને ખાતર કોનો પ્રાણ જનાર હતો ?

“ તો આ પત્ર શું મહારી પ્રાણેશ્વરીનો નહીં ? એમ કેમ અને ? હેની સાખીતી ? હેના હસ્તાક્ષર ન હોય. ને હેના હસ્તાક્ષર નહીં તો કોના ? મહારાથી ઓળખાતા નથી. ગભરાટમાં લખેલો આ પત્ર કોણે લખ્યો તે ધારણા કરવી અશક્ય. ખીજી કાંઈ સાખિતિ. ફરી પત્ર જેતાં આ છેલું લખેલું જ સાખિત કરે છે કે તે પત્ર મહારી રતિએ લખેલો છે. હું જ, હું જ, હેને કહેતો હતો કે હું ચિકારેથી પાછા ફરતાં આ જગ્યાએ વિશ્રામ લઉં છું. તે વાત તે જાણતી હતી. તેથી આ પત્રની લખનાર તેજ. પણ આ વાક્યનો અર્થ શો ? ” વસંતદેવે ફરી વાક્ય વાંચ્યું “ અને મહારે ખાતર હેમનો પ્રાણ જાય તો આપ શું કહેતો ? તેથી જ હું અત્યારે શૈલપુર ત્યાગ કરીને જાઉં છું પણ હેમનો પ્રાણ ! કોનો પ્રાણ ! આ શબ્દની ખરોખર સમજણ પડતી નથી. આ ઉપરથી જ તે તે પત્રની લખનાર નથી એમ લાગે છે. “ પત્રે અપરિચિત નથી. ” ‘ આપને અપરિચિત નથી ’ એ વાત ખરી. ‘ મૃત્યુ મુખમાંથી જયી, એ વાત ખરી. ‘ જીવરથી શેવા કરી ’ એ વાત ખરી, પણ આ શું ? કોનો પ્રાણ જાય ! આજ ભેદ ! ક્યાંથી ખુલે ? છેલ્લું પરિચિત ; પણ અપરિચિત ભેદ ભરેલી બાળા ” ।

“ ભેદ ભરેલી બાળા ! કોણ ? પરિચિત વળી અપરિચિત ; અને પાછી ભેદ ભરેલી એ કોણ ? કાંઈ સમજણ પડતી નથી.

“ હવે શું કરવું ? રતિસુંદરીની તપાસ કરવી. હા ! તે કરવીજ. પણ આ પત્રનું શું ? આ પત્ર કોનો ? આટલું જ હું પારખતો નથી તો હું રાજ્ય ચલાવવા તદ્દન ના લાયક નથી ? ખીજું અડધીકે જડે તો ખંડુ સમજાય ? હા.

“ પણ ખીજા ભાગનું કામ શું ? આટલાથી જ ચોખ્ખું નથી ? પોતે બધી પોતાની વિતેલી વાત લખી છે. છેવટે ગભરાટમાં જ છેલ્લા શબ્દો લખેલા હોવા જોઈએ અને તેલું શૈલપુરનો ત્યાગ કર્યો હોવો જોઈએ.

“ પણ ત્યાગ કરવાનું કારણ ? શું આ બે દીવસમાં તે મહારા મહેલે આવી ચકત નહીં ? શું તે ગુન્હેગાર હતી. હેને શો ગુન્હો કર્યો હતો કે તે અત્યાર સુધી છુપાઈ રહે ?

‘ અને તમો ક્યાં છે. ’ તેઓ કોણ ? હું ટારા ? હા તેજ. હું ટારા ક્યાં છે હેની હેને ખબર નથી. હા ખબર શેની હોય ? ખીચારી ગરીબ

ગાવડી જેવી બાળા કસાઈના ફંદામાં ફસાઈ, છુટી પણ તેઓ ક્યાં છે
તેની ત્હેને શી ખબર !

ખરેખર ! ત્હેને કુમુદાએજ ખચાવી. ત્હેને મદદ આપી અને બન્ને
જથ્થુ પાછા પકડાયા. એજ ! એજ ! હવે પતો મળ્યો. આ પત્ર રાણીએ
કહાથી કુમુદાએ લખ્યો. પણ કુમુદાને પોતાનું નામ છુપુ રાખવાનું પ્રયોજન ?

‘ હવે શું કરવું ? વિચાર ? વિચારથી શું વળશે ? હવે તો પ્રારબ્ધ.
પ્રારબ્ધ સામે પુરુષાર્થની જરૂર છે એમ કુમુદા કહેતી હતી તો ચાલો
કરીએ પુરુષાર્થ પણ તેથી શું વળશે ? હા વળશે. મ્હારી જમણી આંખ
ફરકે છે અને શુભ શુકન થાય છે તો નક્કિ મ્હારી પ્રિયતમા મળશે.
નક્કિ મળશે.

“ કુમુદાની બાળ મળે તો ? તો તો બધી વાત જણાય. હું તારા—
તે દુષ્ટ હત્યારા—ક્યાં છે તે જણાય તો તેમને શાસન અપાય પણ તે
દુર્લભજ.

‘ ચાલ જીવ. રાજ્યની ચિંતા રાજ્ય સાથે રાખ. ચાલ પ્રિય રતિને
શોધવા.

‘ શું રતિ જડશે ? હા જડશેજ મનમાં સંશય કેમ થાય છે ? કેમ
નહી જડે ? ક્યાં શોધીશ ? વન વન રખડીશ, ઝાડીઓ ઢુંદીશ, તળાવો
જોઈશ, ગુફાઓ જોઈશ અને શોધીશ.

‘ પણ નહી જડે તો ? તો તો લાચાર. પ્રાણત્યાગ કરીશ. મ્હારી
પ્રિયતમા સાર આખર સુધી રવડીશ અને ત્હેનો પતો મેળવીશ. પછી ના
જડે તો મ્હારે હત બાપુ—પણ જડશેજ. મ્હારી મનોરમા જડશેજ.

અંતે નહી જડે તો મ્હારે જીવવું શા કામનું છે. રજપુતો ખીજ
વખત લગ્ન કરે છે. પણ હું તે કરી શકીશ નહી. કુમુદાની શિખામણ હું
અંત લગી વિસરીશ નહી. અને મ્હારા પવિત્ર પ્રેમને આંખ લાગવા દઇશ
નહી. જેને મ્હેં મ્હારી કહી, જેને સાર મ્હેં આ જીવન ધર્યું. તો ત્હેના
નાશ હું કેમ જીવન ધારીશ ? મ્હારે મ્હારી રતી તેજ સર્વસ્વ. રાજ્યને
શું કરું ? બધી મોજ મગ્નહને શું કરું ? મ્હોટા મ્હેલો, શયનગ્રહોને
શું કરું ? દાસ દાસીઓને શું કરું ? અરે હું મ્હારા આ દેહને શું કરું ?
પ્રિયા વિયોગે હું બધાનો ત્યાગ કરીશ અને મ્હારા પ્રાણનો પણ અંતે
ત્યાગ કરીશ.

“ ચાલ વસંત ! શૈલપુર ત્યજ અને છેલ્લા દર્શન કર ! ”

વસંતદેવનું હૃદય ભરાયું. શૈલપુર તરફ દ્રષ્ટિપાત કરી લોભાવતિ

તરફ જોઈ, હોયે આકાશમાં સૂર્યને નીરખી અશ્રુથી ભરેલા નયનો સહિત,
નિરાશામય આશાએ ; મ્હાનવદને, શૈલપુરનો, પોતાની પવિત્ર હૃદયમયી
પ્રેમમૂર્તિને માટે, ત્યાગ કર્યો. પવિત્ર પ્રેમની પરિસિમાયા.

પ્રકરણ ૧૦

સિદ્ધ સિદ્ધ વિચારોજ !

જે દિવસે વસંતદેવે શૈલપુરનો ત્યાગ કર્યો તે દિવસે બપોરે ભુપ-
સિંહ ઠાકર—(વાંચક હવે તો ત્હને જાણ્યો છે) પોતાના દિવાનખાનામાં
નિરાંતથી બેઠો ન્હોતો. ત્હના મનમાં આ સધળા ભેદ સાર અનેક વિચારો
આવતા હતા.

“ શૈલપુરની રાણી, રતિશુંદરી ? હા એજ રતિ કેવું માધુર્ય અને
આનંદ દેનાર નામ ? રતિ, રતિ, મ્હને અતિ આનંદમય રતિ ! ત્હારું
નામ જપતાં મ્હારી જીભ કંટાળનારીજ નથી. લક્ષ જપ કરું તો પણ
મનને તૃપ્તિ થનાર નથી. રતિ ! જ્હાલી રતિ ! તું જે મ્હારી હોત તોજ
તું આ ભુપસિંહ કેવો છે તે જાણત ! વસંતદેવે રાજ્યપાટનો ત્યાગ કર્યો,
અરણ્યે રખડવા ધાયો તે કરતાં પણ આ ભુપસિંહ જરૂર વધારે કરત.
તે પ્રેમ ખાતર, ત્હારા પવિત્ર પ્રેમ ખાતર આ પ્રાણ જાત; ભુપસિંહ આ
જગતની સપાટી ઉપર હોતો નહોતો થાત-તો પણ તે સધળું હું અસ્પન્ન
ગણત. વસંતદેવ હજી પ્રેમ શું તે જાણતો નથી. પવિત્ર પ્રેમ શેમાં રહેલો
છે તે જાણતો નથી. ક્યાંથી જાણે ?

“કુમુદા ! અરે કુમુદા ! ! સસ શિયળ અને પવિત્રતાની શંકો રાખ
નારી કુમુદા ! ! ! ત્હારે લીધેજ હું રતીનો સહચારી થયો-થાત. કુમુદા !
મ્હે ત્હને પહેલ જ્હેલી જોઈ તેજ વખત તું મ્હને અજાણ મૂર્તિ માસી !
ત્હારે વર્ણન ભારતીદેવી સહસ્ત્ર જીમથી કરવાને અશક્ત ! એમ ધાર્યું.
ત્હારી વાતચીત ઉપરથીજ ત્હારે માટે મ્હેં તક્ષણે સારો વિચાર બાંધ્યો.

“ મ્હારા જેવા ડહાપણના લંડારને જ્યારે ત્હેં ત્હારા નેત્ર કરા-
હોથી ચીરી નાંખ્યું અને મ્હારા હૃદયના મર્મ ભાગતું છેદન કર્યું ત્યારે હું
મૃત્યુ લોકમાં છું કે સ્વર્ગમાં છું તેનોજ મ્હને પ્રશ્ન થતો.

લાવણ્યમયી કુમુદાના પ્રથમ દર્શને હું મોહલખ્ખ થયો પણ એક

વિચાર-આરે મહારા મંદ મનનો એક તરંગ-જે મહને તે વખતે આવેતો
 અને જે મહને સ્વર્ગમાંથી નર્કમાં નાંખવા જોર કરતો હોય તેવો તે વખત
 આવેલો-અહા હા ! તે વિચાર હું મહારા જન્માન્તરમાં પણ લુલી શકીશ
 નહી. પરંતુ જ્યારે મહેં તે મૂગનયનિ મહુસના હોયપર પવિત્રા દાંતની
 નિસાની જોઈતી—પરે પર ! મહારા સુભાગ્યેજ મહેં જોઈ
 નહી. ત્યારે હું પરમાનંદે ત્રિજ થયો. મહારા ભગ્ન મનને મહે
 તરતજ ઉત્તેજીત કીધું, અહા હા ! તે સમય હું કદાપિ વિસરનાર નથીજ.

“ કુમુદા ! મહેં તહને જોઈ ત્યારે મહેં મનમાં નફિ ધાર્યું હતું કે
 મહારી બાજી સદ્ગુણ થશે. હું ત્યારી જોડે પ્રેમથી બંધાઈશ-મહને ત્યારો પ્રેમ
 સંપાદન થશે એમ પુર્ણ ખાત્રી થઈ અને મહેં વૈદ્ય ધર્યું હું ત્યારી પ્રીતિરૂપ
 રંગે રંગાયો. પણ તહેં ત્યારો પાર ના પાગવા દીધો.

“ કુમુદા ! ત્યારા સદ્ગુણોને ધર્મ્યાને લીધે દુપણ દેવું એ ધણુંજ
 ખરાબ છે તે મહારે કપ્પલ કરવું જોઈએ.

“ કુમુદા ! ત્યારી નીતિ રીતિ પવિત્ર હતી તે બાળતમાં જરા પણ
 શંકા નથી. પ્રાચિત રૂપીઓ, મુનીઓ અને કવિઓએ જે શીયળ, પ્રેમ,
 ભક્તિ, વૈરાગ્ય વગેરેના ગુણાનુવાદ ગાયેલા તેના શ્લોકો તહેની જીભાએ
 હતા. ત્યારા અને મહારા વચ્ચે એક પણ મુઝાકાત એવી ગઈ નહોતી કે
 જેમાં એકાદ બે પણ શ્લોક ત્યારા મુખમાંથી નિસર્યા ન હોય, અને તહેના
 અર્થ પણ કરાયા ન હોય.

“ મહને શ્કત તેજ કંટાળો હતો. છે. ત્યારા શ્લોકો સાંભળ્યાથી મહારા
 કાન કંટાળી ગયેલા છે, અને મહાર મન ત્યારા દરરોજના શ્લોક રૂપી
 ટાયલાથી જડવત થઈ ગયેલું છે.

“ કુમુદા ! ત્યારી તર્ક તથા વિવાદશક્તિ પણ અગાધ હતી. કોઈના
 ગમે તેટલા વાંધા, ગમે તેવા વાંધા ત્યારા સ્હામા આવતા તે સધળા ત્યારા
 એકજ ઉત્તર-શ્લોક-રૂપી શસ્ત્રથી સધળા બિન બિન થઈ જતા !

કુમુદા ! મહેં જ્યારે ત્યારી સાથે લગ્ન કરવાની માંગણી કરી, ત્યારેતો
 ત્યારો જવાબ—તે એકજ જવાબ—મહને નિરંતર પીડા કરતો હતો, અને
 તહે વારંવાર ખુશ રાખવા હું ઉપાય આદરતો હતો તે સધળા પ્રતાપ
 ત્યારી કાંતિનાજ.

“ ત્યારો જવાબ—ત્યારા મન તથા અંતઃકરણ સ્વચ્છ છે? અને
 મહને ત્યારી સાથે લગ્ન કરવાથી પાછળ પસ્તાવું નહી પડે, એવો વિ-
 આસ રહે એવી ખાત્રી થશે પછીજ હું લગ્ન સાફ હા પાડીશ. અહા હા !

શો ત્હારો જવાબ-ખરેખર તે ત્હારો જવાબ ત્હારા જેવી સ્ત્રીને શોભે તેવોજ હતો.

‘કુમુદા ! ત્હારા શિયળની પવિત્ર ભડ ભડ બળતી દિવ્ય જ્યોતિની જવાબ ત્હારી કાન્તિ ઉપર પ્રકાશ પાડતી હતી તેજ જવાબ અત્યાર સુધીના ત્હારા કુતર્કો અને બિન્ન બિન્ન વિચારોને બિન્ન બિન્ન માર્ગે જતાં બિન્ન બિન્ન રીતે અટકાવતી હતી. ત્હારા પવિત્ર મનની ત્હારા વિશે ખાત્રી થાય અને તું ખુશીથી ત્હારી સાથે લગ્ન કરવા હા પાડે તેની હું નિરંતર વાટ જોયા કરતો હતો. ત્હારો તથા ત્હારો સંબંધ-લગ્ન નહીં થવાની-શકત થોડી મુલાકાતો કરવાનો અને ત્હારી મધુરી વાણી સાંભળવાનોજ હતો. જ્યારે હું આપણા લગ્ન સાર અતિ આતુર થયો, ત્યારે પણ ત્હેં ના પાડી અને હજુ પણ ત્હારી પરીક્ષા લેવી બાકી છે એમ કહ્યું. અહા હા ! તે શબ્દો ત્હારા સુકોમળ કંકમાંથી કેવી રીતે આપીને નીકળેલા તે બેહદ જ છે.

‘કુમુદા ! ત્હારી વાતચીત ઉપરથી હું પાર પામી ગયેલ કે તું ત્હારી બાગ સહચરી રૂતિ સુંદરીની કબુલાત વગર તું લગ્નની પવિત્ર ગાંઠે બંધાઈ શકે નહીં કુમુદા ! હું ત્હારાજ લીધે તે રૈલપુરની પટરાણીનું મુખ જોવાને હું ભાગ્યશાળી નીવડયો.

“અહા હા ! મેં કેવા સુસંજોગો વચ્ચે તે સુંદરીને મેં બાળી. મારા મનના સઘળા મનોવિકારો બદલાયા-જ્યોતિષ ચક્રો બદલાયા. કુમુદાની કાન્તિ જે મને અપ્રતિમ લાગતી હતો તે મને રૂતિ સુંદરીના રૂપ આગળ તુચ્છ બાસવા લાગી. કુમુદાની કાન્તિમાં અખયબ જેવું કાંઈજ નહોતું રૂતિનું રૂપ ! કુમુદા જેવી કરોડ કાન્તિને બેગી કરીએ તોપણ ત્હેની સાથે તુલના કરી શકેજ નહીં. હું હવે પસ્તાયો. કુમુદા સાથે મેં તાર પછી અને અધાપિ પર્યંત લગ્ન સંબંધી મેં વાત કહાડી નહીજ. કોઈ કોઈ સમયે રાણીની મુલાકાત અને રાજ્ય કુટુંબમાં પગ પેસારો રાખવા સાફજ મારે સહેજ અણસારો કરતો પડતો. પણ તે ઉપલક્ષીજિજ્ઞ. બોળા મનની કુમુદા નહિ મારા કપટ ચરિત્રે લપટાઈ અને ત્હેણે મારો તથા રાણીનો સંબંધ ઘણોજ વધારી આપ્યો. અને અત્રે અમો એકાંતમાં શેત્રંજ રમતા તે પણ વખત કોને લીધે ? કુમુદાનેજ !

“રૂતિસુંદરીપર જ્યારે ત્હારી જીત થતી ત્યારે કુમુદા આનંદમાં આવતી અને મર્મ વાક્યો કહેતી અને તેના પ્રતિ ઉત્તરમાં એક વખત રૂતિ-સુંદરીએ આપેલો જવાબ હજુ સુધી ત્હારા અંતરમાં કોતરાયલો છે. “આ-

ખર તે પુરુષ અને આપણે અબળા તેથી પુરુષ અબળા ઉપર જીત મેળવે તેમાં શી નવાઈ ? પણ જ્યારે અમારે હાથે માહત થાય ત્યારેજ તેમને અભિમાન ઉતરે. સ્ત્રીઓ કાંઈ આજકાલની જીતાયેલી નથી પણ તેમને હાથે પુરુષો જીતાય ત્યારેજ ખરી વાત છે"—આવા મધુ બિંદુઓ રતિના મુખમાંથી કેટલીવાર સ્રવતા ?

“હું તે વાક્યનો મર્મ સમજ્યો. બિચારી કુમુદા કાંઈ સમજતી હોય તેમ લાગતું નહીં. તે આપડી તેના શ્લોકથી મ્હારો બચાવ કરતી. અને મ્હને જીતાડવા અનેક દાવપેચ બતાવતી; અને મ્હારી ભુલ સુધારતી. અને કોઈ કોઈ વખત જ્યારે રતિસુંદરી ચીડતી ત્યારે મ્હેની કે ‘બહેન ! હજી તો પાસેરામાં પહેલી પુણી છે. લગ્ન થશે ત્યારે થશે પણ અત્યારથી પ્રિયની સોડમાં કેમ પેસે છે ? અત્યારથીજ તેમનો પક્ષ લેછે તો લગ્ન પછી તો કોણ જાણે તું કેમ કરીશ ? ! ” આથી કુમુદા શાંત પડતી અને હું વિચારમાં પડતો તેથી મ્હારો બાજી તરતજ બગડતી.

“કુમુદા હમેશાં રાણીની પાસેજ રહેતી. આ મ્હારા તથા રાણીના પ્રેમમાં મ્હોટી અડચણ હતી. મ્હને કુમુદાનો ભય હતો—અને હોવોજ જોઈએ. જો કુમુદા અમારી પાસે ના હોત તો રતિસુંદરી મ્હારી સાથે ડ્યારનીએ પ્રેમપાસમાં પડી હોત અને આ ભુલસિંહ રાજ્યનો માલિક પણ બન્યો હોત.

“રતિસુંદરી ! જો કુમુદા ત્હારી પાસ ના હોત તો હું મ્હને ધણો જ બાગ્યશાળી સમજત-ત્હારા તે દીવસના બોલો-‘ઠાકાર તમેને શિકારનો બહુ શોખ છે અને મ્હારી ઇચ્છા એકવાર શિકાર જોવાની છે પણ કુમુદા મ્હારા કામમાં વચ્ચે પડી નીતિશાસ્ત્રથી મ્હારો વિચાર ફળીભૂત થયા દેતી નથી-તે બોલો હજી મને યાદ છે. ત્હારા એ સુવર્ણમય શબ્દો ! મ્હારા વિચારને કેટલા મળતા આવે છે તે જોઈ હું તેજ દીવસે અત્યંત મગ્ન થયો હતો. ખાંચત ત્હારા મનમાં મ્હારે માટે અવર્ણનીય પ્રેમ હતો. અને આથીજ તું કુમુદાને મ્હારી સાથે લગ્ન કરવા બાબત હરકત નાંખતી હતી.

“હું કુમુદાના બોળપણથી બહીતો હતો. રખેને તે મ્હારા પાપી વિચારો-પાપી શા માટે ?-મ્હારા વિચારો જાણે અને તે પ્રગટ કરી દે તેથી મ્હારે શૈલપુર છોડવું પડે ! અને રાજ્યપાટની સઘળી આશાની નિરાશા થાય. તે મ્હારા મનમાં મોટી શીકર હતી. અને રાણીને પણ કુમુદા અમારા પ્રેમમાં કાંટારૂપ-અભેદ કાંટારૂપ-કુમુદા લાગતી હોવીજ જોઈએ.

“પણ શૈલપુરની પટરાણી કુમુદાનો બોલ શા માટે ઉઠાવી શકતી નથી ? તે વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે. મહારાણી તે સમજતો નથી. કુમુદા જેટલું પાણી પાપ છે તેટલું જ રાણી પીએ છે. કુમુદાની રાતે રાત અને દહાડે દહાડે રાણી કહે છે. કુમુદાની ઇચ્છા તેજ રાણીની ઇચ્છા. તહેવું ખાસ કારણ શું હોતું જેમએ ? શું પટરાણી પરવશ હતો ? હા તેવું જ હશે. કુમુદા વારંવાર કહેતી કે રાણીની રમ્મ શીવાય તે પરણી શકે નહીં તો પછી રતિ કુમુદાને વશ કેમ ? કુમુદા અને રતિચુંદરીનો સંબંધ તો રાણી અને અનુચરીનો જ ને ? પણ કર્તવ્ય આશ્રય પમાડે તેવા છે. બંનેના સહવાસથી જે કાંઈ મેં જાણ્યું છે તેમાં જે હું ભુલતો ન હોઉં તો રતીના મનનો પાર જાણના તેજસ્વી તર્કશાસ્ત્રીને પણ ધડીક ગાથાં ખાવાં પડે. તો કુમુદા બોળા મનની તે તો નિર્વિવાદ-ચોક્કસ-શંકા રહિત મહી તો તે રતિ તરફની મહારી વૃત્તિ સહજમાં સમજી શકત. પણ તે મને હું ખરા પ્યારથી તેને ઘડાઉં છું એમ ધારતી હતી-તેને પૂછી ખાતરી હતી. કુમુદા એક દિવસ શૈલપુરની પટરાણીનો કાંઈક ગુપ્ત બેઠ બોલવાની વાત મને કરતી હતી પણ તે માટે સમય હતો આવ્યો નથી એમ કહી તે વાપરો લંબાવતી હતી.

“કુમુદા તું મને કહેતી હતી કે ‘આપણા લગ્ન થયા પછી પટરાણીની એવી વાત કહીશ તેથી તમે આશ્રય પામશો. તું મારા મનને રીઝાવવા સાર છુપો બેઠ કહે તે કેવું નવાઈ જેવું ! એ તારો કેવો બોળો સ્વભાવ ! પણ એ ગુપ્ત બેઠની કુંચી જે. કુમુદા પોતાના હૃદયમાં રાખે છે તે કુંચી જે આ ભુપસિંહ પાસે આવે તો-રતિ ! રતિ !-અરે મન મોહન મોરલી રતીને મહાત્ કરી મહારા પગ પાસે પ્રણામ કરાવું. રતિને એક મર્કટ સમાન નચાવું. અરે ! રતિચુંદરીને તો શું પણ આખા રાજ્ય ચક્રને એ કુંચીથી ભ્રમણ કરાવું. કુમુદાને મેં પ્રપંચથી ભોળાવવા અનેક અખતરાં કર્યા પણ કદાચ તે ચેતી જાય અને મહારી મનભાવના જાણી જાય એ મને મોટી ઝડીક હતી.

“પણ હવે મહારે ડરવાનું નથી. કુમુદા જ્યારે પોતેજ કહે છે કે શૈલપુરની પટરાણીને મારી હથેલીમાં રમાડું છું. તો રતિચુંદરી કુમુદાને ખરા અંતઃકરણથી ધીકારતી હોવી જેમએ. કુમુદાનું ખરાબ થાય તેમાંજ પોતાને લાભ છે એમ સમજતી હોવી જેમએ. તો મહારે પણ તેમજ ઇચ્છું જેમએ.

‘રતિસુંદરી! તું તારા પ્રેમમાં કુમુદને ખીલી રૂપ ગણતી હોવી જોઈએ, અને પોતાની વચમાં ત્રાહીતનો હાથ હોવાથી મહારી સાથે ગુપ્ત પ્રેમે જોડાવાને અમચાતી હોવી જોઈએ. તો હવે કુમુદને ગમે તેમ કરી દૂર કરવીજ જોઈએ.

‘રતિસુંદરી અને કુમુદ કાંઈ વિચિત્ર સંજોગો મધ્યે ગુપ્ત થયેલા છે. જે લોક ચર્ચા લોકમાં ચર્ચાય છે તદેમાંથી હું કાંઈ સાર કહાડી શકતો નથી.

‘વસંતદેવ પ્રિયાની શોધમાં રાજ્ય તજી ગયા છે તે વાત તો નક્કિ જ છે. પણ રતિસુંદરીને રાજમહેલમાંથી ઉપાડી લઈ જઈ દેવી ચંડિકાના મંદિરમાં ભોગ આપવા લઈ ગયા. અને કુમુદ ત્રેને છોડાવી લાવી, પણ દક્ષિણ દરવાજાના પહેરેગીરોની કુલે તેઓ પાછા સપડાઈ ગયા એ વાતમાં મહત્તે સંદેહ પડે છે.

‘વળી વાત ચર્ચાય છે કે કોઈ રાક્ષસી જેવી સ્ત્રી રાજ્ય અનુચરી કુમુદની પાછળ ઉઘાડી તલવારે ધસી આવતી હતી. તે મહારી કલ્પનામાં જરા બંધ બેસતી લાગે છે. એ ધસી આવતી સ્ત્રી ખીજી કોઈ નહીં પણ રતિસુંદરીજ હોવી જોઈએ. કુમુદને પોતાના કાર્યમાંથી વેગળા કરવા તેનેજ કોઈ બાજી યોજાવી હોવી જોઈએ.

‘કુમુદ અને રતિસુંદરી શૈલપુર તજી ગયા તે નક્કિ. પણ તેમનું શું થયું તે ખબર પડતી નથી. છુંટારાઓની વાત ખરી કે રતિસુંદરી રાક્ષસી ધરાઈ તે વાત ખરી, કે કુમુદએ રતિસુંદરીનો પ્રાણ બચાવ્યો તે વાત ખરી? તે કાંઈ ખબર પડતીજ નથી.’

‘વસંતદેવે રાજ્યકારભાર રણુમલને સોંપ્યો. તો સધળા બેદનો અમ શોધવાનો તહેજો, વસંતદેવ ક્યાં રખડે છે તે જાણવાનું પણ તહેજેજ. કુમુદની શોધ કરનાર કોણ? કોઈ નહીં. ખઠારવટીઆની શોધ કરવાની? તો કરે કોણ? શોધ જેને કરવી હોય તે કરે મહારે તો કરવાના ફક્ત બિન્ન બિન્ન વિચારજ.

પ્રકરણ. ૧૧.

હિતશિક્ષા.

બહાલીના વિયોગે પિડિત વિરહી વસંતદેવે શૈલપુર ત્યજ્યું--
શૈલપુરની સાથે-પોતાની પવિત્ર પ્રેમમૂર્તિ ખાતર, શૈલપુરના રાજ્ય મહેલનો
ત્યાગ કર્યો-શૈલપુરના રાજા તરીકેના સર્વ સુખનો ત્યાગ કર્યો.

ખજારમાંથી કોષપણ ચીજ-નિર્જીવ ચીજ-જે ચીજ જે ચાર માસ
ચાલી-અથવા અમુક વર્ષો ચાલી-ધસાધ ફાટી તુટી અને નાશ પામનારી
છે; તેવી ચીજને સાર ધણીજ સાવચેતી વાપરી, ધણી વિચાર કરીને,
તે ચીજ ખરીદાય છે. તે ચીજ જે પ્રસન્ન પડે તોજ ખરીદાય છે. તે
પવિત્ર પ્રેમે-જે ચીજ-અત્યુપયોગી ચીજ-જે ક્ષણભંગુર નથી, જે
ચીજ આપણી આખી જીંદગીપર્યંત ટકી રહેનાર છે; અને જે ચીજ
આપણને અપ્રિય લાગતા ત્યાગી શકાય એવી નથી, તે ચીજને સાર કેટલાક
મનુષ્યો બેદરકાર રહે છે. તહેનો વિચાર કરતાં, મનુષ્યને તેવા મનુષ્યો-જે
મનુષ્યો પવિત્ર પ્રેમ શું છે? તે શી અને કેવી ચીજ છે? તે નહીં જાણતા
મનુષ્યો-કેવળ પાપાણુથી પણુ ભુંડા અને નીચ પ્રાણી બાસે છે. જે પોતાના
બાળકને માટે આખા જીવનપર્યંતનો સોળતી શોધતા, જેકે જરા વિચાર તો
કરતાજ હશે-તે બાલકને યોગ્ય ઉમરે નહીં આવવા દેતાં પહેલાં, તે
બિચારા બાળકને-જેને પ્રેમ શું છે તે ખબર નથી-જેને સંસાર શું છે તે
ખબર નથી-જેને પોતાના જીવનપર્યંતના સોળતીની રીતભાત, ગુણ, સ્વભા-
વ વગેરેની પરીક્ષા કરવાની-અરે! સમજવાનીજ શક્તિ નથી તેવા બાળકને
લગનની પવિત્ર ગાંઠે-ન છુટે એવી ગાંઠે તેના બીજા સંગી સાથે જોડી આ
લોક તથા પરલોકના સર્વ સુખને નષ્ટ કરનાર માતૃપિતાને વસંતદેવનો
વિરહ હાસ્યજનક લાગશે.

પ્રેમ અલૌકિક છે. આ વિશ્વના પ્રારંભથીજ રાત્રિ અને દિવસ, સુખ
અને દુઃખ, આનંદ અને શોક, પુરૂષ અને સ્ત્રી વગેરે યુગ્મો ઉત્પન્ન
થયેલ છે. જે તે યુગ્મની ઉત્પત્તિજ ન હોત-સંભવનાજ ન હોત તો આ
જગત ચક્રનું ભ્રમણ ક્યારે અંધ થયું હોત તે કહેવું અશક્ય થઈ પડે.
બહાના-અરૂપ પ્રાણીથી માંડીને સર્વ પદાર્થો જોતાં દરેકમાં યુગ્મ છે: એમ

માણુમ પડશેજ. દરેક પ્રાણીમાં હેત થોડા અથવા વધુ અંશમાં રહેલું છે. અને તે હેત વૃદ્ધિ પામતા શુદ્ધ પ્રેમનું રૂપ લે છે. જ્યારે મનુષ્ય આલ્યા-વસ્થા તથા યુવાવસ્થાની મર્યાદા લીટી ઉપર આવી પહોંચે છે, સારે તેના તન તથા મનના સ્વભાવમાં અગત્યના ફેરફાર થાયછે. આ લીટી ઉપર ઉભો રહીને જ્યારે તે મનુષ્ય પાછળ ભૂતકાળ તરફ નજર કરેછે, સારે તેને બિન્ન બિન્ન વિચાર કરવાના કારણ મળે છે. પ્રથમ તો તેને દીલગીર થવાનું તેજ કારણ મળે છે કે આલ્યકાળ પાણીના રેલાની માફક આલ્યો ગયો-અને મૃત્યુની સન્મુખ જવાને જે નિર્માણ થયેલો સમય હતો તેમાંથી તે-ટલાં વર્ષે ગયાં. માતા તેના બાલકને મ્હોટો થતો જોઈ જે આનંદ માનતી તે આનંદ આજ શોકમય લાગે છે; કારણ કે પાણીના પરપોટા જેવા આ દેહે આલ્યકાળમાં આટલો સમય ગુમાવ્યો છે. આલ્યકાળ પાછો આવવાનો નથી-આલ્યકાળની નિર્દોષ રમતો-આલ્યકાળનું શુદ્ધ મન, આનંદી સ્વભાવ તથા ચિંતારહીત મનોવિકારો ! સર્વે ગયા. તે પાછા આવવાના નથી. જે રમતો આલ્યકાળમાં કરેલી, તે રમતો હવે રમાવાની નથી; જે શુદ્ધ મનથી આલ્યકાળમાં વીચાર કરેલા અને હવાઈ કિલ્લા બાંધેલા તે સમય પુનઃ આવવાનો નથી. જે આનંદી સ્વભાવથી માતપ્રીતા તથા સં-બંધીઓને આનંદ આપ્યો; તે સમય પાછો આવશે નહીં; અને ચિંતા રહીત મનોવિકારો ચિંતા-રહીત રહેશે કે કેમ તેનો શક થાય છે. આત્મા, યુદ્ધિ અને મન સર્વ પોત પોતાનું કાર્ય નિર્દોષતાથી કરતા હતા તેજ આ-ત્મા, યુદ્ધિ અને મન તેવા શુદ્ધ રહી પોતાનું કાર્ય કર્યા કરશે કે કેમ ? તે પણ એક વિચારવા જેવો પ્રશ્ન બને છે. પાપ રહિત આત્મા હોવાથી દુષ્ટ કાર્યની પ્રેરણા થતી નહીં. પાપ રહિત યુદ્ધિ હોવાથી કોઈનું ખરાબ કરવામાં તર્ક દોડતો નહીં તેમજ વિશ્વમાં સંતોષ થતો નહીં; પાપ રહિત શુદ્ધ મન હોવાથી બીજાના કાવા દાવાની સમજણ પડતી નહીં, બીજાના કપટ કૌશલ્યની ખબર પડતી નહીં, અને વેરની લાગણીનો ઉદ્ભવ થતો નહીં. તે બધું શું હવે થશે ? આ ભૂતકાળનું દર્શન કરી વર્તમાન રિયતિનું અવલોકન કરતાં તરતજ તે સુખ તથા શાન્તિ ગમ્મ અને તે પુનઃ આવશે કે કેમ તેનો પ્રશ્ન થતા મ્હોટો હાથ મારવાનું કારણ મળે છે.

હવે જો તે પોતાની નજર ફેરવી પોતાના પ્રયાણ કરવાના રસ્તા તરફ-ભવિષ્ય તરફ દૃષ્ટિપાત કરે છે તો તે તરફની આશાઓ ઘણીજ સારી લાગે છે. અત્યાર લગણું સંસાર શું છે તેજણુવા જરાપણ તસ્દી લેવી પડી હતી નહીં, તે લેવી પડશે એજ વિચાર દુઃખરૂપ છે. નહિતર

અનેક સુખો મ્હારે માટે છે એમ કલ્પનાશક્તિ દોડે છે. પરંતુ જ્યારે તેની માફક તેજ લીટી ઉપર ઉભા રહી આગળ ચાલ્યા ગયેલા મુસાફરોની સ્થિતિ તે જુએ છે, ત્યારે તે પોતાની કલ્પના એ કલ્પેલા સુખો શાન્તિકર ચંદ્રના પ્રકાશને નાશ કરનાર અંધકાર જેવા ભાસે છે. અને તેજ ક્ષણે જે જૂત-કાળ ગયો તેજ સારો ગયો છે, અને ભવિષ્ય ઘણો ખુરો આવશે એમ મનમાં થાય છે. અને ભવિષ્ય કાળનો વિચાર આવતાજ હૃદયમાં કમ-કમાટી થાય છે અને મૃત્યુ સન્મુખ જવાનો વિચાર આવતા મન ત્રાસે છે. અને ભવિષ્ય ! તે સુખમય કે દુઃખમય તેજ વિચારમાં તે આંદોલન કરે છે. અને તેના વિચારનો અંત શો તે ખબર પડતી મુશ્કેલ છે. આ ચિંતાઓનો નાશ કરનાર મિત્ર આ ક્ષણેજ તેની પાસે આવી સાંત્વન આપે છે; અને તે શાન્ત કરનાર અન્ય કોઈ નહીં પણ પ્રેમની લાગણી-શુદ્ધ પ્રેમ છે-જ્યારે પ્રેમનો ઉદ્ભવ થાય છે ત્યારે મનુષ્યના ભવિષ્યના બયાનક વિચારો શાન્ત પામે છે: અને તે મિત્રને આનંદમય માની, તેની સાથે ગાઢ મિત્રતા બાંધવા તત્પર થાય છે. જ્યારે પ્રેમની મૈત્રી થાય છે ત્યારે અંતઃકરણમાં પ્રીતિનો અખુટ ઝરો વહેવા માંડે છે; અને તેમ થતાં પ્રીતિનાં ઝરાને વહન થવાને જગ્યા તે જોઈએજ. તે જગ્યા ક્યાં ? તે શોધવાને તે મનુષ્ય ઉત્સુક બને છે, અને તે વિચારમાં હૃદય-શુન્ય બની સંસાર અસાર બ્રહ્મતા સ્મશાનવત્ નીરખે છે. આસપાસ નજર નાંખતા અનેક તરેહના તરેહોને નીરખે છે. અને તે તરેહોમાંથી કોના આશ્રયે જઈ પોતાના પ્રેમઝરાને વહેવડાવવો ? તે વિચાર સ્ફુરવા માંડે છે. અંતે પોતાના ઝરાને વહેવડાવવાને તેજ તરેહની છાયાએ જાય છે કે જ્યાં તરે સારી રીતે વહેવડાવનારને આનંદ આપી, તે ઝરાને પોતાના મૂળમાં લઈ, બંનેના જીવને આનંદ આપે. તરેહી પોતાના જીવન પર્યંતના અંગ સાથે સંબંધ જોડાતાં તે મનુષ્ય અસંત આનંદિત થાય છે અને ભવિષ્ય વિષેના બયંકર વિચારો શાંત થઈ આત્મા, ખુદ્દિ અને મન એ ત્રણેને એકમય બનાવી, એક એકના હૃદયમાં એક એક વાસ કરી, તે પ્રેમને અતિ ખુલ્લું દરજ્જો વહેડાવે છે અને અંતે આત્મામાં આત્માનો લય કરી પરમાત્મા સંગે લય કરવાને આ પ્રેમજ સાધનભૂત બને છે.

આવા અલૌકિક પ્રેમને મુર્ખ જનોજ હાસ્ય ગણે છે. આવો અલૌકિક પ્રેમ દરેક પ્રાણીમાં હોવો અશક્ય છે. પરંતુ થોડે અથવા ઘણા અંશે હોય છેજ તેની વૃદ્ધિ કરવી તે દરેક મનુષ્યની ફરજ છે. અને તેની વૃદ્ધિ કરવાથીજ દરેક મનુષ્ય આત્માનું શ્રેય: છે.

આ અપૂર્વ પ્રેમના પ્રભાવથીજ વસંતદેવ રતિસુંદરીના પ્રેમમાં મુગ્ધ બનેલો હતો અને એનાજ પ્રભાવે શૈલપુરના સુખને રમસાનવત્ બનાવ્યું હતું.

દેવીના મંદીરમાંથી નીકળતા તે ભોગાવતીને કિનારે પહોંચ્યાં અને નદી ઉતરતાં પહેલાં તહેણે આસપાસ જોયું અને ઉદ્ગાર કર્યા. “હે ! ભોગાવતિ ! ત્હમને જોઈ મ્હને જુદા જુદા વિચાર આવે છે મ્હેં ત્હમને અસંખ્યવાર જોયેલાં અને આજ જોઈ છું. ત્હેમાં ઝોછો ફર લાગતો નથી. જ્યારે જ્યારે ત્હમારા બેટા જળનો કિલકિલાટ મ્હારા શ્રવણે પડતો ત્યારે ત્યારે તે મ્હને ધણોજ આનંદમય લાગતો. પરંતુ આજ તેથી જુદીજ અસર થાય છે. આજે તે કઠોર લાગે છે. “ત્હમારા દર્શન ! જે આ મ્હારા નેત્રાને આનંદ દેતા ! તે આજે ત્હેને દુઃખ દઈ ત્હેમાંથી અશ્રુઓ બહેવડાવે છે. નેત્રા ત્હમને દેખી અતિ દુઃખી થાય છે. હે ! ભોગાવતિ ! મ્હારા મનને થાય છે કે ત્હમારા જેવી સુસરિતાને કિનારે સુંદર મંદિરમાં તે હાંટારાઓએ હિમતથી મ્હારી પ્રેમાંનાતું ખુન કરવા ધાર્યું ત્હેની ત્હમે ખબર કેમ ના લાગ્યા ? મ્હારા વસંતમ્હેલની બાજુએથી વહન કરતાં તમેજો જો ધાર્યું હત ! તો મ્હારી પ્રાણુવલ્લભાની ખબર ત્હમે સ્હેજમાં આપી શકત. જો તે વખત-હા તે વખત-તેજ વખત મ્હારી નાશ પામતી પ્રેમમૂર્તિનો સંદેશો લાગ્યા હોતા તો હું તમારો ઉપકાર-અથાગ ઉપકાર-જરૂર કદી ભુલત નહીં-પ્રાણુ-નતે પણ ભુલત નહીં. અરે ! ભુલતતો શું ! પણ ત્હમને હું ધણોજ શુશોભિત બનાવત. પરંતુ ત્હમને તે નહીં સુઝ્યું. નહીંતર તમે તેમ કરવાને કદીપણુ વિસરત નહીંજ, એમ મ્હને ખાત્રી છે. ત્હમને શું એમતો નહીંજ થયું હોય કે મ્હારાજને નિદ્રામાંથી નહીં જગાડવા ? ખરેખર ! એમજ થયેલું; નહીં તો ત્હમે કેમ ભુલત ? પરંતુ જો ત્હમે તે રાત્રે મ્હને ઉંઘમાંથી-મ્હારી ગાઠ નિદ્રામાંથી-ઉડાડ્યો હોત; તો હું કોષ કરત નહીં. હું ત્હમારા તે અવિનય માટે જરૂર ક્ષમા આપત. પરંતુ લાવિતે બનેજ; એ કુમુદાતું કહેવું ખોટું નથી.

‘હે ભોગાવતિ ! હું—આ રાજ વસંતદેવ—જે તમારા તટ ઉપર પ્રિયા સંગે એસી આનંદ કલ્પોલ કરતો, ત્યારે મ્હને-વસંત-દેવને પ્રેમાલી પ્રિયમૂર્તિ સંગે એસતાં આનંદના આંસુ આવતાં તે હું આજ અહીં અશ્રુઓ ઢાળુછું. પરંતુ આજ આ આનંદના આંસુ નથી; પરંતુ શોકના આંસુ છે. સુખના શિતળ આંસુઓ અને આ વિરહના અગ્નિરૂપ આંસુઓમાં કેટલો બધો ફર છે, તે હું આજે સમજ્યો, વિરહિતેજ વિરહની

ખબર પડે છે તે વાત ખરી છે. હું ધારતો નહોતો—અરે મહારા સ્વપ્નમાં પણ નહતું કે મહારે અસારે, તે પ્રેમમૂર્તિના વિયોગે, દુઃખથી આ દશાને આધિન થઈ, શૈલપુરની ભોગાવતિ નદીના તટે ઉભા રહી, શોકવાળા હૃદયે, મ્હાન મુખે, પ્રિયા વિયોગે, આંસુ ઢાળવાં પડશે. મહેં ધાર્યું નહોતું કે વસંતદેવ, વખતની વિપરીતતાને લીધે, બહાલીના વિયોગે, વન વન ભ્રમશે.

‘પરંતુ થવાનું થયું. હવે કેમ કરવું? પ્રેમ—તે સ્વર્ગ સુખનો સ્વાદ કરાવનાર પ્રેમ—આજ દુઃખનું કારણ થઈ પડ્યો છે. મ્હને આનંદ હતો, ઉમંગ હતો, સુખ હતું. આજ શોક છે, સ્થિરતા છે, દુઃખ છે. કરું શું? મહારો ઇલાજ નથી. ચાલ પાપી બોળીઆ ! તું ચાલ ! અને નદી ઉતર.’

આટલું બોલી, લાંબો નિઃશ્વાસ મુકી, અડખડીઆ ખાતાં, વસંતદેવે નદી બોળંગી.

‘હવે નદી ઉતર્યો તો ખરો. પણ જવું કેમ? ઉત્તરમાં, દક્ષિણમાં, પૂર્વમાં, પશ્ચિમમાં, નૈઋત્યમાં, ઈશાનમાં, વાઙ્મયમાં, કે અગ્નિમાં? ખરેખર ! છેલ્લામાં જ. વાવમાં પડ કે અગ્નિમાં પડ, વાવમાં પડી આ દાહાગ્નિને માનત કર. અગ્નિમાં ભસ્મિભૂત બની પ્રિયે પાસે જ.—અરે દિશાઓ ! તહે પણ મહારા મનને ચલાવમાન કરો છો. તો મ્હને—અરે આ પાપ પૂર્ણ વસંતના પાપી બોળીઆને કેમ ચલાવતા નથી? શું હું એવો પાપી છું! અધમછું ! કે તમને પણ દયા આવતી નથી. હવે જવું કેમ? તે વિચાર, મનસ્વિરીતે જવામાં લાભ શો? પ્રિયા ક્યાં ગઈ હશે? તેનો ઉત્તર ધણો ગડન છે. જો હું ટારા લઈ ગયા હશે તો તે તહેમની પાસેજ હશે માર્ટે તે હું ટારાની શોધમાં જવું સારું છે.

ભોગાવતિની દક્ષિણ બાજુએ વસંતદેવ નદીને કિનારે કિનારે આ-હ્યો. ખાડાઓ ઉતરતાં અને ટેકરા ચઢતાં તેમના પગો ગમન કરતા હતા તે વખતે તેમનું મન ઘણીજ ઝપાટદાર ગતિથી આખા વિશ્વમાં ફરતું હતું. વિચારને લીધે તેમનું મન ધડીકમાં રતિસુંદરીને શોધવા યત્ન કરતું ધડીકમાં તેમની ‘પ્રેમમૂર્તિ’ હેમના નયન સમક્ષ ઉભુ કરતું. ધડીકમાં તેમની નજરસમક્ષ વસંતમહેલનું દીવાનખાતું આવતું. અને તેમાં રતિસુંદરીના દર્શન થતાં ધડીકમાં હું ટારાઓ દેખાતાં. હું ટારાને ઉચકી જતા જોયા. રતિસુંદરીના તરફડીઆ તેના નેત્ર સમક્ષ ખડાં થવા લાગ્યાં. અને પોતાનું પરાક્રમ પણ આંખ આગળ ખડુ થવા માંડ્યું. સમયે સમયે

તેના ચક્ષુ સમિપ પોતાની પ્રેમાંગનાના પ્રેમ વચનો—મૃદુ, મધુર વાક્યો—
કહેતા, દીસવા લાગ્યા. તેના કાનો કોમળાના સુરવર જેવા
રતિસુંદરીના સ્વરો સાંભળવા લાગ્યા, તેની ત્વચાને રતિસુંદરીના સ્પર્શનો
અનુભવ લાગવા માંડ્યો. તેના નાકે સુંદરીના મધુર ‘મુખકમળ’માંના
સુગંધીદાર પાનાની મુલાસિક ગંધ સુંઘવા માંડી. આ રીતે વસંતદેવને
ભિન્ન ભિન્ન, બિન્ન અનુભવેલા, અનુભવ થવા માંડ્યા.

થોડીવારે ચંદ્રે પોતાનું મ્હોં છુપાવ્યું. વસંતદેવે તે તરફ જોયું
અને નિઃશ્વાસ મુકી કહ્યું ‘હે ચંદ્રદેવ ! ત્હમે કેમ નાશી ગયા ? આપ-
ણે આટલા દીવસનો સંબંધ શું ત્હમે વિસરી ગયા ? હશે !
ત્હમે પણ સંસાર વાસનામાં લુબ્ધ, તેથી પડતાની વાત ત્હમને કેમજ ગમે-
! જ્યારે વસંતદેવ સુખમાં હતો, ત્યારે ત્હમે બધા મ્હને આનંદ આપતાં
અને મ્હારી ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તતા, પણ આજ જ્યારે આ દુર્ભાગી વસં-
તનું દૈવે વિપત્તિ થયું છે ત્યારે ત્હમે વિપરીત થાઓ તેમાં શી નવાઈ
ત્હમે ગયા ! અને અહીં મુક્યો ધોર અંધકાર. હવે મ્હને કેમ કરીને
સુઝ પડશે. દીશાઓ કેમ જડશે ?

આ પ્રમાણે વિચાર કરી વસંતદેવ ભોગાવતી નદી પાસે ગયા અને
સાં ખેશી વિચાર લેવા ધરાદો કરી ખેડા.

ધીરે ધીરે પ્રભાત થવાનો સમય થવા લાગ્યો. આકાશના તારા એક
પછી એક અસ્ત થવા લાગ્યા. સૂર્યના સારથી અરજે પોતાના સ્વામિનું
આગમન સૂચવવા પૂર્વ દીશામાં સુલાલ નાંખી, તેને લાલચોળ બનાવી દીધી.
તારાઓમાં શુક તથા બુધનો તારો, જે જરા હિમતથી થોડીવાર ઉભા રહ્યા
હતા તે પણ અંતે અદૃશ્ય થયા. આ સમયે રાજ વસંતદેવે પોતાનું સ્થા-
ન છોડ્યું અને પોતાની મુસાફરી લાંબાવી.

પગલે પગલે દુઃખી હૃદયથી, મ્હાન મુખે, રાજ વસંતદેવ દક્ષીણ દી-
શા તરફ ચાલ્યો. મનમાં હજી પણ તેમના વિચાર તરંગો ચાલ્યા કરતા
હતા. થોડીવારે તેમના કાને એક મધુર ગીત સાંભળવામાં આવ્યું. ગીત
નીચે પ્રમાણે સંભલાતું હતું.

(પદ.)

જગત જનની, ધરત ધરણી, પ્રબલ મનની, પ્રેમાલી હે !

સકળ સુખની, અચળ ભરણી, અમર તનની, આનંદી હે !

ધવલ પટને, સુરસરસદે; હૃદય સુખહે દેજે સાચું.

વદન શુભતે ! હૃદય શુધને અબલરૂપને પ્રેમે રાચું—જગત—

વસંતદેવ કાન દધ ઉભો રહ્યો પુનઃસ્વર થયો.

પ્રે...મા...લી—હે સકળ સુખની

આ...નં...દી...હે જગત જનની

વં...દન...વંદ...ન... ..

સ્વર શાંત થયો. સ્વરની દીક્ષા તરફ વસંતદેવે પોતાની ગતી ફેરવી. સ્વર આવતો હતો તે ટેકરી ઉપર તે ચઢ્યો.

ટેકરી ઉપર ચઢતાં, એક દેવાલયનું શીખર તેના જોવામાં આવ્યું. હજી ઉપર જતાં તહેજે એક ભીંત જોઈ. અને તે ભીંતને ઓઠે ચાલતાં એક નાનું ખારણું તેના દીક્ષમાં આવ્યું. આ દ્વારમાં પેસતા સ્થામે એક ઓટલો હતો અને તહેના ડાબે હાથે એક દહેરું હતું. દહેરામાં પેસતાંજ વસંતદેવે એક ગંભિરાકૃતિવાળા યોગીરાજને જોયા. યોગીરાજ અસારે ભક્તિરસમાં લિન થઈ જઈ, આનંદમય સ્વપ્નમાં પડેલા હોય તેમ દેખાતા હતા. અને તેમની છેલ્લી સ્તુતીના શબ્દોની અસરથી પોતે એક ધ્યાનથી યોગારૂઢ થયેલા લાગ્યા. વસંતદેવે આ મૂર્તિ જોઈ તેથી તેને આશ્ચર્ય લાગ્યું. આશ્ચર્યે એકાદ ધડી યોગીરાજ સ્થામી તેણે દૃષ્ટી રાખી પરંતુ તે ધ્યાન ભસ્ત હોવાથી તેમની નજર વસંતદેવ તરફ જરા પણ આવી નહી.

યોગીરાજની દિવ્ય મૂર્તિ આ પ્રભાતને સમયે ધણીજ રમ્ય લાગતી હતી. તેમનું લંબગોળ મુખ, અને તેના ઉપર યોગનિષ્ઠતાના શુભ ચિન્હો, જોનારને ધડી એક અન્યયથી પમાડે તેવાં હતાં. તેમના હાથ અત્યારે લિન્ટ સ્થિતીમાં હતા. ડાબા હાથમાં યોગીરાજ સતાર ઝાલેલો હતો અને જમણા હાથની આંગળીઓ સતારનાં તારની ઉપર ગોઠવેલી હતી. તેમનું ડોકું જમણી તરફ ઢળેલું હતું. આવી મૂર્તિને જોતાં વિસ્મયિત વસંતદેવને નિદ્રા આવી ગઈ.

આખી રાતના ઉજ્જગરાને લીધે વસંતદેવને નિદ્રા આવતાં વાર લાગી નહી. આશ્ચર્યે ત્રણેક ધડી નિદ્રા લીધા પછી તહેજે આંખ ઉઘાડી, આસપાસ જોયું તો તે જ જગ્યાએ સુતા હતા તે જગ્યા નહોતી. પરંતુ આ એક નૂતનજ સ્થાન છે. તહેને આથી કોતુહલ લાગ્યું અને વિરમય થઈ વિચાર કરવા લાગ્યો. થોડીવારે તે હતો તે ખંડમાં યોગીરાજે પ્રવેશ કર્યો અને પુછ્યું “ભાઈ ! રજપુત ! તહેમે કોણ છો ?”

નમસ્કાર કરી વસંતદેવ બોલ્યો “મહારાજ આપનો સેવક અને દુઃખથી પિડિત થાકેલો રજપુત મુસાફર છું.”

“નામ ?”

“ વસંતદેવ. ”

“ રહેવાશી ? ”

“ શૈલપુર. ”

“ શૈલપુરના રાજા વસંતદેવ ! ? ”

“ હા. ”

“ ત્હમે શા દુઃખથી પિડિત છો તે જણાવજો. ? ”

વસંતદેવે સઘળી હકીકત યથાસ્થિત કહી.

સઘળી હકીકત જણ્યા પછી યોગીરાજે કહ્યું “ રાજા વસંતદેવ ! ત્હમને ખબર નથી કે આસપાસ મુસલમાનો બમ્યા કરે છે ! અને રાજ્યો પચાવવાને ઉત્સુક રહેલા છે. ”

“ હું જાણું છું. ”

“ તે છતાં ત્હમે ત્હમારું નામ કેમ જાણીથી આપી દો છો ? ત્હમારે ત્હમે કોણુ છો અને ક્યાંથી આવેલા છો તે સઘળું છુપાવવું જ નોંધ્યો. નહીં તો રાજાખટપટી મુસલમાનો ત્હમારા રાજ્યને તથા ત્હમને પોતાને નુકશાન કર્યા વગર રહેશે નહીં તે ત્હમારે જાણવું નોંધ્યો. ”

“ જી તે ઉપર આપ શું કહેવા માંગો છો ? ”

“ એકતો એ કે ત્હમે કોણુ છો તે ત્હમો જ્યાં સુધી ત્હમારી રાણીની શોધમાં ફરવા મરાદો રાખો અને જ્યાં સુધી શૈલપુર પાછા જાઓ નહીં ત્યાં સુધી કોઇને જાણવા દેવું નહીં. અને છુપા રહેવા માટે બને તેટલી ગોઠવણુ કરવી એ મ્હારે ત્હમને કહેવાતું છે. ”

“ તો મહારાજ આ દુઃખી વસંતદેવ આપની આજ્ઞાનુસાર વર્તશે. ”

“ માધ વસંતદેવ ! તું ત્હને દુઃખી ગણે છે અને એવાં બિનજાં વિશેષણો ત્હારી જાતને માટે લગાડે છે. તેથી હું ત્હમને જે થોડી શિક્ષા આપવા ધારું છું તે સાંભળો. આજે ત્હમે મ્હને જુઓ છો તે હું એક વખત ધણેજ સમર્થ નર હતો મ્હારે સર્વ પ્રકારનું સંસારમાં કહેવાતું સુખ હતું. મ્હારા હાથ નીચે હજારો નોકરો હતા. અને તે સમય એવો હતો કે મ્હારો એક શબ્દ પણ કોઇ ઉઘાપી શકવાને હિમ્મત ધરતો નહીં. હું કોણુ છું તે વખત આવે કહીશ. જ્યાં સુધી મ્હારે ઉઘાડપાડવાની ગરજ નથી ત્યાં સુધી કોઇએ મ્હારી વાત જણાવવાનો આગ્રહ કરવો તે પણ ગેરવ્યાજબી છે. મ્હારે, જેને કવીજન ‘રંભા’ જેવી સુંદર સ્ત્રી કહે છે તેવી, સ્ત્રી હતી. હું મ્હને તે સ્ત્રી બાળત ધણેજ સુખી માનતો હતો અને જગતમાં મ્હારા જેવું નસીબદાર કોઈ નહીંજ હશે એમ ધારતો હતો. ”

જ્યારે હું તે પ્રેમાંગના સહીત રંગભોગ કરતો તે વખતનું સુખ મહેને અનુપમ અને સ્વર્ગીય લાગતું અને તે સુખ-તે અદ્વયસુખ-ચીરઆનંદ રહેશે એમ મનમાં થતું હતું. મહેને તે સ્ત્રીથી બે પુત્રીઓ થઈ. પરંતુ દેવયોગે જ્યારે મહારા સધળા સુખવૈભવનો નાશ થયો-સંસારી સુખ ગયું, ત્યારે તે સ્ત્રીએ “મહારો”-તહેને હજારો વાર બદ્ધે લાખવાર પોતાનો ગણતી હતી; તેમ કહેતી હતી, તહેજો મહારો-ત્યાગ કર્યો અને તેની સાથે પોતાનો દેશ, ધર્મ અને નીતિ તે સધળાનો ત્યાગ કરી, અદ્વય સુખનો પુનઃ આશ્રય શોધ્યો. એક પુત્રી સમય આવે મૃત્યુને આધિન થઈ; અને બીજી જ્યારે તહેનો સમય આવ્યો ત્યારે આ દુઃખી પિતાના-હું દુઃખી કહ્યું કારણ કે મહેને તે વખતે ધણું જ દુઃખ લાગ્યું. હાથથી ગઈ અને પોતાની માતો સંગ કર્યો. આ સધળું જ્યારે થયું ત્યારે મહેને પણ લઘ્મારી મ.૨૬ દુઃખ લાગ્યું.

“વસંતદેવ ! સંસારમાં દુઃખ શું છે તે હું ધારતોજ નહતો; અને તે ધારતું મહાર તે સમયે જોડુ પડ્યું. આ અટપટા ભવસાગરમાં સુખ તો છેજ નહીં. જેને આપણે સુખ માનીએ છીએ તહેનેજ બીજા દુઃખ માને છે. ભાવાર્થ એજ કે જેને આપણે સુખ માનીએ છીએ તે મનથી-જ માનીએ છીએ. ખરી રીતે સુખ તો છેજ નહીં. જ્યાં જ્યાં દુઃખ નથી ત્યાં ત્યાંજ સુખ છે એટલે દુઃખનો અભાવ તેજ સુખ. દાખલા તરીકે આપણે ભુખથી પીડાઈએ છીએ તો તે વખતે આપણને ધણું જ દુઃખ લાગે છે, અને તે વખતે ધણાજ આકુળ વ્યાકુળ થઈ જઈએ છીએ. પરંતુ એ વખતે ખાવાનું મળે છે અને તેથી ભુખતી તૃપ્તિ થાય છે ત્યારે આપણને સુખ લાગે છે. આ સુખ લાગવાનું કારણ શું ? ક્ષુધાનો નાશ. એટલે ક્ષુધારૂપી દુઃખ દૂર થવાથી રહેમીઅત મળતાં, સુખ લાગે છે તેજ રીતે આ સંસારમાં દુઃખ તો હર હમેશ છેજ અને તેની શાન્તિ થાય છે ત્યારે મનુષ્યને સુખ લાગે છે જેમ ખોરાક પેટમાં પચી ગયા પછી ભુખ પાછી લાગે છે તેમજ સુખ વિસારે પડ્યા પછી દુઃખ લાગે છે. ઘણીવાર આપણે અતિશય ખાઈએ છીએ તો અજીર્ણ થતાં, પેટમાં દુખત્રા આવતાં, ભુખ મટવાનું સુખ વિસરાઈ જાય છે. તેમ અનહદ સુખ પણ કાઈ વેલા દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે, દરેક ચીજમાં અતિશય વર્તવું એમ શાસ્ત્રા-નુ છે. અતિશય સુખ પણ તજવું જ કારણ સુખ છેજ નહીં. અને જે છે નહીં જે મિથ્યા છે તેની પુઠે મંડ્યા રહેવું તેથી દુઃખનો ઘટાડો થવાને બદલે વધે છે. સુખ છેજ નહીં એમ હું કહેતો નથી. સુખ કાંઈ ઠેકાણે

તો હશેજ પરંતુ તે દુઃખના પ્રમાણમાં એટલું જુગ છે કે તે ગણી શકાયજ નહી. મહારા આટલા અનુભવમાં મહેં શોધી કહાડ્યું છે કે સુખ સંતોષમાં અને સંસાર વાસનાથી દૂર રહેવામાં છે. જ્યાં સુધી સંતોષ છે. જ્યાં સુધી હું અપૂર્ણ નથી એમ મનમાં છે. ત્યાં સુધી મનુષ્ય લોભ, લાલચ અને મોહ ફસાતો નથી; અને તેમ થતાં તે દુઃખ પ્રાપ્ત કરતો નથી. સંસારવાસના પણ દુઃખદળ છે. જ્યાં વાસના લાગી કે તહેની તૃપ્તિ કરવા તરફ મન દોડે છે, અને તે તૃપ્તિ ન થતાં દુઃખ લાગે છે. આથી સંસાર વાસનાથી દૂર થવામાં સુખ છે એમ હું માનું છું.

“આ સંસારમાં દુઃખ છે તે બધાને માલુમ પડતું નથીજ. પરંતુ તે દુઃખ, અદ્ય સમયના સુખોનો અસુક કારણોને લીધેનાજ થતાં, જણાઇ આવે છે. જ્યારે આપણને આપણી સ્થિતિનું બાન આવે છે, અને આપણને લાગે છે કે આપણે દુઃખી છીએ, સારેજ આપણને દુઃખ છે તે કરતાં પણ વધારે લાગે છે કોઇ એક પરદેશી રાજ્ય બીજા રાજ્ય ઉપર વિજય મેળવી રાજ્ય કારભાર કરે, તો તે રાજ્ય ચલાવવાનું અરેખરં મુખ્ય સાધન એજ છે કે પ્રજાને અજ્ઞાન રાખવી. જો પ્રજા અજ્ઞાન હશે તોજ તે રાજ્યની સલામતી છે. જ્યાં સુધી પ્રજામાં વિદ્યા અને જ્ઞાન વધ્યા નથી ત્યાં સુધી પ્રજા—પરતંત્ર પ્રજા—સંતોષથી ઉપરી રાજ્ય—વિજયી રાજ્ય તરફ, જ્યાં સુધી તે રાજ્ય ઉપર ઉપરથી લોકને સારો રીતે રાજી રાખે, ત્યાં સુધી—સંતોષની નજરથી જુએ છે; પરંતુ જ્યારે વિદ્યાની વૃદ્ધિથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતા પોતાની સ્થિતિનું બાન જ્યારે જીતાયલી પ્રજા ને થાય છે સારેજ તેમને દુઃખ લાગે છે અને મનમાં વિચાર કરે છે કે ‘અરેરે! શું આપણો દેશ એટલો બધો દિબ્બા જેવો થઇ ગયો છે ? કે શું આપણે આપણો રાજ્ય કારભાર કરવાને અસમર્થ છીએ ? કે શું આપણામાં કોઇ રાજા થવાને લાયક નથી કે જેથી આપણે પરદેશી લોકોના જુદમી રાજ્યના જુસરા તજે ભાર ભરવાના બલદીઆની માફક મુગે મહોએ જોવા કરીએ ?’ આ પ્રમાણેના વિચારનો ઉદ્ભવ જ્યારે જીતાયલી પ્રજાના પ્રત્યેક મનુષ્યને થાય તોજ તે દેશનો ઉદ્ધવ છે અને તે દેશ ? શ્રેય છે.

આ ઉપરથી મહારા કહેવાનો બાવાર્થ એ છે કે જ્યાં સુધી મનુષ્ય પોતાની સ્થિતિ જાણતો નથી, ત્યાં સુધી પોતે સુખીજ છે, એમ ધારે છે. જો પરાધિન પ્રજાના દરેક જણને પોતાની સ્થિતિની ખબર ન હોય, તો ધૈર્ય, ખંત અને સ્વદેશ હિતની લાગણી તહેનામાં કેમ કરીને આવે ! અને પરદર્મી રાજ્ય તરફ તિરસ્કાર વૃત્તિથી શાથી જુએ ? આ પ્રમાણે

જ્યાં સુધી આપણને દુઃખનો ભાસ થતો નથી, જ્યાં સુધી આપણને દુઃખ નથી એમ માનીએ છીએ અને દુઃખ પણ સુખજ લાગે છે. અને જ્ઞાન થતા જે દુઃખને સુખ માનીએ છીએ તે સુખને દુઃખ માન્યુ હોત ત્હેના કરતાં પણ વધારે દુઃખ આપણને લાગે છે, કારણ કે પહેલેથીજ દુઃખ માન્યુ હોત તો ત્હેમાં સંતોષ આવતા વધારે દુઃખ લાગતજ નહી. દુઃખ દેખાતા મન ચિંતા કરે છે, અને ચિંતામાં વિચાર કરતાં આપણો સમય ધણો નકામો જાય છે.

‘ વખત નદીના જળની માફક પ્રહી જાય છે. તે કોઈ પણ મનુષ્ય સાર વાટ જોતો નથી. ત્હેની આંખમાં રાજા તેમજ રંક, ગરીબ તેમજ શ્રીમંત, વિદ્વાન તેમજ મુર્ખ સર્વે સરખાજ છે. સમય જો કે તેનો ઉપયોગ સારો કરે તો ઘણોજ છે, પણ પ્રત્યેક પળનો સુમાર્ગે ઉપયોગ કરનાર મનુષ્યો ભાગ્યેજ મળે છે. અને જ્યાં સુધી પ્રત્યેક પળનો સુમાર્ગે ઉપયોગ આપણે કરતા નથી, ત્યાં સુધી આપણા આત્માતું કોઈ દીવસ સાર થતું નથી. આપણને આ સંસારમાં જન્મી એટલા બધા કામ કરવાના છે કે તે પૂર્ણ કરવા અવકાશ મળતો નથી અને તે અપૂર્ણ રહેવાથી આપણી વાસના રહી જાય છે અને તે વાસનાને લીધે આ અતિ દુઃખમય ભવ સાગરમાં ફરીથી જન્મ લેવો પડે છે.

“ માટે મનને ચિંતા કરવા દેવી નહી જોઈએ. માટે સૌથી સરસ ઉપાય એ છે કે આપ્તા જગતમાં સુખ નથી; અને આપુ જગતજ ન્યારે દુઃખમય છે ત્યારે આપણને સુખ ક્યાંથી હોય એમ ધારવું. એમ ધારવાથી સંતોષ વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેમ થવાથી આનંદ થાય છે. અને તેમ થવાથી સંસારની ભિન્ન ભિન્ન જાળો દૂર થાય છે. અને તે દૂર થતાં, આપણે નિઃસ્પૃહિ બનીએ છીએ. અને તેમ થતાં આપુ જગત અલ્પમય લાગે અને હું અલ્પ છું એમ ભાસે છે. અને તેમ ભાસતાં તેજોમય પરબ્રહ્મ સહિત આપણો તેજોમય આત્મા એક થાય છે અને એક થતા આપણો નિર્વાણ થાય છે.

“ આ જગતમાં સ્ત્રી કોઈની થઈ નથી; અને થવાની પણ નથી. મહાત્મા રામચંદ્રની સ્ત્રી સીતા પણ રામચંદ્રની થઈ નથી. જે જન્મ્યુ છે તે જવાવું છે, જેનો ઉદય છે તેનો અસ્ત છે, જે મ્હડે તે પડે, તેથી સંયોગ સાથે વિયોગ તો લખેલોજ છે. એટલે વિયોગે દુઃખ પામવું તે તદ્દન અણુવટતું છે. રામચંદ્ર પણ ‘હે સિતા! હે સિતા’ કરીને વન વગડે રાયા, તેના જેવા પરમાત્માવાળા પુરૂષ ન્યારે રૂદ્ધ કરે તો આપણે

કોણ માત્ર ? તે સત્ય છે. પણ જેવી રીતે દર્પણમાં મુખ દેખાય છે તેવી રીતે સ્ત્રીનું હૃદય અગ્રાહ્ય છે. તેના હૃદયમાં શું છે તે જાણી શકાય તેનું નથી હોતું. સ્ત્રીના કપટ ચરિત્ર આગળ હજારો મહા પુરુષોએ માથા નમાવ્યા છે. અને હજારોએ સ્ત્રી જાતી આગળ માન મુકેલાં છે. પર્વતની અંદરના ઝીણામાંનો ઝીણો અટપટો માર્ગ શોધતા જેટલી માથાકુટ પડે છે તેટલી માથાકુટ સ્ત્રીનો ભાવ—ઝડાણ-પ્યાર જાણવામાં પડે છે. હેનું ચિત્ત કમળ પત્રચરના જળ ખિંદુના જેવું અસ્થિર છે. હેનું ચિત્ત દ્રઢ નહીં હોવાથીજ વિદ્વાન લોકો તે તરફ ધિક્કારમય દૃષ્ટિથી જુએ છે. તે કહેવાતી અભંગા કોઈ વખત પ્રબળા બને તો તેનું પ્રાબલ્ય એવું બતાવે કે દુનીઆ છક થઈ જાય. સ્ત્રી જાતમાં આરંભથીજ દુર્ગુણો ભરેલા છે. કવિઓ ભણેને હેના વિધ વિધ ભાગોને વખાણે. માંસના લોચા રૂપી રતનોને ભણે તેઓ કનકના કળસની ઉપમા આપે; પણ તે અંતે શું છે? અંતે તે ગંદા દુર્ગંધી પદાર્થનો બનેલો કળસ છે મુખમાં ફેટલી પ્રકારના મેલ ભરેલા છે તે છતાં તે લોકો ચંદ્રને સરખાવે છે, તેમાં સ્ત્રીના મુખને ચંદ્રની ઉપમા આપતાં ચંદ્રને લખવવા જેવું છે. આ રીતે પ્રત્યેક અંગને તે લોકો ભિન્ન ભિન્ન ઉપમાઓ આપે છે. આવા કવિજનોને પણ ઘણી વખતે સ્ત્રી જાતી ઉપર ધિક્કાર ઉત્પન્ન થયેલો છે; તો આપણે કોણ? તેથી સ્ત્રીની જાતિનો વિશ્વાસ કરવો અને તેનાં મોહપાસમાં લુપ્ત થવું; તે મુરખ માણસના લક્ષણ છે; તે આપણા જેવા પુરુષોના નથી. માટે તમે હવે તમારી રાજધાનીમાં જાઓ અને રાજ્ય સંભાળો, આસપાસ મુસલમાન લોકોનો ભય છે તે વિસરી જઈ, સ્ત્રીને સાર રાજ્યપાટ ખેંચ બેસસો અને દેશને પરવંત્રતાની બેડી પહેરાવશો. ”

વસંતદેવે કહ્યું ‘મહારાજ આપ કહો છો તે યથાર્થિત હશે. હું આખી રાતનો થાકેલો છું. તેથી આજ હું અહીં રહીશ. આપ જો મહેન રહેવા દેશો તો હું અહીંજ રહીશ અને આપનો ઉપદેશ સાંભળી મહારાજા આત્માને પાવન કરીશ.’

‘તમારે અહીં રહેવું હશે તેની હરકત નથી પણ મહેન જે ચિંતા છે તે તમારા રાજ્યની છે માટે તમારી જે ઇચ્છા હોય તેમ કરો.’

‘નહી મહારાજ. હવે મહેન સંસારની ખટપટમાં પડવું નથી. હવે હું રાજ્ય નગરમાં શું મુખ લઈને જઈ? માટે હું તો આપની પાસે રહીશ અને છુપો રહી બધી ખાતમી કહાડીશ. અને આપની પાસે યોગનો અભ્યાસ કરીશ.’

‘હીક. તો જોવી ઇચ્છા રહ્યોતી જોરડીમાં જઈ કરન લઈ આવો અને સન્યાસીનું રૂપ લેવા તૈયાર રહો. હમણાં હું ટારાના સરદારને આવવાનો સમય થયો છે માટે તમે જોમ અને તેમ તાકીદે વેશ બદલી લો.’

વસંતદેવે વેશ બદલ્યો. અને શૈલપુરનો રાજા રાજ્ય મુકી સન્યાસી થવા તૈયાર થયો. જહાંગીરી મુકી ફકીરી લીધી.

યોગીરાજે પોતાની શિક્ષા શરૂ કરી ‘ભાઈ ! આ જગતમાં જ્યારથી જન્મ થયો ત્યારથી મૃત્યુ થશે તેની ખાત્રીજ છે. પરંતુ ક્યારે અને કયે ઠેકાણે થશે તે કોઈ જાણી શકતું નથી. બવિષ્યને પરમાત્માએ જાણવા સરજ્યું નહીંજ હોય. કદાપિ કોઈ જાણી શકે તો તે અટકાવી શકે એમ નથીજ. જે થનાર છે તે થશે. એ ઐષધ લેવાથી ચિંતા રૂપી ડેર દૂર થાય છે અને આત્મા શાંત થાય છે. મહેં ઘણા પુરૂષો જોયા છે કે જેઓ પોતાના સંસારી કામથી પરવારતા નથી. સૂર્યોદયથી રાત્રી સુધી જોઓ નિરંતર પોતાવા કામમાંજ રોકાયેલા હોય છે. તે લોકોને બીજી કંઈ સુઝ પડતી નથી. તે લોકોને અંતકાળે પોતે કીધેલી બુલ સાંભરે છે અને તેમને પશ્ચાતાપ થાય છે. આ જગતમાં જન્મ ધરવાનું પ્રયોજન શું ? આત્માને જાણવો અને મનુષ્ય માત્રનું શ્રેય શેમાં છે તે જાણવું. તે જાણવું તે કંઈ સહેલું નથી. યત્ન કરવો તે મનુષ્યનું આવશ્યક કર્મ છે. હૈમાંજ આનંદ છે; હૈમાંજ જ્ઞાન છે:—

‘આરણું’ અખડ્યું અને યોગીરાજની શિક્ષા બંધ રહી. યોગીરાજે છુમ પાડી પુછ્યું “કોણ ?”

“ભાણસ” જવાબ મળ્યો.

“તે જાણ્યું પાણ કોણ છે?”

“હું.”

“હું કોણ?”

“આત્મા.”

“કોનો?”

“જેનો છે તેનો.”

“તો એ?”

“વિજય સિંહનો.”

“સખુર ! આરણા ઉઘડે છે.”

આરણા ઉઘડ્યા અને વિજયસિંહ દાખલ થયો.

યોગીરાજે પુછ્યું “કયમ વિજયસિંહ ! કયાંથી આવ્યા ?”

“જવાબ પછી મળશે પણ આ બીજા મહારાજ કયાંથી આવ્યા તે કહો.”

“ એ મહારાજ પણ પરદેશથી આવેલા છે અને અહીં થોડા દીવસ રહેનાર છે. ”

“ છોટા મહારાજને પણ પ્રણામ કરવા જોઈએ. ”

“ અલબત્ત ”

પ્રણામ કરીને વિજયસિંહ બેઠો અને ત્રેને પોતાનો વૃતાન્ત શરૂ કર્યો “ મહારાજ આપણે ગુજરાતની ખબર કહાડવા મોકલેલા જસુસોથી ખબર આવી તે એ છે કે અવધખાંએ ખંખાત લુટ્યું, ત્યાંથી ઘણી દોલત ભેગી કરી અને એક ખુબ સુરત ગુલામ વેચાતો લીધો. ત્રેને દીલ્લી મોકલ્યો ત્રેનું નામ બાદશાહે નાયબ મલેક કાઢુર રાખેલું છે. તે હાલ દીલ્લીમાં કરતો કારવનો થઈ પડ્યો છે. બાદશાહ ત્રેના ઉપર પુર્ણ વિશ્વાસ રાખે છે. ત્રેણે અવધખાં ઉપર તોહમત મુક્યું છે તેથી અવધખાં પોતાને નિર્દોષ ઠરાવવા પુરાવો ભેગો કરે છે. બીજી ખબર મળી છે કે ગુજરાતના નાયબ પ્રધાન માધવને નોકરી ઉપરથી દૂર કર્યો છે—

“ શું ! ”

“ હા મહારાજ ! નવા મુખાએ માધવને નોકરી ઉપરથી દૂર કર્યો અને ત્રેના ઘરખાર લુટી લઈ ત્રેને કેદમાં નાંખ્યો છે. દેશદ્રોહીને ધધરે ઠીક બદલો આપ્યો. આટલી ખબર પાટણથી આવેલી છે. ”

“ ખરેખર ! વિજયસિંહ ધધરને ઘેર ન્યાય છેજ. મહેં તમને પહેલેથી નહોતું કહ્યું કે નિમક હરામીના કેવા ખોટા હાલ થશે. તેના જે હાલ થનાર હતા તે દરેકજણુ ધારતા હતા અને હું પણ ધારતો હતો બીજી કંઈ ખબર ? ”

“ હા મહારાજ ! શૈલપુરના રાજ્યમાં હમણા ખટપટ ઉભી થયેલી છે એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે ખરી ખાત્રી સાથે ત્યાં જસુસ મોકલ્યા છે. ”

“ ઠીક ”

“ જાઉં છું. ”

“ કેમ આજ એટલામાં ? ”

“ કામ છે. ”

“ ઠીક. ”

વિજયસિંહ ગયો.

રાત્રિ થઈ. વસંતદેવ તથા યોગીરાજ વન રજનો આહાર કર્યો અને ઉંઘ્યા.

રહવારમાં વસંતદેવ અહીં નથી !

આ પ્રકરણની થોડી બીના જાણવા સાથે આપણે જરા પાછું જવું પડશે.

પ્રકરણ ૧૨.

ગુજરાતનું રાજ્યતંત્ર.

આપણી કથા ઇસ્વી સનના ૧૩ મા સૈકાના છેલ્લા વર્ષો તથા ૧૪ મા સૈકાના શરૂઆતની છે. આપણી વાર્તાના સમય પહેલાં આપણી ભુમી-(ગુજરાત)-ઉપર અનેક રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું હતું અને અનેક રાજાઓએ સાર્વભૌમ પદ ધારણ કર્યું હતું.

પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ હિંદુ લોકો પાસે રાજ્યની રીદ્ધિસિદ્ધિ સમૃદ્ધિદર્શક, મહાન પુરોના જીવનદર્શક અને અખુટ આનંદરૂપ ઇતિહાસ નથી એમ માને છે. અને તે સત્ય છે. હિંદુ લોકોમાં અસલથીજ ઇતિહાસ લખવાનો ચાલ નહી હોવાથી કોઇએ લખેલો નથી. ધણોજ ગુનો ઇતિહાસ પુરાણો વગેરેમાં અતિશયોકિત તથા કલ્પિત વાર્તાઓના મિશ્રણમાંથી જડે છે. ઇતિહાસના શોધકે જે કાંઈ શોધ કરવાની હોય તે દંતકથાઓ, ભાટ ચારણના ગીતો અને એવી બીજી તરેહના મૂળથીજ સઘળી શોધ કરવી પડે છે.

મુસલમાની રાજ્યમાં તવારીખ લખવાનો રીવાજ હોતો. તે લોકો તવારીખ ધણીજ અસલ રીતે લખતા હતા.

ઈ. સ. ૧૭૬૧ અથવા તે અરસામાં બાદશાહી દીવાન અલી મહમદખાને મિરાને અહમદી નામની કીતાબ લખી છે તેમાં તેણે ગુજરાતનો ઇતિહાસ દર્શાવેલો છે. તેમાં તે ગ્રંથકાર જણાવે છે કે ગુજરાત દેશ પહેલાં અસલ રત્નપુત્ર તથા કોળીની રાજ્યસત્તા હેઠળ હતો; અને કનોજનો હિંદુ રાજા ચક્રવર્તિ ગણાતો હતો, અને ગુજરાત તરફથી તેને ખંડણી આપવી પડતી હતી. અલી મહમદખાનને વનરાજ પહેલાના ઇતિહાસની જરા પણ ખબર નહોતી એમ માલુમ પડે છે. તે વનરાજ આવડાની ઉત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

તે લખે છે કે— “ કનોજના રાજાને ત્યાં સાર્મતસિંહ નામનો એક શુદ્ધામ નોકર હતો. તેને રાજાએ કોઇ ગુન્હા ગદલ દેહાંત દંડ કર્યો અને તેણે તેનું ઘર છૂટી લીધું. આથી તેની સ્ત્રી ગુજરાત તરફ નાહી અને ત્યાં તેણે પુત્રને જન્મ આપ્યો અને આ બાલક તેજ ગુજરાતના અણહિલપુર પાટણનો વસાવનાર હતો. ”

પરંતુ પાછળના સંશોધનો—મી. કીન્લોક દ્વારાસની રાસમાળાએ અને કર્નલ જેમ્સ ટાડના સંશોધનોએ ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર થોડા ઘણા પ્રકાશ પાડ્યો છે. તે બતાવે છે કે ચાનડા વંશ પહેલા ઘણા વરસોથી ગુજરાતનું રાજ્ય હતું. અને વનરાજ જેકે નીચ જાતીનો લાગતો હતો પરંતુ તે રાજ્યકુળનો તો હતોજ.

ગુજરાતના પ્રથમ રાજ્યવીરોની હકીકત મહાભારતમાં મળે છે. જ્યાં ભગવદ્ગીત ગણાતા શ્રીકૃષ્ણને વિષે મથુરાથી દ્વારકા આવ્યાની વાત વર્ણવેલી છે—અને તેનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૩૦૦—૧૪૦૦ મુકતા હતા, પરંતુ તે વખતના કેટલાક જ્યોતિષ ચર્કા તથા હાલના ઘણા સંશોધનથી મહાભારતના પાત્રો ઇ. સ. પૂર્વે આશરે ૫૦૦૦ વર્ષ ઉપર હતા એમ સાબીત થાય છે અને તેથી શ્રીકૃષ્ણ આપણી કથાની શરૂઆત પહેલાં આશરે ૬૩૦૦ વર્ષ પહેલાં ગુજરાતમાં રાજ્ય કરતા હતા. શ્રીકૃષ્ણને દ્વારકામાં આર્ય વસ્તિને વસાવતાં ઘણીજ માયાકૃત પડી હતી. તેણે વાઘેર લોકો સાથે યુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું અને અંતે વિજય મેળવી દ્વારકાનું સંસ્થાન સ્થાપ્યું હતું. મહાભારત ઉપરથી વળી માલુમ પડે છે કે પાંડવો જંગલે વનવાસ ગયા તે વખતે વૈરાટ નગરમાં ગયા હતા. ત્યાં રાણી સદ્રિધ્યા રાજ કરતી હતી. અને તેનો ભાઈ ક્રિયક કરીને હતો તે તેના સેનાપતિનું કામ કરતો હતો. ક્રિયક ઘણાજ વિષયો હતો તેથી તેણે દ્રૌપદીના ઉપર દાનત જગાડી અને તેથી જોમે તેને મારી નાંખ્યો. હાલનું થોડાકા તે પાંડવ વખતનું વૈરાટનગર, એમ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ કેટલાક લોકોનો મત તેથી જુદોજ છે. પરંતુ ગમે તેમ હોય તોપણ વૈરાટ વખતે ગુજરાતમાંજ હતું તે આસપાસની ખીનાઓથી માલુમ પડે છે.

આ પછીથી મગધપતિ રાજ અશોકના સમય સુધી ગુજરાતના ઇતિહાસની કાંઈપણ ખીના ખજર પડતી નથી. અશોકના મહારાજ્યમાં ગુજરાતનો સમાવેશ થયેલો હતો તે ગીરનાર ઉપરના આજ્ઞાપત્રો (Edicts) ઉપરથી સાબીત થાય છે.

આ ઉપરથી સૌરાષ્ટ્ર કે તેનો થોડો ભાગ તે રાજના તાબામાં હતો એમ ભાસે છે. સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યકારભાર સાર જુનાગઢમાં તેમનો સરદાર રાખવામાં આવતો હતો. (ઇ. સ. પૂ. ૨૬૩—૨૨૨)

આ પછી ઇસ્વીસનના પ્રથમ સૈકામાં કામુક તથા ચારખંડ અને આગ્રા સુધીના રાજ કનિષ્કે ગુજરાત જીત્યું હતું. આ કનિષ્કને કર્નલ ટાડ શ્રીમદ્ રાજા રામના કુલનો વર્ણવે છે અને તેનું નામ કનકસેન

કહી રામની સાથેનો સંબંધ બતાવે છે, અને બતાવે છે કે તેણે પરમાર વંશના એક રાજા પાસેથી કેટલોક ભાગ ઝુંટવી લીધો હતો અને ઇ. સ. ૧૪૪ માં તેણે વડનગર સ્થાપ્યું હતું. કનિક્ષકની જીત પછી ક્ષાત્રપ નામના રાજાઓએ ગુજરાતમાં કનિક્ષકના ખંડીઆ તરીકે રાજ્ય કર્યું અને તે ગાદીએ ૨૭ રાજાઓ થયા. પરંતુ આગળ જતાં તેમાંના કેટલાક કનિક્ષકના મરણ પછી તેના વંશજોના સમયમાં સ્વતંત્ર થયા એમ તર્ક જાય છે. ક્ષાત્રપ રાજાઓ બહુ જોરાવર હતા. અને તે લોકોએ આખું કચ્છ જીતેલું હતું. તેઓ સુર્ય અને અગ્નિ એ બન્નેને દેવ માનતા હતા. તેણે મના સિક્કા ઉપર મેસીડોનીઆના રાજાનું ટોપ તથા પાછળ સુર્ય, ચંદ્ર તથા અગ્નિની આકૃતિ પાડતા હતા. આ પછી દક્ષીણના અંધારવંશી ગૌતમ પુત્રે આ દેશ જીત્યો એમ માલુમ પડે છે અને તેના વંશ જોનો અમલ ઇ. સ. ૩૩૦ થી આશરે ૧૦૦ વર્ષ સુધી રહ્યો. ત્યારપછી કનોજના ગુપ્ત લોકના રાજા ચંદ્રગુપ્તે તેના પુત્ર કુમાર પાળ સાથે સૌરાષ્ટ્ર ઉપર સૈન્ય મોકલ્યું અને તેમાં તેની જીત થઈ અને વામનસ્થલ (હાલનું વાંચલી) ઉપર રાજ્યકારભારી તરીકે ચંદ્રપાલ નામના સરદારને મુક્યો. ગુપ્ત રાજાઓમાં છેલ્લો રાજા સ્કંધગુપ્ત નામે હતો. તેના વખતમાં ઘેરોટ વંશના ભટ્ટાર્ક નામના સેનાપતિએ એક મોટા સૈન્ય સહીત સૌરાષ્ટ્રનો કબજો મેળવ્યો અને રાજ્ય અમલ સંભાળી રાખ્યો. સ્કંધગુપ્તના મરણ પછી (ઇ. સ. ૪૬૮ અથવા તે અરસામાં) અને હુન લોકોના હલાઓથી નરમ પડેલા ગુપ્ત રાજાના વખતનો લાભ લઈ ભટ્ટાર્ક સૌરાષ્ટ્રનો રાજા બન્યો અને ઇ. સ. ૪૭૯ ના અરસામાં વલ્લભિપુરની સ્થાપના કરી.

વલ્લભિપુરની જાહોજલાલીના વખતમાં તે નગર ઘણું જ ધનાઢ્ય હતું. તે નગરમાં ૧૦૦ ઉપર યુદ્ધ લોકોના મઠ હતા એમ ચીનાઈ મુસાફર હુએનસેંગનું લખવું છે. અને તે નગરમાં ૧૦૦ ઉપર કુટુંબ એવાં હતાં કે તેઓની દોઝત કરોડે ગણાતી. હુએનસેંગ આવ્યો તે વખતે વલ્લભિપુરની ગાદીએ કનોજના રાજાનો જમાઈ ધીરો ભટ્ટ રાજા હતો.

વલ્લભિપુરના રાજાઓ બહુ પરાક્રમી ન હતા એમ લાગે છે. તેઓએ સંપાદન કરેલું રાજ્ય સારી રીતે ચલાવતા હતા અને તેમના વંશના ૧૯ રાજાઓ વલ્લભિપુરની ગાદીએ બીરાજ્યા.

વલ્લભિપુરના નાશ વીશે વાત ચાલે છે કે ' વલ્લભિની પડોસમાં અમારડી પાસે ઈસાવલ. કુંગરની તમેદીમાં એક ધુમલી મલ્લ નામે

જોગી પોતાના ચેલા સાથે આવી રહ્યા હતા. ત્હેનો ચેલો આખા ગામમાં ભટક્યો પણ એક કુંભારણુ વિના કોઈએ ભિક્ષા આપી નહીં તેથી તેને કોઈ ચહડ્યો. આ વખત તેણે પેલી કુંભારણુને સ્ટેરમાંથી બાહર નીકળી જવાનું કહી પાછળથી શ્રાપ દીધો કે “પટ્ટણુ સો દટ્ટણુ એમ માયાસે મિટ્ટિ હોજી” આ શ્રાપથી લાગણુંજ વલ્લભિનગર દટાઈ ગયું. આ વાત માં કાંઈ સલ હોય એમ માસ થતો નથી કારણ કે હિંદુઓના દરેક જીના દટાઈ ગયેલા સ્ટેર માટે આવા પ્રકારના અનેક ગપાટા ચાલે છે.

ગમે તેમ હોય પણ વળા (પ્રથમનું વલ્લભિપુર)ની આસપાસનો મુલક જોતા અને ચમારડી સુધી દરીઆનું પાણી જતું હતું તે સાંભળતાં ધણાને તર્ક ઉપજે છે કે દરીઆના કોઈ તોશનથી વલ્લભિપુરનો નાશ થયો હોય.

મી. ફાર્બસની રાસમાળાના વાંચનારોને નીચેની દંત કથા માલુમ હશેજ. તેજ તેના નાશનું કારણ હોય એમ કહી શકાતું નથી. તેમજ એમ બનવું અશક્ય પણ નથી એમ લાગે છે.

દંત કથા છે કે:—“એક કાકુ નામે મારવાડી બેપારીએ આ શહેરમાં આવી મહોટી દોઝત મેલવી હતી. ત્હેની દીકરી પાસે એક રત્ન જડીત કાંસડી હતી તે તેણીની પાસેથી રાજની દીકરીએ માંગી; પણ તે શાહુકારની દીકરીએ આપી નહી, તેથી રાજએ તેની પાસેથી જોર જીલમથી છીનવી લીધી. આ કામથી કાકુને અતી ક્રોધ ચડ્યો એ ક્રોધમાં પરદેશ જઈ ધણોડ પૈસો આપવો કરી વલ્લભીનગરનો નાશ કરવા સાર તે એચ્છ લોકની ફાજ લાગ્યો. એચ્છ લોકોએ આવી પવિત્ર સૂર્ય કુંડમાં ગાયતું લોહી નાંખી અમડાવ્યો; અને વલ્લભિના રાજને મારી નગર ઉજડ કર્યું.”

એનારેખલ મી. માઉન્ટસ્ટુઅર્ટ એક્સીન્સટન એમ ધારે છે કે તે પરદેશી રાજ નશરવાન—ધ—જસ્ટ હતો. પરંતુ તે વાત જરા શંકા પડતી છે. ચમારણ લોકોએ હુમલો કર્યો હશે એમ લાગે છે. અને નગરનો નાશ થતાં વલ્લભિનગરના લોકો બાલી, સુંદરી નાંદોડ અને પંચાશર તરફ જતા રહ્યા, પંચાશર ગુજરાતની રાજ્યધાની બન્યું અને ત્યાં ચાવડા લોક રાજ્ય કરતા હતા. આ ચાવડા લોકોને શિવાદિત્ય સાથે સંબંધ હતો કે કેમ તે શક ભરેલું છે આશરે ૬૯૬ માં જયશિખર નામનો રાજ પંચાસરમાં રાજ્ય કરતો હતો, ત્હેના વખતમાં દક્ષિણના કલ્યાણનગરમાં ચાલુક્ય વંશનો જીવડ નામે રાજ રાજ્ય કરતો હતો. તે પણ ધણો શુરો હતો. એ રાજ પાસે સૌલ સુખટ હતા. તે ધણા લાયક

અને રાજ્યના ખરેખરો હિતેચ્છુ હતા. તેઓએ લડાઈમાં કોઈ દીવસ પાછું પગલું બંધું નહીં હતું. એ સુમટોમાં મીર સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાતો હતો. તે સર્વ કાળ રાજની પાસેજ રહેતો હતો. જ્યારે જરૂર પડતી ત્યારે બીજા સુમટોને સૈન્ય લઈ બાહરના દેશો જતા રાજ તરફથી હુકમ થતો પણ મીરને કોઈ દીવસ થયો નહોતો.

“ એ ભુવડ રાજ્યએ પોતાના રાજ્યની આજુબાજુના સંધના દેશો જતા હતા. પણ ગુજરાત તેના તાબામાં આવ્યું ન હતું. ગુજરાતનો રાજ જયશેખર બળવાન, શૌર્યવાન, તેજસ્વિ અને હાલો હતો. તેની પાસે સંપત્તિ ઘણી હતી, અને સૈન્ય પણ અગણીત હતું. આ રાજ જતાયો મથી એ વાત હતી સુધી ભુવડ રાજના બપ્પામાંજ નહિ હતી. તેણે એમજ સમજતો હતો કે ગુજરાત સમૈત સર્વ દેશ મહારે તાબે થયા છે.

“ ભુવડ રાજ્યે ઘણા દેશો લુટી દ્રવ્ય, હાથી, ઘોડા, રથ, ઉંઠ આદી ઘણી સમૃદ્ધિ મેળવી હતી. તેને વિદ્યા હુન્નર ઉપર ઘણી પ્રીતિ હતી, તેથી દેશ દેશના વિદ્વાન અને કારીગરો કસ્યાણીમાં આવી વસ્યા હતા. ભુવડના દરબારમાં કામરાજ કવિ સર્વ કવિયોમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતો હતો. તેને રાજ પોતાના મિત્ર સમાન ગણતો હતો.

“ એક વખત ભુવડ રાજ પોતાનો પાટવી કુંવર કરેણ, મીર, વગેરે સુમટો, અને કામરાજ આદી કવિશ્વરોની સમા ભરી ખેઠો હતો; તેવામાં ગુજરાતનો કવિ શંકર રાજની કીર્તિ સાંભળી દરતો દરતો આવી પહોંચ્યો, અને એક પોતાની રચેલી કવિતા કહી સંભળાવી, રાજ તેની કાવ્ય ચાતુરીથી ઘણો પ્રસન્ન થયો અને પોતાના કવી કામરાજને તેને ઉત્તર આપવા આજ્ઞા કરી. પણ તેનાથી ઉત્તર અપાયો નહીં તે જોઈ રાજને ઘણો ખેદ થયો. રાજ્યે શંકરને પુછ્યું તમે ક્યાંના રહીશ છો; ને એટલા દીવસ સુધી અપ્રસિદ્ધ કેમ રહ્યા? કવિએ કહ્યું કે હું ગુજરાતમાં જયશેખર રાજના રાજ્યમાં રહું છું. એમ કહી તેણે જયશેખરની બહાદુરીનાં ઘણાં વખાણ કર્યાં તે સાંભળી રાજ ભુવડ ઘણો ખિન્ન થઈ પોતાના મહેલમાં ગયો, અને સુમટોને તેડવી કહ્યું કે તમે તો કહેતા હતા કે ગુજરાત જતાયું છે, પણ શંકર કવિના કહેવાથી તો તેમ થયું જણાતું નથી, માટે ખરું હોય તે કહો, ત્યારે અંદ સુમટો કહ્યું કે આજુ-ગિરીથી આવતા રસ્તે જયશેખરના સાળા સુરપાળની ફાજ અમને બેટમ બેટ થઈ હતી, પણ તેને જીતવો વિષમ જાણી તે રસ્તો છોડી અમે બીજા રસ્તે થઈ સોરઠમાં ગયા.

“ તે સાંભળી રાજ્યે લશ્કર તૈયાર કરવા આજ્ઞા આપી ”
(ભ. સં.)

ભુવડનું સૈન્ય ગુજરાત ઉપર આવ્યું અને લડાઇ થતાં જયશિખરે જીત મેળવી. ભીર નાસીપાસ થઇ પાછો વળ્યો અને રસ્તામાં લેને ભુવડ મળ્યો. લેને ભુવડ હીમત આપી અને પોતે સૈન્યમાં સામેલ થઇ ગયા. પંચાસરને ઘેરો રાખ્યો. બાવનમે દીવસે પંચાસર પડ્યું અને જયશિખર મરાયો. આ પ્રમાણે નાદાન દોસ્તે દુસ્મનની ગરજ સારી ગુજરાત પરદેશીના હાથમાં અપાવ્યું.

પરંતુ તેમ થવાને સંજીત ન હતું. જ્યારે જયશિખર ઘેરાયતો હતો ત્યારે લેણે પોતાના સાળા મુરખાળને બોલાવી લેતી સાથે ગર્ભવતી રાણી રૂપસુંદરીને જંગલમાં મોકલાવી દીધી ત્યાં આગળ રાણીએ એક પુત્ર-રત્નનો જન્મ આપ્યો, જેનો વનમાં જન્મ થવાથી તેનું નામ વન-રાજ રાખ્યું.

મિરાતે અહમદી આ સ્થળથી શરૂ થાય છે.

વનરાજે સ્વપરાક્રમ અને બાહુબળથી પોતાના પિતાનું રાજ્ય સંપાદન કર્યું. અને લેના વંશજોએ તે રાજ્ય ધણુંજ વધાર્યું તે વંશનો છેલ્લો રાજા સાંભતસિંહ દારડીઓ હતો. લેણે તેના ઘેનમાં પોતાના બાણેજ મુળરાજને ગાદીએ બેસાડ્યો. બાન આવ્યા પછી લેણે ગાદી પાછી માગી. મુળરાજે મામાનું ખુન કર્યું અને આસપાસના માતુલ પક્ષના સગાઓનો નાશ કર્યો.

મુળરાજ સોલંકી વંશનો પહેલો રાજા હતો. આ વંશે ગુજરાતમાં ૧૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અને તે વંશમાં ઘણા રાજાઓ પરાક્રમી અને મહાન નીવડ્યા. સોલંકીઓના સમયમાં ગુજરાત હિંદુસ્તાનમાં એક મહારાજ્ય ગણાવા લાગ્યું. આ વંશના લિમદેવના વખતમાં ગોળનીના મહમદે ગુજરાત ઉપર સ્વારી કરી, સોમનાથનું દહેરું તોડ્યું. મુળરાજ પછી આ વંશનો પ્રખ્યાત પુરૂષ સિદ્ધરાજ જયસિંહ થયો. આ રાજાના વખતમાં મુસલમાન લોકોએ ખંભાતમાં વાસો કર્યો હતો. રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ વિદ્વાન, ન્યાયી, સહયુક્તી, વિવેકી અને પરાપકારી હતો. આ રાજાના મરણ પછી સોલંકી વંશની પડતી આવી. છેલ્લા રાજા લીમદેવે સાહાયુદ્ધન ઘેરી સાથે ટક્કર લીધી. ત્યારબાદ તે વંશના રાજાઓની કમ-તાકાતને લીધે હાથ નીચેના સરદારો સ્વતંત્ર થયા. અંતે વાઘેલ વંશના રાજાઓ પોતાની સત્તાને પ્રગળ બનાવી. વાઘેલ વંશના વખતમાં

ગુજરાતનું રાજ્ય પાણું પ્રખળ થવા લાગ્યું અને છેલ્લા રાજ કરણ વખતે ગુજરાત પ્રખળતર ગયું હતું.

આપણી કથાની શરૂઆત વખતે રાજ કરણ વાઘેલાનું રાજ્ય પુરું હતું અને મુસલમાનોએ ગુજરાતનો કબજો લીધેલો હતો.

રાજ કરણ ગુજરાતનો છેલ્લો રજપુત રાજ હતો. તેણે પોતાના બાહુબળથી તથા માનસીક સત્તાથી ગુજરાતની રાજ્ય વ્યવસ્થા સુધારી હતી. તે રાજ વિવેકી, નમ્ર અને બુદ્ધિશાળી હતો; રાજ્ય કારભારે કુશળ હતો. યોગ વિદ્યાભ્યાસ તથા વેદ વેદાંતનો તેણે સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. આટલા સદ્ગુણો સાથે તેનામાં હઠ અને તુરંગી સ્વભાવ તે બેજ મહોટામાં મહોટી ખામી હતી અને તેથીજ તેણે રાજ્ય ખોડું હતું.

આ સમયે દિલ્હીમાં ખિલજી વંશનો અલ્લાઉદ્દીન રાજ પોતાના દાકા જલાલુદ્દીનને કપટથી મારી ગાદીએ બેઠેલો હતો તેની રાજ્ય લાલસા ગુજરાતની પડતીનું મુખ્ય કારણ હોવું જોઈએ એવું કેટલાક ઇતિહાસકારોનું માનવું છે, પરંતુ કેટલાક જુના કવિઓ તથા તવારીખ લખનારાઓ તેની પડતીનું કારણ જુદું જ બનાવે છે કરણરાજને માધવ નામે પ્રધાન હતો. તેની સ્ત્રી બહુ ખુબસુરત હતી. રાજને તેણીને મેળવવા ઉત્કંઠા થઈ અને જહાનું કહાડી તે સુંદરીનું તેણે હરણ કર્યું. આથી માધવે દીલ્હીના બાદશાહ પાસે જઈ સૈન્યની માગણી કરી ગુજરાત ઉપર સૈન્ય લાગ્યો અને પાટણ આગળ લડાઈમાં રાજ કરણની હાર થતાં, સમગ્ર ગુજરાતમાં મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપન થયું.

પ્રકરણ ૧૩.

મતિમંદ માધવ.

ગુજરાતને પડતી દશામાં લાવનાર માધવનું ચરિત્ર આ સ્થળે આપવું યોગ્ય લાગે છે.

આ કથાના લેખકનો સ્નેહિ 'શિવાનુંજ' 'હતમાગ્ય માધવ' નામના લેખમાં લખે છે:—

* સુર વાંચકોને દૃષ્ટિ નાંખતાજ વિના વિલંબે જણાશે કે એ પ્રસિદ્ધ નર કોણુ હતો. એ એક વડનગર નાગર જાતીના ગરીબ ગૃહસ્થને

ત્યાં જન્મેલો હતો. પુખ્ત ઉમરે પહોંચતાં હેણે ધીરે ધીરે ગુજર્નર લુપતિ-
ના રાજ્યમાં હલકી નોકરી મેળવી. પોતાની અક્કલ હુંસીઆરીથી આસ્તે
આસ્તે લોકને પ્રિય થઇ, સરકારી નોકરોના માનીતા થઇ, યુક્તિ પ્રયુક્તિ
વાપરી અને છેવટે સારંગદેવ રાજના મરણ પછી કરણ રાજને ગાદીએ
મેસાડવામાં અગ્રણી થઇ એની મહેરબાની મેળવી. એવી હલકી નોકરી-
માંથી પ્રધાનપદની માનવંતી મળી મેળવી હતી. પ્રધાનપદ પર આવ્યા પછી
કેટલાક લોકોપયોગી કામો કરી ખેડુત વર્ગને, તેમજ વણીક વર્ગને, તેમજ
લગાયક વર્ગને તેમજ બ્રાહ્મણ વર્ગને ખુશ કર્યા હતા. પણ એ સઘળું
શાને વાસ્તે ? આપણી પવિત્ર ગુજરાતને વેરાન કરવા ? વહાલી ગુર્જર-
રાત્રને પરતંત્ર કરવા ? અને આપણા સ્વદેશી બંધુઓને—ગુર્જર્ માતાના
બહાલા પુત્રોને—શું ધુળ ચાટતા કરવાને માટે ?

વાચક વૃંદ આ સઘળું વાંચી થોડોક સમય આશ્ચર્ય સાગરમાં ત-
ણાયા કરે એ સંભવીત છે; કારણ કે આવો અક્કલ હુંસીઆરી અને બુ-
દ્ધિ ચાતુર્યવાળો માણસ કે જોણે થોડા વણા સર્વોપયોગી કામો પણ કરેલાં
છે, તેણે દેશનું અકલ્યાણ દેવી રીતે કર્યું હશે ? પણ એના અવિચાર અને
દુષ્ટકૃત્યથી તો ગુજરાતનું નશીળ ઉંધું વળી ગયું. જે દિવસથી એના
નિંદા કામનો અમલ શરૂ થયો તેજ દિવસથી આપણી બહાલી ગુર્જર મા-
તાની સ્વતંત્રતાનો સુધારો થઈ ગયો ને તે એવો ને એટલો સુધી થયો
કે સેંકડો વર્ષો સુધી આપણો ઉદય થાયજ નહીં. ધિક્કાર છે એવા સ્વાર્થ
સુખ તાકનાર દેશદ્રોહીને ! હાય ! હાય ! ! બહાલી ગુજરાત ! હાય ! ! બહાલા
ગુર્જર બંધુઓ ! ! એ પ્રસંગ એટલો બધો શોકજનક છે કે એ વાત
વર્ણવતાં અંતઃકરણ શોકાંગારથી સળગી ઉઠે છે.

આસો સુદાં દશમીની રાત્રીએ કરણરાજ નગરચર્યા જોવા નીકળ્યો
ને એએક વાગતામાં તો રાજ્યમહેલ તરફ પાછો ફર્યો એ દિવસે રાજને
જો દૈવી પ્રેરણાથી નગરચર્યા જોવાનું મન ન થયું હોત તો એ વાત પણ
ધણે અંશે સંભવીત છે કે અઘાપિ પર્યંત પણ ગુર્જર્ રાત્ર સ્વતંત્રતાના
મીઠાં ફળ આપતી હોત. પણ એમ થવા દેવાની સર્વ શક્તિમાન ઇશ્વરની
મુશ્કા નહિ હોય.

પાછા ફરતી વખતે વિષયી રાજ્યે એક અનોપમ દેવાંગના સરખી
રૂપવંતી મનોહર સ્ત્રી જોઇ કામવશ થયો ને ગમે તે પ્રકારે એ સ્ત્રીને
પકડી મંગાવવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

એ સ્ત્રી આ વાર્તાના યનાયકની પત્ની રૂપસુંદરી હતી. માધવને બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે રાજના કામ સાથે તાબડોતોબ બીજે ગામ જવાનો હુકમ થયો, ને તે પ્રમાણે ગયા પછી કામાંધ રાજની આજ્ઞાથી માધવની સ્ત્રી રૂપસુંદરીને રાજ્યદૂતો જોર જીલમથી હરી ગયા. એ ઝપાઝપીમાં માધવનો નાનો ભાઈ કેશવ માર્યો ગયો. એની પાછળ એની સાધ્વી સ્ત્રી ગુણસુંદરી સતી થઈ.

બીજે દિવસે માધવ ગામથી આંબ્યો ને તેને સર્વ વાતની માહિતી મળી જે ઉપરથી તે ઘણો શોકાતુર થયો. થોડાદિવસ અગાઉ પોતે કેવી સ્થિતિમાં હતો ને હાલ કેવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યો એ વીષેનો વીચાર કરવા લાગ્યો ને એવી સ્થિતિમાં વૈરદેવીના ભયંકર પંજમાં સપડાયો. વેર લેવાની અનેક કલ્પનાઓ કર્યા પછી શું કરવું એ ન સુઝવાથી એજ વીચાર ઉપર મનન કરતો કરતો તે અર્ધ નિંદ્રાવશ થયો. તે વખતે તેના જોવામાં એક અતીશય ખુબસુરત સ્ત્રી સન્મુખ ઉભેલી જણાઈ જેના આભાસથી તે પાછો જાગૃત થયો ને વૈરદેવી ધારી કરણ રાજ ઉપર વેર લેવાની યુક્તિ બતાવવાની વીનંતી કરી. જવાબ મળ્યો કે ‘આરાસુર આવજો એટલે હું તને ઉપાય બતાવીશ.’ આરાસુર જઈ માતાજીના દર્શન કરતી વખતે તેને એવું લાગ્યું કે માતાજી એટલે વેશમાં હતાં ને તેમના એક હસ્તમાં ખડગ હતું ને બીજા વડે એક પુરૂષને ચોટલીથી પકડેલો હતો પણ ચોટલી છુટી જવાથી માણસ મુક્ત થઈ નાશી જાય છે. આ ઉપરથી માધવે અનુમાન કર્યું કે દિલ્હિના એટલે પાદશાહ અલ્લા-ઉદ્દિન પાસે કરણ ઉપર વેર લેવા ચઢાઈ કરાવવી જોઈએ. એવા ઇરાદાથી એ દેશદ્રોહિ માણસે દિલ્હીનો રસ્તો લીધો.

કેટલાક સમયે ત્યાં પહોંચ્યા પછી ખીલજ પાદશાહના પાટવી શાહજાદા ખીજરખાની જીંદગી પોતાની જીંદગીને જોખમમાં નાખી એકાએક અચાનકથી ખુદ પાદશાહ સમયે વાતચીત કરવાની તક મેળવીને કરણ રાજપર વેર લેવાના શુભ ઇરાદાથી શુર્જરત્રાની દોલત તથા જાહોજલાલીથી વાકેફ કરી, આવો ફળદ્રુપ પ્રાંત મેળવવાની તક ન ચુકવી જોઈએ એવું દિલ્હિના અધિપતીના મનમાં બરોબર ઠસાવ્યું. એ મેળાપનું પરિણામ એ આવ્યું કે લડાઈના શોખીન એ તુર્ક પાદશાહે શુર્જરત્રાપર વીના કારણે મોટું લશ્કર મોકલવાનું તે એ નીચ પુરૂષના કહેવાથી શુર્જર મુમીન ઉજડ બાવવાનું વચન આપ્યું.

દિલ્હિપતિના હુકમથી વજીર નુસરતખાં તથા રાખના બાઇ અલ્લાહ-
ખાંની સરદારી નીચે માધવ સાથે એક મોઢું બળવાન સૈન્ય મોકલવામાં
આવ્યું. થોડી મુદતમાં ગુજરાતની સરહદ પર આવી પહોંચ્યું કે તરત નીચ
ખુદિના માધવે કેટલાક સરદારોને પોતાના જવા દેશદ્રોહિ અને નિમકહરામી
બનાવવા પ્રયત્નો કર્યો. ધન્ય છે તેમને કે તેઓ જરા પણ ડગ્યા નહોતા ને દેશ
દાઝતી ખાતર સ્વાત્માર્પણ કરવામાં લેશમાત્ર પણ આચકો ખાય એવા નહોતા.
એ સમયના રાજપુત્રો સત્યવાદી, શુરવીરોના આખેહુજ નમુના હતા. રા-
જ્યમાં પેસતા પહેલાં માધવ પ્રધાનને મસલત કરવાની ખાતર રાત્રીના નવ
વાગે અલ્લાહખાં તથા નુસરતખાંએ બોલાવ્યો. કેવી રીતેના હુમલો કરવો
ને ક્યે ક્યે રસ્તેથી કરવો એ સમજો નીચય કર્યા પછી માધવ મોડી
રાત્રે પોતાના તંજુએ ગયો, ને નીદ્રા દેવીને પ્રસન્ન કરવાને ધણા ફાંફા મા-
યાં પણ ફાવ્યો નહિ ને કરેલી મસલત પર વીચાર કરતાં પોતાની આખી
જીંદગીનો ચીતાર કલ્પના શક્તિમાં ખડો થયો. બધા બનાવો જોતાં હેને
લાગ્યું કે 'મારા અવિચારથી મારી બહાલી ગુજરાત પર અસંખ્ય આફ-
તોનું વાદળું ચઢી આવ્યું છે! ને અદ્ય સમયમાં આફતોનો વરસાદ વરસ
શે એવી એને ખાત્રી થઇ. દેશભિમાનને ધર્મભિમાનની વૃત્તિઓ, જે
આ સમય સુધી વૈરના પ્રભાવ આગળ નિસ્તેજ થઇ ગઇ હતી તે સતે-
જ થઇ. મનુષ્ય પ્રાણીને અધોર કાર્યો કર્યાનો જે અનહદ પશ્ચાતાપ થાય
છે. તેવા દુર્ઘટ પશ્ચાતાપથી બાનમાં આવેલા માધવનું અંતઃકરણ બળવા
લાગ્યું, શોકસાગરમાં તે હુમકાં ખ.વા લાગ્યો, ને દેશની આફતના કારણરૂપ
થવું એ વાતથી હેનું અંતઃકરણ ચીરાવવા લાગ્યું. એક પ્રહર આવી સ્થિ-
તિમાં ગાળ્યા પછી તે દુઃખી પ્રાણી નિંદ્રાવશ થયો અને સવાર થતાં લ-
ઢાઇના કામમાં સામેલ થયો. લઢાઇમાં કરણ તથા હેના શુરા રજપુતો
બાહાદુરીથી લઢયા પણ અંતે હાર થઇ ને ચારે દીશાએ વેરાઇ ગયા.
ગુજરાતનું રાજ્ય એકે સપાટે કબજે થયું, ને માધવને સરત પ્રમાણે કા-
રબાર મળ્યો. એની સ્ત્રી રૂપસુંદરી કે જે રાજ્ય મહેલમાં હરણ થઇ
ત્યારની સડયા કરતી હતી, હેને યોગ્ય ક્રિયા કર્યા પછી સ્વીકારવામાં આવી
પણ હવે માધવના દુઃખના દહાડા પાસે આવતા હતા. મુસલમાન સુખા-
ઓ બદલાતા ગયા તેમ તેમ માધવનું માન ઘટતું ગયું. ધીરે ધીરે કાર-
બાર લઇ લીધો અને કંઈક વાંક પડતાં તુરંગ વાસી થયો.

મહા મહેનતે રૂપસુંદરી દાગીના લઇ નાહી. સગ કરનાર સુખાના
બદલાયા પછી લાંચ આપી માધવ નાશી છુટ્યો. પોતાની સ્ત્રીને મળી,

કરેલાં દુષ્ટ કૃત્યોથી મુક્ત થવાને જત્રા જવા નીકળ્યો, તે પાટડી ગામમાં આવી પહોંચ્યો. ગાંડ હાથીના જુલમથી ગાડું ભાંગી ગયું જેથી પતી પત્ની ચગદાયાં ને ધાયલ થયાં. પાટડીના ઠાકોર શુરવીર હરપાળને પોતાની સમક્ષ આવવાની વીનંતી કરીને પોતાનો બધો એહેવાલ કહ્યો. જ્યારે હરપાળને ખબર પડી કે એ પુરૂષ ગુજરાતને પાયમાલ કરનાર, લોકોને તુરકડાઓના તાળેદાર બનાવનાર તથા સર્વ પ્રજાના દુઃખ તથા ચીંતાનું મૂળ કારણ—માધવ છે ત્યારે દેશાભિમાનના આવેશમાં તેની તરફ ગાળોનો વરસાદ વરસાવ્યો. માધવ આથી અતિશય પસ્તાવા લાગ્યો જેથી હરપાળને શાન્તિ થઈ. સામે થતાં સ્ત્રી સાથે વીરવેશ્વરના દર્શન કરી પાપ મુક્ત થવાની આશાએ કાશીનો રસ્તો લીધો ને એ પ્રમાણે ગુજરાતના શત્રુને હાથના કરેલાં હૈયે વાગ્યા. * આ ઉપરથી મુગ વાંચકોને ખબર પડશે કે દેશના સઘળા શુરવીરોમાં જે એક પણ અક્ષલિત માણસ દેશ દ્રોહિ, કુટુંબ દ્રોહી તેમજ નીમક હરામી નીકળે તો આખા દેશને ધુળધાણી કરે એમાં લેશ માત્ર પણ સંશય નથી.

જેવી રીતે પ્રતાપી સંગરાણના લશ્કરમાંથી હરામી તુચ્છના કુટવાથી રાણાજીની જીતની બાજી છતાં હાર થઈ, ને તેથી મુગજ બાદશાહને હિંદમાંથી હાંકી કઢાયો નહીં, જેથી હિંદના નસીબમાંથી સ્વતંત્રતાના મુદ્દા ફળ આપવાનું સદાને વાસ્તે ગયું. તેવીજ રીતે આ નીચ વૃત્તિના વૈરના આવેશમાં અધ થઈ ગયલા પાપીષ્ઠ માધવના અધમેધમ કૃત્યથી ગુજરાત સેંકડો વર્ષને માટે પરતંત્ર થઈને વીર પુરૂષના સંખ્યા બંધ મોતથી અને માધવ સરખા દેશદ્રોહિ મનુષ્યોના પેંદા થવાથી વીર વાંઝણી થઈ.

શિખરિણી.

અરે રે પાપીષ્ઠ ! કુર પુરણ તું તો કયમ થયો. ?

બધા તારી માના ગુણ, જરૂર તું તો ભુલ્યો ગયો. !

ફસાવી લેને તો તુરક મરદોના કર મહો.

લીધો લેં શો લ્હાવો અધમ મતિ આંવી ઉર લહિ. ?

x

x

x

x

માધવના કૃત્યથી વાઘેલ વંશનો અંત આવ્યો અને તે સાથે ગુજરાતનું હિંદુ રાજ્ય પડી બાગ્યું—રજપુત રાજ્ય રમદોળાયું. ગુજરાતનું

* આ અરસામાંજ આપણી કથાની સ્થિતિ છે.

હિંદુ રાજ્ય અનેક સૈન્યો પર્વત રહ્યું હતું. ગુજરાતના ધણા રાજ્યો જંગલના ઇતિહાસે પ્રખ્યાત થયેલા અનેક સુરેન્દ્ર સેનાપતિઓ, રાજ્યો વગેરેની પંક્તિમાં મુકી શકાય એવા થયેલા છે. પરંતુ હવેના ગુજરાત કે તેઓના નામજ રહેલાં છે. ગુજરાતમાં અત્યારે પર્વત તે રાજ્યોના નામ અમર રાખી હેમની રીતી, કરણીનું જંગલને બાંન કરાવનાર, તથા હેમના શૌર્ય, વિનયઆદિ દર્શાવે પાશ્ચાત્ય પ્રજાના મહાન પુરુષોથી તેઓ જરા પણ ઉતરતા નહતા તે દર્શાવનાર, ઇતિહાસકાર બન્યો નથી. ગુજરાતનો આખો ઇતિહાસ—જે કે તે બરોબર પુરેપુરો ખબર નથી તદ્દન જટલો છે તે વાંચતા ગુજરાતીઓની હાલની તથા તે વખતની સ્થિતિમાં કેટલો બધો ફેરફાર છે નો ચિતાર સ્વતઃ હૈયાએકાદા દૃષ્ટિ સન્મુખ ખડો થાય છે.

ગુજરાતના રાજ્યનો વાવટો ઉત્તરે આખું પર્વતની પણ પેલી તરફ ઝાલોર સુધી ઉડતો હતો. કચ્છ અને દક્ષિણનો કેટલોક ભાગ ગુજરાતના તાબામાં હતો. અને એક વખત એવો પણ હતો કે માગવાનું રાજ્ય ગુજરાતના રાજ્યનું ખંડીક રાજ્ય ગણાતું હતું. સિંધ ઉપર જીત મેળવી હતી. રાજ્યો જે કે હર હમેશ યુદ્ધમાં સામેલ રહેતા હતા તે છતાં પ્રજાના સુખની વૃદ્ધિ કરવાની તેઓ કાળજી રાખતા હતા, અને તેમના સંતોષેજ પોતાનો અબ્યુદય છે એમ માનતા હતા.

જે સમયે વતરાજે રાજ્ય સ્થાપન કર્યું તે વખતે ગુજરાત દેશનો ધણો ભાગ ઉજ્જડ તથા વેરાન હતો. દેશમાં લક્ષ્મી હતી નહી. લોકો ખાવા પીવામાં હેરાન હતા. અને પરદેશી લોકોને લુંટીને જમ તેમ કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા. પરંતુ બ્યારે ગુજરાતના રાજ્યનો અંત આવ્યો ત્યારે દેશમાં ઠેરઠેર લક્ષ્મી રેલછેલ કરતી હતી. લોકો ઠેરઠેર વસેલા હતા ચિત્રકળા, અને કૌશલ્યને રાજ્યો તમ્બૂથી આશ્રય હતો. આ વિશેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો આખું પર્વત ઉપરના દેવાલયો તથા એવા ખીખ અન્ય ઠેકાણે છે. પ્રજાને રાજ ઉપર પ્રિતિ હતી અને રાજાને પ્રજા ઉપર વિશ્વાસ હતો. લોકોને રાજના અધિકારીઓ તરફથી કદાપિ પણ અન્યાય થતો નહી તથા જુદામનું નામ જણાતું નહતું. લુંટફાટ અને ધાડ, ચોરી કવચીતજ સંભળાતાં વેપારની વૃદ્ધિ થતાં વસ્તિ આબાદ બની હતી.

ધરતીસતના સાતમા સૈકામાં ચીનાઇ મુસાફર હુએનસેંગ આવ્યો તે વખતે વલ્લભિપુરના લોકો વિદેશીય વેપાર ધણોજ કરતા હતા. સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં ધણોજ સારાં બંદરો હોવાથી તે દેશ પરદેશી વેપાર માટે ધ-

જોજ સુગમ હતો અને જળ માગે વેપાર કરવાથી પરદેશનો ધણો પૈસો આવ્યો હતો. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે હીંદુ રાજ્યની પુણ્ય જાહોજલાળી તે સમયે પાટન નગરમાં એક કરોડની દોલત વાળા ૧૦૦ કુટુંબો હતા એમ અને ઉપર કહેલું છે.

ગુજરાતમાં મુખ્ય ધર્મો જૈન, બ્રાહ્મણ અને જૈન હતા. એ ધર્મો વાળાઓ અંદર અંદર કલહ કર્યા કરતા હતા, પરંતુ રાજ્ય તર્ફથી કોઈ પણ ધર્મ વાળાને દુઃખ થતું હતું નહીં. પ્રજાના દરેક જણને મરજીમાં આવે તે ધર્મ પાળવાની છુટ હતી, રાજાઓ એક ધર્મ પાળતા હતા નહીં. જે રાજાને જે ધર્મ સારો લાગે તે ધર્મ તે પાળતો હતો. ગુજરાતના સારા નસીબે કોઈ પણ હીંદુ રાજા એવો નીકળ્યો નથી કે જેને એક ધર્મ સારી બીજા ધર્મ વાળાઓને દુઃખ દીધું હોય.

આ રીતે લોકો પૈસે, ટકે, રાજ્યે તથા ધર્મે એ સર્વ વાતે સુખી હતા અને દેશ પુણ્ય જાહોજલાળીમાં હતો અને તેથી આખા હીંદુસ્થાનમાં આ દેશનો લક્ષ્મી સાર પ્રખ્યાત થતી હતી.

પ્રકરણ ૧૪

મૃત્યુથી બીજી અવસ્થા.

સમય—બપોર થવા આવ્યો છે. સ્થલ—રામ ઘાટની તળેટી છે. આ સ્થળે કેટલાક ભૈયાજીઓ પથ્થરો એક ઉપર એક મુકી તહેના બનાવેલા ચુલા ઉપર ઘઉંની બાટીઓ શેકતા બેઠેલા છે. આસપાસ થોડે દૂર સુધી લીલોત્રી ધણીજ આનંદમય લાગે છે. સૂર્ય ધીરે ધીરે માથા ઉપર આવવા ચલન કરે છે. તે જોઈ ભૈયાજીઓ બાટી સેકી જલ્દી તૈયાર કરવા મગી રહ્યા છે. નજીકના વડની ઝાડની ડાળીઓ સાથે તેઓએ પોતપોતાના ઘોડાઓ બાંધેલા છે. ઘોડાપર બેસવાની ગાદીઓ અસારે ઉતારી લઈ લીલી ધાસવાળી ભુમી ઉપર મુકેલી છે અને ઘોડાઓની લગામો ઘોડાઓની ડોકમાં લટકે છે. ઘોડાઓ વડ તળે ઉગેડું લીડુ ધાસ મહોંમાં લઈ આવતા ઉભા છે.

મનુષ્યો અગોચાર છે. જો ભૈયાજી ચાર મેનાવાળા અને એક ધવાયલી સ્ત્રી, તે સ્ત્રીનું વર્ણન કરતા કવી તરતજ તહેને 'અમરાવતિની

સુંદરીઓને ઘણીક પાણી ભરાવે એવી અલૌકિક પ્રતિભા' રૂપે વર્ણવે. આ સ્ત્રીની ઉંમર આશરે ૨૨ વર્ષની હોય એમ લાગે છે. અત્યારે ત્હેનું મુખ બે કે ત્રીકુ પડેલું હતું તરૂંપિ જ્યારે તે સ્ત્રી પોતાની પૂર્ણ તન્દુરસ્તી ભોગવતી હશે તે સમયે ત્હેનું મુખ ઘણું જ રમણીય લાગતું હશે. અત્યારે ત્હેના શરીરમાંથી રક્ત ધારા વહન કરતી અટકાવવાને કેટલેક ઠેકાણે પાટાઓ બાંધેલ છે. અને તેમ કરવા છતાં પણ કોઈ કોઈ ઠેકાણેથી રક્ત ધારા વહન કરતી હતી. બૈયાજીઓ નીચે જમીન ઉપર બેઠા હતા. અને તે સ્ત્રી પાસે પડેલા સુંદર મ્યાનામાં મસરૂની તલાઈ ઉપર બેભાન અવસ્થામાં પડેલી હતી. ત્હેનું વદન બે બાકલુ લાગતું હતું. અને ત્હેને ત્હેના શરીરના ઉપરના વસ્ત્રનું જ્ઞાન જરા પણ હતું નહીં. હૃદયની અંદર અતિશય અ-યખિત થયેલી હતી એમ ત્હેના હૃદયના ધબકારાથી ધરાતું હતું. મ્યાનો ઉચ્ચકનારા મ્યાનાની પાસે બેઠેલા હતા. તેઓ કામતો સલમ પૂંકવાનું કરતા હતા તદ્દપિ તેમની દૃષ્ટિ બૈયાજીની બાટી ઉપરજ હતી. તેઓના નાક-માં તે શેકાતી બાટીઓનો પમરાટ ધુસી જવાથી તેઓનું મન સ્વર્ગમાંથી નર્કમાં અને નર્કમાંથી ભુમી તળમાં બટકયા કરતું હતું તેઓના ગાગર જેવા પેટમાં જાણે કુતરી વીઆમને નાના ભોટીલા મુકી બહાર નીકળી ગઈ હોય અને માતાના વિયોગે ભુખ્યા ભોટીલાઓ ધાવવાને માટે ગર્જના કરતા હોય તેવો અવાજ તેમના પેટમાં થઈ રહ્યો હતો. તેઓની આંખો બીજા દેખનારને તો સલમ રહામી લાગતી હતી તથાપિ તેઓ બાટી આં-બે બાટી તરફ જોઈ રહેલા હતા.

બૈયાજીની બાટી થોડો વારે શેકાઈ ગઈ અને તે શેકાયા પછી જ્વેતજ્વેતામાં ત્હેની વરાળ ક્યાં જતી રહી તે માટે પેલા બીચારા મ્યાનો ઉપાડનારા વિચાર કરે તે પહેલાં તો બૈયાજીઓ થોડાપર જીન નાંખી હ-થીચાર સજી થોડેસ્વાર થયા. ભુખથી જેઓના પેટ કાશી યાત્રા કરવા ગયલા એવા ચાર હમાલોએ મ્યાનો ઉચ્ચક્યો અને સઘળી ટોળી માર્ગે પડી.

દિવસ શિયાળાનો હતો. વસંતરૂતુ ખેસી ગઈ હતી તેથી આ તડકા વખતે મુસાફરી કરવી કાંઈ દુઃખદ લાગતી હતી નહીં. સઘળી સ્વારી ધીમે ધીમે ચાલતાં આશરે બે એક કલાક ચાલ્યા પછી એક ગામડામાં બપોરનો હાલો કરવા મુકામ નાંખ્યો. મ્યાના ઉપાડનારાઓએ તે ગામડામાં જઈ ને કાંઈ મહે તે લઈને ખાધું અને થોડીવારે તૈયાર થઈ પાછા આવી પહોંચ્યા. આશરે કલાકેક રોકાઈ સઘળાએ મજલ કાપવા માંડી.

જ સાતેક કલાક સુધી મુસાફરી કરી અંતે તે ટોળી પોતાનપુરત

પડી ભાગેલા દરવાજામાંથી પસાર થઈ રાજ્યમહેલ આગળ આવી પહોંચી. ઘોડેસ્વાર લેયાજીઓ ઘોડેથી ઉતરી પડ્યા અને મ્યાનામાં સુતેલી સ્ત્રીને આસ્તેથી ઉચકી મહેલમાં દાખલ કરી.

રાત્રિ થઈ ગઈ હતી. કૃષ્ણ પક્ષ હતી, તેથી પોતાનપુરમાં આ લોકો આવ્યા ત્યાં સુધી ચંદ્રોદય થયેલો નહોતો. ધ્રાવણી સ્ત્રીને મહેલમાં દાખલ કરી ત્યાં સુધી ચંદ્રે પોતાનું મેલું બતાવ્યું નહતું. હવે જ્યારે તે સ્ત્રી પોતાના કષ્ટથી કષ્ટાતી પલંગપર નંખાઈ ત્યારે ચંદ્રે પોતાના આદલાદક કીરણો પ્રસરાવી સર્વત્ર અજવાળું કર્યું. ચંદ્રનું અજવાળું પોતાનપુરના રાજ્યમહેલ ઉપર પડતાંજ તે મહેલની સ્થિતિ કેવી હતી તે જણાઈ આવી.

પોતાનપુરનો રાજ્યમહેલ ઘણો પ્રાચીન હતો. તેનો કેટલોક ભાગ કાળના સપાટાએ કરીને પડી ભાગેલો હતો. પરંતુ તેને સમરાત્રી લેવાને નાણાંની જોગવાઈ નહતી કે તેના માલિકની આગસાઈ હતી તે ખબર પડવી મુશ્કેલ છે. ધ્રાવણ થયેલી સ્ત્રી સુતી હતી તે દીવાનખાનું જોતાં તે નિરંતર વપરાશમાં આવતું હોય તેમ જાસ થતો હતો.

દીવાનખાનું બંધ અને ઉંચું હતું. દીવાનખાનાને ચોતરફ ખારીઓ હતી. એક બાજુની ખારીઓ પોતાનપુરના ભાગેલા કોટ તરફ પડતી હતી, અને તેની સામેની ખારીઓ પાસેના બાગમાં પડતી હતી તેની જમણી તરફની ખારીઓ મહેલના ત્રિશાળ ચોકમાં પડતી હતી અને તેની સામેની ખારીઓ ન્હાના તલાવ ઉપર પડતી હતી. આથી કરીને ચારે બાજુઓ ખુલ્લી હતી. તેથી આ દીવાનખાનામાં પવન-મંદ મંદ અને શિતળ-આખો દીવસ આવ્યા કરતો હતો. દાલમાં વસંતરતુ હોવાથી સર્વ પક્ષીઓ આનંદમાં છે. ખારીઓ બહાર-દૃષ્ટિ ફેંકતાં દરેક પક્ષી પોતાની માદા સહીત જોવામાં આવે છે.

વસંતરતુ યુવાવસ્થાએ આવતાર વિરહી મનુષ્યને ઘણીજ દુઃખમય લાગે છે એમ કેટલાક કહે છે. જો તે સાત્ય હોય તો અત્યારે આ રહામા બેઠેલાં પક્ષીઓ જે સુખનો સ્વાદ અનુભવતાં હશે તે અલૌકિકજ હશે ! અને તે સમજા આનંદે આલ્લાહતાજ હશે !

મહેલ બહારનો દેખાવ આવો આનંદમય છે પણ મહેલની અંદરનો દેખાવ શોકમય છે. ધ્રાવણ થયેલી સ્ત્રી બેશુદ્ધ છે પાસે જે ચાર દાસીઓ આમ તેમ પવન નાંખે છે તથા તેને જાગૃત કરવા યત્ન કરે છે. અને તેના ઉપચારો કરતા પલંગ પાસે એક બાહોશ વૈદ્ય બેઠેલા છે.

મહેલની બહાર સૌ શાંત છે મહેલમાં સૌ શાંત છે. બહાર આનંદને

લીધે શાંતતા છે. અંદર શોકને લીધે શાંતતા છે. કોઇ કંઇ શબ્દ બોલતું નથી. વૈદ્યની દવા ઘસવાના ઓરસીઆનો અવાજ કોઇ કોઈ વખત શાંતતાનો ભંગ કરે છે.

સમય કપાટાખંધ પસાર થવા લાગ્યો. મધ્ય રાત્રીનો સમય થવા આવ્યો. હવે પણ તે સ્ત્રીની તેજ અવસ્થા છે. થોડીવારે તે વૈદ્યના ઉપચારે હેનામાં ભાન આવ્યું અને શુદ્ધિ આવી. શુદ્ધિ આવતાંજ તે આ અપરિચિત સ્થાનને જોવા લાગી. તહેણે જે સુખનો ત્યાગ કર્યો હતો તે મુખ હેને પ્રી આવેતું લાગ્યું. જે જે બિનાઓ બની ગઇ તે તે બંધી રવખમય બાસવા લાગી. હેને વાગેલા ધા જુલવઠ ગયા અને તે ક્યાં છે હેનાજ વિચાર હેને થવા લાગ્યા.

તહેણે દાસીઓને અનેક પ્રશ્ન કર્યા પરંતુ હેને કોઇએ જવાબ આપ્યો નહી. વાચા વગરની હાલતી ચાલતી પુતળીઓની માફક મૌનવ્રત અંગીકાર કરેલી દાસીઓને જોઇ તે આશ્ચર્ય પામી. તે મનમાં ધારવા લાગી. 'દેવ ! ત્હારી ગતી વીચીત્રજ છે. એક દુઃખમાંથી છોડાવી બીજામાં નાંખી. મૃત્યુ થયું હોત તો હીક પરંતુ હેં આ મૃત્યુથી ઉતરતી અવસ્થામાં કેમ નાખી ? શું ત્હને દયા નથી ? આ પાપીણીને તું ક્યાં સુધી જીવવા દેઇશ ?

એક દિવસ, બે દિવસ એમ અનુક્રમે ચાર દિવસ અંતે વીતી ગયા, ને પધારીમાંથી હડી દીવાનખાનામાં ફરવા જેટલી હુંશીયારી આવતાં સારવારમાં રાખેલી સ્ત્રીઓ દીવાનખાનું છોડી ગઇ. દાસીઓની વિચિત્ર દમપર અનેક વિચાર કરતી તે હિણભાગ્ય સ્ત્રી પોતાના મનમાં ઘણી મુંઝાવા લાગી. એક મ્હોટા રાજ્યમહેલમાં જાતે તથા પંડે એકલી પડયાથી હેના મનમાં તરંગો હેને ઝંખીને બેસવા દેતા નહીં. અનેક તર્ક વિતર્કની જામ જાળમાં ગુંથવાઇ જતી હેની મન શક્તિ મંદ થઇ જવાની અણી ઉપર આવી. વર્તમાન સ્થિતિ વિષે કયો માર્ગ અંગિકાર કરવો તે નક્કી કરતાં હેતું મન ગુંથાવવા લાગ્યું. નાશી જવાનો લાગ સહેજ હતો. તે ઉપર હેનો ખ્યાલ દોડી શકતો હતો, પણ તેમ કરીને પણ ભવિષ્યની આપત્તિ સાથે ટક્કરતો ઝીલવવી કમ્મે લખી હતી; તેમ હેતું મન શક્તિ પુરતું હોય તેવી વર્તણૂક હતી. દીવાનખાનામાં કેટલાક આંટા મારી તે હેનો દિવ્ય શણગાર નીહાળવા લાગી. મુંદર રંગીન ભીંતો સાથે ટાંગેલાં ખુબ સુરતીના અનેક ચિત્રો તે બેબાકળી થઇ તપાસવા લાગી. નક્કી કામથી પુર એવી શુશોભિત દીવાનખાનાની ઢાંજગમ ઘડી તે જોતી, તો થડીક

ઉંઘાડી બારી કને જઈ બહારનો દેખાવ જોતી. મહેલની બહાર થોડું છોટું શહેરનો પડી બાગેચો કોટ હતો. કોટનું છોલાણુ ઠેકઠેકાણુ ઘસાઈ પીસાઈ ગયલું હતું. કેટલાક પથ્થરો રસ્તાપર પડી નાહક વટે મારુંને હેરાનગતીમાં ઉતારી પોતાનું નીમકહરામપણું સાબીત કરી આપતા હતા. બહારના દેખાવમાં એ બીનસમાર કોંટ શિરાય નજર ખેંચે તેવું બીજું કંઈ નહતું. મનરંજન કરે એવો એક પણ દેખાવ એ મન્ય મહેલની બારી વાટે જોવા માટે તે આપડી ભાગ્યસાગી થાય તેમ નહતું.

દાસીઓને ગયાને એક કલાક વીતી ગયો તે દરમિયાન અને. ક્યાર તે બારી કને ગઈ, પણ એક પુરૂષ કે સ્ત્રીને જાહેર રસ્તાપર થઈ જતાં જોઈ શકી નહીં. જોઈને જોઈ શકી તે માત્ર પડી ભાગેચો કોટના ગબારામાંથી થોડી થોડીવારે કુતરાઓ પસાર થઈ શહેરમાં આવતાં અથવા જતાં, કે કોઈ છુટું મુકેલું કે નધણીઆતું ઢોર કોઠની ઠોંઠો ઉગેલું ઘાસ ચરતું હતું તે હતું.

સખત મજ્જુરી કરી, થાકી જઈ, કમરે હાથ મુકી મજ્જુરો સમી સાંજે ઘર બણી વળતા હોય, તેમ આખા દિવસની નોકરીના થાકે મંદ-ગતિએ, તેજહીણ થઈ ગયેલો સૂર્ય પોતાનપુરના રાજ્ય મહેલની બારીવાટે દૂરના બાગમાં જંગતના કિનારાના બાલસમ દેખાતા મોઠા વૃક્ષની પાછળ સંતાઈ ગયો ત્યારે તે આપડીના પેટમાં ફાળ પડે, નિરાશ થઈ તે પલંગ-પર ચત્તીપાટ પડી. તેના વિચાર તરંગ ચાલ્યા, ‘અરે! હવે આ અંધકારમાં હું અહીં એકલી! દાસીઓ પણ ચાલી ગઈ. હું ક્યાં આવી અને ક્યાં છું તે પણ મને માલુમ નથી. મને પાછી ફેરવે એકાંતમાં મોકલી. આ પાપિણીને શું કામ મર્યાદા મુખથી બચાવી? જો તેમ ના કર્યું હોત તો આ દેહનો પાખી પ્રાણ તારા સનમુખ ઉભો રહી ઇન્સાફ સાંભળી હે પ્રભુ! પોતાની શિક્ષા ભોગવતો હોત. હવે પણ કમું કેટલા દુઃખ લખેલા છે તે માલુમ નથી. આ એકાંત સ્થળે મને એકલીને આખી રાત—અંધારી રાતે કેમ ગમશે? હશે જેમ થનાર હોય તેમ થાય. કલંકિની ને વધારે શું જોઈએ?’ આટલું બડબડી, લાંબો હાથ મારી, પલંગપર પડેલી સુ-વતિએ પોતાના ચક્ષુ ઉંચે આકાશ તરફ કરતી હોય તેમ કર્યા અને ગંભીર-સકૃતિથી વિચારમાં પડી.

તેજ ક્ષણે દીવાનખાતાનું દાર ઉઘડ્યું. અને પુખ્ત ઉમરના એક વૃદ્ધ પુરૂષે અંદર પ્રવેશ કર્યો—પલંગકને આવી તે બોલ્યો.

“વિનયદુર્ગના વિનયમિત્ર મહારાજે મને આજ્ઞા કરી છે કે

આપની પ્રકૃતિ હવે પુરતા આનંદને પામી હોય તો તેઓ ત્હમારી મુલાકાત લેવા આવુર છે. ”

“ વિજયદુર્ગના વિજય ? આશ્ચર્ય પામીને ઘાયલ થયેલી સ્ત્રી મનમાં બોલી ઉઠી અને કહ્યું. બહે આ કિંકરી, સંકટ સમયે રક્ષણ કરનારના દર્શન માટે અત્યંતાવુર છે. ”

વૃદ્ધ પુરુષ ગયો અને તે સ્ત્રી વિચારમાં પડી. “ રાજા આવે છે તે તો ખરૂં પરંતુ અત્યારે—આ સમયે—આવવાનું કારણ શું ? રાત્રિનો વખત છે તો મહેં બે ના પાડી હોત તો સારૂ થાત સ્થવારમાં મળત. પણ હવે વિજયી વિજયદુર્ગના વિજયી વિજયસિંહ સારૂ—ત્હેના આગમન અને વાતો સારૂ તૈયાર થા. ”

આ બોલી તે રાજાની વાટ જોતી પલંગપર બેઠી થઈ. પરંતુ તેમ તેનાથી વધુ વાર ટકી રહેવાયું નહી. ત્હેણે ઘાથી ઘણું લોહી ખોયેયું હતું અને હજુ પણ તદ્દન આરામ થયેલો હતો નહી તેથી તે પાછી પલંગપર પડી. મનમાં ત્હેને પોતાની દુર્દર્શના વિચાર થવા લાગ્યા. પોતાના પાપ કર્મના વિચારો એક પછી એક ઉદભવા લાગ્યા. અને તે સાથે પશ્ચાતાપની લાગણી અને હેત્તુ તે લાગણી સાથે ખુન કરતાં નહી થયેલી બચકર કમકમાટી થવા લાગી અને પારકો પ્રાણ લેતી વેળા નહીં પીંગળેયું એવું સપ્ત હૃદય પીંગળયું અને કોમળ બન્યું.

પ્રકરણ ૧૫.

કલંકિની.

તે વૃદ્ધ પુરુષ તે યૌવનાનો ઉતર લાઇને ગયો ત્યારબાદ થોડા સમયે રાજા વિજયસિંહ દાખલ થયા.

વિજયદુર્ગના વિજયસિંહ મહારાજાની ઉમ્મર આશરે ૩૫ વર્ષની હશે. શરીરનો બાંધા મજબુત તથા કઠાવર હતો. મુખપ્રકૃતિ ભવ્ય હતી. નેત્રો શૌર્યનું તેજ દર્શાવતા હતા. ક્ષત્રીય રક્ત રંગે રંગ બ્હેતું હતું; મુખપ્રકૃતિ ઉપરથી મનુષ્યની પરીક્ષા કરનાર મનુષ્ય મહારાજાનું મુખ જોઇ તરતજ કહી આપી શકે એમ હતું કે ત્હેનામાં સ્નેહ, વાતસલ્ય, એક નિષ્ઠા,

મંત્રિપણું, હથોળ તથા ખંત હોવા જોઈએ.

પોતનપુર વિજયદુર્ગથી બહુ દૂર હતું નહીં પોતનપુર અને વિજયદુર્ગ વચ્ચે નિમેશ અને સ્વાદિષ્ટ જળવાળી ભોગાવતિ સગિતા વહન કરતી હતી. ભોગાવતી ઉપર રાજ્યને ખર્ચે એક સુંદર પુલ બાંધેલો હતો.

વિજયદુર્ગના રાજ્યનો વિસ્તાર મોટો હતો. એ રાજ્ય શૈલપુરના રાજ્ય કરતાં ઉત્તરે દરજ્જે હતું નહિ, આ રાજ્ય વિજયસિંહના વડો-વાઓએ રાજ્ય સેવા કરી શુન્નરાતના આગળના રાત્રીએ પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યું હતું. હેમના વંશજોએ અવારંખે જાતના કેટલાક લોકો ઉપર જીત મેળવી અથવા અનેક બીજા કારણોથી ધીમે ધીમે રાજ્ય વધાર્યું હતું.

એક દીવસે સાયંકાળનો સુરમણીય પવન મૃદુ મૃદુ વાતો હતો. સુર્યદેવતા અસ્ત થવાની તૈયારીમાં હતા, આ વખતે મહારાજ એક બારીએ ઉભા રહી સૃષ્ટિ સૌંદર્ય નિહાળતા હતા, તેવામાં તેમને એક ભૈયાજીએ આવી એક યૌવના વિશે વાત કરી, અને તે સુંદરી નદીના કીનારે કેવી હાલતમાં મળી આવી હતી અને હેના મનની સ્થિતિ કેવી હતી તે બાબતનું યથાસ્થિત વર્ણન કર્યું આ સાંભળી હેમણે તે યૌવનાને પોતનપુરના રાજ્ય મહેલમાં ઉતારે. આપવા હુકમ કર્યો હતો. ધવાયલી સ્ત્રીની દવા કરવા એક હુંડીઆર રાજ્ય વૈદ્યને રોકેલ હતો અને દરરોજ તે અપરિચિત યુવતિની ખબર કહાડતા માલુમ પડ્યું કે હેણી સારી સ્થિતિમાં છે તેથી હેની સેવામાંના દાસ દાસીઓને દુર કરી જોયતાજ માણસો રાખ્યા. અને તે યૌવના હરી હરી શકે એવી હાલતમાં છે તેથી તે તે સ્ત્રીને મળવા પોતનપુર આજ્યા હતા.

વિજયસિંહ દાખલ થયા કે તરતજ તે વનિતા હેમના માનમાં ઉભી થઈ. વિજયસિંહ 'આમ કરવાનું પ્રયોજન નથી' કહી તે પાસેના પાલંગ ઉપર બેઠા.

જો કે તે સુંદરી નીચે મુખે જોઈ રહી હતી, તેણે તે શરમ દૂર કરી બોલી, રાજ્ય વંશીઓને અમારે—સ્ત્રી જાતને શી રીતે માન આપવું જોઈએ તે બાબત અમે સ્ત્રીઓ અમણુ હોઈએ તો માફ કરશો પરંતુ જે જે રીવાજો હોય તે પ્રમાણે કરવું જ યોગ્ય છે. "

" તે બાબત વિશે મહારે કશું કહેવાનું નથી. પરંતુ જ્યારે તહમો માંદો છો ત્યારે તહમારે આચાર વિચાર વિચારવાનું કામ નથી. તહમારી તબીયત કેમ છે? ઠીક છેના ? "

" જી હા તબીયત તો હવે ઠીક છે "

“હું ફક્ત તેજ માટે આગ્યો” હતો મારે બીજી પણ વિનંતી કરવાની છે ”

“જેવી આપની ઇચ્છા. રક્ષકની આજ્ઞા માનવા કિંકરી તૈયાર છે.”

“આપ કોણ છો ત્હેની જોગખાણ આપણો ?”

“આપની પાસે મારે કહેવાનો કર્ણો પણ બાંધે નથી પરંતુ મહાર્જી જોગખાણ આપને ચવાથી આપને કાંઈ લાભ થશે નહીં.”

“લાભ નહીં થાય તો હાની થવાનો તો સંભવ નથી ના ? જો એમ હોય તો મારે જાણવાની ઇચ્છા નથી.”

“હાની થવાની અશક્ય છે. પરંતુ મહારાજ જેવી દુર્ભાગિણી સ્ત્રીનું જીવન સાંભળવાથી આપના મનમાં વિચિત્ર અસર થશે. મહારાજ જેવી હત્ત બાગિણી સ્ત્રીનું જીવનજીવનમાં કાળુ-રક્ષામેના વાદળા જેવું સ્થાપિત છે. મહેં ઘણું દુષ્કર્મો કર્યાં છે અને અંતે તેજ સર્વે પાપો નડ્યાં છે.”

“તદ્દપિ જો હું ત્હમારા દુઃખમાં ભાગ લઈ શકું એમ હોય તો કહેવાને હરકત નહીં હોય ?”

તે સ્ત્રીએ પોતાનો બધો અહેવાલ કહ્યો.

વિજયસિંહ બોલ્યા. “હીક તો તમે અમરગઢના નાગદેવની પુત્રી છો ? હમારે મહારાજ નાગદેવ સાથે ઘણો ગાઢો સંબંધ છે, તેથી જો ત્હમારી ઇચ્છા હોય તો ત્હમને ત્યાં મોકલું.”

“જી ના, મહેં હત્તબાગિણીએ ઘણું દુષ્કર્મો કર્યાં છે. આપની જો કૃપા હોય તો મ્હને શૈલપુર મોકલો.”

“શૈલપુર જઈ શું કરશો ?”

“મહાર્જી બાકીનું જીવન ત્યાંજ ગાળીશ.”

“અમરગઢ જવાને વાંધો છે ?”

“મહેં એકવાર પિતાનું ઘર છોડ્યું છે. હવે પાછી શું મહેં લઈને જઉં ? મહારી વાત ઉપર હવે શી રીતે ભરોસો આવશે ? મહારી ખરી ખીના પણ તે માનશે નહીં. મ્હને શૈલપુર જવા દો.”

“જેવી ત્હમારી ઇચ્છા. પરંતુ જ્યાં સુધી ત્હમારી તખ્તીઅત હીક થશે નહીં ત્યાં સુધી આપને અન્ય સ્થળે મોકલી શકીશ નહીં.”

“આપ મહારાજ રક્ષક છો. આપ સર્વ કરવાને સુખસાર છો માટે જેવી આપની ઇચ્છા.”

“મહારી ઇચ્છા પ્રમાણે જો ચાલવું હોય તો ફરી ત્હમો ત્હમારા

પિતાને ત્યાં જાઓ—શૈલપુર જવાને કાંઈ અગત્ય નથી. ”

“ હું કલંકિની છું. મહારા માથે કલંક છે. હું ત્યાં જઈ શું કરું? હું મરવા પડી હતી તો મહને અહીં શા માટે આણી? મહને મરવા દેવી હતી. અહીં આવ્યા પછી વિધ વિધ ઉપચારો શા માટે કર્યા? કલંકિની ને શા માટે જીવ આપ્યો? આપે આપનો ધર્મ બજાવ્યો છે, પણ કલંકિનીના મન કારી ધા લાગ્યો છે. હવે જીવવું નકામું છે એક વખત જગતમાં હાંસી થાય પછી માણસ શા માટે જીવે? ”

“ પરંતુ તહમને બીજી યુક્તિથી તહમારા પિતાને ત્યાં મોકલીએ તો હરકત છે? ”

“ મહેં મહારા પિતાનું ઘર છોડ્યું છે. મહેં દુષ્કર્મ કર્યું છે. અને મહેં હતભાગિણીએ ખુન કર્યું છે. મહારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત ક્યારે મળશે! તે કહેવાતું નથી. પરંતુ હું પાપિષ્ઠ છું. મહને હું જ્યાં હતી ત્યાં મોકલો. તેજ સ્થળમાં હું મારૂં આયુષ્ય પુર્ણ કરીશ. આપે મહારો પ્રાણ બચાવ્યો છે. આપે આપનો ધર્મ બજાવ્યો છે. પરંતુ હવે ફરીથી અમરગઢ કદાપી જઈશ નહીં. આપ મહારા રક્ષક છો, મહારે જ્યાં સુધી આપના તાત્કાલમાં રહેવાનું છે ત્યાં સુધી આપની આજ્ઞા વિના કાંઈ કામ કરવું જોઈએ નહીં. હું—કલંકિની મહને મટશે ત્યાં સુધી રહીશ, પછી આપની આજ્ઞા લઈ શૈલપુર જઈશ. અથવા મહારા અસલ સ્થળે જઈશ. ”

“ તહમે પિતાને ત્યાંથી આવ્યાં છો તો તહમારે પાછા સાંજ જવું જોઈએ નહીં તો તહમારા ગુન્હાનો હું ભાગીદાર ગણાઉં. ”

“ નહીંજ. આપને મહારી સાથે કોઈપણ ગુન્હામાં સામેલ કરી શકશે નહીં. ”

“ એ ખરૂં, પણ મહારે હાલ તો મહારો ધર્મ બજાવવો જોઈએ. તહમને મટે પછી હું તહમારી ઇચ્છાનુસાર વર્તિશ હાલ તહમારે મહારી ઇચ્છાનુસાર વર્તવાનું છે. ”

“ પરંતુ મહારે. ”

“ પરંતુ બરંતુની પછી વાત છે. હાલ તહમો દવા કરો. પછી બીજા વિચારો કરો. વૈદ્ય તથા હકીમ દરેકજ મહારી આગળ ફરીયાદ કરે છે કે તહમે બરોબર ઔષધ પીતાં નથી, અને માનસીક વિચારોથી મસ્તકની ખરાબી કરો છો. માટે હાલ તહમને અહીં રાખવાનું કાંઈ પ્રયોજન જોતો નથી— ”

“ મહને કાઢી મુકો. મહારે કોઈ ઠેકાણે રહેવાનો વિચાર નથી વળી ”—

તહમને મહને સમજતાં નથી; હું એમ કહેવા માગું છું કે તહમોને વિજયદુર્ગમાં મહારી દેખરેખ નીચે રાખવા પડશે. મહારી ખાતર નહીં પરંતુ તહમારી ખાતર તહમારી તબીયતની ખાતર. ”

“ જેવી ઇચ્છા હું મહારા રક્ષકની આજ્ઞામાં છું ”

“ હીક ત્યારે બીજા વિચારો કરતાંમાં. રાત્રિ બહુ ગઈ છે, માટે હું જાઉં છું અને કાલ સવારે હું માણસ મોકલીશ જે તહમને વિજયદુર્ગમાં લઈ જશે. ”

“ જેવી ઇચ્છા. ”

વિજયસિંહ મહેલની બહાર નીકળ્યા અને છડીદારના પોકારથી લાગ્યું કે તહેમણે પોતનપુર પણ છોડ્યું.

વિજયસિંહે પોતનપુર છોડ્યું કે તરતજ ધડીઆળમાં દસનો અવાજ થયો.

અત્રાજ સાંભળી તે સુદરી બોલી ઉઠી “કલાકે કલાક મહારા ગુન્હા ગણાવે છે એક બે-ત્રણ ” “ હું પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા પાસે શો જવાબ દેશા” ખરે !! સર્વ મનુષ્ય જાણે છે કે ઇશ્વર પાસે જવાબ દેવો પડશે! પરંતુ પાપ કરતાં ટાળેટકતાં નથી. “હું પાપીષ્ઠા દુરાચરણી કુલ કલંક છું!” હું અહીંથી નાશી જાઉંને ? અમરગઢ મનુષ્યને અમરશક્તિ આપતો નથી ?” “પાપી મનુષ્યને શું-તું-સંગ્રહે છે ?” વિગેરે ભિન્ન ભિન્ન વિચારો મનમાં ઉદ્ભવવા લાગ્યા આખા દીવસના શ્રમથી તે કલંકિની નીદ્રાવશ થઈ.

બીજે દીવસે પ્રભાતે તે સ્ત્રીને કલંકિની ને વિજયદુર્ગમાં લઈ જવામાં આવી.--

પ્રિય પાઠક કલંકિની કોણ.

પ્રકરણ ૧૬.

વિજયદુર્ગના નાશ.

કરણ રાજા ગુજરાતનું રાજ્ય મુકી નાસી ગયો છે. અથવા તેમ કરવાની મુસલમાન લોકોએ ફરજ પાડી છે. દિલ્લીના મુસલમાન પાદશાહની સત્તા હજી સુધી પૂર્ણ રીતે સ્થપાઈ નથી. ગુજરાતમાં પાદશાહે

અલકૃષ્ણાને પહેલો સુખો બનાવેલો છે.

અલકૃષ્ણાએ પાટણ લીધું અને ત્યાં આગળ કારભાર કરવા માંડ્યો. તહેલો ગુજરાત સર કરતી વખતે એમ ધાર્યું હતું, કે હિંદુ લોકોમાં શૌર્ય નહીં હોવાથી એક વખત હાર્યા પછી પાછા રહામા ચનાર નથી. આ તહેની આશા ભંગ થઈ હતી. મુજરાતમાં ઠેકઠેકાણે બંડ થવા લાગ્યાં અને મુસલમાનોને રૈયતે ધણાજ પળવ્યા. જો કે મુસલમાન લોકો તે વખતે દરેક ઠેકાણે જય મેળવતા હતા પરંતુ લોકોની લાગણી રાજ્યની ફટલી વિરુદ્ધ છે તે અલકૃષ્ણાં જાણી શક્યો હતો. તહેનો વિચાર ગુજરાતને જે કાંઈ થોડા હક આપવાના હતા તે વિચાર આ તોફાનોથી બદલાયા હતા. અધુરામાં પુરું જ્યારે ખંભાત છુંટવા સૈન્ય મોકલવામાં આવ્યું હતું. ત્યારે રજપુતોની એક ટાળીએ તે લશ્કરને કનડવામાં બાકી રાખ્યું નહોતું. આ ડંશ તે કદી પણ ભુલ્યો નહીં.

રાજ કરણે નીરાશ થઈ ગુજરાતને ત્યાગ્યું, અને તહેના રજપુતો છુટા છવાયા પથરાઈ ગયા. પરંતુ તે થોડા દીવસ માટેજ. તે લોકોથી પરદેશી રાજ્ય અને તહેમનો ગુલમ સંખાયો નહીં, તેથી તેઓ ગમે તેવા અવિચારના હલ્લાઓમાં પણ ભાગ લઈ મુસલમાનોને કનડવા તેમાંજ શ્રેય માનતા હતા. તેઓના મનમાં ગુજરાતની દશા ફેરવવી અને હિંદુ રાજ્ય ફરીથી સ્થાપન કરવું તે મુખ્ય હતું. રાજ કરણના ઠાકોરામાં વિજય-દુર્ગનો વિજયસિંહ શૌર્યને સાર પ્રખ્યાત થયેલો હતો. તહેને અગ્રણી કરવા સાર તે લોકોએ નિશ્ચય કર્યો. દરેક વખત છુટા છુટા હલ્લા કરીને પળવવા તે કરતાં બધાએ એક સંપથી ફરીથી યત્ન કરવો એમ તહેમના મનમાં લાગવા માંડ્યું. આથી તેઓ વિજયસિંહ પાસે ગયા અને તહેને તહેમનો સરદાર બનવા વિનંતી કરી.

રજપુતો-તે વખતના રજપુતો-યશલોભી હતા. તહેમને મોટામાં મોટા લોભ નામ દિગન્ત વ્યાપી કરવાનો હતો. મૃત્યુને તેઓ ગણકારતા નહતા. સલ્તને વળગી રહેનાર હતા અને સલ્તથીજ જય છે એમ સદાને સાર ધારતા હતા. વિજયસિંહમાં રજપુતોના આ લોભ હતા. તહેલો આ વિનંતી ધણીજ ખુશીથી સ્વિકારી. અને તે રજપુતોને લઈ તેણે અલકૃષ્ણાને પળવવા માંડ્યો.

ખંભાતના રસ્તાપર કનડનારી ટાળી તે વિજયસિંહની હતી, એમ અલકૃષ્ણાને ખબર પડી, તેથી વિજયદુર્ગ ઉપર હલ્લો કરવા સાર સૈન્ય મોકલવા અલકૃષ્ણાએ આજ્ઞા કરી. આજ્ઞા મળતાંજ હુસેન નામના સરદાર-

રને; જેને ખાદશાહ તરફથી ધણું માન હતું તેને, સરદારી મળી. અને તેના હાથ તળે લશ્કર એકદમ વિજયદુર્ગ તરફ ચાલ્યું.

સુખાનુ લશ્કર આવે છે જાણી વિજયસિંહે પોતાનું સૈન્ય તૈયાર કરવા ધમધાકારે તૈયારી કરવા માંડી. જે જે રજપુતો હજી સુધી વિજય-સિંહને મળ્યા નહતા તેમાંના ધણાઓએ વિજયદુર્ગ તરફ જવા તૈયારી કરી, પરંતુ આ વખતે આસપાસના ઠાકોરો તરફથી મદદ જરા પણ આવી નહી. તે લોકોને અલક્ષ્યાંએ હેમની ગાદી ઉપર અભય બતાવ્યા હતા તેથી તેઓએ મહારાજ્ય સ્થાપા થવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહી. એમ ધણા રજપુતો તે વખતે કારણ બતાવતા હતા. પરંતુ વિજયસિંહ તેનું કારણ જીદુજ ધારતો હતો કે રજપુતોનો અંતે વિજય થાય તે બહુ સંભવિત નથી તેથી જે આસપાસના ઠાકોરો રજપુતો ભેગા મળે અને કદાચ હાર થાયતો તેમને ખોવાનું ધણું હતું. હેમના રાજ્યોનો નાશ થતાં કાણુ પણ વાર લાગે નહી અને તેઓની અવસ્થા કુરણુ જેવી થાય. આ હેતુ ધારવું ખરું હતું તેણે પણ કોઈ ઠાકોરોને કહાવ્યું નહીં.

*

*

*

*

આજ કલંકિતીને આવે બે વર્ષ થયાં છે. હજી સુધી તે વિજય-દુર્ગમાં છે.

આજ રજપુત લશ્કર તૈયાર થઈ મુસલમાનો સ્થાપે યુદ્ધ કરવા જનાર છે, તેથી આખા વિજયદુર્ગમાં આનંદ ઓગળવ થઈ રહ્યો છે, લોકો સધળા આજ ઉલ્લાસમાં રે છે.

આજ મહારાજ વિજયસિંહે મહેલમાં સજ્જ થવા માંડ્યું છે. તેઓનાં મનની સ્થિતિ આજ ઠેકાણે નથી. કોણ જાણે શાથી તેને આવતા યુદ્ધનું પરિણામ ખરાબ લાગે છે.

મુસલમાન લોકો થોડા દિવસમાં રાજ્યની હદ પાસે આવી પહોંચશે એમ તેને ખાતરી હતી તેથી તેને ધરાદો રાજ્યની હદ આગળ યુદ્ધ કરવાનો હતો. તે વિચાર સ્થાપા ધણા રજપુતો પડ્યા હતા. પરંતુ બ્યારે તેણે તે લોકોને યોગ્ય કારણો બતાવી સમજાવ્યા ત્યારે તેઓએ તેના વિચારને અનુમોદન આપ્યું તેથી તેને હર્ષ થયો જોઈએ તે છતાં હૃદયમાં શોક છે.

લશ્કર સધળું તૈયાર થયું છે; અને મહારાજની વાટ જીએ છે. મહારાજ તૈયાર થયા પછી કેટલીક વાર સુધી વિચારમાં બેસી રહ્યા. અને અંતે ગંભીરપૂર્વે ધારણ કરી મહેલમાંથી બહાર નીકળવા તૈયાર થયા.

રસ્તામાં કલાંકિનીએ ઓવારણા લીધાં અને તે સાથે જયધોષ થયો. મહારાજ સ્વારી સાથ જોડાયા અને જયધોષ ફરીથી થયો અને લસ્કર ચાલવા લાગ્યું.

ઠેર ઠેર લોકોએ રાજા ઉપર પુષ્પ વૃષ્ટિ કરી અને કુમારિકાઓએ રાજાનો જય ઘડ્યો. પ્રજા સઘળી આજ આનંદમાં છે,

મહારાજએ વિજયદુર્ગ છોડ્યું ત્યારપછી થોડી વારે નગરમાં ગડબડ માલુમ પડે છે. રાજાના પ્રધાન તરફથી સઘળા લોકોને વિજયદુર્ગ ખાલી કરવાનો હુકમ થયો છે. આ સાંભળી લોકોનો હર્ષ શોકમાં બદલાઈ ગયો છે.

મહારાજનું લસ્કર કુચ કરતું અંતે ભોગાવતિ નદીના કિનારે કિનારે થઈ ઉત્તરમાં જ્યાં લેખની હદ પુરી થતી હતી ત્યાં પહોંચ્યું અને એક નાળા આગળ મુકામ નાંખ્યો.

*

*

*

મુસલમાન લસ્કર ધીરે ધીરે પાસે આવવા લાગ્યું અને લેખને ફત મારફતે રજપુતો ભેગા થયાની ખબર મળી.

હુસેન બહુ સારો સરદાર હતો નહીં તે અલ્લખાં સારી રીતે જાણતો હતો. તે છતાં બાદશાહનો માનિતો હોવાથી લેખે સરદારી આપવી પડી હતી. લેખી સાથે અલ્લખાંએ માધવને મોકલ્યો હતો. માધવની બુદ્ધિ હુસેનખાંને ઘણીજ કામમાં આવતી હતી. જ્યારે હુસેને સાંભળ્યું કે રજપુતો ભેગા થયેલા છે અને જ્યારે લેખે ક્યાં ભેગા થયેલા છે તે જાણ્યું ત્યારે લેખા મનમાં કાંઈક રીકર પેડી તેથી લેખે માધવને બોલાવ્યો.

હુસેન:—સરદાર ! રજપુતો નદીના સ્થાને કિનારે પડેલા છે. તેથી લગાઈ આપવી શું સલાહ ભરેલું છે ? આપણે હવે બીજો રસ્તો લેવો આવશ્યક નથી ?

માધવ:—મલેકજી ! મ્હારો વિચાર અહીંજ લગાઈ આપવાનો છે આપને શું પરિણામ વિષે શંકા છે ?

હુસેન:—નહીં જરાએ નહીં પરંતુ આપણે નદી થી રીતે ઉતરીશું ? શું આપણને નદી ઉતરવી ભારે નહીં પડે ?

માધવ:—એ ખરું. પણ જો રજપુતો નદી ઉતરી આપાસે આવે તોજ વિજય મળવાની આપણને આશા છે. નહીંતો જરાપણ નહીં.

હુસેન:—પણ તે કેમ બને ? તે લોકો નદી ઉતરશે ?

માધવ:—તે બનવ અશક્ય નથી કાગળ કે કોષ અને વેરથી ગાંધ

થયેલા રજપુતો આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વગર નદી ઉતરશેજ.

હુસેન:—મહને લાગતું નથી.

માધવ:—પરંતુ મહનેતો તેમજ લાગે છે. મહને તે લોકોનો અનુભવ પાકો છે.

હુસેન:—તો ત્હમે શી સલાહ આપોછો ?

માધવ:—મહારી સલાહતો એજ છે કે આપણે અહીંજ મુકામ રાખી પડવું. જ્યાં સુધી રજપુતો આગળ આવે નહી ત્યાં સુધી આપણે લડાઈ આપવી નહીં.

હુસેન:—પરંતુ જો તેઓ આગળ નહી આવે તો ?

માધવ:—તે આવશેજ. જો નહી આવે તો ખીજી યુક્તિ કરી ત્હમને નદી ઉતરવાને ફરજ પાડીશું.

હુસેન:—તો ઈરાવ નક્કી રાખો. પણ જોજો આની જોખમદારી ત્હમારે શીર છે.

માધવ:—હા. હીક.

મુસલમાન લશ્કરે નદીની સહામી બાબુએ મુકામ કર્યો.

+ × × ×

આણી તરફ વિજયસિંહે મુખ્ય રજપુતોની સભા બરી ત્હેમની આગળ કહ્યું. “ ભાઈઓ ! હવે આપણે જે દીવસની વાટ ધણા દિવસથી જોતા હતા તે દીવસ આવી પહોંચ્યો છે. આવતી કાલે ધણું કરીને જરૂર આ રથજે તુમુલ્લ યુદ્ધ થશે. મુસલમાનોનું લશ્કર મહોટું છે એ વાત ખરી પરંતુ તે લોકો આપણા જેવા બરાબર નથીજ. તેથી આપણે સૈન્યની સંખ્યાથી બહી જવાનું નથી. મહને ખબર મળી છે તે પ્રમાણે તે લોકોનો સંરદાર બહુ સારો નથી અને તે પૈલા નાગરા-જેનું નામ દધ હું મહારી જીભ અપવિત્ર નહી કરે-તે દુષ્ટ નાગરાની સલાહ પ્રમાણે ચાલે છે. અને તે નાગરાનો હવે વિનાશકાળ પાસે આવ્યો છે તેથી ત્હેનો ખુદ્દિ વિપરિતજ થયેલી તેથી તે જે સલાહ હુસેનને આપશે તે બધી ત્હેમના ગેરલાભનીજ થશે તે આપણે વાદ રાખવાનું છે વળી આપણી બાબુએ ધક્કર છેજ. એ અધર્મિ લોકોનો અહંકાર ઉતારવા સારજ ત્હેમને આપણને અહી કેમ નહી મોકલ્યા હોય ? આ બધા વિચાર કરતાં મહને આપણા વિજયની શંકા જરાપણ રહેતી નથી તેથી મહેં આજ રોજ આપને ભેગા કરેલા છે આવતી કાલ યુદ્ધ થવાનો સંભવ છે તેથી વાકેફ કરવા બોલાવ્યા છે.

“ હવે આપણા અને તુરકડાઓની વચ્ચે ફક્ત એક નાળુંજ છે હવે

તે આપણે ઝોગંગીને જવું કે કેમ તહેનો પ્રશ્ન છે. આપણે જો નાળું ઝોગંગીને જમથું તો વખતે જો પાછા ફરવું પડ્યું તો નાળું આપણને નડશે અને આપણા સૈન્યને નુકશાન થશે. માટે મહારો વિચાર નાળું ઝોગંગવાનો નથી. મુસલમાન લોકો જો નાળું ઉતરશે તો આપણે લડશું. નહીં તો આપણે આ બાબત મુકામ રાખી મડી રહેવું સલાહ બરેલું થાર છું. ”

આ અભિપ્રાય ધણાને રમ્યો નહીં પરંતુ સરદારની આગા માથે મહાવવી જોઈએ તેથી સૌ સૌના સ્થાનકે ગયા.

આ બાદ વિજયસિંહે મુસલમાની લશ્કર નદી ઉતરતું અટકાવવા માટે ઠેક ઠેકાણે નાળાની આ બાબતે લશ્કરની ટુકડીઓ મુકી અને બીજા દીવસને સાર તૈયાર થયો.

બીજા દીવસ થયો. આજો દીવસ ગયો પણ મુસલમાન લશ્કરે કાંઈ હીલચાલ કરી નહી તેથી વિજયસિંહે તર્ક કર્યો કે મુસલમાન લોકો એ પણ પોતાના જોવા ધરિદો કર્યો હશે.

એક પછી એક દીવસ જવા લાગ્યા પણ બન્ને લશ્કરમાંથી એકે લશ્કર નદી ઉતર્યું નહી. હુસેને માધવની શીખવણીથી થોડી ટુકડીઓ ઘોડેસ્વારની તૈયાર કરી અને મુકામથી થોડે દૂર નાળા ઉપર રાખી અને તેમને રજપુતોને કનડવાતું કામ સોંપ્યું. રજપુતોની ટુકડી જો જો પાસે પડેલી હતી તહેમની સહામીજ પાસે મુસલમાનો પડેલા હતા. તે લોકો કોઈ કોઈવાર ભેગા થઈ જતા અને તેઓ લડતા. અને અંતે રજપુતોની ધણે ભાગે હાર થતી. એમ દરરોજ બનતું નહીં. પરંતુ મુસલમાન લોકો લુચ્ચા-મધી કોઈ કોઈ વખત રજપુતોના મુકામે પહોંચતા અને ધાસતી માફક કાપી નાંખતા. રજપુતો એવું શીખેલા ન હતા તેથી મુસલમાનો ધણીવાર ફાવી જતા.

એક મહીનો નીકળી ગયો પણ કોઈ તરફની વધારે હીલચાલ જણાઈ નહી. આખરે રજપુત સૈન્યમાં અસંતોષ જણાવા લાગ્યો અને ધણા લોકો વિજયસિંહને ધિક્કારવા લાગ્યા. અને કટુ વચનો કહેવા લાગ્યા, વિજયસિંહને આ બાબતની ખબર મળી તેણે મુખ્ય રજપુતોને ભેગા કર્યા અને હવે શું કરવું તે બાબતને અભિપ્રાય પૂછ્યો.

રજપુતોમાંના ધણાઓનો વિચાર લડાઈ આપવાનો હતો, તેઓ એ દર્શાવ્યું કે ‘ આપણે અહીં પડી રહીએ છીએ તો એ નિરંતર થોડા બાણસો ધાસતી માફક કપાઈ જાય છે. જેટલા મરે છે તેટલા

માણસ આપણામાં વધતા નથી. મુસલમાન લોકોનું સૈન્ય નિરંતર વધતું જાય છે. માટે જેમ દહાડા જાય છે તેમ આપણને ગેર લાભ છે અને પ્રમાણમાં મુસલમાનો વધતા જાય છે. જે આપણે એકદમ યુદ્ધ કરીશું તો તે લોકો ગમરાશે અને આપણે સ્હેલાઈથી જીત મેળવી શકીશું તે લોકો આપણાથી ડરે છે તેથી તેઓ સ્લામી જાગ્યું હજુ પડી રહેલ છે, અને જ્યાં સુધી લેમનો ડર ઓછો થશે નહીં. એટલે જ્યાં સુધી હજુ પણ ધણા માણસો લેમને મળશે નહીં-ત્યાં સુધી તે લોકો ત્યાં પડ્યાજ રહેશે, અને વિશ્વાસ ધાત કરશે, માટે આપણે લડવુંજ તે સારું છે, ”

વિજયસિંહે ઘણી રીતે રજપુતોને ખતાવ્યું કે મુસલમાનો ખીકને લીધે પડી રહ્યા નથી તે છતાં તેઓએ માન્યું નહીં. વિજયસિંહે લેમને ઘણાએ સમજાવ્યા પણ તેઓ એકના બે થયા નહીં, અંતે વિજયસિંહે યુદ્ધ કરવાની હા પાડી અને સાથે કહી ખતાવ્યું કે લેમનાં સાર નીકળવાનો નથી.

રજપુતોએ વિજયસિંહે હા કહી તેથી ઘણો આનંદ ખતાવ્યો અને આખો દિવસ તૈયારી કરવામાં ગાળ્યો.

વિજયસિંહે મિલ દુકડીને રાત્રે હુકમ આપ્યો કે તહેણે આશરે તોરક ગાઉનો ચઢાવો ખાઈ મુસલમાન લોકોની પાછળ આવવું. તે સાંભળી બીલ લોકો એકત્ર થઈ.

પ્રભાતની વાટ જેતા સુતેલ ઉત્સુક રજપુતો પ્રભાત થયા પહેલાં ફેટલીએ વાર પહેલાં જાગેલા હતા; અને તૈયાર થઈ ગયેલા હતા. આજે આખી રાત વિજયસિંહને ઉંઘ આવી નહોતી. લેના મનમાં બચકર પરિણામજ રમણ કર્યા કરતું હતું. સવારમાં તે પોતાના તંત્રુ ખહાર ઘણાજ મોડો નીકળ્યો હતો. લેનું મુખ જેતાં તરતજ કોઈ કહી શકે કે લેની ઇચ્છા આજ યુદ્ધ કરવાની નહતી. આમ છતાં લશ્કરમાંના કોઈએ તેના મુખ બાણી દૃષ્ટિ કરી નહીં. સર્વે આનંદમાં હતા તેથી લેમનો સરદાર પણ આનંદમાં હશે એમજ તેઓ ધારતા હતા. અંતે વિજયસિંહ લશ્કરમાં મધ્ય ભાગે ઉભી કરેલી ઉચી જગ્યાએ ગયો. લશ્કરે માનથી લેને વધાવી લીધો બાદ તહેણે પોતાનું કહેવાનું શરૂ કર્યું.

‘ ભાઈઓ ! શુરાઓ ! આજ સઘળાએ ઇચ્છેલો દિવસ આવ્યો છે. આજનો દિવસ અસ્ત થયા પહેલાં આપણે નફિ કરવાનું છે કે ગુજરાતમાં હિંદુ રાજ્ય સ્થાપન થશે કે ગુજરાત પરધર્મીઓના તાબામાં હંમેશ સડ્યા કરશે. આ સઘળાનો આધાર તમારા ઉપર છે. આટલુંજ કહેવું ફ’

બહુ ધાર હુ. ” વિનયસિંહ વધારે બોલી શક્યોજ નહી. પોતે પોતાની લાગણીઓ દબાવી સપાટાબંધ આગળ વધ્યો અને લશ્કર હર્ષના ઉદ્ગાર કરતું ચાલ્યું.

હિંદુ લોકોએ નાળુ ઉતરવા માંડ્યું તે વખતે મુસલમાની લશ્કર સજ્જ થયેલું નહતું. હુસેન અચાનક તંબુમાંથી બહાર નીકળ્યો અને સ્થાને જોવા લાગ્યો. તો લશ્કર તૈયાર થઈ આવતું હોય એમ લાગ્યું. તેણે માધવને બોલાવ્યો. માધવની ચપળ આંખ તરતજ ચેતી ગઈ અને રણ-શીંગડા ડુંગડ કે સપ્તળ લશ્કર તૈયાર થયું.

માધવે સપ્તળ લશ્કર સારી રીતે સીદ્ધી લીટીમાં ગોઠવ્યું અને તીર ખગેરેનો મારો શરૂ કર્યો. રજપુતોએ નાળુ એળંગવા માંડ્યું. બંદુક અને તીરાની દરકાર કર્યા વગર રજપુતો આગળ વધ્યા. ઘણાના પ્રાણ નીકળી ગયા તે છતાં બીજાઓએ ધસ્યા કર્યું. અંતે લશ્કરનો ઘણોજ ભાગ કિનારાની પાસે આવ્યો. આ પરાક્રમ જોઈ હુસેન ગભરાયો. માધવને પણ આ કવાયતી લશ્કર જોઈ વિચાર થયો. તેણે લશ્કરને પાછા હાંવાનો હુકમ કર્યો. હુસેને ઘણીએ ના પાડી છતાં માધવે હુકમ કર્યો. હુસેન જો કે લશ્કરનો સરદાર હતો અને માધવ તેના હાથ નીચે હતો તે છતાં માધવના હુકમ સ્થાપિત હુસેન કશું બોલી શકતો નહી.

મુસલમાન લશ્કરને પાછું હાંવું જોઈ રજપુતોમાં નવું જોર આવ્યું. તે લોકો જોરથી ધસ્યા. મુસલમાન લોકોએ પાછળ હાંવું જારી રાખ્યું.

આ પ્રમાણે જો એક કલાક સુધી પાછળ હાંવાનું ચાલ્યું હશે એક લાખમાં રાત્રે મોકલેલી બીલની ટુકડી પણ પાછળથી આવી પહોંચી. હુસેન જો અત્યાર સુધી ઘોડેસ્વારની ટુકડી પાસે હતો, તે માધવ પાસે દોડતો આવ્યો અને તેણે જ્યારે ખબર આપી ત્યારે માધવ પણ વિચારમાં પડ્યો. માધવે હુસેનને ઘોડેસ્વારની ટુકડી લઈ નાસવાનું બહાનું ફાડી નદી ઉતરી રજપુતોની પાછળ આવવા કહ્યું. હુસેનને આ શોખામણ સારી લાગવાથી તે બીલ લોકોની સ્થાને ધસ્યો. બીલ લોકો સાથે લડાઈ થતાં થોડા મુસલમાનો પડ્યા. બીલ લોકોને તુકશાન થોડું થયું. હુસેન તેના સ્વારો સાથે નાઠો. આ જોઈ બીલ લોકો તેની પાછળ થોડે સુધી ગયા પણ તેમના સરદારની આજ્ઞાથી પાછા આવી મુસલમાન લશ્કરની પાછળ હાંવો કર્યો.

મુસલમાનો જો કે જો તરફથી સપડાયા હતા તોપણ હિંમતથી લડ્યા. માધવે પોતાના લશ્કરને જો ભાગમાં જોઈને દીધું અને દરેક

ભાગ બન્ને લશ્કરોના રહામો મોકલ્યો.

આશરે ત્રણેક કલાક સુધી મુસલમાનોની હારની યાજી લાગતી હતી. માધવે બંદુકો ફેડવાની હવે આજ્ઞા કરી. આજ્ઞા મળતાં જ ગોળીઓ ઉડી અને ઘણા રજપુતો પડ્યા. પરંતુ બંદુકવાળા ફરતાં તીરવાળા બચ એવા નહતા. તેથી મુસલમાનોમાં પણ ભારે તુકશાન થયું. આ વખતે માધવની મોકલેલી મુસલમાનની ટોળી લઇને હુસેનખાં રજપુત લશ્કરની પછવાડે આવી પહોંચ્યો. આ લોકો એવા અચાનક આવ્યા કે રજપુતોમાં નાસ ભાગ થઇ રહી. આથી વિજયસિંહે ભીંત લોકોના સરદારને ઠહાવ્યું કે તહેણે એકદમ ભેગા થવું. ભીંત લોકોએ રજપુતોના ભેગા થવા ઘણી મહેનત કરી. અને મહા મુશ્કેલીએ તે લોકો ભેગા થયા. પણ તે પહેલાં ઘણા રજપુતો ધાયલ થઇ જમીન ઉપર પડ્યા હતા અને ઘણાઓએ પોતાના પ્રાણ મુકી દીધા હતા. ‘અલ્હાહુ અકબર’ ની ખુમો ચોમેર ઘણા નેરથી સંભળાતી હતી. આથી વિજયસિંહે પોતાના લશ્કરને પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી.

સાયંકાળ થવા આવ્યો હતો. અને રજપુતોએ પાછા ફરવા માંડ્યું. માધવે તે જોયું. આ વખતે માધવના કઠોર હૃદય ઉપર દયાની લાગણી થઇ તેથી હુસેનના કહેવા છતાં, પોતાના લશ્કરને પાછળ પડતું અટકાવ્યું. રજપુતો સહીસલામત નદી ઉતરી ગયા અને વિજયદુર્ગ તરફ આધ્યા.

માધવ તથા હુસેનખાં પોતાના સૈન્ય સહીત વિજયદુર્ગ બાણી વધ્યા. રસ્તે જતાં મુસલમાની લશ્કરના રીવાજ પ્રમાણે લોકોના ખેતરો તેઓએ છુટ્યાં, બાળ્યાં અને ખેદાન ખેદાન કર્યાં. ગામડાઓની પણ તેઓએ તેજ અવસ્થા કરી અને બાળક કે વૃદ્ધ, પુરુષ કે સ્ત્રી સર્વેને વિજયદુર્ગ જવા આજ્ઞા કરી. અનાથ બનેલી સર્વે પ્રજા વિજયદુર્ગ તરફ ગઇ.

રજપુતો અને હિન્દો સજ્જ થઇ વિજયદુર્ગના રક્ષણાર્થે તૈયાર બની ઉભા હતા. તેઓએ મુસલમાનોની એ દીવસ વાટ જોઇ પણ તે લોકો પોતાના કામમાં રોકાયલા હોવાથી આવ્યા નહી. તેઓને તે લશ્કરની જે કાંઈ ખબર મળી તે નાશી આવતા લોકો કહેતા તેજ. વિજયદુર્ગ બહારના આદમીઓથી ભરાવવા માંડ્યું, વિજયસિંહે તે સવળા સારૂ બીજેજ ઠેકાણે ગોઠવણ કરી હતી તે પ્રમાણે લડાઈમાં કામ આવે એવા કેટલાક યુવાનોને વિજયસિંહે લશ્કરમાં રાખી લીધા અને બાકીનાને રાતો રાત મોકલાવી દીધા.

ત્રીજે દીવસે સાયંકાળે મુસલમાની લશ્કર નગર સમિપ આવી પહોં.

ચુ' અને પડાય નાખ્યો. આજની રાત્રી વિનયદુર્ગના કેટલાક લોકોને ઘણી-
જ ચિંતાકર હતી. જોકે મહારાજનો હુકમ થયેલો હતો તદ્દપિ ઘણાઓ
હજી પણ વિનયની આશા રાખી વિનયદુર્ગમાં ભરાઈ જોડેલા હતા.

મુસલમાન લશ્કરમાં આજ કુરાંતની કલમો પડાતી હતી તે જોડેલા
ધર્મિષ્ઠ મુસલમાનો હતા તે સાંભળતા હતા. માધવે જોકે મુસલમાન ધર્મ
ગ્રહણ કર્યો નહતો છતાં તે પોતાના ઉપરીને ખુશ રાખવા કુરાંત સાંભળ-
તો હતો.

હિંદુ લશ્કરના દરેક માણસે આજની રાત મંગળધ્વની કીધી હતી
અને હેમને જે જે આનંદ કરવો હતો તે તે આજ રાત્રે કરી લેતા
હતા. એક તરફ રામાયણ તથા મહાભારત તથા શૌર્યવર્ધક સંગીત ચાલતાં
હતાં બીજી તરફ મીત્રો પોતાની છેલ્લી મુલાકાત લેતા હતા. આ રીતે આ-
ખી રાત બંને લશ્કરમાં આનંદના અવાજો નીસરતા હતા.

પ્રભાત થયું, સુર્યે પોતાનો પ્રકાશ જગત રંગભૂમીપર પાડ્યો
તે વખતે મારવું કે મરવું એ નિશ્ચય કરી સજ્જ થયેલા દરેક હિંદુ લ-
શ્કરના માણસો તથા પાકદીન ધર્મનો ફેલાવો કરવાને ઉત્સુક બનેલા મુસ-
લમાનોને હેણે આનંદથી તૈયાર થતા જોયા. બંને લશ્કરમાં એક વિનય-
સિંહ અને બીજો માધવ એ બેજ શોકગ્રસ્ત હતા. વિનયસિંહને હવે
વિનયની આશા ઘણીજ થોડી હતી. માધવને આ શુરવીર રજપુતોની
ટકર જોઈ ઘણુંજ લાગતું હતું. હેણે પોતે કરેલાં કાર્યોનો
ચિંતાર પોતાની સમક્ષ ઉભો થતો હતો. અને પાટણ આગળના યુદ્ધનો
સમય અને લશ્કરી તૈયારી તથા રજપુતોના સૈન્યની હાર તથા પાટણનું
હુટાવું અંતે રાજના મહેલનો અગ્નિથી લોગ અને તે સઘળાનું કારણ
પોતેજ છે એમ ભાસ થતા તેના તેજ દેખાવ વિનયદુર્ગ જોશે અને જી-
વન પર્યંત દરેક જાણુ હેને જાળદેશે એ વિચારે તે ઘણોજ શોકગ્રસ્ત
લાગતો હતો.

‘હર હર મહાદેવ’ની ગર્જનાથી માધવ પોતાના વિચારથી જગૃત
થયો અને નિશ્વાસ મુકી ‘અલ્લાહુ અકબર’ની ગર્જના કરતા મુસલમાનો
ને હિંમત આપવા ગયો. મુસલમાનોએ માધવની ખેરીઅત ઇચ્છી લ-
શ્કરી માન આપ્યું અને હેણે ઉત્તરમાં લલાઇ શરૂ કરવા આજ્ઞા કરી.

જે કે રાજ વિનયસિંહે ગામ લોકોને નગર છોડી જવા કહેલું
હતું છતાં જે રહેલા હતાં તે સઘળા-પુરૂષ અને સ્ત્રી-આજનું પરિણામ
જાણવા ઉત્સુક બની વિનયદુર્ગના કોટ ઉપર બેઠેલા હતા. સઘળાઓ

યુદ્ધ જોવાને ઉત્સુક હતા અને આજો કોટ પ્રેક્ષકોથી ચિકાર બન્યો હતો. હર કર મહાદેવની ગર્જના થતાંજ કિલ્લા ઉપરના લોકોએ પ્રતિધોષ કર્યો અને પ્રતિધોષ થતાં લશ્કર આગળ વધ્યું.

પુનઃ યુદ્ધનાદ થયા પછી બન્ને સૈન્યો એક બીજાઉપર તુટી પડ્યાં. મધ્યાન્હે મધ્યાન્હનો સમય છતાં વિજયદુર્ગની આસપાસ શાયંકાળનો સમય લાગતો હતો. રસ્તાની ધુળ લશ્કરના યુધ્ધને લીધે નીચેથી ઉંચે ચઢી પાછી પડતી હતી. તેનાથી સકળ ગગન મંડળ છવાયલું લાગતું હતું. બન્ને લશ્કર એવાં પાસે પાસે આવી ગયાં હતાં કે મિત્ર કે શત્રુ તે જાણતું અશક્ય થઇ પડ્યું હતું. શકત તહેમના હરહર મહાદેવ કે અલ્લાહ અકબરના સાદેજ હિંદુ કે મુસલમાન ઓળખાતા હતા. આસરે કલાકેક આ તુમુલ તોફાન આલ્યું અને અંતે ‘અલ્લાહુ અકબર’ ની બુમો ઘણી સંભળાવાવાથી લડાઇનો અંત શો આવ્યો તે કિલા ઉપરના લોકો રહેજે સમજી ગયા. અને મુસલમાન સૈન્યને અંદર આવવાની વાટ જોવા લાગ્યા.

મુસલમાન સૈન્યના ધસારાથી હિંદુ સૈન્ય નગરમાં હડયું અને હિંદુ લોકોએ મહામુલીયતે નગરના દાર બંધ કર્યા આ ઉપરથી હુસેને માધવને લશ્કરને આરામ આપવા જણાવ્યું. માધવે હા પાડવાથી મુસલમાન લશ્કર આરામ લેવા ગયું.

સાંજરે વિજયસિંહે લશ્કરની હાજરી લઇ લશ્કર ગણી જોતાં તહેના સૈન્યમાંથી પોણો ભાગ ઓછો થયેલો માલુમ પડ્યો આ સમાચાર ઉતરી ગયેલે મ્હોડે ત્હેણે લશ્કરને જાહેર કર્યા. દરેક નિસ્તેજ વદન આ સાંભળી વધુ નિસ્તેજ બન્યું. વિજયસિંહે કહ્યું. ‘ભાઇઓ ! રજપુતો ! સરદારો ! અને મ્હારા દુઃખના ભાગીદારો ! આજે આપણે લડાઇનું પરિણામ જોયું. આપણે તુરકડાઓ સાથે ઘણીજ સારી રીતે ટક્કર લીધી તે બાબતનો શક નથી. પરંતુ યવનનોની સંખ્યા વધારે તેથી આપણે ફાતી શક્યા નહીં. હવે કેસરીઆ કરી તુટી પડ્યું તે મ્હને યોગ્ય લાગતું નથી. કારણ કે તેમ કર્યાથી પ્રાણ નાશ શીવાય બીજું કશું કરી શકવાના નથી.

“ મ્હાર બેલવું તે ધણીને કાયરના જેવું લાગશે તે ખરું છે. પણ હું કાયરતાથી બેલતો નથી. હું મરવાથી ડરતો નથી. મરવું તો સરજેલું છેજ પણ ગમે ત્યાં અને મુખાંધથી મરવું તહેમા હું ઠાકાપણ ગણતો નથી. જો આપણે કોલે કેસરીઆ કરી લડશું તો જગત્તો પાછળ આપણને મુરખજ કહેશે. જો આપણને બીજો ઉપાય ન હોય તો કેસરી-

આ કરી મરવાનો ઉપાય હું ધણોજ પ્રસન્ન કરું છું,

“ કેસરીઆં કરી મરવાથી એમ ના બાણશો કે મુસલમાનોને તુક-
શાન છે. એથી ઉલટુ તેઓને ફાયદો છે. આપણી પાસે અનાજ છે, ધન
છે અને શસ્ત્રો છે. તે સધળા જો આપણે મરશું તો તેઓના હાથમાં
જશે અને આપણાજ અનાજ, ધન અને શસ્ત્રોથી ગુજરાતના બીજા
આપણા સ્વદેશી બંધુઓને સતાવશે. આપણે જો દુર્ગને ત્યાં કરી ચાલ્યા
જઈએ, અને સાથે સધળુ લઈ જઈએ તો બલેને તુરકજ નગરમાં પેસતાં.
તે જ્યાં જશે ત્યાં તહેમને પાશેર દાણો પણ મળશે નહી. તેથી તેઓ નિ-
રાશ થઈ પાછા ચાલ્યા જશે. મહારે ખોવાતું ધણું છે. મહારે રાજ્ય હવે
તહેમના હાથમાં જશે પણ હું તહેમને તામે થઈશ નહી. હું રજપુતના
નામને એમ નહી લગાડું. પરંતુ વેર તો લઈશજ અને તે લેવાનો ઉપાય
દક્ષત એજ છે કે વિજયદુર્ગનો ત્યાગ કરી અરણ્યમાં જ્યાં આપણે સ-
ધળી વસ્તી મોકલી છે ત્યાં જવું અને ત્યાં નવું રાજ્ય સ્થાપી અથવા
બારવટુ કરી મુસલમાનોને હુંટવા, ઝુંટવા અને કનડવા; અને જેટલું
આપણી શક્તિમાં છે તેટલું કરવું. એમાંજ આપણું હિત છે. આપણા
દેશતું હિત છે અને આપણા ધર્મતું હિત છે. હું થોડીવાર અટકું છું
અને મહારા સહામા જોને બોલવું હોય તહેને બોલવા બોલાવું છું. હવે
સર્વ કાંઈને પોતાનો મત દર્શાવવાની છુટ છે.” થોડીવાર અટકી બોલ્યા
મહારો મત સર્વને માન્ય છે એમ લાગે છે માટે હવે વખત ગુમાવવાતું
કાંઈ કામ નથી માટે પરમેશ્વરતું નામ દઈ સધળી ધન, દોલત, માલ ખ-
જના લઈને રસ્તે પડો, અને મુસલમાન લોકોતું જેમ ખરાબ થાય તેમ
માંગો. હાલો મહારા બેયો. ”

સર્વ ઉઠ્યા. અને આડળડીઆં ખાતા સજ્જ થઈ જવા સારૂ તૈયાર
થઈ ઉભા.

વિજયસિંહ સર્વથી મોખરે ચાલ્યો અને નગરની ઉજ્જડ ભાગના
દરવાજે થઈ શહેર મુકી ચાલ્યા. મહાર નીકળી વિજયસિંહે દુર્ગ ભણી
જોયું અને નિશ્વાસ મુકી એકદમ ઘોડો દોડાવ્યો અને તે સાથે સધળા
ઘોડેસ્વારો દોડ્યા. પાયદળ પાછળ ધીરે ધીરે ચાલ્યું ગયું.

પ્રભાત થતાં મુસલમાનોને લડાઈ કરવાની હતી તેથી સધળા આનં-
દમાં હતા, આજનું પરિણામ તેઓને આનંદે ઉન્મત્ત બનાવતું હતું તેથી
રાત્રી આનંદમાં ગાળતા હતા. તહેમને હિંદુ લોકોતું લશ્કર ચાલી ગયું, તે
ખબર પડી નહી.

પહો ફાટતાં મુસલમાન લશ્કર સળ્લ થઇ ચાલ્યું. અને કિલ્લાના દરવાજા ભાગવા ચલ કરવા લાગ્યું થોડી મ્હેનતે કિલ્લાનો દરવાજો ભાંગ્યો. પણ તેઓએ હિંદુ લશ્કરને જોયું નહીં. સર્વે વિસ્મય પામ્યા. માધવ આશ્ચર્ય પામ્યો અને રખેને હિંદુ લોકો લુચ્ચાઈ રમતા હોય એમ હુસેનને લાગ્યું. સાવચેતીથી લશ્કર નગરમાં પેહુ અને ચોતરફ ફરી વળ્યું. અંતે ઉજ્જડ ભાગનો દરવાજો કુદાડો. જોઇ તથા ખીજી નીસાનીઓ જોઈ દરેકની ખાત્રી થઇ કે એ દરવાજામાંથી હિંદુ લોકો નગર છોડી ગયા. આ સાંભળી માધવ દીંગમૂઠ જાન્યો ત્હેણે સ્વપ્ને પણ આમ ધાર્યું ન હતું. રજપુતો પાછી પાની કરી આમ છોતરપીડી રમશે તેત્હેના સ્વપ્નામાં પણ ન હતું. જે થયું તે થયું ધારી તે તથા હુસેન રાજ્ય મહેલમાં પેહુ અને લશ્કરે પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. ઠેરઠેર આગ લગાડી અને લુટશાટ કરવા માંડી પણ નગરમાં કાંઈ પણ નહીં હોવાથી નીરાશ થઇખધા મહેલમાં આવ્યા. મહેલમાં પણ તેજ અવસ્થા આ જોઇ હુસેન ધણોજ અહીં-ડાયો અને આખા દુર્ગનો નાશ કરવા હુકમ આપ્યો. માધવે ધણાએ કાલાવાલા કર્યા તે નહીં માનતા સૈન્યને પોતાનો હુકમ અમલમાં લાવવા જણાવ્યું. સૈન્ય તૈયારજ હતું તેઓએ આગ અને ઝોળરોથી આખા નગરને જમીન દોસ્ત કરી નાંખ્યું અને ખીજે દીવસે પાટણ જવા નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૧૭

ચોગીરાજ.

વિજયસિંહે આ યુદ્ધ થવાના પહેલાં ત્હેનો અંત શો આવશે તે ધારી મુક્યો હતો. ત્હેના મનમાં ધણે ભાગે આ અંત આવશે એમ ખાત્રી હતી. 'મુસલમાન લોકોનો ફહાડો મ્હડતો હતો અને જ્યાં જ્યાં તેઓ યુદ્ધમાં અંપલાતા ત્યાં ત્યાં તેઓનોજ જય હતો. એ વાત ખરીજ હતી. તેથી જો તેઓ વિજયદુર્ગ ઉપર આવશે તો પણ તેમનોજ જય થનાર' એમ ત્હેના મનમાં હતું. ત્હેના મનમાં ગમે તેમ હોય તોપણ આ વખતનું ગુર્જર-સૈન્ય ધણીજ ખરાબ હાલતમાં હતું તે કહેવામાં કાંઈ અસત્ય કહેવાય નહીં. રાજ કરણ જોડેના યુદ્ધમાં પણ મુસલમાનોની યુદ્ધકળા

કોશધ્યેજ નય મેળવ્યો હતો અને ત્યાર પછીના દરેક બંડો પણ તેથીજ સમાયેલા હતા. ગુજ્જર રાજ્યોએ અને વાઘેલ વંશે પોતાની શ્રેષ્ઠતા પ્રતિપાદન કરવા સાર યુધ્ધો કરેલાં જેથી ગુજરાતના શુરવીરોનો ધણો ભાગ નાશ થયેલો હતો. જેઓ કેળવાયેલા અને કાબેજ હતા તેઓનો કાળ થયેલો હતો. વૃદ્ધ સૈનિકો કામના હતા નહીં.

ચોમેર સળગેલી મુસલમાન દાવાગિનથી તેઓ અણબળા નહીં છતાં પોતાનો દેશ તે અગ્નિનો ભોગ બને તેવું સ્વપ્ને પણ ધારતા હતા નહીં. જે કે રાજા કરણે ગાદીએ આવતાંજ આ સ્થિતિ દીઠી હતી અને મુસલમાનોને દેશમાં નહીં પેસવા દેવા સાર સાર કેળવાયલું લશ્કર તૈયાર કરેલું હતું. પરંતુ તે સધળું ધણાજ જુના રિવાજ પ્રમાણેનું હતું અને મુસલમાનોના લશ્કરની કેળવણી તાજી નવી રીતની અને શ્રેષ્ઠ હતી. હિંદુઓના શસ્ત્રોમાં તરવાર અને બાલો મુખ્ય હતા અને અસ્ત્રોમાં ફક્ત તીર હતા. તીરકામઠા તો મુખ્યત્વે બોલ લોકોજ વાપરતા હતા. મુસલમાન લોકોમાં મુખ્ય અસ્ત્ર બંદુક હતું. તે અગ્નિ અસ્ત્ર તેઓના પોતાના મૂળ મુલકમાંથી લાવેલા હતા. આ શસ્ત્ર પહેલા બધાને બહુજ અભયબ પમાડતું હતું અને હેના પ્રહારથી ઘણા સૈનિકો મૃત્યુને આધિન થતા. બંદુકો હાલની સુધરેલી બંદુકો જેવી નહીં હતી તેથી દરેક બંદુક ફોડતા વાર વધારે થતી હતી તેજ ફક્ત તીર મારનારાઓને શાયદાકારક હતું.

આ સધળું જોતાં વિજયસિંહે આવો સમય આવશે એમ ધાર્યુંજ હતું. તેથી હેણે વિજય દુર્ગની બાજુના મહારણ્યમાં થોડે દૂર ઝાડીમાં પુરાતની કોઇ રહેઠાણ બંડીએમાં રહેવાનો ઇરાદો કરેલો હતો. તે પ્રમાણે ત્યાં રાજ્યમહેલની સઘળી ગોઠવણો કરી હતી અને જે રજપુતો તથા બીજો યુદ્ધમાં આવેલા હતા. તેમના સ્ત્રી છોકરાઓને ત્યાં પહેમેથી મોકલેલા હતા. હવે જ્યારે તેઓ લડાઈમાં હાર્યા ત્યારે તેઓ એ વિજય દુર્ગ છોડ્યું અને આ બંડીએમાં રહેવા જવા નીકળ્યા.

રસ્તામાં ગામડાના જે લોકો રહેરમાં આવેલા હતા તે સઘળાને સહી સલામત બીજા રાજ્યમાં વસાવવા માટે બદોબસ્ત કરવાતું કામ એક સરદારને સોંપી તે સઘળા બંડીએ તરફ ચાલ્યા.

આ બંડીએની શુદ્ધ આપણે જોઇ છે. અને વિજયસિંહને વિજયદુર્ગના રાજા વિજયસિંહને છુટારાના સરદાર તરીકે આપણે જોએલો છે.

આ શુદ્ધમાં વિજયસિંહ તથા બીજા હિંદુઓએ પોતાનો નિવાસ

કર્ચો અને તેઓએ મુસલમાનોને કનડવાનો ધંધો આરંભ્યો. મુસલમાન લોકો પોતાનું રાજ્ય હવે ધીરે ધીરે વધારવા માંડતા હતા અને તે સારું લશ્કરની ટુકડીઓ ઠામ ઠામ મોકલતા હતા. આ લોકો તે અસાવધ ટુકડીઓ ઉપર તુડી પડતા. અને ઘણુંજ દુઃખ દેતા. મુસલમાન અમલદારો જતા તો તેઓને પણ લુંટતા અને મુસલમાની રાજ્યની રૈયતને હરેક પ્રકારે દુઃખ દેતા.

વિજયસિંહને આ ગુફામાં આવી રહ્યા પછી હૃદયમાં ગુજરાતની દશા સારૂ બહુજ લાગણી થતી હતી. તેના વિચાર આખો દિવસ તેનાજ થયા કરતા હતા. ગુફાના નિવાસ પછી આસરે ચાર માસ વીતી ગયા પછી એક દીવસે તે એકલો ફરતો હતો. તેના મનમાં વિચાર આવવા લાગ્યા:—

“ ખરેખર ! વિધાતા ત્હારી કૃતિ અજબજ છે. આજથી ચાર માસ ઉપર મહારા વિજયદુર્ગની સ્થિતિ—મહારી સ્થિતિ, મહારી સાથેના માણુ સોની સ્થિતિનો વિચાર કરું છું અને તે સાથે હાલની સ્થિતિને સરખાવું છું. તો મહારું મન ત્હારી કૃતિથી મોહજ પામે છે. આજથી જે વર્ષ ઉપર—મહે સ્વપ્નામાં ધાર્યું નહતું કે વિજયદુર્ગ—મહારા વિજયનો વિજયદુર્ગ—મુસલમાનોના હાથમાં જશે અને તેની સઘળી શોભા ગૌરવનો નાશ થશે. મહે ધાર્યું નહોતું કે ગુજરાતના રાજ્યનો આવો અચાનક અંત આવશે, અને તે પણ દુષ્ટ નિમક હરામીના હાથેજ.

માધવ ! માધવ ! ! તું ખરેખર કૃતમિ અને પાપી છે. ત્હારા પાપનો ખદ્દો જરૂર ઈશ્વર ત્હને આપશેજ. જેણે ખાળપણથી પાળ્યો, પોળ્યો અને મહોટો કર્યો—જેનું અન્ન ખાધું તેનો તું હરામ થયો. ધિક્કાર છે ત્હને ! મૂર્ખ ! ત્હારી આવડત ક્યાં ગઈ ? ત્હારો મુત્સદીપણા પર કેમ પાણી ફેરવ્યું ? માધવ ! આપણે છેલ્લા મંત્ર્યા તે વખતની ત્હારી વાતમાં જણાવો રાજ્ય તરફનો—રાજ તરફનો—અને અંતે મહારી જન્મભૂમિ તરફનો ભક્તિભાવ : તે શું ! ક્ષણભોજ નષ્ટ થયો ? શું ! સઘળા વિચાર એકદમજ ફેરવાયા. હું ત્હને મળ્યો ત્યારે મહારા મનમાં ત્હારા વિષેના સઘળા વિચાર કેવા હતા. હું જો ત્હને પુજ્ય માનતો, ત્હને ડાહ્યો, શુશીલ, કાર્યકુશળ અને મહાનુભવ માનતો તેજ હું આજ ત્હને ધિક્કારની દૃષ્ટિએ જોઉં છું. તેં ત્હારો ડકાપણ, શુશીલતા, કાર્યકુશળ અને અનુભવ ઉપર છીણી મુડી છે. ત્હને આ કુબુદ્ધિ ક્યાંથી મુડી ? વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ તે વાત ખરીજ છે અને ત્હને આ વિપરીત બુદ્ધિજ મુડી અને તું દિલ્લી ગયો.

“ત્યારે દિલ્હી જઈને શું કામ હતું ? જે રાજાને તહેજ રાજ્ય આપાવ્યું હતું તેને ગાદી ઉપરથી દૂર કરતા ત્હને કેટલી વાર લાગનાર હતી ? પણ ત્યારી યુદ્ધિજ બહેર મારી ગઈ અને ત્હને ખોટા સલાહકાર મળ્યા. તેથીજ-તેથીજ-ત્હને આહાવું સુઝ્યું.”

“યુજરાતનું હિંદુ રાજ્ય નાશ પામશે એવું મ્હેં ધાર્યુંજ નહોતું. મુસલમાનોએ પાટણ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યાં સુધી હું ધારતો નહતો. હું ધારતો હતો કે જે કદાચ રાજા કરણ હાર્યો તો બાદશાહ ખંડણી ઠરાવી રાજ્ય ત્હેનાજ કબજામાં રાખશે. હું કરણ રાજાને ઓળખતો નથી. અને નહોતોજ. પરંતુ ત્હેના શૌર્ય અને પરાક્રમની વાતો સાંભળી હતી. એ ખરું છે કે હું મહારા લશ્કર સહિત ગયો નહોતો તેવું કારણ અન્ય નહી પણ શરીરના દુરસ્તને લીધેજ. નહીં તો જો હું એકવાર ફક્ત એકવાર ગયો હોત તો—તો શું ? તો હું તો પ્રાણાન્ત પર્યંત લડત, મહારી ભુમી સાઈ પ્રાણુ આપત—

“પરંતુ જ્યારે વિજયદુર્ગ ઉપર લશ્કર આવ્યું ત્યારે કેશરીમાં કરવાની વિરુદ્ધ કેમ ? હા ત્હેમાં હું વિરુદ્ધ હતોજ. હિંદુઓના ખરા હીરા પાટણ આગળ ખોવાયા. મુલ્યવાન-પાણીદાર-સરદાર પડ્યા. હવે રહ્યા તે માત્ર ખીન અનુભવી અને વગર કિમતના-વગર કિમતના કેમ ? પણ અનુભવ વગરના તો ખરાજ પછી કેશરીયાંથી શું ફળ ? જગકિર્તિ ! તે કિર્તિ ક્યાં સુધી રહેનારી ? એક, બે, ત્રણ પહેડી સુધી રહેનારી પછી ? વીસરાવાનીની ! તેથી આપણી ભુમિને શો લાભ ? આજ વિચાર મહારા મનમાં ઘેળાતો અને તેથીજ મ્હેં ના પાડી જીવતો નર બદ્દા પામે એમ મ્હેં ધાર્યું. વળી આ રીતે અરણ્યવાસી યદ્ય મુસલમાનોને કનડવામાં ફાવીશું તો ઠીક છે; નહી તો ખીજે ઉપાય યશેઃ એમ મ્હારો ધરાદો ખરો. આ અરણ્યમાં હિંદુ સૈન્યનો જમાવ કરી અને મુસલમાન સામે ટક્કર લઈએ તો લઈ શકવાને કોઈ પણ પ્રકારનો વાંધો આવે એમ નથી. એ પણ એક વિચાર મહારા મનમાં હતો. પરંતુ આશું ? આ અવાજ ક્યાંથી આવે છે ?”

વિજયસિંહના મનમાં વિચાર તરંગો ચાલતા હતા તેમજ ત્હેવું શરીર પણ ચાલતુજ હતું તે પોતાની ગુરામાંથી ધણે દુર નીકળી આવ્યો હતો. રાત્રી ધણી વીતી ગઈ હતી. ત્હેણે અવાજ કાને આવ્યો તે તરફ ગયો અને જે ટેકરી ઉપર અને મંદિરમાં આપણે વસંતદેવને જોયો હતો. તે ટેકરી ઉપર તે આવી પહોંચ્યો તે ગાયન સાંભળવા અટક્યો.

અને ત્હેની સાથે ગાયન પણ અટક્યું. થોડીવારે તંબુસનેા ઝીણા સ્વર પુનઃ સંભળાયો અને ગાયન ચાલ્યું.

(પદ.)

હહાહા મહારા વાંકાં...થયા...રે હવે હુંતો ભક્તિ રસે રાચું,
છાડી ગયાં બહાલાં...રે ભક્તિથી ભિસ્તુક થઇ યાચું—હહાહા;
હવે નહી કોઇ મહારં...રે ત્હારે ચરણે...હું આવું,
ત્હારા ગુણને ગાધ...ને...રે (મહારા) મનને હું રીઝાવું—હહાહા;
પ્રિયા પુત્રીને પ્રભાવ મ્હા...રો સર્વે થકી હું ત્યજ્યો,
વિપત્તિમાં નહી...મિત્રો કો...ધ સંપત્તે સા...ય ધાયો...રે—હહાહા;
ગૃહણ વખતે તારકો હસે...છે ભસે...ચાંદલો ફુ...ળે,
જાણે નહી કે કોઇ સમે...રે તેઓની એ...દશા છે—હહાહા;
કરણ ચાંદલો અસ્ત થયો...છે ભલે અદેખા રા...ચેરે,
સ્થાયત્વ જરીએ મનમાં ન ધા...રે...ન જાણે ત્હારા પછી,
મ્હા...રો...રે...હહાહા;

દશા દેશની આવી થઇ...છે દેખીને...મન ત્રાસે,
માતૃભુમિના માટે...રે ફહો અંતર કોનું નહી દાઝે...રે—હહાહા;
મ્હારી ભક્તિનું ફલ સધ્યું...રે...મ્હારી ગુજરી...ને—મલજો,
સ્વતંત્રતા ફલ આપો...રે મ્હારા ઇશ્વર હું પિનવું--હહાહા;

છેલ્લું પદ ધણાજ લંબાણથી ગવાયું અને તંબુસનેા બંધ થયો. અને ગાનાર ગાનમાં લિન્ન થયું હોય એમ લાગ્યું. વિજયસિંહ દ્વાર આગળ ગયો તો દ્વાર બંધ દીઠું. તેથી બારણું ઠોક્યું ત્હેને જવાબ મળ્યો “ કોણ છે. ”

“ કોઇ નહી. મુસાફર. ”

“ અત્યારે ક્યાંથી ? ”

“ બારણું ઉઘાડો. ”

“ નહી ઉઘડો. ”

“ કેમ ”

“ ત્હમે કોણ છો ? ”

“ મુસાફર. ”

“ ક્યાંથી આવ્યા. ”

“ ચાકલો છું ”

“ પણ ક્યાંથી આવે છે ? ”

“ ઘેરથી. ”

“ ઘેરથી આવે છે । કોના ? ”

“ મહારા ”

“ તો સીદા સીદા ચાલ્યા જાઓ દક્ષીણ બાજુએ. ત્યાં તમને સારા મિષ્ટાન્ન મળશે. અહીં ગરીબ મુમાફરને અત્યારે કશું મળવાનું નથી. ” અંદરથી બોલનારે હસીને કહ્યું.

“ શેના મિષ્ટાન્ન ? ”

“ દુધપાક પુરી ત્હમારા વાંસામાં. જાઓ ત્યાં તમારા કાકાઓ ખાસી મઝેની દક્ષણ લઇને ઉભા છે. ”

“ અરે હું રજપુત છું. સાંજ થઇ જવાથી થાકેલો છું માટે ઉઘાડો તો ઠીક. ”

“ પણ— ”

“ પણ શું ? ”

“ જરા દૂર જાઓ. ”

“ હ્યો દુર ગયો ઉઘાડો. ”

બારણું ઉઘડ્યું તો, અંદર આપણે જોયેલા યોગીરાજનાં દર્શન થયાં. યોગીને તરતજ વિજયસિંહે પ્રણામ કર્યા અને કહ્યું “ મહારાજ આજની રાત અહીં સુવા દો તો ઠીક પ્હાર ટહાડ પડે છે અને હું થાકેલો છું. ”

“ પરંતુ ત્હમે ક્યાંથી આવ્યા તે કહો ત્હમે કોણ છો તે જણ્યા વગર હું કેમ હા કહું, ”

“ ત્હમે હવે હા કે ના કહો તો પણ હું અંદર આવ્યા વગર રહેનાર નથી અને અહીંથી જનાર નથી. ”

“ કેમ ? ”

“ મરજી. ”

“ નહીં જમ એમ ”

“ હા. ”

“ ત્હમે રજપુત છો ? ”

“ હા. ”

“ હું પણ રજપુત છું ” યોગીરાજે હસીને જવાબ દીધો.

“ ત્હમાં શું ? હું હવે જનાર નથી. ”

“ હું મારીને કહાડીશ. મહેને નથી લાગતું કે ત્હમે રજપુત છો. ”

કાંઈ મુસલમાન તો નથીને. જોજો અમલાવતો. ”

“ મુસલમાન ક્યાંથી ! હું હું રજપુત છું. ”

“ રજપુત આવા અવિનીત હોતા નથી. ”

“ પરંતુ હું છું-હું નહોતો ને હવે છું. ”

“ એમ કેમ. ”

“ હવે હું હુટારો છું. ”

“ આ પાસેના જંગલનો કે ! વિજયસિંહના સાથનો હંધશ, ”

“ ના હું વિજયસિંહજ છું. ”

“ તો ત્હમે આવા કેમ ? ઠાકર વિજયસિંહ આવા અવિનીત હોય એમ હું ધારતો નહોતો. ”

“ પરંતુ મહારાજ મ્હાર મન ઠેકાણે નથી. મ્હને લુપ્ત લાગી છે. માટે જરા આવા દો પછી વાત કરશું. ”

“ એમ ! તો શું ખાશો ? ”

“ અલારે ગમે તે હશે તે ચાલશે, લુપ્ત ન જીએ ત્હાડો ભાત. ”

યોગીરાજે ત્હને અંદર લીધો અને જમણી તરફની એક અડાળીમાં લઇ ગયા અને ત્યાં બેસાડ્યો. યોગીરાજે સ્થાને પડેલો એક પટારો ઉઘાડ્યો અને અંદરથી થોડા વનફળ અને શેકેલા ચણા કાઢી વિજયસિંહને આપ્યા ધણી આનંદથી વિજયસિંહે તે ખોરાક ખાધો અને પછી ખ્હાર નીકળી પાસેના ઝરણુમાંથી તાણુ, નિર્મલ પાણી પીધું આ પ્રમાણે તૃપ્ત થયા પછી નિરાંતે બેઠો અને તે તે અડાલી નિહાલવા લાગ્યો.

તે અડાલી લંબચોરસ હતી. ત્હની ત્રણ તરફ ભીંતો હતી અને એક બાજુ, જે સ્થાનેના મહાદેવ તરફ પડતી હતી તે ઉઘાડી હતી. આ બાજુએથી અંદર પેસતાં જમણા હાથે એક ન્હાની ઝોરડી હતી. તે ઝોરડીમાં કાંઈ સરસામાન હોય એમ લાગતું હતું. તે ઝોરડીની સ્થામી બાજુએ એક મ્હોટો લાકડાનો પટારો પડેલો હતો. તે પટારાની પાસે જે ત્રણ કોઠીઓ પડેલી હતી. તે અડાલીની વચ્ચે થોડી કામલીઓ પાયરેલી હતી અને કામલીની પાસે થોડા જુદા જુદા પ્રકારના વાજાંત્રો પડેલા હતા.

આ વાજાંત્રો તરફ થોડીવાર જોઇ તે ઉભો થઇ તે વાજાંત્રો પાસે ગયો અને દરેક હાથમાં લઇ તપાસવા લાગ્યો. યોગીરાજે આ જોઇ કહ્યું વિજયસિંહ, એ વાજાંત્રોની ત્હમે તાલીમ તો લીધી હશે ? ”

“ હા. મહારાજ ”

“ તો કાંઈ ગાઓ તો ”

“ જીવી ઇચ્છા ”

વિનયસિંહે શરૂ કર્યું : —

પરદેશી પરધર્મિ રાજ્યે ગુંજરાતે વાસો કરિયો;
સ્વતંત્રતાનો નાશ થતાં, ઝટ રજપુતે મેલો હડીઓ;
રજપુતોનો નાશ કરીને મુસલમાન આવી પેઠા !
દેશ લક્ષ્મિનો નાશ થયો છે ! હાલ ગુર્જરી શા ત્હારા ? !
કુમારપાળની જ્યાં કિર્તિઓ એક અવાજે વખણાતી,
સિદ્ધરાજની કાર્ય ભૂમિની આ પાટણુ તે હતી નગરી;
મૂળરાજની મહાન મહત્તા, બીમદેવની જે ખ્યાતિ;
જે નગરી વનરાજે સ્થાપિ તે પાટણુની થઈ પડતી.
જ્યાં જ્યાં મંદિરો હું જોતો ત્યાં મસ્જિદો થઈ આજે,
શંખનાદની થતી મર્જના મુદલાં ત્યાં પોકારે છે !
સુખ રહેલમાં રહેતા લોકો પુત્ર અને પુત્રીઓ સાથ,
જીવન ગુજરે તેઓ ઉપર; રૈયતની લુટાયે લાજ !
અદલ ન્યાયનું રાજ્ય હતું જ્યાં આજે પક્ષાપક્ષી,
રાજની મરજી કાયદો વાત કહેવી ત્યાં શી બીજી ?
મરજી મુજબ ધર્મ પાળતા કોઈ નહીં આડે આવ્યું,
તે દિવસને બદલે આજે કુરાન સાટ છે તલવાર !
ખુન્નસ કાં શરીરે ના વ્યાપે નિરખી સઘળું આ, આંખે ?
સ્વતંત્રતા કારણુ છે મ્હોડું ઉત્તર જીવન ને કાળે,
વિચાર અને વિવાદ મુકીને હિમ્મતથી જ્યો હથીઆરો,
રણક્ષેત્રમાં ઝટ દોડીને “ જય ગુર્જરી ” પોકારો.

—:૦:—

આ પદ શરૂ થયું ત્યારથી અંત સુધી ચોગીરાજ એક ટસે અને એક ચિત્તથી સાંભળતા હતા. પછું દરેકે દરેક વાક્ય તહેમને અસર કરતું હતું એમ તહેમની મુખાકૃતિ કહી આપતી હતી. છેલ્લી કડી ગવાતાં ઝનુનમાં આવી તે ઉભા થયા અને હાથમાં શસ્ત્ર લઈ રણક્ષેત્રે ધાવાને તયાર થયા હોય એમ વર્તન કર્યું. વિનયસિંહ પણ પોતાના ગીતના અંતર્ભાવને અધિન થઈ સૌપરિવેશમાં તણાણો અને છેલ્લી કડી ગવાઈ રહેતા હોયતું વાજીત્ર ધીરે લઈને સરકી પડ્યું ચોગીરાજની આંખ વિનયસિંહની

આંખ સાથે તારા મૈત્રક કરી સ્થાઈ રહી હતી. આ બાવ હેમનામાં થોડા સમય પ્રબલતાને પામ્યો અને મનુષ્યની બીજી બાવનાઓ ને રીતે ઝનુની બની અસ્ત પામતા દીપની પેડે શિથિલતા પકડે છે તે રીતે બન્ને આવે-શ એકદમ સ્ફુર્ચા અને એકદમ શાંત પામ્યા. આવેશો શાંત પડતાં બન્ને-ના ચક્ષુઓએ બાવનાની ટોચે પહોંચતાં ને અશ્રુ ગિંદુઓ ઝરે છે તે ઝ-રાવ્યા અને તેમ થતાં તારા મૈત્રક બ્રષ્ટ થયું.

યોગીરાજ એકદમ ખેસી ગયા અને બોલ્યા ‘ ભાઈ વિજયસિંહ ! ગુર્જરી ભુમિની દશા મહેં પ્રત્યક્ષ નજરે બાળી છે અને તેવીજ દયા આ-ને તહમે આબેહુબ મજ આગળ કહી બતાવી તેથી મહારામાં ‘ માંડે કે મંડે ’ એવી રીતની લાગણી પ્રદીપ્ત થઇ. પરંતુ આપણે હિનભાગ્ય ખરાજ કે આપણી પાસે નથી માણસો કે નથી હથીઆરો, છે તો ખરા પણ તે તદ્દન નકામા જેવાજ સુધરેલી દબના શસ્ત્રો અને અસ્ત્રો શીવાય આપણે શું કરી શકવાના ? ’

‘ વિજયસિંહ ! એ ખરું છે ? પરંતુ તેવા શસ્ત્રો મેળવવા સાફ આપણે યત્ન કરવો જોઇએ જ ને ? ’

‘ હા. યત્નની જરૂર છે. પ્રયત્ન કરે પરમાત્માની પ્રેમ દૃષ્ટિ છે. યત્ન કર્યાથી સધળું શ્વેતમંદ ઉતરે છે. ભાઈ વિજયસિંહ ! શુરવીર રણધીર ! આ બાવ, તે અત્યારે તારા ગીતમાં સમાયેલો છે તે ભાવથી જો દરેક ગુર્જર પુત્ર પોતાની ભૂમિને સ્વતંત્રતા અપાવવાને ઇચ્છે તો જરૂર ગુર્જરી દેવી પરતંત્રતાથી મુક્ત થાયજ. ભાઈ વિજયસિંહ ! મહેને પાછલા દિવસો અત્યારે સાંભરી આવે છે અને તે દીવસ સાથે ગુજરાતની આજની સ્થિ-તિ સરખાવતાં મહારા મનમાં ને બાવ થાય છે તે હું કહી શકતો નથી. સ્વતંત્રતાને સાફ આપણા પૂર્વજોએ ને કર્યું છે તે જોતાં આપણે હેમના પ્રમાણમાં કાંઈ પણ કર્યું નથી એમ કહી શકીએ. ગુજરાતના રજપુત રાજ્યના નાશ વખતે રજપુતોએ તથા ગુર્જર પુત્રોએ બતાવેલી બહાદુરી બેશક વખાણવા જેવી હતી પરંતુ આપણે આપણીજ ભુલના ભોગ થઇ પડ્યા. અંદર અંદરના કલહને કુસંપેજ આપણી માતૃ ભૂમિનું સત્યા નાશ વાળ્યું—”

“ મહારાજ ! મહારા અનુભવ પ્રમાણે મહેને તો એમજ લાગે છે કે સંસારમાં કંઠાસ અને કજીઓ એ ચીજ દરેક સ્થલે હોય છે. અને હેતુ કારણ મનુષ્ય જાતની ઉત્પત્તિ સાથે ઇર્ષ્યાની ઉત્પત્તિ છે એમ હું માનું છું. ”

“ નહીજ. વિજયસિંહ ! નહીજ. આપણે જો નહાના બાળકના અં-
તઃકરણની પૂર્ણ પરીક્ષા કરીશું તો તરતજ માલુમ પડશે કે ત્હેનામાં વા-
ત્સલ્યતા અને બાલકીય શુદ્ધતા છે. તે વાત્સલ્યતા અને શુદ્ધતાનું છેદન
સમય જતાં કુસંગતિને લીધેજ થાય છે તે છેદન ના થાય તે સાર જો
યાતન કરાય તો જગતના દરેક મનુષ્યમાં વાત્સલ્ય અને બાલકીય શુદ્ધતા
ઉચ્ચ પ્રકારે રહે અને તેમ રહેતા આખી અવનિમાં આનંદ આનંદ
બ્યાપિ રહે ”

“ બન્ય યોગીરાજ ! આપે ખરેખર ! ખુબ અનુભવ મેળવ્યો લાગે
છે. આપના શબ્દો અક્ષરશઃ ! સત્યજ છે. ”

“ ભાઈ ! મનુષ્ય પરીક્ષા કરવી તે દરેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે અને
તે પરીક્ષા કરવાથીજ સંસારનો અનુભવ મળે છે મનુષ્ય પરીક્ષા કરતાં
ઘણા વિધન આવે છે અને તે વિધનો જો આપણે વટાવી શકતા નથી તો
નાસીપાસ થવું નહી જોઈએ મનુષ્ય પરીક્ષા કરતાં મ્હોટામ્હોટા નહાનામ્હોનો
સંવાદ કોઈ દી વચ્ચે લાવવો જોઈએ નહી મ્હોટા સાથે મ્હોટા થવું અને
બાલક સાથે બાલક થવું આથીજ સર્વાંશે મનુષ્ય પરીક્ષા થઈ શકશે ”

“ વિજયસિંહે ફરીથી પોતાનું વાજીત્ર લીધું અને યોગીરાજને કહ્યું
મ્હારાજ આપ મનુષ્ય જીવનના અભ્યાસી છો તેથી કાંઈ તે વિશે અનુભવ
મળે એવી એકાદ ચીજ સંભળાવો. ”

“ જેવી ઇચ્છા ” યોગીરાજે સતારના સુરથી સર કહ્યું !

(પદ.)

ભણે ઘણા જનો...રે...આ જગતની માયા ખો...ટી
જમણાથી જગત બધું સા...ચું
માનવ ક્યાં ભમે ભૂલમાં...રે...નથી કાંઈ ખો...ટું
એ બધું સાચું છે...સા...ચું
છે જીંદગી ઝેરરે માનવીએ બધી ઉ...પાધી મને એ...
ઉપાધી મને એ ઉપાધી
અમૃતની કુપિય આ ભરે...લી મિષ્ટ સ્વાદિ...તને
મિષ્ટ સ્વાદ છે તે મ્હારો
જંગ છે જીવનરે પડ્યારિની સાથે લડવું લડ્યા પછી
હારીને પડવાનું
સખલા પડરિ ત્હારા...રે મનથી કલ્પિત ને મનના
બધા ભ્રમે

જીંદગી છે વૃધારે, કર્મના કેદી બધા લોકો નસીબમાં
 લખાયેલુંજ થાશે
 નકદિ ધારવું જીવન વૃથા પણ કર્મ તણી કસોટીજ મહોટી
 નસિબ જેવું કાંઈ નથી લાં...

વાવો તહેવું લણુશો...રે તહમારા કર્મો તણા ફલ મીઠાં:--

વિજયસિંહ બોલી ઉઠ્યો. 'ધન્ય યોગીરાજ ! ધન્ય આપે ! મનુ-
 જ્યને વર્તન કરવા યોગ્ય શ્રેષ્ઠ માર્ગ--' તહમાર કર્મ કરો અને તહેના ફળ
 તહમને મલશે '--તે માર્ગ ધણીજ સારી રીતે બતાવ્યો "

" ભાઈ વિજયસિંહ ! ' જગતમાં માયા છે-બ્રમણ છે ' ' જી-
 દંગી ઝેર જેવી છે ' ' તે સઘલી મિથ્યા ઉપાધી છે ' ' વલી પડરીપુ
 સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે તહેમાં આપણે શાવવાના નથી, ' ' જીંદગી વૃથા
 છે, ' ' આપણે કર્મના કેદી છીએ, ' અહાવી રીતના વિચિત્ર વિચારો
 આપણામાં બાલપણના સમયે અસપાસના જનો ઠસાવે છે. આહાને લીધે
 આપણે તદ્દન નસીબ ઉપરજ સઘળું મુકીએ છીએ અને આ આનંદમંય
 જગત્તે અસાર સંસાર સમજીએ છીએ. ભાઈ ! સંસારમાં સાર કેમ
 નથી ! સુખ ક્યાં નથી ! આ જીવન તે અમૃતની કુપ્પિ છે. ખરા હૃદયથી
 જીવન ગાલરાની ઇચ્છા હશે તો જીંદગી ખરેખરી સ્વાદિષ્ટ લાગશે. તત્ત્વવે-
 ત્તાઓ ' આપણે પડરિપુ સાથે લહડવાનું છે ' એમ કહે છે પરંતુ ભાઈ !
 કામ, ક્રોધ, મોહ, મત્સર, લોભ, અહંકાર, એ સઘળું નવરા ખેઠેલાં તત્ત્વ
 વેતાઓથી મનના ભાગ પડાયલા છે; અને તેજ ખરેખરા જામ છે એમ
 ધારવાથીજ આપણું શ્રેયઃ થવાનું. આપણે બધું કરી શકીએ છીએ: નસી-
 બ જેવી ચીજ છેજ નહી. આપણા કર્મની કસોટી અંહી થવાની છે
 તેથી આપણે કાંચનરૂપ જીવન ગાળવા યત્ન કરી, સંસારને આપણી કસો-
 ટી જેવાદેવી અને આપણે નિઃસ્પૃહ બની, નવરા તત્ત્વવેતાઓના ભાગ
 વિભાગ તરફ દૃષ્ટિ નહી નાખી સંસાર સલ છે, સંસાર સાર છે, સંસાર
 તેજ સુખ છે, આનંદ છે એમ માની આપણું કર્તવ્ય કરી જગત્ જનોને
 શુદ્ધ જીવન દર્શાવવું તે આપણો ધર્મ છે "

" ધન્ય મહારાજ ' આપે આ શિક્ષા સરસ આપી આપના
 આ અનુભવ સિદ્ધાંતોથી આપના પૂર્વાશ્રમનો ઇતિહાસ જાણવા ઇચ્છા
 થાય છે. "

" વિજયસિંહ ! કૃપા કરી તે પુછશો મા ! સમય આવે આપણે
 સારો સંબંધ હશે તો બધી ખબર પડશે. જ્યાં સુધી હું પોતે કાણ હતો,

કેવો હતો, અને હું કોણ છું તે કહેવાની મહારી ધમ્મા નથી ત્યાં સુધી કોઈએ પણ મને પુછવું નહીં એમ મહારી ધમ્મા છે. ”

“ હશે. મહારાજ આપ ખીજ કોઈ ચીજ સંભળાવો ”

“ જો આકાંક્ષા હોય તો સાંભળો હું જે ચીજ ગાઉં છું તે એક સમૃદ્ધિવાન જન જે અરણ્યવાસી થઈ વૈરાગ્યવસ્થા ભોગવવાં ત્યાગી બનેલો હતો તેના વિષે છે. ”

“ ઠીક મહારાજ સંભળાવો. ”

“તે મનુષ્ય પોતાની ગત મહત્તાને કહે છે:—

(પદ.)

ક્ષણ બંધુર છે તું મ્હોટાઈ ન ગયું મ્હારું કંઈ ખોવાયો,
જંગલ મ્હારે શું ખોટું છે ? સરખા વનને મ્હેલ હુંથી—ટેક.

વસતો પ્હેલા કૃત્રિમ મ્હેલે, કુદરતી મ્હેલે હાલ વસું.

કૃત્રિમ મ્હેલે હતી ધન્યા બહુ સ્થાન હતું તે કળ્યાનું—ક્ષણ.

પોલો ભપકો ત્યાં રે'તો બહુ, માન હતું સધળું પોણું.

મ્હોડે ખોલે સધળા હાજ સત્તા જ્યારે મુજ સખલી—ક્ષણ.

ધન્યા નહીં દેખુ હું અહીંયા, વાસ નહીં કળ્યાનો છે,

ચૈભવ કાંઈ દીસે નહીં છાં તો પોણું શું જોવાનું છે ?—ક્ષણ.

હાજ બદલે કડવું, હિતકર કહેતા શું ડરવાનું છે ?

છત્ર ખરૂં મ્હારૂં આકાંક્ષે નિત્ય અને વળી વ્યાપ્તજ જે—ક્ષણ.

છત્ર હતું ત્યાં કપડનું જે ટુંક મુદતમાં ફાટી જતું.

કૃત્રિમ મ્હેલે હતું સુખ સધળું ખીજરૂપે અહીં દેખુ છું.—ક્ષણ.

કાયા ત્યજીને દેદે ખીજ, આત્મ વસતો ખીજ રૂપમાં,

તેની રીતે મ્હારા સુખો રૂપો ધરતા તદ્દન નવા, ક્ષણ.

વિનયસિંહ:—“ વાહ ! યોગીરાજ અરણ્ય અને મ્હેલને આખેહુબ રીતે આપ સરખાવો છો. ”

યોગીરાજ:—ભાઈ ! સંતોષ હોય છે તો સર્વદા સમજે ઠેકાણું સુખજ હોય છે. દરેક સ્થાન એકજ સરખા આનંદમય ભાસે છે. કૃત્રિમ મ્હેલ કરતાં આ મ્હેલમાં આત્માનું શ્રેય ! કરવા સારૂં ધણી સગવડ મળી શકે એમ છે. આપણા આત્માને પરમાત્મા સંગે જોડવો તે આપણા આત્માની મહત્તા કાંક્ષા હોય છે. માટે સંસારમાં આત્માને આત્મા સંગે જોડતા શીખી પરમાત્મા સંગે સિન્ન થવા યત્ન કરવો જોઈએ. ”

વિનયસિંહ:—મહારાજ ! આત્માને આત્મા સાથે જોડવાને સંસારમાં

રહીને શી રીતે બની શકે?

યોગીરાજ--ભાઈ મિત્રતા તે સર્વ જગત્તા મનુષ્યને આત્મા આત્મા સાથે કેમ જોડવો તે સિખવાડે છે શુદ્ધ સુહૃદ્યતા તેજ ખરી મિત્રતા છે. સાંભળ:-

(પદ)

સંસારના ખોટા વિદ્યાસે મધુરતા તું શું જુએ ?
 ખુદીથી ચ્હાઈ વિષ પ્યાસો અમૃતને તું ક્યાં ખુએ ?
 પકવાનના ફલ ભોગવે તું જ્યાં સુધી જીભપર રહે,
 ટકતું નથી તે સર્વદા પણ મિષ્ટ તું લેને કહે !
 વિલાસને વૈભવ બધા દોષ દિન જ્યારે લામશે
 ચ્હાએલ જે પહેલા હતા લેને પછી ધીક્કારશે;
 ક્ષણ ભંચુર જે સધલુ દીસે તો દુનીઆમાં શું નથી
 વસતિજ એહેવી ચીજ કાંઈ જે રહે સ્થાય થઈ ?
 ના ! ના ! નહિ એહેતું કશું સ્થાયિજ ચિજ છે મિત્રતા
 જેથી જગત્માં સમપાછું ને દૂર થાતિ બિન્નતા.
 મિત્રાઈમાં વાસો કરે ઉન્નત હૃદયના વાસિનો
 આનંદનો કલ્પોલને સુહૃદ્ય કેરી ઉચ્ચતા;
 ભંડાર લેતો ટુંક છે તેથીજ લેની શ્રેષ્ઠતા
 ગણવી નહી પણ ભાગ્યહિન છે જન ધણા
 જેનેજ તે ચ્હાતિ નથી અધિકાર લેતો નહિ ગણી.
 મુશ્કેલી લેતી પ્રાપ્તિમાં તેથીજ લેની શ્રેષ્ઠતા,
 સૃષ્ટિમાં છે અચલતા મિત્રાઈ કેરા પાઠમાં;
 તે પાઠના સંગાથથી માનવ તણી છે ઐક્યતા;
 ઐક્યતી વૃદ્ધિ થતા આત્મા બધા જોડાય છે,
 આત્મા તણુ મેલન થતાં પરમાત્મને પહોંચાય છે.
 નિર્વાણની પ્રાપ્તિ'જ મહોટી જન જીવની વાંછના,
 તે વાંછનાની પૂર્ણતાતું મૂળ છે આ મિત્રતા;—સંસાર.

વિજયસિંહે આ પદ પુર થતાં યોગીરાજને અભિનંદન આપતાં જ-
 ણાબુ' કે યોગીરાજે ઘણોજ સારો અભ્યાસ—મનુષ્ય જીવન તથા માનવ
 પરીક્ષાનો કરેલો છે. લેના જવાબમાં યોગીરાજે કહ્યું:—“ તે અભ્યાસ
 મહેં મહારાથી બનતો કર્યો છે અને તે અભ્યાસ મહારા પછીના
 મનુષ્યો કરે એવી મહારી ઈચ્છા છે. વિજયસિંહ હવે રાત્રિ ઘણી મધ

છે માટે આરામ લેવાનો વિચાર થાય તો આરામ લેા. ' :

વિજયસિંહને જો કે હજી પણ વધારે સાંભળવાની ઇચ્છા હતી પરંતુ યોગીરાજનીજ ઇચ્છા આરામ લેવાની દેખી તે બાબત હા પાડી, બન્ને જણ કામલીઓ ઉપર પોઢયા અને ઘસઘસાટ ઉઠ્યા.

પ્રભાતમાં વિજયસિંહ જાગ્યો તે વખતે યોગીરાજ જાગેલા હતા અને પોતાના નિદ્રા કર્મ કરતા હતા. આ કાર્મોની પૂર્ણતા થયા બાદ વિજયસિંહે યોગીરાજ પાસેથી રજા લીધી અને પોતાના આશ્રમે ગયો.

આ દીવસ પછી બન્નેના વચ્ચેનો પરિચય વધ્યો અને અંતે તે એટલે સુધી વધ્યો કે વિજયસિંહ યોગીરાજના મંદિરેજ પોતાનો ઘણો વખત ગાળતો.

પ્રકરણ ૧૮.

અલકામાં.

વિયોગીને વિપરીત વસંત રતુના દીવસનું બહાણું વાયું છે ગંભીર ભોગાવતી નદીએ અત્યારે ખરેખરી ગંભીરાર્ધ પકડી છે. મંદમંદ વાયુની શીતળ લહરીઓ સરીતાને કિનારે રહેતા અથવા કિનારા ઉપરના લોકોને આનંદ આપે છે. સૂર્યોદય થતાં-આ જુમીમાં અંધકારનો નાશ થતાં સ્થળ રમણીય લાગે છે, સ્થાને પર્વતની હારો મેઘમાલાની માફક કિંવા વનના હાથીઓના યુથની માફક શ્યામ રંગી બની જાય તે મુલકને શ્યામ સાડી ઓગાડતો હોય તેમ ભાસે છે.

સૂર્યોદય થતાં આપણા પ્રકરણને સ્થળે પક્ષીઓનો કિલકિલાટ બહુ નથી. નદીના કિનારે ઝાડો નહીં હોવાથી--જો કે ભોગાવતી નદી ઘણા બાગે ફલદ્રુપ પ્રદેશમાં વહે છે પરંતુ આ સ્થળે વૃક્ષ ઘટાઓ નથી એમજ નહીં કિંતુ કિંચિત કિંચિત તરૂઓનો પણ અભાવ છે.

અત્યારે આ સ્થળે એક મનુષ્ય ઉભેલો છે. ત્હેની મુખાકૃતી જોતાં ત્હેની ઉંમર આશરે ૫૫ વર્ષની લાગે છે. ત્હેનો ચહેરો ગંભીર છે અને વિચાર ગ્રસ્ત હોય તેમ લાગે છે. થોડીવાર સુધી તે ઉભો રહ્યો. થોડીવાર સુધી ત્હેણે આમથી તેમ ફેરા માર્યાં. અને અંતે થાકીને આસપાસ જોઈને, એક શીલા ઉપર પોતાનું આસન લીધું અને બેસ્યો !—

“ યા બાદશાહ ! પરવરદીગાર ! મહારી ક્યાં ભુલ થઇ કે મહેં એ કાફરને વેચાતો. લઇ બાદશાહની હજુરમાં મોકલ્યો. કમબખ્ત ! ખોજો ! જેનું કામ શું ? જનાનાની લેનાતા તે જનાનાની લેનાત કરતાં જેનો કુચો નીકળતો હતો. જેને નફ્ટ લુંડીઓની ખુશામત કરવી પડતી હતી જેને અડધા દીવસ ભુખ્યા રહેતું પડતું હતું, તે આજ મહારાજનો કરતો કારવતો થઇ પડ્યો. એ પણ આશ્ચર્યજન ! જે નફ્ટ લુંડાને ખંખાત હુંટતી વખતે રોકડા એક હજાર દીનાર આપીને ખરીદ કરેલો તે હજાર દીનારી આજ હિંદુસ્તાનના શાહને હથેલીમાં નચવે છે તે ઓછી હીકમત !

“ કુદરત ! કુદરત ! ! તું કરે તે કાંઈ નહીં કરી શકે ! યા તો કિસમત ! તહારીજ ખુશી ઓર છે ! તું રાજનો રંક અને રંકનો રાય એક ક્ષણમાં બનાવે છે. લેનો દાખલો આજ મોજુદ થયો. અલદખાં ! તારીજ ભુલ લેને નડે છે. હરામખદો નફ્ટ ! હજાર દીનારો ! પોતાની ખુશમતીથી પાદશાનો માનીતો બન્યો. જમણો હાથ અને મુછનો વાળ બન્યો. અને અલદખાં, જેણે હજારો ઉપર હુકમ કર્યા, લાખોનું લસ્કર દોર્યું, કરોડોનાં કામ કર્યા તે અલદખાં, આજે નિર્ધન અવસ્થામાં-અથવા કંગાલ અવસ્થામાં પોતાના દેહની સલામતીનો શક ધરી, આખર બચાવવા અમીરી મુકી ફકીરી હાલમાં બચ્યા કરે છે ! બ્યારથી તે લુંડો બાદશાહની ખીજમતમાં રહી દેવગઢ મહાધ કરવાની અનુમતી લઇ ગયો અને 'રાજા હરણની બેઠીને લાવી બાદશાહ પાસે રજુ કરી ખીજરખાં સાથે નિકાહ પઢાવ્યા ત્યારથી લેના માન વધ્યા, બેગમ સાહેબનો માનીતો થયો અને બાદશાહનો જીગર બન્યો, અને શાહખદાનો તથા ખુશામતીયાઓનો ચસ્મે-નૂર થઇ પડ્યો. શાહખદો તેના ઉપર આફરીન થઇ ગયો.

“ ખીજરખાં ! શાહખદા ! ! તું છેતરાયો. અલદખાંની માફક તું પણ તે કુતરાના કપડે ઝપટાયો. તું જાણતો હતો કે તે તહારો દીલોઝન દોસ્ત છે. પરંતુ કાફર કાફુર-જેને શાહે નાયબ મલેકકાફુર નામ આપી મલેકોને લજવ્યા તે કપટ કુશળ, નીમક હરામી, કાફર કાફુર તેવો કેમ બને ? તેજ ભુલુ હરામી, નાપક ચડાળ આજ લેને નશીયત કરાવવા તૈયાર થયો. શાહખદા ! લેને તો વાંકમાં લીધો લેમાં વખતે લેનું કાંઈ વળશે નહીં પરંતુ આ ગરીબ અલદખાંને, ઘરડી ઉમરે ફસાવનાર નાપાક દોઝખમાં જરૂર જશે. અરે ! લેનું જે થવાનું હોય તે થાય પરંતુ લેમાં અલદખાંનો શો વાંક ! કે લેને આવું અણપટલું સહન કરવું પડે ? શું

અલદખાં એ બાદશાહને ગુજરાતનું રાજ્ય આપ્યું તેથી તહેનો ગુન્હો કર્યો, શું જહેણે નાયબ મલેક કાપુરને વેચાતો લીધો તહેમાં વાંક ગણાયો ? શું કરણની ગાદી અપાવી તહેમાં કસુર કરી ? શું પેલી હુરમ, તે લુણ્હરામી છુટી—કરણની રાણી—ને મોકલી તહેમાં મહારી મૂર્ખાઈ ગણાઈ ? કે શું ? તહેનો કરો ખુલાસો થતો નથી. જે ગુજરાતનું સાર કરવાની ઇચ્છા, ગુજરાતીઓને હક આપવાની ઇચ્છા, અને હિંદુ મુસલમાન ને એક ન્યાયથી જેવા તહેમાં કાંઈ ગુન્હો હોય તો તહેનો હું ગુન્હેગાર ખરોજ. જે દંદ મનથી અને એક નિષ્ઠાથી કરેલી રાજ્ય શેવામાં રાજ્ય દ્રોહ હોય, તો હું રાજ્ય દ્રોહી ખરોજ, જે ગુજરાતનું રાજ્ય આબાદ બનાવવાનો યત્ન તહેમાં શહેનશાહતની પાયમાલી હોય તો તે પાયમાલી કરનાર હું ખરો !

“અલદખાનો વાંક શો ? અલદખાનો ભોગ આપવાનું કારણ ? તે તો તહેમનો નાયબ મલેક કાપુર જાણે. પણ તોહમત શાં ? એક—શાહની જીંદગી લેવાનો ઇરાદો. અગર તહેની કોશીશમાં ભાગ લીધો. બીજુ ગુજરાતમાંથી દોલત છુટી ગજવાં તર કરવાનું ત્રીજુ ગુજરાતના સુલતાન થવાનો ઇરાદો કરવાનું ચોથું કશું નહીં.

“ તોહમત પહેલું કેવું નજીવું છે ? શાહની જીંદગી લેવાનું પ્રયોજન શું ? અગર તહેની જીંદગી જાય તહેમાં મહેને લાભ શો ? હું નીમકહરામી બની બીજાઓને મદદ આપી શાહનો જીવ લેવાનું તો મહેને કાંઈ નફો છે. ? શાહે આટલો મહાવી ગુજરાતના સુખાની માનવંત પ્રહી આપી તે હિપકાર શું અલદખાં વીસરી જશે ? શાહની મમતા માયા શું મુદ્દય વગરની થઈ પડશે ? અને શું આટલા ઘડપણમાં ખુદાનું નામ લેવું સુકી અલદખાં થોડા દીવસ સાર—થોડા સંતોષ સાર—શાહનું કાંટલું કહાડવા કપટ કરે તે સંભવિત છે. ?

“ ગુજરાતમાં પૈસો છે તે વાત બીન તકરારી છે. અને જુદમથી અને અન્યાયથી જોટલી દોલત છુટવી હોય તેટલી છુટી શકવામાં કાંઈ વાર થાય એમ નથી. પરંતુ અલદખાં કાંઈ પણ દીવસ પોતાના નિશ્ચયથી હો એ અસંભવીત છે. હું પહેલેથીજ જાણુતો હતો કે શાહ વહેમી છે. તહેણે કરેલાં કુકર્મો મહેને યાદ છે અને તેવાજ કુકર્મો બીજા કરશે એમ તહેના મનમાં કેમ ના હોય ? ગુજરાતના લોક કાબેલ અને કાયદો જાણનાર છે, તર્ક દોડાવવામાં કુશળ છે; તેથી તેઓને ઘણુંજ કામ પડે તોજ નજરાણું આપે છે. નહીં તો કશું નહીં ? આવકાર દેનારા આબાદ છે પરંતુ જ્યારે દમડી ખરચવાની વાત આવે ત્યાં તેઓ અચકાય છે. આ વા-

તે શાહને ખબર ક્યાંથી ? તે લોક વાચકા જાણે કે ગુજરાતમાં કાચું સો-
નું પાકે છે, અને દોલત ઘેર ઘેર છત્રકાય છે. પરંતુ જ્યાં ન્યાયથી
પૈસો રાજ્યને લેવો હોય છે, ત્યાં દોલત ભેગી થતી નથી એ શાહ જાણતો
હોય એમ લાગતું નથી. આથીજ શાહ અલદખાને જીલ્લામી અને દોલતમંદ
ધારતા હશે કે અલદખાં ભભકાખંધ રહેનાર અને આનંદમાં દીવસ ગુજ
સ્નાર જીલ્લામી હોય તો લેખનો નાચખ મલેક કાઠુર અનહદ જીલ્લામી હોવો
જોઈએ. પરંતુ કાઠુર તો ચક્ષુનેતર તેથી શું કહી શકાય ?

“ ગુજરાતનું સ્વતંત્ર રાજ્ય કરવાથી અલદખાંને શા ફાયદો ?
સુલતાન બની લેતે શું વધારે મળવાનું ? અલદખાં સ્વતંત્ર નથી ? ના !
શી બાબત ? કારણ કે લેખનો ઉપરી શાહ છે, અને લેખનો કારભારીએ
પણ ઉપરીપણ જતાવવા દાવો રાખે છે આટલીજ પરતંત્રતા. નહીતો કે
સ્વતંત્રજ છે. આ અલદખાં શા માટે વીસરી નહ, લુલુકરામી થઈ,
લોકની દૃષ્ટીમાં અને બવિષ્યના તવારીખ લખનારાઓની નજરમાં હમેશ
માટે શા સાફ ગુન્હેગાર બને ? ગુજરાતમાં ગમે તેટલી દોલત હોય, રાજ્ય
સ્થાપવાથી ગમે તેટલી સત્તા આવતી હોય તોપણ તે કેટલા દીવસ
સાફ ? અલદખાંને ક્યાં વધુ જીવતું છે કે લેખને પંચાતી હોય અગર જો
લેખને વધારે જીવવાની આશા હોય-અને તે આશા દરેક જણને હોય છેજ
તોપણ શું દોલત, સત્તા અને વૈભવ કબરમાં સાથે આવશે ? નહીજ !
કહી નહી.

“ અલદખાં ઉપર તોહમત મુકાયાં ! અને શાહનો હુકમ નીકળ્યો
કે અલદખાંએ ખીજરખાંને જીવ લેવાને ઉશ્કેર્યો અગર પોતે જાતે કો-
શીશ કરી, ગુજરાતના દોલતવાળા મનુષ્યોના ઉપર જીલ્લામી કરી, દોલત લુંટી
લીધી અને ગુજરાતમાં શાહના સ્કામાં ખેદીલી ફેલાવી પોતે સુલતાન થવા
ધરાહો રાખ્યો એ બાબત તબન ખોટી છે એમ સાબીત કરી આપવું !
આ સધળું સી રીતે સાબીત થાય. સાબીત કરવાનું કાણે ? જે ફરીઆદ
કરે તેણે સાબીત કરી આપવું જોઈએ કે અલદખાંએ ગુન્હો કરેલો છે
અને પછી જો અલદખાં ગુન્હેગાર માણસ પડેતો બચાવનો પુરાવો
લેવો જોઈએ પરંતુ આતો ફરીઆદી કહે છે કે અલદખાં ગુન્હેગાર-કાજી
કહે છે ‘ હા ગુન્હેગાર ’ બાદશાહ કહે ‘ કાજી બરોબર કહે છે ’ ના-
ચખ મલેક કાઠુર કહે ‘ જીલ્લામી અલદખાં ગુન્હેગાર ’ બસ આ પુરાવો
અને સાબીતી ગુન્હો કરનારને કહેવું કે તું ગુન્હેગાર છું એટલે તે ગુન્હેગાર
છે ! આ ન્યાય ક્યાંનો ? હિંદુસ્તાનનો !

“ અરેઅર ! અદ્વૈત ઇન્સૌદનો નમુનો જોવો હોય તો હમારા શાહનો અને ત્હેના સલાહકાર કાફરનો જુઓ. કાફરની કાફર બુદ્ધિજ્ઞ આ સધળા ઉત્પાતનુ કારણ છે કાફરના ઉપર દરેક અમીર ઉમરાવ નારાજ છે અને ત્હેના તરફ ધીક્કારથી જુએ છે તે કાફર કાફર સારી પેઠે જાણે છે. અને કાફરનો ઇરાદો જો કે તે તદ્દન છુપો છે—જો કે કાફર જાણે છે કે કોઈ જાણતા નથી પરંતુ તે સધળા જાણે છે ત્હેનો ઇરાદો શાહની પછી અગર શાહને હાર કરી તખ્ત નશીન થવાનો છે.

“ જો કોઈ કાફર રહામે આરોપ મુકે તો રહામાવાળાએ સાબીત કરી આપવું પડે કે કાફર ગુન્હેગાર છે અને કદી ગુન્હો સાબીત કરી આપી શકે નહીં તો ત્હેને શીક્ષા થાય. કદી કાફર કોઈના ઉપર તોહમત મુકે તો તોહમતદારે સાબીત કરી આપવું કે તે ગુન્હેગાર નથી. આ પ્રમાણેનો ન્યાય ખુદ બાદશાહ કરે છે તો પછી અદ્વૈતોમાં એવા ન્યાય કેમ નહીં થતા હોય ! અને આ અલક્ષ્યાંને અંતે ગુન્હેગાર ઠરવુંજ પડશે.

“ અધેર ! સધળે અધેર છે એમરના અધેરમાં કોઈ દેખતુંજ નથી આ અધેરનો અંત શો ? અંત એજ આવશે કે કાફર બાદશાહને ગમે તેમ ઉધું ચતુ સમજાવી, પાસેના ગાદી વારસોનાં ખુન કરાવી, પોતે નિશ્ચિંત બેસી, લાગ હોયતો શાહનું પણ ખુન કરી તખ્ત ઉપર બેસશે. આજ ત્હેનો મુખ્ય મુદ્દો છે એમ મહાર ધારવું છે.

“ જ્યાં જ્યાં રાજ્યોમાં લોભને લીધે ખટપટો ઉભી થાય છે ત્યાં ત્યાં તે રાજ્યોની પાયમાલી અવશ્ય છેજ. સત્તાજ સર્વ અનર્થનું મૂળ છે. આકસ્મિક સત્તાને સાફ ધણા એક રાજ્ય પુત્રોએ પિતૃ હલા કરી છે. અનેક રાજ્ય કુટુંબો સત્તાને સાફ આ જગતમાંથી હતા નહતા થઇ ગયા છે તે દરેકની પડતીનું મુખ્ય કારણ રાજ્ય લાલસાજ છે.

ખીજરખાં ઉપરનું તહોમત ખોટું નહીજ હોય એમ મહાર માનવું છે. બાપ તેવા બેટા અને તુખમે તાસીર તેજ હશે ? અલ્લાહીને કયાં સારી દાનતથી રાજ્ય મેળવ્યું છે. દક્ષીણ દેશ લુંટી, ઉજ્જડ કરી, પૈસો ભેગો કરી લશ્કરને પોતાના પક્ષમાં લઇ નિર્દોષ કાકાનું તે ચંડાલે કે તું કમકમાડી બરેલું ખુન કર્યું ! તે વાત સંભારતાજ મહારા રોમે રોમ ઉભા થાય છે અને અતઃકરણ ત્રાસે છે.

“ અલ્લાહીને જલ્લાલુદીન ફરીશને માર્યો—દગાથી માર્યો. તે વાત બાબુ પર મુકીએ તો તે શીવાય પણ કેટલાં કુકર્મો ત્હેણે કર્યા છે. મહેને સાંભરે છે કે જલ્લાલુદીન કેવા નરમ સ્વભાવનો, ક્યાણું અને શાંત ગુ-

જુનો હતો. તેના વખતનું પ્રજનું સુખ અને તેનો ધનસાર તે હજુ પણ મહારી સ્મરણ શક્તિમાં રમી રહેલો છે. તે સર્વ ધર્મને સરખા ગણુનો હતો. આ વાત સૌ મનુષ્યો જાણે છે. અને તેના નામેજ સર્વ ધર્મના લોકો માનની લાગણીથી જુએ છે. અસ્થાઉદીન લગાઇનો શોખી, ફર, દગાખાજ, હઠીલો બ્યસની અને ધર્મજનુની છે તે વાત પણ સઘળા જાણે છે. મહેને હજુ પણ અસ્થાઉદીનના ખુનની હકીકત સાંભરે છે અને તે સંભારતાં કમકમારી ઉપજે છે. તે અશક્ત ડોસાની વિશ્વાસ બરી મુશ્કાત, અસ્થાઉદીનનો ઢાંગ અને બાદશાહનાં લાડ. તે સાથે અસ્થાઉદીનના કપડી બોલ અને નમ્રતા, અને તેજ વખત પાછળથી બાદશાહના ઉપર ધા અને શાહનું બચવું, અને બચતાં તેનો પ્રાણાન્ત- આ સઘળું હજી સુધી મહેને વીસરતું નથી. બાદશાહને મારી અસ્થાઉદીને શાહજહાની કેવી ખુરી હાલત કરી ? મુલતાનના ઘેરા વખતે હું હાજર હતો. ત્યાં આગળની લોકોની અરજ અને શાહજહાને બચાવવાનું અસ્થાઉદીનનું વચન હજુ પણ મને યાદ છે. તેણે તે વખતે લીધેલી કસમેમાં અસારે હું સાંભળતો હોઉં એમ લાગે છે.

“ આ પછી શાહજહાએ અરકલીખાં અને કંદરખાં અને બેગમ સાહેબ એ ત્રણેને કેવી રીતે દુઃખી કર્યા ! શાહજહાએની આંખો ફેડાવી અને થોડો સમય તેમને તેજ અવસ્થામાં રીયાવી અને તેમને ઘર માર્યા તે બનાવ હજુ પણ મહેને યથારાવે છે. બેગમ સાહેબની એકાંત કેદ અને લોકોનાં મહેણાં તે પણ હજુ હું વિસરતો નથી.

“ આ સઘળા પાપોનો બદલો શાહને કેમ મળતો નહીં હોય ? અને આથીજ તેની જુદી બ્રહ્મ થતાં કાકુરની સલાહ કેમ તે નહીં માનતો હોય ?

‘ખિજરખાં હવે બચવો મુશ્કેલ છે. તે બીયારો એવો પુરાવો શી રીતે આપી શકે કે તેણે બાદશાહને મારવાનો ઇરાદો કદી પણ કર્યો નહોતો. અરો સારી આલમમાં એવું એક પણ માણસ નહીં હોય કે તે એની જાતનો પુરાવો આપી શકે, આ સઘળાનો અંત એજ આવશે કે તે દુષ્ટ કાકુર કાકુર શાહજહાને ફસાવશે અને વખતે જો તેનાથી બની શકશે તો તેના જાનને પણ જોખમમાં નાંખી ગાદી ઉપર આવવાનો પોતાનો માર્ગ મોકળો કરવાને તે પાછી પાની કરશે નહીં.

અલકખાં ! જો ખિજરખાંના ઉપર શુન્દો સાબીત થશે તો તારા બાર વાગ્યા સમજજે, તારે બાણું સંભાળવાનું છે. વખતે ખિજરખાં બાજ

સોપણ તંદારો જન જોખમમાં છે એ બાબત કાંઈપણ શંકા ધરવાનું કારણ નથી.

“બાદશાહે મલેક હુસેનની થોડા વખત સાર અલદખાંની જગ્યાએ નીમજીક કરેલી છે એટલે તેનો અર્થ એજ સમજવાનો કે તેને નોકરીમાંથી દૂર કર્યો છે; અલદખાં ! ત્હને બાદશાહ શો હુકમ આપે છે. મારે ત્હમારી જગોનો કુત્ર મુખત્યાર નાખ્ય મલેક હુસેનને સોંપી દેવો. અને ત્હમારે ત્હમારો કુત્ર પુરાવો લઈ દિલ્હી આવવું અગર કમાલુદ્દીન આવે ત્હને રૂબરૂમાં પુરાવો આપવો. પંને તરફથી ભોગ છે. જો દિલ્હી જશે તો ત્યાં શો અંત આવનાર છે તે જાણેલો છે અને કમાલુદ્દીનને પણ ખરાબર સમજાવી મોકલેલો હોવો જોઈએ જેથી તેની તરફથી પણ ખરાબ્યાય મેળવવાની આશા ફાકટજ રાખવી.

“તો હવે કરવું શું ? શું રાજ્ય છોડી ચાલ્યા જવું ? તેવો હીંચકારો માર્ગ અલદખાં કદી પણ પકડશે નહીં. અલદખાં-આ હતભાગ્ય અલદખાં પોતાનો ખતો; યત્ન કરશે અને રાજ્યના ન્યાયાધીશથી શુન્દેગાર હરશે તો પોતાની શીક્ષા જરૂર ભોગવશે. આ અલદખાં જેના હુકારે હજારો મનુષ્ય થર થર ધ્રુજતા, જેના અવાજે લાખો નોકરો સ્હામા આવી ઉભા રહેતા તેની આ શી દશા ? જે શુજરાતનો સુખો અનેક જાતની પ્રેમ ઉપર સર્વે જાતના હક ભોગવતો હતો તે સુખો આજ પુરાવો શોધતો બુખ્યો અને તરસ્યો ઠામ ઠામ રખડે એ શું ઓધું દયાજનક છે. ખુદા ! ખુદા ! તું કરે તે ખરું !

“હશે જે થવાનું—પણ આ ધખાકો શાનો થયો ?”

આટલું બોલી તે મનુષ્ય તે અવાજ આન્યો તે બાજુમાં પુર વેગથી દોડી ગયો.

તે મનુષ્યના ગયા પછી આપણું સ્થળ પુનઃ નિર્જન અને બંધકર લાગે છે. તે વનનો દેખાવ આપી વાંચકના હૃદયને કંપાવવાને લેખક યોગ્ય જોતો નથી પરંતુ વાંચક પોતાની મેજેજ આસપાસની બંધકર ચીજો નિહાળી શકશે.

પ્રકરણ. ૧૯

પ્રાણાન્ત.

“ નસીબ, નસીબ ત્હારી કૃતી અજબજ છે. ખરેખર ! આપણા મનમાં કાંઈ જુદુજ હોય છે અને શ્રીહરીના મનમાં કાંઈ જુદુજ હોય છે મન ! ત્હારો તોર તદ્દન નકામેજ છે. તુ ગમે તેટલા યત્નો કરે ! ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરે ! પરંતુ ત્હાર ધાર્યું નિષ્ફળ જનાર છે વિધાતા ! વિધાતા ! ! ત્હેં આજ મ્હારી કુમુદાના શબ્દો ખરા ઠરાવ્યા ! તે કહેતી હતી કે ‘ જોને રામ રામે તેને કાણુ ચાખનાર છે ગમે તે થાય પણ થનારજ થયા કરે છે વિધાતાના લેખ ટાળ્યા ટળતા નથી, તેમ જુસાયે જુસાતા નથી, ભવિષ્ય મનુષ્ય જાણી શકતુંજ નથી ! ! ખરેખર ! જોને રામ રામે ત્હેને ચાખનાર કાંઈજ નથી. લખ્યા લેખ નથીજ ટળતા. ”

“ મનુષ્ય અંહકારે ખેંચાઇ એમ ધારે છે કે હું સધળું કરી શકું એમ છું. તે ધારે છે કે હું મ્હોટો છું, હું ડાહ્યા છું, હું બીજા મનુષ્યો કરતાં શ્રેષ્ઠ છું પણ એમ નથીજ. આ હમણાંનીજ બીનાએ તે સાક્ષાત્ પ્રત્યક્ષ બતાવી આપ્યું છે. ”

“ મ્હેં શું ધાર્યું ! કેમ ધાર્યું ? અને શું થયું ? મ્હેં સ્વપ્નામાં પણ આમ બનશે એમ ધાર્યું ન્હોતું મ્હેં જોનો નાશ કરવા વિચાર કર્યો હતો તે બચતાં મ્હારો જ પ્રાણાન્ત સમય ! આશ્ચર્ય ! ! ”

ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરતી એક સ્ત્રી પ્રભાતના પહોરમાં ભોગાવતિ નદીના તટ ઉપર બેઠેલી હતી ત્હેના વસ્ત્રો લોહીથી ખરડાયેલા હતા આંખમાંથી અશ્રુધારા અને શરીરમાંથી રક્ત ધારા વહ્યા કરતી હતી. આ સ્થાન-નિર્જન સ્થાન-ધણુજ ભયાનક હતું અને ત્હેમાં બેઠેલી આ સ્ત્રી ભયંકર અને વિકાળ લાગતી હતી ત્હેનું મુખ—જો કે સૂર્ય કિરણોથી અન્ય ચીજો એકદમ ઓલખાઈ શકાતી હતી તેવી રીતે—જદ્દી ઓળખાઇ શકે એમ ન્હોતું ધણુંજ ધારીને જોતાં આ સુંદરી શેલપુરની રાણી રતિ-સુંદરી ઓળખાઇ આવતી હતી.

કુમુદાના ભોગ આપતી વખત ગઇ રાત્રે ધારણુ કરેલો પોશાકજ અલારે રાણીના શરીર ઉપર હતો. ફેર માત્ર એટલોજ હતો કે તે ચીરાયેલો અને લોહીથી ખરડાયેલો હતો. વસ્ત્રો અમુક ભાગ જે ઘણો ચીરાયેલો

હતો અને જેમાંથી શરીરનો ભાગ દેખાતો હતો તે નિહાળતાં તહેજે ઠેક ઠેકાણે પાટા મારેલા લાગતા હતા તહેજે બાંધેલી વનસ્પતિએ તહેના ધા ઉપર ઘણીજ અસર કરી હતી પરંતુ કોઇ કોઇ સ્થળેથી લોહી નીકળ્યાજ કરતું હતું.

રતિમુંદરી જેવી કપટે કૌશલ્ય ધરાવનારી હતી તેવીજ ઘણી બા બતોમાં કૌશલ્ય ધરાવનારી હતી. તહેજે બાળપણમાં ઘણી બાબતોનો અ-
ભ્યાસ કર્યો હતો અને ઘણી બાબતનું થોડુ થોડુ પણ અપખેચ સંપૂર્ણ માન ધરાવતી હતી.

કુમુદાની પાછળ પડેલી રાણી પહેરેગીરોના હાથથી ધવાઇ ને ભુમી ઉપર પડી સાં તે જોયું રહી. સારા નસીમે તહેને પડેલા ધા પ્રાણુધાતક નહોતા નહીતો શૈલપુરની રાણી-કુમુદાની ' બાળસ્નેહિની ' (૧) કુમુ-
દાનો પ્રાણુ લેવા તત્પર થયેલી રાણી કુમુદાને બદલે પોતેજ પોતાના કર્મનો ભોગ થઇ પડત. અને આ દોરંગી દુનીઆમાં હતી નહતી થાત પરંતુ વિધાતાની કૃતિ ન્યારી છે. કર્માનુસારે ગતિમાં કદી પણ ફેરફાર થનાર નથી. રાણીને વાગવા છતાં શુરી રજપુતાણીને બાન આવ્યું કે તરતજ તે બાગી. તહેના મનની દહેસત ખસી નહી. અંતે તે દોડતી દોડતી, જેરના અભાવે, ભોગાવતીના તીરે નીરજન ભુમીમાં દોડી અને પડી.

આ સ્થળે તે અચેતન અવસ્થામાં થોડીવાર પડી રહી ચેતના આ-
વતાં તે આસપાસ જેવા લાગી. ચંદ્રમાના અજવાળે તહેની નજર કોઇ વનસ્પતિપર પડી અને તે તે લેવા તરતજ ઉઠી અને તે લાવી પોતાના શરીરના પ્રથક પ્રથક ધા ઉપર ચોટાડી કે ધીમે ધીમે ધાને રૂઝ વળવા લાગી. દવા ચોપડવાથી શરીરને જરા આરામ મળવાથી આખી રાતના ઉઝગરાથી થાકેલી રાણી નિંદ્રા વશ થઇ. પરંતુ તે નિંદ્રા વધારે ટકી નહીં. તહેના તનની સ્થિતિ જેવી રીતે ઉત્પાદક ગણી હતી તેવીજ તહેના મનની સ્થિતિ હતી. મનમાં ભિન્ન ભિન્ન વિચાર તરંગો ચાલ્યા કરતા હતા તેથી તહેની નિંદ્રામાં ખલેલ આવતા તે જાગી ઉઠી.

પ્રભાત થયું. આ નિર્જન સ્થળમાં આ શૈલપુરની રાણી. શીવાય અન્ય કોઇ પણ નથી, તહેવો પોતાના મનમાં વિચાર તરંગ ચાલવા લાગ્યો:-

“ કુમુદા ! મહારી બાળ સ્નેહિની ! અંગત સ્નેહિની ! કુમુદા ! ત્હારું ખુન કરવાનું--અરે તહેનો વિચાર પણ કરવાનું મહારે શું પ્રયોજન હતું ? ત્હેં મહારે શું બગાડેલું હતું ? ત્હારા મરણથી મ્હને શા ગામ

ગીરાસ મળવાના હતા ? ત્હારો વાંક શો ? ખરેખર ! ત્હેં મ્હારું કશું બંગાડેલું ન હતું મ્હને ગામ ગીરાસ મળનાર ન્હોતા અને ત્હારો વાંક બિલકુલ ન હોતો પરંતુ ! હું ત્હને મારવા કેમ તત્પર થયું !—તે વિચાર-જ મ્હને કેમ આવ્યો તે આશ્ચર્યજ !

“ આ રતિસુંદરી-ત્હારી બાળપણની બહેનપણી—જેને તું સગી બહેન ગણતી હતી-અરે ! તે કરતા પણ વધારે ગણતી હતી-જેનામાં તું જગતમાં સૌથી બહાલાના કરતાં પણ વધારે વિશ્વાસ મુકતી હતી તેજ રતિ-સુંદરી આજ વિપરીત થઈ.

“ ત્હેનું કારણ ? હું જાણતી નથી, તું જાણીશ નહી, કોઈ જાણશે નહી.

“ આ અરણ્યમાં હું એકલી નિરાધાર પડેલી હું મ્હને કોઈ બચાવનાર નથી, શાંતિ કરનાર નથી, ખાલો પાણી પાનાર નથી-આ રક્ત ધારા બંધ કરનાર નથી.

“ આ સઘળાનું કારણ કોણ ? હુંજ હા ! હુંજ હતભાગિણી સઘળા હુંખતું કારણ હું. કુમુદા ! જે અપશુકનીયાત વખતે ત્હને મારવા-નો મ્હેં વિચાર ન કર્યો હોત તો મ્હારું ધારયું થાત. ફળીભુત થાત-સઘળું અને પુરેપુરું, અને તું આ જગતમાં હતી ન હતી થાત મ્હારા કંટક રૂપ કુમુદા ! ત્હારો કુચો થાત. પરંતુ તું બચી તેજ વિચીત્રતા.

“ ‘અશરણુ શરણુ રક્ષા કરો’ એ ત્હારા હેત્તો શબ્દો હજી પણ મ્હારા કાનમાં બણકાર મારી રહ્યા છે. આ વાક્યેજ શું ત્હને બચાવી ? ત્હને ધા મારતી વખતે આ શબ્દો સાંભળતાં દેવી અડિકા જાણે વચ્ચે પડ્યા હોય તેમ મ્હને ભાસે થતાં ધા ધીમો પડ્યો—જે સમયે મ્હેં ત્હારો પ્રાણ નાશ કરવા ઇચ્છા કરી તેજ સમયે મ્હાર મન બરાયું અને હથી-આર ધીમું પડ્યું,

“ હશે ! જે થનાર હતું તે થયું ? પણ ત્હાર કેમ થયું હશે ! ત્હારી શી અવસ્થા થઈ હશે ? નહિ નહિ તું મહારાજ પાસે ગઈ હશે અને આ સઘળી બીના કહી દીધી હશે, મહારાજ મ્હારા ઉપર ક્રોધે બરાયા હશે. હવે હું કલંકિની શું મુખ બતાવીશ ?

“ મહારાજને ત્હારા સાથે કેટલો વિશ્વાસ હતો ! તે વિશ્વાસ ઉપર મ્હેં પાણી ફેરવ્યું નાગદેવની તનુજાએ નાગદેવનું પણ નામ લોપ્યું આ પણ અજબજ.

“ મ્હને આવી મતિ ક્યાંથી થઈ ? તેજ સુઝ પડતી નથી આખા

દીવસનો મહારો સહવાસ કુમુદા જોડેનો તો મહને લેની સોળતની અસર કેમ ના આવી ? મહારામાં રાક્ષસી સ્વભાવ ક્યાંથી આવ્યો ! હું રાક્ષસી છું ? કે મહારો સ્વભાવ રાક્ષસી છે. તેજ હું સમજી શકતી નથી. અહાહા ! તે શું ! !

“કર્માનુસારે ગતિ છે થનારી” તેમ કુમુદા કહેતી હતી. તો શું ? આ મહારો વનવાસ મહારા કર્મને લીધેજ અને તે શાં અને કેવાં કર્મોને લધે ? હા જો દુષ્ટ કૃત્ય મહેં આદ્યું હતું લેતેજ લીધે મહારે અત્યારે આ વનવાસ સેવવો પડે છે.

“સત્તાએ વનવાસ સેવ્યો તે પતિ આગ્રાથી. હું સેવું છું પતિની પ્હીકથી; હવે શૈલપુર જમ શું કરું ? શૈલપુરમાં મુખ્ય કેમ જતાવું આ-આ નગરના લોકોએ આ પાપિણી રાણીની કપટ જાળની વાત જાણી હશે. ‘ભોળી કુમુદાના ભોળપણનો લાગ લઈ દુષ્ટ રાણીએ પ્રાણ નાશ કરવાનો ઇરાદો કર્યો’ તે વાત સંવળાના મનમાં પેઠી હશે તો મહારે કરવું શું ? અમરગઢ જાઉં ? ત્યાં જઈ મહાર કાળુ મહોડું કોને જતાવું ? પિતાજીને શો જવાબ દઉં ? કુમુદાનું કારસ્તાન જગપ્રસિદ્ધ થયેલું તો હું કોઈને મુખ્ય શું જતાવું ?

“રજપુતાણીએ વિશ્વાસઘાત કર્યો ! અરરર ! એ વાતજ મનમાં સ્ફુરતાં મહને મૃત્યુ કેમ ના આવ્યું ? કુમુદાનો કાળ આણવા મહારી હુબુદિ કેમ થઈ. કુમુદા ! બહાલો કુમુદા ! ! હું અમાગણી તારી ગુન્હેગાર છું ! હું આ કાળા કર્મથી જતી છું પણ લોક લજ્જતો રહી છેજ. હું ખુનો ! ? અરર એશું ! ખુન ! ? એ કેવો ભયાનક સખ્દ ! તે વળી મહારી સહચરીનું-મહારી વિશ્વાસપૂર્ણ બાળસખીનું ! તે કરવાને કાંઈપણ કારણ વગર હું ખુન કરવા તૈયાર થઈ તો હું કેવી અધમ કુખત ? જગતના લોક કહે છે-અરે કુમુદાજ કહેતી હતી કે સર્વે કુકર્મો લોભ અને લાલાચયથીજ થાય છે પરંતુ મહને લોભશો ? લાલાચથી ? તેજ મહા પ્રશ્નો છે.

“હવે કરવું શું અને કેમ ? આ અરણ્યે પડી રહેવું હેમાં ફળ શું ? કોઈ કોઈ દીવસે મહને જોશે અને કદાચ વાત જાણશે તો મહારો આ વિશ્વાસઘાતી દુષ્ટાનો વિશ્વાસ કોણ રાખશે ? મહાર મુખ્ય પણ કોણ જોશે ?

“હવે રદનથી પણ ફળ શું ? પશ્ચાતાપથી પણ શું ? પાપી મનુષ્ય પાપ કરી પાછળથી પસ્તાય છે” એ કુમુદાનું વચન જોડું નથી અ-

હાહા ! દેવાંશી કુમુદા તારા વચનો કેમ વિસરાશે !

“પેટમાં લાગી છે લુપ્ત અને દીલમાં થાય છે દુઃખ તેનો શોડિપાય ?
આલ જીવ ગમે તેમ કરી યત્ન કર અન્ન મેળવ. જળ તો ધર પર કૃપાથી
બાપુટ આ પાસેની નદીમાં બરેલું છે.”

“ અહાહા ! જેની આજ્ઞા થતાં ભાત ભાતના ભોજન તૈયાર થઈ
આમુખ કરતાં તે રાણીને આજ પોતાના પાપી પેટને ભરાવા માટે
નિરાશ બની શોધ કરવી પડે છે. એજ વિધાતાની કૃતિ ! ”

રાણી ઉભી થઈ અને આસપાસ ઘોડીવાગ શોધ કરી એક ઝાડની ડાળી,
મહા મહેનતે બાગી અને તે લાવી આસપાસના ઝાડો ઉપરથી ફળો પાડી તે-
નાથી ખવાયાં તેટલાં ખાધાં અને નિર્મળ સરીતાના જળતું પાન કર્વું મુખ
ઘોમને નદી કીનારે બેઠી અને બોલી “હે એકલપેટા દુષ્ટ પેટ ! ત્હેં તારું
તો કર્યું પણ આ પાપીણી માટે કશું કર્યું નહીં. હે મન ! હવે તું શું
કહે છે ? તુ તારો અભિપ્રાય કેમ દર્શાવતુ નથી ? ”

મધ્યાનહ કાળના સૂર્યે પોતાની ઉજ્જ્વલ રશ્મિઓ પ્રસરાવી. આથી
જે કે વસંત રતુ હતી તો પણ મહેલમાં રહેનારી રાણીને અસારનો તાપ
કટકટાયક લાગ્યો. આથી તેણે ઉંચે આકાશ તરફ સૂર્ય તરફ જોયું પરંતુ
સૂર્યના સ્હામું તે જોઈ શકી નહીં. તેણે તેનું માથું નીચું નમાવ્યું અને
બોલી “ હે સૂર્ય દેવ ! હે જગતના પાળક, પોષક સમગ્ર સૃષ્ટિના આનંદ
દાતા ! ત્હમે પણ અત્યારે કઠોર થવા માંડ્યું છે ? ત્હમને જોઈ સકળ સૃ-
ષ્ટિના મનુષ્યો નિદ્રામાંથી જાગૃત થતા આનંદ પામે છે પરંતુ હું—અભા-
ગણી—રતિસુંદરી—આનંદ પામતી નથી. અને મને શોક થાય છે
મને આ અગાધ નિદ્રામાંથી મોહરૂપી નિદ્રામાંથી જગાડનાર ત્હમેજ બનશો,
એમ હું ધારતી હતી પરંતુ તેમ બન્યું નહીં એટલુંજ નહીં પરંતુ મને
ત્હમે મોહ મુગ્ધ બનાવી. અત્યારે તમે કઠોર હૃદયના બન્યા છો. હે સૂર્યદેવ !
આ પાપી બાળાને તમારા પવિત્ર અગ્નિથી શુદ્ધ કરો અને સકળ પાપ
પાવન કરી આ બાળાને—આ પતિત પાપીણીને શાંતિ બક્ષો એ મારી
નમ્ર વિનંતી ધ્યાનમાં ધરો. ”

આટલી રતુતી કરી રતિસુંદરી પાસેના વડના ઝાડ તળે જઈ તે તરૂનો
આશ્રય લઈ સુતી અને નિદ્રામાં પડી. ત્હેને આખી રાત્રિનો ઉત્તમગરો હતો.
તે શ્રમ લાગ્યો હતો. આ સાથે તેણે ત્હેના મનના ઉભરા કહાડી નાંખી
અંતઃકરણને શાંત પાડ્યું હતું. આ સમગ્રના મિશ્ર કારણોને લીધે તે મૃત્યુ
ભગિની નિદ્રાના પાસમાં રહેલી સપડાઈ ગઈ તે વખત કેમ ગયો. તે ત્હેને

ખબર પડી નહીં.

નમતા પહોરે રાણી જાગી અને ઝોલી “ અહાહા ” જેને સુવાને માટે મુખ શાપ્યા હતી તે આજ આ પથ્થર ઉપર સુતી તે કેવું અજબ ! જેને ખમા ખમા કરી હજારો નોકરો સેવામાં રહેતા તહેની પાસેજ રહેનાર અભારે કોઇ નથી. જેનો હુંકારો થતા હજારો જથ્થુ દોડતા તેના હુંકારા સાંભળનાર આજે કોઇ નથી. આ પથ્થુ કાળની અજબતાજ ! ગઈ કાલે-હા ! પછી ગઈ કાલેજ કોને ધાર્યું હશે કે શૈલપુરની રાણી વસંત દેવની પ્રિયતા, નાગદેવની તનુજ આ સમયે એકલી, સખી હીન, દુઃખદ અવસ્થામાં શોક દીલ અને ધીરજથી આ ભોગાવતીને કિનારે ફરતી ફરશે ? નહીજ, તેમજ કોઇએ ધારેલું નહીજ થનાર થયું. કુમુદાનો વિયોગ, મહારાજનો વિયોગ, રાજમહેલનો ત્યાગ ! અહા હા તે બધું કેટલું જલદીથી થયું તે વિચારતાંજ ઇશ્વર ગતિની અજબતા લાગે છે. હું આ કમભાગ્ય રાણી, જે રંગ મહેલમાં સુઈ આનંદે મહાલતી હોત, કુમુદાનામધ્વર મુનિતીમય વયનો સાંભળતી હોત, મહારાજના પ્રેમ પ્રસાદનો અનુભવ કરતી હોત તે રાણી આજ યોધાર આંસુ. એ રડે ! હાય ! તે પથ્થુ ઇશ્વરની ગતિ અને કાળની બલિહારીજ “ હે પ્રભુ ! તું રંકનો રાય અને રાયનો રંક કરે છે તેનો પ્રત્યક્ષ દાખલો તહે મહને બતાવ્યો છે ! રાજ્ય વેતવે મહાલતી, અનુચરોથી આહલાદહતી આ રાણીને આજ વન વગડે ભમી અરણ્યે આહલાદવાનો સમય આજ્યો ! ભુપતિની ભાર્યા ભોગાવતી પાસે ભોગ ! મૃત્યુનો ભોગ ! અહા હા હવે તો બસ એજ ! તેજ તેજ હવે હું મૃત્યુ વશ થઈ આ દેહને ત્યાગીશ-જરૂર તેમજ કરીશ ! અરે ઓ સુર્ય દેવતા ! શું મહાર મુખ જોવું નહી મહાયાથી તહમે ચાલ્યા જાઓ છો ? ઓ પક્ષીઓ ! શું તહમે આ દુષ્ટાના કર્મેને સંભારી પાસે આવવા બીક ધારી, એક સંપે ભાગો છો ? શું તહમને મહારી દયા નથી ? શું આ શૈલપુરની રાણીનું આ સ્થળે કોઇ પથ્થુ નથી ?

“ રાત્રિ થઈ પથ્થુ ચંદ્ર કેમ ઉગ્યો નહી ? શું તે પથ્થુ મહાર મહોં જોવા રાજ નથી ? શું તે પોતાના કિંજવળ, આનંદકારી પ્રકાશે આ પાપીણીને પ્રકાશવા ધારતો નથી ? હાય ! તે સ્વાભાવિક છે. દુઃખપર ઝામ તે જગતના લોક ક્યાં કરે છે. તો તહમે કેમ ના કરો ? તહમારો સમય છે તહમે તેકરોજ કુમુદાનો કાળ આણવા ગઈ, તે સમયે હે ચંદ્ર દેવ ! તહમે કેમ આનંદમાં જણાતા હતા અને બેલા બેલા ક્ષીતીજમાંથી બહાર આવ્યા હતા શું ! તે વખતે તહમે આ મહાર બલિષ્ઠ જાણતા હતા કે

આ આનંદે ઉન્મત બનેલી બાળા કુમુદાને કશું કરી શકવાની નથી. તેમ ધારી મહારા કર્મ જોવા—મહાર હત્યાઈ ગોઝાઈ કર્મ જોવા ત્હમે કેમ ના આવ્યા હો ?

રાણી શાન્ત ચર્ધ ઘોડીવારે અંદ્રે પોતાના રૂપેરી કિરણોરૂપી સાડી પૃથ્વીને ઝોઢાડી ત્હેનો પ્રકાશ ધીમે ધીમે સર્વ સ્થળોમાં પહોંચ્યો. પરંતુ રાણીના અંતઃકરણમાં પહોંચ્યો નહીં ત્હેનું મન પ્રકાશનું નહીં અંતરનો અંધકાર ગયો નહીં, ત્હેના મસ્તિકના વિચારો શાન્ત થયા નહીં ધણી વારે તે નિંદ્રા વશ થઈ.

પ્રભાતના પહોરમાં રાણી ધણી મોડી ઉઠી, ભોગાવતીમાં મુખ ધોવા ગઈ અને ત્યાં જોલી, “ હે માતા ભોગાવતી ! ત્હારા શીવાય સઘળા સ્વાર્થી છે. ત્હેજ મહારી મિત્રતા રાખી છે. પહેલેથી અત્યાર સુધી—મહારા જન્મથી આ મહારા દુઃખ સુધી તુંજ મહારી સાથે રહેલી છે. તુંજ ખરી સહીઅર છે તો હવે મહાર મોત પણ ત્હારીજ પાસે થાય તેજ સાઈ છે હવે ફાવે તો તું અમરગઢ લઈ જજે, ફાવે તો શૈલપુર લઈ જજે ફાવે તો સમુદ્રમાં લઈ જજે. જ્યાં ત્હારી મરજીમાં આવે ત્યાં લઈ જજે તું જ્યાં લઈ જઈશ ત્યાં આ મહારો પ્રાણ રહીત દેહ આવશેજ.

“ પરંતુ જ્યાં જ્યાં કોઈ ત્હને પુછે કે ત્હારી કેડે આ કોણ છે, ત્યાં તું સઘળું કહેજે—કુમુદાનું સહીયજી, ત્હેની સાથેનો સહવાસ, મહારાજની મમતા, પિતાજીનો વૃતાંત, અને તે વચન તે સઘળું તું કહેજે. અને તે સઘળું એવી રીતે આબેહુખ વર્ણવજે કે ભવિષ્યમાં કોઈ પણ બાળા મહારા જોવા દુષ્ટ કર્મો કરતાં ખમચાય. હે મા ! ત્હારા શીવાય મ્હને રાખનાર કોઈ નથી.

“ ચોમેર દ્રષ્ટી ફેંકતાં કોઈ પણ પ્રાણી આ રતિસુંદરીને શાન્તિ આપતું નથી. કોઈ પણ આ રતિ સુંદરીના નયનોને શાન્તિમય દર્શન આપતું નથી. ફક્ત હે મા ! ત્હારા અવગાહનથીજ મહારી સર્વે ઇન્દ્રિયોને શાન્તિ જરૂર મળશેજ એમાં કોઈ પણ પ્રકારની શંકા નથીજ. માટે હે મા ! આ શરણાંગત દાસીને ત્હમારી સોડમાં લઈ ત્હમારી ઇચ્છા પ્રમાણે આ પાપી આત્માના ખોળીઆને ગતીએ પહોંચાડજે.

“ હે પ્રભુ—અશરણ શરણ પ્રભુ—આ પાપીજાના સર્વે કર્મોને માફ કરજે. અને જે જે ભુલ ચુક થઈ હોય તે ક્ષમા કરશે. આ બાળાને આ લોક કરતાં પરલોકમાં આનંદ મળશે. એમ ધારણા છે. આ જગતમાં જે જે ખીચારા આ દુષ્ટના કર્મોને લીધે દુઃખ પામ્યા છે તે સઘ-

જાને શાન્તિ બક્ષાએ એજ મહારી છેલ્લી ઇચ્છા છે ”
આટલું કહી રાણીએ નદીમાં ઝંપલાવ્યું !

પ્રકરણ ૨૦

વચન.

—o—o—o—

પાપી કૃત્યોના પશ્ચાતાપે બળેલી રાણીએ ભોગાવતીમાં ઝંપલાવ્યું. નદી હાલ પૂર જોશમાં નહોતી તેથી તે ઘણીજ શાન્ત છે. આસપાસની દ્રષ્ટી લીલાના તત્વો પણ આત્મારે શાન્ત છે. આથી રાણીના પડવાનો અવાજ નદીથી થોડે દુર સુધી સંભળાયો એટલુંજ નહીં પણ તે અવાજનો પ્રયુક્તર આપવાને પણ પાસેની બખોલો લુલ્લી નહીં.

વસંત રત્ન દરેક રીતે આવંદમય છે. અને તેમાં મુજરાતના આ ભાગમાં વસંતરત્ન ઘણીજ આવકાર દાયક થઈ પડે છે. આ રત્નમાં સપ્તશિતોષ્ણ હોવાથી પ્રાણી માત્રને સુખમય લાગે છે. ભોગાવતી નદીની ગતી આત્મારે ઘણીજ ધીરી હતી. એમ લાગતું હતું પરંતુ અંદર પાણી ઘણું હોવાથી રાણી પડતાની સાથે તણાઈ.

જો કે રાણીએ આપવાત કરવાની કોશિષ કરેલી હતી, પરંતુ તેના પ્રાણે પ્રાણાન્ત સમય જાણી નદીની બહાર નીકળવા બચ્ચાએ તરફડીઆ માર્યાં. રાણીને ચોતાનો જીવ બચાવવાનું મન થયું અને તેણે જીમ પાળ્યા મુખ ઉઘાડ્યું. પરંતુ તે જીમ પાડી શકી નહીં અને ઉલટું તેના મુખ વાટે કેટલુંક પાણી તેના પેટમાં ગયું. રાણી અસાવધ બની.

રાણીના પડવાના અવાજથી એક મનુષ્ય એકદમ નદીના કિનારે અપાટા બંધ ઘસી આવ્યો. તેની મુખાકૃતિ જોતાં તે મનુષ્યને આપણે થોડીવાર પહેલાં જોયેલો છે એજ મનુષ્ય છે એમ લાગે છે. તે આસપાસ કાંઈ પણ જોયા વગર એકદમ નદીમાં કપડાં સહીત ધસ્યો અને રાણીની પાછળ લાંબા વામ ભરતો ભરતો ચાલ્યો.

તેણે રાણીને તરફડીઆં મારતાં જોઈ રાણીને નીચેથી ઉપર આવતા જોઈ. રાણી પુનઃ પાણીમાં ગઈ અને બીજીવાર ઉપર આવી આરીતે આનેક વખત થતું જોઈ તેનામાં જીવ છે એમ તે મનુષ્યને ખાત્રી થઈ. તે સમાટાબંધ ચાલ્યો. અને નદીના વેગે તેને ઘણી મદદ કરી. અને રાણી

પકડાણી અને હેને લાઇ તે મનુષ્ય નદીમાંથી બાહેર આવ્યો.

તે મનુષ્ય બહાર નીકળી રાણીને ધાસ ઉપર સુવાડી અને પોને પણ પાસેની ધાસ ઉપર થાકને લીધે મુર્છા પ્રાપ્તો. મધુર સમિરની લહરીઓએ હેને જાગૃત કર્યો. તેણે જાગૃત થતાંજ બચાવેલી વસ્તુ તરફ નજર ફેંકી. તેના હૃદયમાં હર્ષ ઉભરાતો હતો. એમ તેના મુખ ઉપરથી સામીત થતું હતું. એક પ્રાણ બચાવ્યો તે વિચાર સ્ફુરતાળી હેનું હૃદય આનંદિત થયું અને તેણે એક અબળાને પ્રાણ બચાવ્યો છે એમ ધારવા લાગ્યો. ત્યારે તેના આનંદ અવર્ણનીય થયો. આ આનંદમાં તે પોતાનું દુઃખ વિસરી ગયો. પરોપકારની લાગણીએ તેનું સંકટ વિસરાવ્યું અને તેના હૃદયને ઉદ્ધાસના હિંચોલે હિંચાવ્યું, તેની દ્રષ્ટિએ પરોપકારની લાગણી સાખાશી આપતી હોય એમ લાગ્યું અને હેનો આભાસ થતાં પરોપકારીજનોને પરોપકાર કર્યા પછી જે શાન્તિ વળે છે તેની શાન્તિ વળી. અતિથય થાકથી થાકેલાં તે બહાર બેખડ પાસેના લીલા ધાસ ઉપર પડેલા હતા. પંરતુ તે હૃદયના હર્ષને લીધે તરતજ હુશીઆર થઇ જઇ ટટાર થયો અને બેઠો થઇ રાણીની પાસે ગયો. તેણે હેના પેટમાં પેડેલું પાણી મઢવાને ક્ષત અરંજ્યો અને તેમાં હેનો ક્ષત સફળ થયો.

પાણી કઢાડવાને ઉઘી નાંખેલી રાણીને ચિતિ કરતાંજ તે મનુષ્ય ચોંક્યો અને અર્થો જઈ ઉભો. થોડીવારે તે પાછો આવ્યો અને પુનઃ મુખ જોયું. તે જોઇ તે વિચારમાં પડ્યો. થોડીવાર સુધી દહાડીએ મુઠી વાળી તે ઉભો રહ્યો. અને વિચાર કરત લાગ્યો. થોડીવારે પુનઃ તે પાછો જુવ દર્શન કરવા લાગ્યો. પુનઃ મુખ જોઇ તે ઉભો થયો અને આસપાસ નિહાળ્યું, આકાશ તરફ દ્રષ્ટિપાત કર્યો અને પોતે રાણીની પાસે આવી બેઠો. ધીરે ધીરે તે પોતાનું મુખ રતિસુંદરીના કાન પાસે લાગ્યો અને કાનમાં અવાજ આપ્યો. “રતિસુંદરી !”

રતિસુંદરીને થોડું ધણું ભાન આવ્યું હતું. તે નદીમાં ષડી લાંબથી હેણે પ્રાણની આશા છોડી હતી અને હેના મનમાં ભવાનક નકેતા વિચારો-જે વિચારો કુમુદાપાસેથી હેનામાં પ્રવેશ થયા હતા તે વિચારો સ્ફુરતાં નકે દર્શન કરવા તૈયાર થયેલી યુવતિએ આ અવાજ સાંભળી ચેમરાજના દરબારમાં હાજર થયેલી હોય એમ ધાર્યું અને કુમુદાના કહેવા પ્રમાણે ચિત્રગુપ્ત હેને બોલાવતો હોય એમ હેને લાગ્યું. હેણે આ ભયમાં પોતાની આંખો ઉઘાડી અને સહામે જોતાં તે આશ્ચર્યવત બની. હેનું ધારેલું નકે નથી પણ હેમાગ્નવતિ નદીના કિનારાનું સ્થાન છે અને યમરાજનો

દરબાર નથી પણ એક મુસલમાન સરદાર પોતાના શરીર પાસે બેઠેલા માણસ પડે છે આ અપરિચિત અને અજાણ્યો માણસ પોતાની પાસે નીરખી ને તે આશ્ચર્ય પામી અને બ્યારે હેરે હેરે નામ દીધું ત્યારે તે અધિક આશ્ચર્યે નિમગ્ન થઈ.

તે બોલી “ આપ કોણ છો ? ”

ઝોલખાણ પડે છે ?

ના ?

હું તમારો પ્રાણ બચાવનાર છું . ”

મહારા પ્રાણદાતા ! પણ મહને કેમ બચાવી ? ”

“ તમને કેમ ? મહને સુખમાંથી દુઃખમાં નાખી. આનંદે અપિલેશ્વરની હુજુરમાં હાજરી રહી મહારા પાપની ક્ષમા માગવા જતાં મહને બચાવી મહારા દુષ્કર્મોનો પશ્ચાત્તાપ કરાવી રીખાવી રીગાવી મહાર મૃત્યુ કરવું યોગ્ય ધાર્યું . મહારા જોવીને આપે બચાવી આપના હસ્તોને આપે દુપણ લગાવ્યું છે.” કેમ ? તે તમને જાણ્યો નહીં.

હું પાપીણી, કલકિની—“આટલું બોલી તે મુર્છાગત થઈ.

તે મનુષ્ય ભોગાવતીનું નીર લઈ આવ્યો અને તે રાણીના મુખકપર છાંટ્યું. રાણીની મુર્છા વળતાંજ તે બોલી:—

“ સરદાર—તમને મહને સુખમાંથી દુઃખમાં નાંખી છે એ વાત હું વીસરી શકતી નથી. આપને મહને નદીમાંથી કહાડવાનું શું પ્રયોજન હતું ? ”

પ્રાણ બચાવવા ખાતર દરેક પ્રાણીએ એક ખીજને મદદ કરવી તે દરેક પ્રાણી ને ફાંજ છે. જે એક એકની મદદ ન હોય તો આ સંસારચક્ર ચલેજ નહી. જે મનુષ્યને ખીજ મનુષ્યની મદદની જરૂર ન હોત તો આ સંધળો સુધારો થાતજ નહી. આપણે જંગલી અવસ્થામાં સર્વદા પડ્યા રહેત— ”

“ તોજ આપણે સુખી થાત. મનુષ્યને જેમ જેમ સંસર્ગ વધારે તેમ તેમ ચિંતા વધારે છે. એ નિર્વિવાહ છે. જે તેથી મનુષ્યને મનુષ્યની મદદની જરૂર ના પડે તો જગતમાં સ્થળે સ્થળે સુખ દેખાય ! ”

“ પરંતુ સંસર્ગ વગર મનુષ્ય રહી શકતો નથી. જ્યાં સુધી આ જગતમાં જુદી જુદી ચીજોની જરૂરીયાત છે. ત્યાં સુધી મનુષ્ય તે મનુષ્ય વગર કદી પણ ચાલી શકે નહી અને તેમ થતાં સંસર્ગ થયા વગર રહેજ નહી.

“ પરંતુ દરેક સ્ત્રીની જરૂરીયાત મન ઉપર આધાર રાખે છે. ચંચલ મનના મનુષ્યોને જરૂરીયાત ઓછી હોય છે અને સ્થિર મનના મનુષ્યોને તે વધારે હોય છે એમ મહારી સખી કુમુદા કહેતી હતી ”

“કુમુદા ! રહિસુંદરી ! કુમુદા હાલ ક્યાં છે ? ”

“તેની મહને ખબર નથી તે—રાણી અટકી થોડાંકાર સ્તબ્ધ રહી.

“તહારી સખીની વાત ત્હમે ના જાણો ? ”

“અમુક સંજોગોથી હું જાણી શકત નથી ”

“તોએ ? ”

“તે મહને પુછશે નહીં આપ મહને કુમુદા વિશે કશું પુછશે નહીં કારણ કે તેમ ચવાથી મહાર દીલ દુખાય છે અને મનમાં શોક થાય છે”

“કુમુદા આરોગ્યતો છેને ? ”

“મહને ખબર નથી. મહેં છેલ્લી જોઈ લારે—” રાણી અટકી અને આંખોમાંથી અશ્રુબિંદુ પડ્યું ”

“ત્યારે ? ”

“ત્યારે આરોગ્ય હ—તી. ”

“હાલ ક્યાં છે ? ”

“તે જાણતી નથી, અને જાણીશ તોપણ હું કેમને કહેવા માગતી નથી સરદાર ! આપ હવે સિંધારો ”

“ત્હમને સહિસલામત કોઈ સ્થાનમાં પહોંચાડ્યા પછીજ મહારાથી જવાય. ત્હમને આમ એકલાં મુકી ‘હું કેમ જઈ શકું ?’,

“હું અહીંજ પડી રહેવા પ્રયત્ન છું. હું અહીંજ સહિસલામત છું. હું આજ રથજે રહી મહારો પ્રાણનાશ કરીશ ”

“સુંદરી—”

“મહારે કશું સાંભળવું નથી. આપ પધારો. આપનું નામ કામ તથા કામ મહારે જાણવાની જરૂર ખીલકુલ નથી. અને તે ન જાણનાંજ હું મહને ભાગ્યશાળી જાણીશ ?

“કેમ ? ”

“નામ જાણ્યાથી હું દુઃખી થઈશ. ”

“શામાટે ? ”

“કારણસર ”

“શા ? ”

“તે ત્હમે જાણો છે. ”

“ તો ત્હમે મને ઓળખો છો ? ”

“ જરા જરા ! પરંતુ મ્હારે તે મુખે કહી જતાવવાની જરૂર નથી. મ્હારે આપને ઓળખવાને પહેલાં જાણાસા હતી પરંતુ હવે તે નથી. મ્હારે આપને ઓળખવા નથી આપ રસ્તે પડો અને મ્હને—આ કલંકિનીને— આ નિર્જન સ્થાનમાં પહોંચી મૃત્યુને આધિન થવા દો ”

“ સુંદરી — ”

“ મ્હારે કશું પણ સાંભળવું નથી ”

રતિસુંદરી ! મ્હારે રક્ત થોડું જ કહેવાનું છે ”

“ મ્હારે થોડું પણ સાંભળવું નથી ”

“ કારણ ? ”

“ કાંઈ નહી ”

“ સાંભળવું પડશે. જુના વખતની વાત આજ મ્હને સાંભરી આવે છે તે માટે ત્હમારે જરૂર સાંભળવું જ પડશે. ”

“ નહી સાંભળું. ”

“ તે વગર ચાલશે નહી ”

“ ચાલશે જ ”

“ હું કહું છું તે સાંભળો ”

રતિસુંદરીએ કાન પર હાથ મુકી કાન બંધ કર્યા.

“ હવે શી રીતે સંભળાવશો ? ” રતિસુંદરી બોલી.

તે સરદારે રતિસુંદરીના હાથ પકડ્યા અને કાન આગળથી દૂર કરી કહ્યું

“ આ રીતે । ”

“ ત્હમે મ્હને અડકી ધર્મ બ્રહ્મ જનાવો છો ”

“ કારણ ”

“ ત્હમે મુસલમાન છો અને હું રંજપુતાણી છું ”

“ હું મુસલમાન છું એમ કેમ જાણ્યું ”

“ જાણ્યું । ”

“ તોએ ? ”

“ અલ્લખાંને આ કલંકિની વણા વખતથી ઓળખે છે ”

“ તો હું અલ્લખાં— ”

“ બિન શંકા ? ”

ત્હમે મ્હને ઓળખી શક્યાં નહી ? ”

“ કાણ જાણે પણ મ્હને તો ત્હમે અલ્લખાં બોલો છો. ” જરા વિ.

ચાર કરી બોલી “ મહારા તર્કમાં જીલ હશે ખરી । કારણ કે ગુજરાતનો સુખો અહીં ક્યાંથી હોય । સરદાર ! ત્હમે ગમેતોં અમીર હો કે ફકીર હો પણ મહારે હવે આપનું કશું કામ નથી માટે સિધ્ધે રસ્તે પધારો અને મ્હને આનંદ આપો ”

“ શાથી ? ”

“ અહીં એકલી પડવાથી. ”

“ પણ ફરીયા નદીમાં નહીં પડે ત્હેની શી ખાત્રી ? ”

“ હું મહારી બતની મુખત્યાર છું. કાઢને ત્હેમાં શો પંચાત ”

“ ગુજરાતના રાજ્યની રૈયતને આપધાત કરતાં અદકાવી શિક્ષા કરવાનો મ્હરો અખિતચાર છે ”

ત્હમે કાણુ છો ? ”

“ અલક્ષ્યાંજ ”

“ તો મ્હને ના કેમ કહી ? ”

“ ત્હમારી ખાત્રી કરવા ”

“ તો અહીં ક્યાંથી ? ”

“ ત્હમે ક્યાંથી ? ”

“ હું કલંકને લીધે અહીં બસું છું ”

“ હું પણ કલંકને લીધે અહીં વસું છું ”

“ શેવું કલંક ? ”

“ ત્હમને શું કલંક ? ”

“ ખુનનું તહોમત ”

“ હેં ? ! ”

“ હા ”

“ ત્હમારા ઉપર તહોમત મુકનાર ! ”

“ મન ! ”

“ ખુન થયું છે ? ”

“ ના ”

“ તો શામાટે મન ત્હમારા ઉપર તોહમત મુકે ? ”

“ ત્હેની મુખતિચારી. ”

“ તો શૈવપુર ચાલો. અમરગઢ ચાલો ! ”

“ ના હું અહીંજ રહીશ. બધાએ મહારા પાપી કૃત્યો બહુયાં છે. અને હું મહારં કાણું મુખ બતાવી શું કરું ? ”

‘તહમે નિર્દોષ હો તો તમને શું છે ?’

‘કોની આગળ નિર્દોષ ?’

‘તમારા મનથી ખાત્રી છેના !’

‘પણ તેજ નથી. હું મહારા મનથી દોષિત છું જો કે મહે કર્મ ક-
ર્મું નથી. પરંતુ તે કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં હું દોષિત ગણાઉં છું. જે જે
લોકો મારી વાત સાંભળશે તે તે લોકો જરૂર મને નિર્દોષ ગણશે પરંતુ
મહારો આત્મા મને કહે છે કે તું દોષિત છું.’

‘તો તહમે શું કરશો ?’

‘પ્રાણુ ત્યાગ ?’

‘શા માટે ?’

‘નામ છુપાવવા ?’

‘તેથી ફાયદો ?’

‘ગેર ફાયદો ?’

‘ગેર ફાયદો એક તહમારે માથે કલંક મ્હોંટશે. લોકોમાં શિષ્ટ દ્રિષ્ટ
થશે અને તેથી તહમને તો શું પરંતુ તહમારી પાછળ તમારા સ્નેહિઓને
નીચું જોવાનું થશે ?’

‘તેમાં તહમારે શું ?’

‘મહારે તો કાંઈ નહીં. તમો સ્વાર્થિ બનો તો તો કશું તમારે નહીં.
નહીતો સ્નેહિઓની આખર જાળવવી તહમનો મહત્તમો હલકો ન પડે તહેની
સંભાળ રાખવી તે દરેક મનુષ્યની ફરજ નથી ? એક એકને સાર
જીવે છે. તો એક એક બીજાની ગરજ ના રાખે તો પછી સંસાર ચક્ર
કેમ ચાલ્યા કરશે. ?’

‘જગતમાં હજારો અધર્મ થયાંજ કરે છે. અને હજારો મનુષ્યો
બીજાની કાંઈપણ ગરજ રાખ્યા વગર પોતાનું કાર્ય કર્યા કરે છે તો એ
સંસાર ચક્ર કેમ ચાલે છે ?’

‘દુનીયાની વસ્તીનો કેટલામો ભાગ તહેવાં કર્મો કરે છે ? હજારે
એક હોય તો બહુજ ! પરંતુ અમુક જણ મુર્ખાંધ કરે તેથી આપણે મુ-
ર્ખાંધ કરવી ? હજારો જણ પાપ કરે છે માટે આપણે પાપ કરવું ? હ-
જારો જણ અધર્મી છે માટે આપણે અધર્મી બનવું ?’

‘નહીજ’

‘તો શા માટે તહમારે જગતના લોકને એમ નહીં બતાવવું કે તહમે
નિર્દોષ છો ?’

“ તે બતાવી શકતી નથી ”

‘ કારણ ’

‘ કાંઈજ નહીં ’

‘ આ હઠ કે બીજું ’

‘ હઠ ! જક કે ગમે તે કહો તે. પરંતુ હું અંહીથી તસુમાત્ર પશ્ય

અસનારી નથી ”

‘ એમ ? ’

‘ હા. ’

‘ આંમાં મ્હારો દિવસ નકામો જાય છે તેથી હમને ફાયદો શો ? ’

‘ હમે હમારા વખતનો સદુપયોગ કરો હમે હમારો કરીશું. ’

‘ પરંતુ મને એક વચન આપો ’

‘ શાનું ? ’

‘ કે તમે ફરીથી નદીમાં પડશો નહીં. ’

‘ તે વચન હું આપી શકતી નથી ’

‘ કેમ ? ’

‘ હું કોઈની બંધાયેલી નથી ’

અલક્ષ્યાંએ લેના કાનમાં કાંઈ કહ્યું કે તરતજ લેણે હાથમાં વચન આપ્યું અને બોલી આવચને હું ચાલીશ પણ તેવું શું ? ”

“ જે થનાર હતું તે થયું હવે કેમ કરીએ ? ”

‘ અને તે વચન ! ! ”

અલક્ષ્યાંએ ઉંચું જોયું. રતિસુંદરીએ લેના મુખ તરફ જોયું કોઈ કાંઈ શબ્દ બોલ્યું નહિ. અને સ્તબ્ધ રહ્યા. ”

થોડીવાર સુધી બન્ને શાન્ત રહ્યા અલક્ષ્યાંએ બેએકવાર ઉતાર આપવા યત્ન કર્યો પણ તે આપી શકે તે પહેલા હથીઆરબંધ માણસની એક ટાળીએ હેમને ઘેર્યાં !

પ્રકરણ ૨૧.

રાત્રીની ગોઠવણ.

હુંટારાની શુદ્ધમાં રાજ્યાની સોમ કરવાની લક્ષ્મીએ આજા આપી અને આજા મળતાંજ કુમુદા રાજ્યાને લેને માટે નકિક કરેલા ખંડમાં લઈ ગઈ.

આ ખંડનું આગળું ઉત્તર દીશા તરફનું હતું. આરણ્યામાં પેસતાં જમણા હાથે એક સુંદર પલંગ ખીજાવેલો હતો. ખંડની મધ્ય ભાગે એક સરસ હિંડોળો પીતલની સાંકળે બાંધેલો હતો. અંદર પેસવાના દ્વારની ફહામી આગુએ એક જળી હતી. તેની આસપાસ બે ગોખલા હતા. જહેમાંના એક ગોખલામાં દીવેલનું કોડીક ઝગઝગાટ બળતું હતું અને ઓરડાની અંદરની સવળો ચીન્મેને પ્રકાશમાન કરતું હતું દ્વારમાં પેસતાં ડાબા હાથે એક સુંદર ઝરીથી ભરેલું પાથરણું પાથરેલું હતું અને તેના ઉપર મુખમલની એક ગાદી પાથરેલી હતી. આ પ્રમાણે તે ખંડની સોઈ કરેલી હતી.

રાજા આખા દીવસના બેસી રહેવાથી શ્રમિત થયેલી હતી. તેથી તે જેવી કુમુદાની સાથે ખંડમાં પેઠી કે તરતજ તે ઢાલીઆ ઉપર ઢળી કુમુદા પોતાના નિત્ય નિયમ પ્રમાણે એક હાથ રાજાની ઉપર અને બીજો ખાટલા ઉપર એમ બન્ને હાથને ગોઠવી રાજા તરફ પુક કરી બેઠી.

રાજાનાં પુછ્યું “ કુમુદા ! તું અહીં ક્યાંથી ? ”

“ હું આવી પહોંચી મહાર જ્યાં નસીબ હતું ત્યાં બનનાર ભાવિ શરતું નથી તે જાણો છોના ? ”

“ હા તારી શિક્ષાથી હું જાણું છું અને તારા શિક્ષા વચનોના પ્રસાદના ફળ આજ પ્રત્યક્ષ અનુભવું છું ”

“ અનુભવજ મનુષ્યને પાકું બતાવે છે. જ્યાં સુધી આપણને અ. મુક બાળતો અનુભવ નથી ત્યાં લગણુ આપણે તે બાળત ઉપર અભિ- પ્રાય આપવા અશક્ત છીએ એ જરૂર જાણવું. જ્યારે આપણે જે સ્થિતી માં છીએ તેથી તદ્દન વિપરિત સ્થિતીનો આપણે અનુભવ થાય છે ત્યારેજ આપણને કાળની અને ભાવિની વિપરીતતા તે શું છે તે માલુમ પડે છે. ”

“ કુમુદા તારા આ વચનો સાંભળી મને તારા અમૃતમય વચનો યાદ આપ્યા કરે છે, ”

“ કુમુદાના આહવાદમય વચનો ! મહારા વચનો શાં ? હું એક કુદ પ્રાણી ને ત્હમને શાં અમૃતમય વચનો સંભળાવું ? મહાર જ્ઞાન શું ? મહારી સ્થિતિ શી ? મહાન પુરષોની આગળ હું શી ગણતીમાં ? ”

“ કુમુદા ! તુંજ કહેતી હતી કે ડાબા મનુષ્યો હમેશાં નમ્ર બને છે. ઝાડને ફળ આવવાથી નીચું નમે છે. વાદળામાં પાણી આવવાથી તે

નીચે જમીન ઉપર પડે છે. તેમજ રીતે સજ્જન મનુષ્યોમાં જ્ઞાન આવવાની નમ્ર અને છે. આ સિદ્ધાંત શું લેને લાગુ નથી? આ સિદ્ધાંત તું ખીજને લગાડી શકે અને લેને પોતાને નહીં ? તું નિરભિમાની છે, તે જ્ઞાના પ્રતાપે ! જ્ઞાનનાજ. જો તું અજ્ઞાની હોત, તો તું આટલી નીરભિમાની હોત તો જુઓત આ નમ્રતાતું કારણ ત્હારું જ્ઞાનજ છે એમ મ્હારે ખરી આત્રીથી માનવું છે. ”

“ એ સત્ય હશે પરંતુ જ્ઞાન એકલું મનુષ્યને નમ્ર બનાવતું નથી સોબત મનુષ્યના ઉપર તન અને મન ઉપર—ધણીજ અસર કરે છે આપણું મન એક કોરા કાગળ જેવું છે. લેના ઉપર જેની છાપ પાડવી હોય તેવી પડે છે, જેમ કાગળ ઉપર સાર અથવા નકાર લખી સકાય તેમ મન ઉપર સારી યા નરસી છાપ પાડી સકાય, અને એ છાપજ જીવન્ત પર્યંત રહેવાની લેમાં કાંઈપણ ફેરફાર થતો નથી, ગણા પુરોષોની સોબતથી ગણપણ, જ્ઞાનીની સોબતથી જ્ઞાન, બેવકુફની સંગતથી મૂર્ખાઈ વીગેરે ચીન્હો સંગતથીજ થાય છે. તો ત્હમ્હારી સંગતજ મ્હારા આટલા જ્ઞાનતું કારણ કેમ નહિ હોય ? જો ત્હમે નમ્ર ન હોત તો અવિનયની છાપ મ્હારા મન ઉપર કેમ ન પડી હોત ? અને જો તે છાપ પડત તો અગણીત ઉપાયે ને છાપ જુસાઈ જત નહીં. પછી હું ગમે તેટલું જ્ઞાન લઉં, ગમે તેટલા પુસ્તકો વાંચું, ગમે તેટલી શાસ્ત્રજ બનું પણ અવિનય અને અભિમાન જો પ્રથમ મ્હારામાં આવેલું હોત તો તે કોટાવધિ યત્ન કરે દૂર થાત નહીં. ”

‘ કુમુદા ? તું ખુશામત કરતાં ક્યારની શીખી ? ’

‘ હું ખુશામત કરતી નથી. મારે જગતના લોકની શી ગરજ ? મને તે તેમનું ધાર્યું વિચાર્યું કરતાં તેમાં મારે શું ? આપણે ક્યાં અમર રહેવાના છીએ કે તેમની ગરજ આપણને વારંવાર પડવાની છે ? આપણે તો આનંદ હર હમેશ નિરંતર રાખ્યા કરીએ છીએ કોઈને આનંદ તો આપણને આનંદ કોઈને શોક તો આપણે નહીં શોક. જે થયા કરે છે તે થવાનુંજ થયા કરે છે. તેથી એક અમુક બનાવ શોકમય અને અમુક બનાવ આનંદમય કહેવો એ શું ? એ સમજી મનનુંજ કારણ છે. હિતોપદેશમાં કહેલું છે કે ‘ કોઈ પણ ચીજ સ્વભાવથી સુંદર વા અસુંદર નથી. જેને જે ગમે તેને તે સુંદરજ લાગે છે તેજ રીતે કોઈ પણ બનાવ આનંદમય કે શોકમય નથીજ આનંદ અને શોક મનની કલ્પનાજ છે, આત્માને આનંદ નથી, શોકથી. હર્ષ નથી, ઉમંગ નથી. તે કશી પણ

લાગણી વગરનો છે. જ્યારે આત્માને-આપણા અંતર દેહને-લાગણી નથી તો આ આપણા બાહ્યદેહને લાગણી શું. કામ રાખવી જોઈએ ? આત્મા આપણને શીધે રસ્તે દોરે છે. અને જે કાર્ય આપણા ધાતમક શરીરને પતન કરે એવું હોય છે તે કાર્ય કરતાં આપણને અટકાવે છે. તે બીજી કાંઈ કરી શકતો નથી એમ મહાર માનવું છે. '

• આપણે આડી વાતે ઉતરી પડ્યા પણ તું અહીં ક્યારની અને ક્યાંથી આવી છું ? તારે માટે સ્થળે સ્થળે શોધ થયા કરે છે. '

• મારી શોધ ! ? શા માટે ? '

• તું જડવાથી મોટો ભ્રમ ખુઝનાર છે એમ બધાનું ધારવું છે ! '

“ શો ભ્રમ ? ”

“ રતિસુંદરીનો પત્નો ”

“ કોણ જાણે ” “ કેમ કોણ જાણે ? ”

• મારે જાણવું છે કે રતિ સુંદરીનું શું થયું છે ? '

• તેજ બાબત તારાથી જાણવાને સમજા ઉત્સુક છે પરંતુ તેમાં સમજાની આશા નિરાશા છે. એમ મારે ધારવું છે. કારણ કે તુંજ તેનું શું થયું તે બાબતનો પ્રશ્ન કરે છે ! '

• મને રતિસુંદરી બાબત કશી પણ ખબર હોત તો તમને તેના વિશે પુછત શું કરવા ? '

• તો તે રાતની વાત જોઈ ?

“ કંઈ રાતની ? ”

“ અંડિકા દેવીના મંદીરની ”

“ શી વાત ? ”

“ શૈલપુરમાં એમ વાત ચાલે છે, કે લુંટારા લોકો રતિસુંદરીને મહેલમાંથી રાતો રાત ઉપાડી ગયા, અને તે સાથે તને પણ લઇ ગયા. ખહારવડીઆઓએ રાણીનો ભોગ આપવા ધાર્યું પરંતુ તેં હિમતથી રાણીને બચાવી. સારનાદ તમે બન્ને શહેર તરફ આવ્યા અને તેં પહેરેગીશને ખુમ પાડી દરવાજા ઉઘડાવ્યા. તે લોકોએ તને દરવાજામાં લઇ લીધી અને કોઇ ગદ્ગલતથી રાણી ખહાર રહી ગઇ આથી તું રાણીની શીકર કરી ખહાર નીસરી ગઇ. અને તમે બન્ને લુંટારાના હાથમાં ફરીથી સપડાયા. આમ તર્ક જાય છે. વળી બીજી વાત પણ એમ ચાલે છે કે કુમુદાનું કોઇ રાક્ષસી ખુન કરતી હતી, ત્યાંથી તે નાહી અને નેગર તરફ આવી પહેરેગીશને ખુમ પાડી જેથી પહેરેગીશએ દરવાજા ખોલી

તેને શહેરમાં લીધી, પરંતુ કોણ જાણે શાથી તું પાછી અજાણ્ય રીતે
ગુમ થઈ ગઈ. કુમુદા તું એક અજાણ્ય સ્ત્રી છે. તેથી તે બધાને જાણમાં
નાખ્યાં છે. રતિસુંદરી તો જરૂર કોઈ દુષ્ટના હાથમાં ફસાઈ અને
કુર પાપીઓના ફંદામાં ફસાઈ અને તે ભોગ થઈ. તેનો આત્મા ક્યાર-
નાએ પરમાત્માની હજુરમાં પહોંચી ગયો. એમ બધાનું ધારવું છે. તું
જીવતી છું, એમ સર્વે જાણુ જાણે છે. તારે સારૂ ધણી શોધો થાય છે,
અને રતિસુંદરી સારું તો ખુદ મહારાજ તપાસ કરવા ગયેલાં છે. પરંતુ
સર્વ કોઈ રતિસુંદરી મળવાની આશા ફેગટ ધારી બેઠા છે. સધળાનું ધા-
રવું એમ છે કે કાંતો તે બહીષ્કર્ષ નાસતાં પહેરેગીરોના હાથે ધવાઈ હોય
અથવા તો હુંટારાના હાથથી મરણ પામી હોય. પરંતુ પાછલી વાત જરા
વધારે સંભવિત લાગે છે. કારણ કે જો તે પહેરેગીરોના હાથથી ધવાઈ
હોય તો તે જરૂર તેજ જગ્યાએ હોત. પરંતુ તે તે જગ્યાએ નથી.
તેજ સાબીત કરી આપે છે કે તે હુંટારાના હાથે સપડાયી છે. અને
મૃત્યુ આધિન થઈ તેનો નિશ્ચયજ. તેની શોધમાં ઘણા માણસો
ફરે છે. પરંતુ તેને આજ છ માસ થયા છતાં પતો નથી. હવે જે થાય
તે ખરું—”

“લોકની મરજીમાં આવે તેવા બિન્ન બિન્ન તરફ ઉઠાવે તે સ્વા-
ભાવિક છે. ખરી વાત તદ્દન જુદીજ છે. તે સમય આવે સધળાને ખબર
પડશે.”

“તુ મને કેમ નહી કહે?”

“ના”

“કેમ?”

“તમારો વિશ્વાસ રખાય, ખરો પણ વા વાત લઈ જાય તે જા-
ણીએને? અને ખરો જુનુંદોગાર પકડાવાથી ધણુ અનર્થ થાય એમ છે.
અને હું એવી નીચ નથી કે મારા હડહડતા શત્રુનું નામ દઈ તેના વિશે
અસત્ય બોલું, હું તો મારે સાચે સાચું કહીશ.”

“પરંતુ તે ક્યારે?”

“મને યોગ્ય લાગશે ત્યારે. જ્યારે હું, રતિસુંદરી ને મહારાજ ત્રણ
બેગા મળીશું, ત્યારે વાત ખુલ્લી પડશે. અને પછી તમે સમજી જાણશો.
હું પોતે પણ પછી કહેવામાં કરેા બાધ ગણીશ નહી. જ્યાં સુધી હું એ
વાતને ખાનગી ગણું છું ત્યાં સુધી તે વાત કોઈને કહીશ નહીં.”

“તારી મરજી. પણ તેં મારી આશા બાગી નાંખી.

“ કેમ ? ”

મને આશા હતી કે તું તારી સઘળી વાત મને કહીશ.

“ પણ તે વાતમાં મર્મ ગૂઢ છે. ”

“ તું જ ગુઢ છું ”

“ હું જે છું તે છું. હવે કાંઈ બદલાઈશ ? જન્મથી જેમ છું તેમ છું. તેમજ રહીશ અને તેમજ જઈશ. ”

તારી ગુપ્ત વાતો ક્યાં સુધી રાખીશ. ”

“ જીવન પર્યંત. ”

‘ તે કેમ રહેશે ? સ્ત્રીના હૃદયમાં કોઈ વાત છુપી રહે એમ હોય છે ? ’

‘ તે બીજી સ્ત્રીઓને સાર છે કુમુદા જેવીને સાર નહીં. સ્ત્રીનો મોઠામાં મોટો ગુણ શો ? તે એજ કે સઘળી વાત છુપી રાખવી. અને તે પોતાના તનના માણસ શીવાય બીજા કોઈને પ્રાણાન્તે પણ કહેવી નહીં. ”

“ શું તેણે પોતાની સહીયરને પણ ના કહેવી ? ”

“ ના. બધી સહીયરોને કલ્પાથી નુકશાન છે ? ”

‘ તો તનનું માણસ કોણ ? ’ “ ત્હમે સમજ્યા ” ‘ ના ’

‘ ત્હમારા તનનું માણસ કોણ ? ’

‘ તું કહેને ’

‘ હાકાર ! ’

‘ ત્હાર તનનું માણસ કોણ ? ’

‘ જે થાય તે ’

‘ તોએ ? ’

‘ ઇશ્વરેચ્છા ’

હશે. એ વાત કરવામાં અત્યારે કાંઈ માલ નથી. મને જરા તરસ લાગી છે તેથી જરા પાણી આપીશ ? ”

“ હા હોને. ત્હમારે સાર જળ પાત્ર તૈયાર રાખેલું છે. ” એટલું કહી કુમુદાએ પલંગ નીચેના જળ પાત્રમાંથી થંડું પાણી કઢાડી રાજાને ખરું રાજાએ પલંગમાં બેઠા થઈ પાણી પીધું.

કુમુદાએ પુછ્યું “ બા હાકારતો ખુશીમાં છેને ? ”

‘ હા બહેન ! ’

‘ ત્હમે ક્યાં જતા હતાં ! ’

‘ નસીબ લઈ જાય ત્યાં ’

‘ એમ કેમ ? ’

‘ તો શું બહેન ? ’

‘ તોએ ? ’

‘ નહીં કહું ! ’

‘ કેમ ? ’

‘ તું ત્હારી વાત કહે તો હું મ્હારી વાત કહુંને ? ’

‘ મ્હારી વાત તો છુપી રાખવાની છે. ’

‘ તો હું શુભ રાખશ. ’

‘ ખાત્રી ? ’

‘ મ્હારો સખ્દ ! ’

‘ પણ ત્હમે હમણાંજ થોડીવાર ઉપર કહ્યુંને કે સ્ત્રીના મનમાં વાત કેમ રહે ? ’

‘ કુમુદા ! તું પકડી છે હો ! ’

‘ કેમ ? ’

‘ ત્હને યાદ બહુ રહે છે. હું શું બોલી હતી તે હું તો બુધી મંડ હતી અને ત્હને યાદ રહ્યું ’

‘ છટ એટલું યાદ ન રહે ? ’

‘ ના બા આપણને તો યાદ ન રહે. તું તો દેવાંશી મનુષ્ય છે ’

‘ કારણ ? ’

‘ કારણ કે ત્હારા જેટલું કોઈ પણ સ્ત્રીને યાદ ન રહે, અને ત્હારા જેટલું શાસ્ત્ર કોણ વાંચે ? ’

“ યાદદાસ્ત ફેળવાયલી કેળવાય છે. એમને એમ વૃદ્ધિ પામતી નથી. દરેક જણે અને મુખ્યત્વે કરીને સ્ત્રીમતીને તો અવશ્ય ધર્મશાસ્ત્રોના નીતી વચનો બરાબર યાદ રાખવા જોઈએ. આપણા ધર્મ શા છે ? આપણી ફરજો શી છે ? આપણા હક શા છે ? તે દરેક સ્ત્રીએ જાણવું જોઈએ ધર્મશાસ્ત્રો તથા નીતીશાસ્ત્રો જેવાં પ્રત્યેક વચન પ્રમાણે ચાલનાર સ્ત્રી હર હમેશ આનંદમૈજ દીવસો કહાડે છે અને આ લોક તથા પરલોકમાં સુખ ભોગવે છે. ”

“ કુમુદા ! આપણે જ્યારે જ્યારે મળતાં ત્યારે ત્યારે નીતિની વાતો તો કરતા હતાં પણ સ્ત્રીના શા ધર્મ છે તે તો ત્હં કોઈ દીવસ બતાવ્યું નથી તે જાણવાની મ્હારી ઇચ્છા ધણી દીવસથી થયેલી છે. ”

“ ત્હમ્હારી આગળ તો નહીં પણ સતિસુંદરી આગળ તો મ્હે તે ધર્મ

અનેકવાર કહી હતા. અને ધર્મશાસ્ત્રના શ્લોકો બતાવ્યા હતાં. તેમને તે બાબતનો શોખ વધેલો હતો અને તે શીખવાને ઉત્સુક હતા તેથી મહેં ઘણા પુસ્તકો લેને વાંચવા આપ્યા હતા. અત્યારે રાત્રિ ગમ્મ છે તેથી આપણે એ વીધે આવતી કાલે વાત કરીશું. લક્ષ્મણાને પણ તે સાંભળવાની ઉત્કંઠા છે. તેથી હેમને પણ આવતી કાલે સાંભળાવીશું જેટલું હું શીખી છું તેટલું બતાવીશ. મહારી બુદ્ધિના પ્રમાણે જે અલ્પ જ્ઞાન હું ધરાવું છું તે સઘળું હું પ્રકાશીત કરવા યત્ન કરીશ. હું કશું પણ છુપું રાખીશ નહીં હું જીવું છું શામાટે ? અપણા બંધુઓને માટે, આપણું, સંબંધીઓને માટે, આપણા દેશને માટે, એમજ સર્વે મનુષ્યને થવું જોઈએ. દરેક મનુષ્યે પોત પોતાની યથા શક્તિ પ્રમાણે યોગ્ય મનુષ્યને મદદ આપવી તે કર્તવ્ય છે. સર્વમાં સમભાવ રાખી, ધૃષ્ટાને દુર કરી, આનંદમાં રહી સર્વ સાથે સાલસથી વરતવાથી આપણને કાંઈ તુકશાન નથી પણ ફાયદો છે. એમજ દરેકના મનમાં હમેશ રહેવું જોઈએ.

“ કુમુદા તારામાં એ સઘળું છે. ”

“ મહારામાં નથી. જે મહારામાં તે સઘળું હોત તો મહેં આ દેહને અત્યારે ઘણી ઉત્તમ ગતીએ પહોંચાડ્યો હોત ? ”

“ પણ તહેં તેમ નહીં પહોંચાડ્યો હોય ? ”

કુમુદા જવાબ આપવા જતી હતી તેવામાં બહારથી આવજ આવ્યો.

“ કુમુદા ”

“ કેમ ” પ્રત્યુત્તર મળ્યો.

“ લક્ષ્મણા બોલાવે છે. જવાબ મળ્યો. ”

“ રાજબા લક્ષ્મણા બોલાવે છે. હું જાઉં છું. વિજયસિંહને આ વખતો સમય થયો છે અને આવ્યા હશે. ભોજન આવે તે આનંદથી જમજો. કાલે મળીશું ”

“ કુમુદા આટલું બોલી કાંઈ પણ જવાબ સાંભળ્યા વગર દોડતી નાહી. ”

રાજબાએ પોતાની દૃષ્ટી કુમુદાના જવાના રસ્તા ઉપર થોડીવાર રાખી અને લેના વિશે મનમાં બિન્ન બિન્ન વિચાર તરંગ ઉઠવા લાગ્યા. અને તે સાથે તે બાળાના જ્ઞાનના ભંડારને લીધે લેને વિસ્મયતા થઈ.

થોડીવારે ભોજન આવ્યું તે જમી અને આડી થઈ આખા દીવસના શ્રમથી તે નિદ્રામાં પડી અને ઘસ ઘસાટ ઉઠી.

પ્રકરણ ૨૨.

શ્રી ધર્મ.

પ્રાતઃકાળ. વિજયસિંહની ગુફામાં પ્રાતઃકાળની ધુળી ઝોરજ ભાસે છે. નિર્જનવનમાં વસેલા ન્હાના નગરમાં છતી વસ્તીએ વસ્તિધુન ભાસ થાય છે. રહવાર થતાં દરેક જણ પોતપોતાનું નિત્ય કર્મ કરવા રોકાઈ ગયેલા છે. રાજ્યા પોતાના નિત્ય નિયમ પ્રમાણે ઉઠી. આજ તેનું મસ્તિક શાંત હતું. ગદ્ય રાત્રે નિદ્રા સારી આવેલી હતી.

ભુપસિંહે રાજ્યાને પોતાના મહેલનો લાગ કરાવ્યો, તે સમય, જ્યારે રાજ્યા આ ગુફામાં પેઢી તે વખતે તેની આંગળ રમ્યા કરતો હતો. આ બનાવ આકસ્મિક હતો તેટલુંજ કુમુદનું મળતું પણ આકસ્મિક બન્યું આ બન્ને આકસ્મિક બનાવોને લીધે રાત્રે સુતા પેલા તેનું મન અનેક આવેગો વચ્ચે આંદોલન કરતું હતું. પરન્તુ કુમુદ સાથેની વાત ચીતથી હેના વચનોનું મનન તેના મનમાં થવા લાગ્યું તેથી આકસ્મિક બનાવો વિસારે પડ્યા અને તેમ થતાં ગાઢ નિંદ્રથી તે ઘેરાણી. આ ઉંઘમાં તેને, અતિશય અકળાટે ઉઠેલા માથાએ જે ઉત્પાત કરે છે, તે ઉત્પાતે જરાપણ સતાની નહી તેથી તે નિરાંતે ઉંઘી.

દાતણ પાણી કર્યા પછી નાસ્તો કરીને ઘણા જણાએ નિત્યના ઉંઘમ પ્રમાણે વિજયસિંહના માથાસોએ ગુફાનો ધીરે ધીરે ત્યાગ કરવા માંડ્યો તે રાજ્યા જોયા કરતી હતી. આ વખતે કાકાર વિજયસિંહે પ્રવેશ કર્યો અને રાજ્યાને જણાવ્યું ‘ રાજ્યા ! તમારી બધી ઝીના મેં જાણી છે. હું કાકારને બરોબર ઓળખું છું અને અમારે તેમની સાથે ગાઢ પીછાન છે. તમોને તમારી કુમુદ સાથે મેળવ્યાં છે. કાકાર થોડા દીવસે શાંત થશે માટે તમારે અહીંથી આગળ જવાની જરૂર જણાતી નથી. સમય આરે તમારી સઘળી ગોઠવણ થશે ત્યાં સુધી તમે અહીં ઘર સમજીને રહેજો, કુમુદ તમારી પાસે રહેશે, તમારી સાથેના માથાસોને વિદાય કરું છું.’

‘ જોવી ઇચ્છા ’ ! રાજ્યાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો રાજ્યાની ઇચ્છા જાણી તેણે રાજ્યાની સાથે આવેલા માથાસોને રૈલપુર વિદાય કર્યા અને પોતે પોતાના નિત્ય કર્મમાં બળ્યો.

રહેવાર થઇ ગયા પછી આસરે ત્રણેક કલાકે યોગીરાજ તરફથી ખબર લઇ વિજયસિંહનું માણસ આવ્યું, તેણે કુમુદને ખોળી કહાડી સંદેશો કહ્યા કે યોગીરાજ તેને મળવા માંગતા હતા અને તેણે તેમને સાંજે મળવું. આ સંદેશાનો યોગ્ય પ્રત્યુત્તર આપી કુમુદ રાજ્યા સાથે બિન્ન બિન્ન વાતો કરવામાં રોકાઇ.

બપોરે ખાઇ પીને સધળા પરવાર્યા તે વખતે કુમુદાએ લક્ષ્મી તથા રાજ્યાની ઇચ્છાથી મુદ્રામાંની સ્ત્રીઓની સમા ભરી અને પોતાનું વ્યાખ્યાન શરૂ કર્યું.

“જે પરમાત્મા ગણાય છે, જે અગ્નિ, તેજ, વાયુ, આકાશ, જળ અને પૃથ્વીમાં છે, જે જડ અને ચૈતન્યમાં છે, જે સધળે વ્યાપ્ત છે. જે સર્વનો સાક્ષી જૂત છે તે અનંત નામી અગમ્ય આત્માને પ્રેમ પૂર્વક પ્રણામ કરી મહારી આંતર ઇન્દ્રીયોને સતેજ કરવા વિનવું છું.

“ખહેનો ! જગતની ઉત્પત્તિમાં કરણજૂત જોશો તો સ્ત્રીજ છે. આજ ખીના સ્ત્રી સંસાર વાહનનું કેવું ઉપયોગી ચક્ર છે--પુરુષનું કેટલું કામનું અંગ છે તે સિદ્ધ કરે છે. જો સ્ત્રી નહોત તો પુરુષની ઉત્પત્તિજ નથી અને તેથી પુરુષ તે સ્ત્રીના વડે અને સ્ત્રી તે પશુ સ્ત્રીના વડેજ હોઇ સ્ત્રી પુરુષ કરતાં આ બાબતમાં શ્રેષ્ઠ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

“જેમ પુરુષની ઉત્પત્તિનું કારણ સ્ત્રી છે, તેમ સ્ત્રીનું જૂપણ પુરુષ છે. સ્વામિનો અર્થશો ? ‘સ્વ’ એટલે પોતાનું અને ‘અભિ’ એટલે અમૃત એટલે ‘સ્વામિનો અર્થ પોતાનું અમૃત’ એમ થાય અમુક ફળ એ સ્વાદ લાગતા ફેંકી દેવાય છે, તેમ સ્વામિરૂપી ફળ કોઇથી ફેંકી દેવાતું નથી. આટલે સ્વામિની પસંદગી તે ઘણા વિચારથી કરવાની છે. આ વિષય ઉપર હું જરા વ્યાગળ ઉપર વિવેચન કરીશ.

“મહે પહેલા કહ્યું તે ઉપરથી કોઇ એ એમ સમજવાનું નથી કે સ્ત્રી પુરુષ કરતાં ઉત્તમ છે. મહારો કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે સ્ત્રી પુરુષ કરતાં કોઇ પશુ દરજ્જે ઉતરતે નથી. જેમ રાત્રિ અને દીવસ વીગેરે હોંદો ફનીઆમાં હયાતી ભોગવે છે. તેમ સ્ત્રી અને પુરુષ એક હોંદ છે. બંનેમાં સિંમ બેઠ શીવાય કશો પશુ ફેર હું જોતી નથી શું સ્ત્રીમાં આત્મા નથી ? શું હેનામાં બુદ્ધિ નથી ? શું હેનામાં મન નથી ? શું હેનામાં ચૈતન્ય નથી ? શું હેને આનંદ થતો નથી ? શું હેને શોક થતો નથી ? શું હેને મનોવિકારો થતા નથી ? શું હેને લાગણી થતી નથી ? શું હેને પુરુષની પડીમ સુખ, દુઃખ, તહાડ તહોડ લાગતો નથી ? શું અમુક બાબ-

તોમાં સ્ત્રી પુરુષ સાથે સરસાઈ બોગવી શકતી નથી ?

“આપણે સારી રીતે વિચારીશું” તો લાગશે કે આપણે પુરુષ કરતાં એક પણ્ય અંશે ઉતરતી નથી. આપણને તથા તેમને જનાવનાર એક છે. આપણે તથા તે એક પૃથ્વી ઉપર રહીએ છીએ, એકજ મૃગથી પડેલું પાણી પીએ છે તે છતાં આપણને પુરુષ હેમનાથી હલકી શા માટે ગણતા શીખ્યા છે ? આ પ્રશ્ન વિચારવા જેવો છે આપણે આપણો પાઞ્જનો ઇતિહાસ નિહાળીશું” તો તરત માલુમ પડે છે કે આગળની સ્ત્રીઓને પુરુષ કરતાં ઓછા હલકા મળતા નહી. તો હાલ આપણો વખત આવો કેમ ?

મનુ મહારાજ કહે છે કે ‘જ્યાં જ્યાં સુંદરીઓ સન્માન પામે છે ત્યાં ત્યાંજ દેવતા રમે છે’ આ વાક્યજ સિદ્ધ કરી આપે છે કે હેમણે સ્ત્રીને પુરુષ કરતાં કોઈ દીવસ પણ્ય હલકી ગણી હતી નહી. શું પુરુષો એમ ધારતા હશે કે તેઓ સ્ત્રી કરતાં વધારે જોરાવર છે તેથી હેમને સ્ત્રીઓના હલકા ઝુંઘાવી લેવાનો હક્ક છે ? નહીજ શું સગવડ અવલોકન કરે તો અન્યથે પોતાની સન્તામાં હોય તેટલો યત્ન નહી કરવો ? શા માટે નહી.

“બહેનો ! પુરુષોએ મનુષ્ય બુદ્ધિમાં વૃદ્ધિ કરવા જેવા યત્ન કર્યા છે તેવા આપણી સ્ત્રીએ પણ કરેલા છે. સ્ત્રીનું મગજ પુરુષ કરતાં હરહમેશ દુલ્લભ છે; તે બાબત કાંઈપણ ચંકા ધરાય એમ નથીજ. તો બહેનો ! આપણે શા માટે પુરુષના બુદ્ધિ ઝુંસરા તળે દાસી માફક દબાઈએ છીએ. મારો કહેવાનો ભાવાર્થ એમ નથી કે સ્ત્રીએ પુરુષનું કંઈ નહી માનવું. પરંતુ મારું કહેવું એમ છે કે અમુક બાબતમાં જ્યારે સ્ત્રી પુરુષનું વચન પાળવા બંધાયેલી છે, ત્યારે પુરુષ અમુક બાબતમાં સ્ત્રીનું વચન પાળવા બંધાયેલો છે. આ પ્રમાણે બંનેનો અસ્સપરસનો સંબંધ બંને જગ સમજે નહી ત્યાં સુધી ‘દંપતિ’ દાંપત્યનું રહસ્ય સમજી જીવતું સાર્થક કરી શકેજ નહી.

“પરંતુ બહેનો ! આપણેજ આપણી સ્થિતિ જગાડનાર છીએ ! કારણ પુ-
છશો? હોનો જવાબ એજ છે કે આપણી જાતમાં સરઆતથી સ્નેહ રહેલો છે તે સ્નેહને આપણે ઘણોજ પ્રસારાતી, આપણા હલકા પુરુષોને દબાવતા દેખતાં છતાં મૂઠ માફક ખેસી રહ્યા. પુરુષોએ આપણા હલકા ઉપર તરાપ મારી અને આપણને ધીરે ધીરે આ અવસ્થાએ પહોંચાડી વળી આપણે આપણા ધર્મ-કર્તવ્ય કર્મથી બ્રૂ થયા. તે કર્તવ્ય કર્યો જ્યારે આપણે ફરી કરીશું

ત્યારેજ આપણી ઝડપી ધવાની અને આપણે પુરૂષની માનની નજરે જોવાવાના. આ માટે આપણા કર્તવ્ય કર્મ શાં છે તે જાણવાની જરૂર છે હું આજે આપને કર્તવ્ય કર્મ-સર્વે સ્ત્રીઓને કર્તવ્ય કર્મ યથાશક્તિ કહીશ. મને યોગીરાજે તેડવા મોકલેલી તે તેથી મારે ઉતાવળ કરવી પડશે માટે ક્ષમા માગી લઉં છું.

“ સ્ત્રીના જીવનની અવસ્થાના રૂપાંતર જીવો ધણા ગ્રંથકારો અનેક રૂપાંતર જણાવે છે પરંતુ હું તો ફક્ત ચાર મુખ્ય ભાગમાં વિભવને વહેંચી દુકામાં અને તેટલું સમજાવી દઉંશ. પ્રથમ સ્ત્રી બાળીકા હોય છે પછી કુમારીકા, યૌવના અને વૃદ્ધા આ ચાર અવસ્થાઓમાં દરેક વખતે શા આપણા ધર્મ છે તે બતાવું છું.

“ આપણે આપણા બાળ કાળનો વિચાર કરે. આપણે કેટલા આનંદથી ફરતા હતા ! કેટલા હર્ષથી કલ્પોક્ત કરતાં હતાં ! આપણને આપણા ભવિષ્યની જરા પણ ચિંતા નહોતી. આપણે કેવા સ્વચ્છંદી હતા. કાલુ કાલુ બોલતાં, માતાના ઉછરંગે રમતાં અને હેની આસપાસ ભગતાં તે સમય કેવો આનંદી લાગતો ! આ આનંદના સમયે આપણે શા ધર્મ છે તે આપણે જાણવા જોઈએ છીએ. આ સમયે આપણો શિક્ષક આપણી માતા છે, અને માતાનો ધર્મ છે કે બાલાને બાલપણનો પણ શો ધર્મ છે તે ઠસાવવો. માતા આપણને જે ચીજ હોતની હોય તેજ કહે છે તે ઉપર મનન કરી આપણે તે કરવું. તેજ બાલાના ન્હાનપણનું ખરેખરું કર્તવ્ય છે.

“ બાલ્યાવસ્થાથી અવસ્થાંતર થતાં બાલા કુમારી અને છે. કન્યાવસ્થા બાલ્યાવસ્થા અને યુવાવસ્થાની મર્યાદા લીંટી છે. આ અવસ્થા કઈ ઉંમરે આવે છે તે નક્કિ થઈ શકે નહીં. બાલ્ય કાળના મનોવિકારો, જે સમયે, બાલકીય અવસ્થા મૂકતાં, અન્ય પ્રકારના વિકારોમાં બદલાઈ જાય છે. ત્યારે કુમારી કાલ શરૂ થાય છે એમ મહારં માનવું છે. બાલકીય મન શુદ્ધતામાં આસપાસની અવસ્થાઓ તથા સંસ્થાઓના પ્રભાવે ફેરફાર થાય છે. આ ફેરફાર કાંઈ બાલામાં વહેલો અને કાંઈ બાલામાં મોડો થાય છે. જ્યારથી બાલા પોતાનું બાલપણ મૂકી, અવગવની વૃદ્ધિ સાથે અતેક વિકારો તથા વિચારોની વૃદ્ધિ અનુભવતી, અન્ય અવસ્થામાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યારથી તે કુમારી કહી શકાય. આ અવસ્થામાં પ્રવેશ કરવાનો સમય ખરેખરો બારીક હોય છે. આ સમયનાં રોપાતાં બીજા આગળ જતાં ફલદ બની પકવતાને પામે છે. આના મુખ્ય કારણો સંગત તથા

અવપણુની ફેળવણી છે. એ એના થોડે બાળા કુમારી અવસ્થામાં પોતાનું
ખરેખર સ્વરૂપ પ્રકાશે છે. સંગત—તે મનુષ્યના શ્રેય ને સાર સારી છે
તેમ નરસી પણ છે. મનુષ્ય આત્માને શ્રેષ્ઠતમ પંક્તિએ ગઢોચઢવા માટે
આત્માને પરમાત્મા સાથે એક્ય કરવાનો પાઠ પદાવશે. જોઈએ છે. આ
પાઠનું મુળ સંગતી છે.

‘કુમારી અવસ્થામાં સુસંગતીના પ્રતાપે બનિષ્ય જીવન ઘણું ઉત્તમ
નીવડે છે. આ અવસ્થામાં તહેજે પોતાના મન સાથે તનની પણ કસોટી
કરવાનો કટાકટીનો સમય છે. આ કાલ એવો હોય છે કે મન તરંગો ધૂણા
ઉછાલા મારે છે. અને તે ઉછાલાને દાંચમાં નહીં રાખવાથી આપણો મન
ઉપરનો કાષુ ઓહો થાય છે અને તેમ થતાં તે આપણા ઉપર બહુવત્તર
બની આપણને સેવક બનાવે છે. જ્યાં સુધી અગ્નિ આપણા તાબામાં રહે
છે ત્યાં સુધી આપણે ત્હેની પાસે ઘણું કામ કરાવી શકીએ છીએ. પરંતુ
જ્યારે તે પુરજોશમાં પ્રદીપ થઈ મહાનરૂપ ધારણ કરે છે, ત્યારે તે કાષુમાં
રહેતો નથી. અને તે આપણને સતાવે છે. તેની રીતે ઇંદ્રીઓ જ્યાં સુધી
આપણી સેવક બની આપણું કામ કરે છે. ત્યાં સુધી આપણા આત્માનું
શ્રેય ! થઈ શકે છે પરંતુ તે પુરજોશમાં આવી જઈ આપણા ઉપર-આ-
પણી મનશક્તિના કમજોરને લીધે કાષુ મેલવે છે અને તે આપણને ત-
દન નિરાધાર બનાવી દે છે. આ કાળે ઇન્દ્રિય નિમગ્ન એટલે સંધલી ઇન્દ્રિ-
યોને પોતાની ઇચ્છાનુસાર વર્તવા ન દેવી અને આપણા તાબામાં રાખીએ
તે ઘણીજ અગત્યની અમુલ્ય વસ્તુ દરેક માણસમાં જોઈએ છીએ. આ
ઇન્દ્રિય નિમગ્ન બાલા કરતાં શીખી હોય, તો ત્હેની પરીક્ષા આ સમયે થાય
છે અને મનને તે કાષુમાં રાખી લે છે.

“ ઘણા કહે છે કે ‘મન’ એટલું બહુવત્તર છે કે તે કદી પણ કાષુમાં
રહી શકતું જ નથી. મહાઈ એમ માનવું નથી. આપણે જો બાલપણથી
ટેવ પાડીએ તો આપણે આપણા મનને એવી સખ્ત રીતે જકડી શકીએ,
કે તે આપણાં ગુણામ જેવું બની રહે છે. આ મહાઈ અનુભવ સિદ્ધાંત છે.
માટે મનનો સંયમ કરી ઉછાલાઓને અટકાવવા તે કુમારીનો મહોટો ધર્મ
છે. આ કર્યાથી બ્રહ્મચર્યને પાલી શકશે અને બ્રહ્મચર્યથી જ્ઞાન મળશે અને
જ્ઞાનથી મોક્ષ મલશે. માટે જહેનો ! કુમારી અવસ્થામાં મન અને તનને
કાષુમાં રાખવું તે પહેલો સિદ્ધાંત યાદ રાખવો અવશ્યનો છે.

“ મનુષ્ય ન્હાનપણથી ઘણુંજ સાદું અને સ્વચ્છ મનવાલું હોય છે.
તેના ઉપર પડેલા આમાસોથી ત્હેના મનમાં ફેરફાર થાય છે. આ આમા-

સના પ્રભાવે ખરાબ બનેલા મનુષ્યોને જોયાથી બાલક, જે ઉમ્મરે વધતું જાય છે તેને ફરીઆત બાન આવતાં, આવા મનુષ્યોને જોયાથી બહેમાન ડગડો ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેથી તે પોતાના મનના ઉભરા-જે બિન્ન બિન્ન ભાવનાઓના ઉત્પન્ન થવાથી ઉદ્ભવે છે તે ઉભરાઓ ખીજી આગળ કહાડી શકતું નથી. આમ થવાથી તે મુંઝાય છે અને તે મુંઝવણીને લીધે ઘણું ગભરાય છે:—આ નિયમ પ્રમાણે બાલિકા કુમારી જનતાં, દોરંગી ફુનીઆ જુએ છે અને તે જોઈ, કપટજલો નીરખી, કવચિત શુદ્ધ, સ્વચ્છ મનનો સુહૃદથી નહીં દેખી મનમાં મુંઝાઈ ગભરાય છે આ ગભરાઈ દૂર કરવાનું સાધન તે તે છે કે તેણે પોતાનો અંતરનો સોજતો શોધી કહાડવો. આવો સુહૃદથી લગ્નથી અવશ્ય મળે છે જ.

“ અઢારામાં રીવાજ છે—આગળ ઉપર અમારો રીવાજ દરેક જાતમાં હતોજ—કે બાલા કુમારી જનતાં પોતાને મન પસંદ પતી શોધી ને. ખીજી જાતોમાં તે રીવાજ ધીરે ધીરે નાશુદ થયો. અઢારામાં પણ આ રીવાજ વધુ મુદત ટકશે કે નહીં તે પ્રશ્ન છે.”

લગ્નનો મૂળ આશય શો છે? જાતમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યોએ આત્મા પરમાત્માની લિનતા સાધનરૂપ જનતા માટે પાઠ શીખવો, અને આ પાઠ શીખવાનું ‘પહેલું’ પગથીડું મિત્રતા અને બીજું પગથીડું લગ્ન છે. મિત્રતા અને લગ્નથી આત્મા સાથે આત્માનું એકત્ર કરતા મનુષ્ય શીખે છે. અને તે મેલન શીખતાં પરમાત્મામાં લિન થવાનું શીખી શકાય—આ માટે લગ્નની ખાસ આવશ્યકતા છે. બ્રહ્મચર્ય અખંડ પાલવાથી શરીરને હાની થાય છે કારણ કે દરેક ઇન્દ્રિયે પોત પોતાનું કર્મ બજાવવું જોઈએ અને તેમ ન થતાં તે ઇન્દ્રિય સીધીલ બને છે, અને તેમ થતાં હૃદય દ્વારા ફરતું રક્ત તે ઇન્દ્રિય આગળ આવી ધીરે ધીરે વહન કરે છે. અને તેમ થતાં, સમય જતાં આખા શરીરની રક્ત ક્રિયા ધીરે પડી જઈ આયુષ્યને ટુંકું કરે છે. આ કારણને લીધે પણ લગ્નની આવશ્યકતા છે. ‘જાતીએ જાતીને વધારવી’ એ મૂળ સિદ્ધાંતની પૂર્ણતા માટે પણ લગ્નની આવશ્યકતા છે. આ મુજબ લગ્નની આવશ્યકતા આપણે જોઈ. તો હવે આપણે સોજતી કેવો જોઈએ તે ટુંકમાં કહું છું. આપણે આપણા સોજતી શોધતાં આપણે મુખ્ય બાબત જોવાની છે તે આ છે; એક, આપણા સ્વભાવ, પ્રકૃતિ અને ગુણવાલો તે હોવો જોઈએ, તેના સગા સબંધી સાલસ માણસ હોવાં જોઈએ તેને સોજત સારી હોવી જોઈએ, તેનું સ્થિર નીરોગી હોવું જોઈએ, એ શુદ્ધ સારી કેળવણીવાળો હોવો જોઈએ,

ગૃહની બ્યવસ્થામાં આપણને જોઈતી મદદ રાજ્યથી આપે એવો હોવો જોઈએ.

*“ આપણે આપણા અંતઃકરણમાં સુવર્ણ અક્ષરે કાતરી રાખવું જોઈએ કે કોઈ પણ દેશની ચડતી યા પડતી—ઉન્નતી કે અવનતિ સ્ત્રીઓના જ ઉપર આધાર રાખે છે. આખા દેશને સુખી યા દુઃખી કરવો તે સ્ત્રીઓના હાથમાં છે—સંસાર સાગરમાં મજબો તારનાર કે કુખાવનાર સ્ત્રીજ છે. દુનીઆના કેટલાક વિદ્વાનો સ્ત્રીઓને સ્વર્ગનું વિમાન સમજે છે અને કેટલાક ત્હેને નર્કનું દાર માને છે. બન્ને કચીઓ ગમે તેમ કહે પરંતુ ત્હેમનાજ કહેણુ પ્રમાણે ‘ સ્ત્રી સ્વર્ગ કે નર્કમાં લઈ જાય છે. તો બન્ને ઠેકાણે પહોંચવાને સ્ત્રીની અગત્ય ખરી તે તો નિર્વિવાદજ છે. મહાન રૂપી મુનીઓ પણ કહી ગયા છે કે—સ્ત્રી વિના સંસાર નથી, સંસાર વિના પ્રજા નથી. પ્રજા વિના ગૃહ નથી, ગૃહ વિના રાજ્ય નથી રાજ્ય વિના સુખ નથી. ખ્હેનો ! સર્વ સુખનું સાધન સ્ત્રી છે તે આ વાક્ય કહે છે.

“ મહાભારતના આદી પર્વમાં કહેણું છે કે ‘ મનુષ્યનું બાર્યા એ અડધું અંગ છે, બાર્યાજ ઉત્તમ સખા છે, બાર્યા ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રીવર્ગનું મૂળ છે અને બાર્યાજ સંસાર તારનાર છે, એટલાજ માટે, ખ્હેનો ? ધ્યાનમાં રાખવું કે દેશની ચડતી યા પડતી, ઉન્નતિ યા અવનતી માટે સ્ત્રીઓજ જોખમદાર છે. માટે ગમે તેવા કાલે ભૂત અને ભવિષ્યનો વિચાર કર્યા કરતાં વર્તમાન કાળમાં પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવામાં પાછા પડવું નહીં.

“ ખ્હેનો ! ગૃહિણી થઈ પ્રતિવ્રતા બનો સત્ય ગુણો. દુઃખના કુંગરે તજે દટાઓ તો પણ પત્ની સેવાથી વિમુખ થાઓમા. અનુશાસન પર્વમાં કહે છે કે ‘જે નારી કામ, ભોગ, એશ્વર્ય. અને સુખની આધીન પ્રજા ના રાખતાં કેવળ સ્વામિને આહે છે તેજ નારી ધર્મ ભગિની છે.’ તો હે ખ્હેનેઃ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ જોતાં ભગ્ન તે સર્વ સુખ દેનાર છે અને ભર્તાર તથા ગૃહિણી બન્ને મલી જે ધર્મ કરે ત્હેના ફળ બન્નેને સરખા મળે છે. પરંતુ કોને ? મ્હેં કહ્યું ત્હેનેજ માટે પતિ તરફ નીતીવાન થઈ સત્ય ધર્મથી વર્તવું.

“ મહાત્મા યામ વચ્ચમ કહે છે કે ‘ જે બાર્યા પતિના પ્રિય અને હિત કાર્ય માટે તત્પર રહે છે અને સદાચારી અને સંયતેન્દ્રિય થાય છે ત્હેને આ લોકમાં કિર્તિ અને પરલોકમાં અનુપમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ’ વળી દિતોપદેશમાં કહ્યું છે કે ‘ભલેને સ્ત્રીઓને બીજા અવકાર ન હોય તો પણ સ્વામીજ ઉત્તમ અંકાર સ્વરૂપ છે. અને જે સ્ત્રી શાબીત હોય

છતાં ભર્તૃ રહિત છે તે શોભિત નથી ” બહેનો ! આ શિવાય વ્યાસ સ્મૃતિમાં પણ આ વીધે ધણું વિવેચન છે. પરંતુ સમય બહુ નહી હોવાથી તે વીધય કુંકામાં પતવું છું. બહેનો ! સતિ સ્ત્રીઓ સમજે છે એ પતિ પતિમાં આત્મ સમર્પણ કરીને કાયા, મનોવાક્યથી પતિની સેવામાં સર્વદા લાગેલી રહે છે. બદલો મેળવવાની કાંઈ પણ આશા રાખતી નથી, પતિ પરાયણતાજ તેને આશા કરતાં વધારે બદલો છે, સ્વામિનો સહવાસ તેને આશા કરતાં વધારે સુખ સૌભાગ્ય છે. સતિ એના કરતાં કશી વધુ ધન્ય રાખતી નથી--સતિ પતિ ને અનંત ઉન્નતિના માર્ગે લઇ જવાથી નારી ધર્મનું સાર્થક સમજે છે. જેઓ મોટેરાતી શીખામણ સાંભળીને પોતાની કુલ મર્યાદા પાલે છે, જેઓ સત્યવાદી અને શુદ્ધ સ્વભાવની હોય છે તે સતિ એક માત્ર પતિનેજ પુણ્ય સાધન તરીકે સમજે છે, પતિનો કાંઈ પણ રીતે અનાદર કરતી નથી--ભણે તે નિર્ધન હો કે સધન હો--તો એ તેને દેવ તુલ્ય ગણે છે. પતિજ સતિનો પરમ દેવતા છે. શાથી સ્વામિ સુખી થાય ? શાથી સ્વામિનું આ જન્મમાં અને પર જન્મમાં મંગળ થાય ? તેજ તેની એક માત્ર સાધના હોય છે--એજ વિચારથી સતિ જેવું સુખ અનુભવે છે એવું સુખ બીજા કશાથી તે મેળવી શકતી નથી.

“ માતા તરીકે આપણા શા ધર્મ છે ? આપણું બાલક ભવિષ્યતા હિરા થાય, આપુ જગત આપણા બાલકને માનની નજરથી જુએ, આપણે આપણી બાલકની ખ્યાતિ સાંભળી કાન પાવન કરીએ એ ધન્યતાથી આપણી શક્તિમાં હોય તેટલું જ્ઞાન બાળપણમાં બાળકને આપવું એ માતા તરીકેનો આપણો ધર્મ છે.

“ છેલ્લી વૃદ્ધાવસ્થામાં આપણે એક ચિત્તથી આત્માના કલ્યાણ માટે યત્ન કરવો અને આપણે મેળવેલા અનુભવનું આપણાથી ન્હાનાઓને જ્ઞાન આપવું તે આપણો છેલ્લામાં છેલ્લો અને મહોટામાં મહોટો ધર્મ છે.

બહેનો બહાર યોગીરાજ તરફથી બોલાવવા આવેલું માણસ ઘણી વારથી ખોટી થાય છે માટે હું મહાર વ્યાખ્યાન પુર કરું છું. આજના વ્યાખ્યાનમાં મહે જે ધર્મ બતાવ્યા છે તે મુજબ મહારી પ્રીય બહેનો બાલશે તો સુખી થશે. ”

કુમુદા ત્હને ધન્ય છે ! ન્હાની ઉમરમાં ત્હે કરેલો અભ્યાસ એક વખાણવા લાયક છે ” લક્ષ્મી બોલી.

કુમુદા ઉતાવળને લીધે વ્યાખ્યાન બંધ કરી યોગીરાજના આગ્રમે ગઈ. સર્વ મંડળ વિખરાયું.

પ્રકરણ ૨૩.

રાત્રીની મુલાકાત.

ભોગાવતી ઉપરની ગુફામાં બેસી ભુપસિંહ આદિએ મસલત કરી હતી તે દિવસે વિજયસિંહે રણુમલને રાત્રે મળવાનું વચન આપ્યું હતું તે મુજબ રાત્રે આવ્યો અને જણ એકમેકને ભેટીને બેઠા.

વિજયસિંહે કહ્યું “ કાંઈ નવા જુની ? ”

“ તેતો તમે જાણો છો. ”

“ ભુપસિંહે યત્ન બહુ કરવા માંડ્યો છે ? ”

“ પરંતુ તે રાજ્ય ખટપટમાં કુશળ નથી તેથી ” કંઈ વળશે નહીં.

“ કુશળ નથી તે કેમ જાણ્યું. ”

“ નહીં તો તેની દરેક દરેક વાત આપણે કાંને કયાંથી આવે ? ”

“ તે તો કાણ જાણે પણ એતો ખરૂં કે તેઓ એક ખીજ ઉપર ધર્પાંધો જુએ છે. ”

“ હા. સૌ લોભી છે. અને લોભને તૃપ્ત કરવા દરેક જણ યત્ન કરે છે ” તે યત્ન સિદ્ધ કરશેજ પણ આપણે તેમના દરેક યત્નને નિષ્ફળ બનાવવા યાદ રાખવું. ”

“ હા. એજ મુજબ આપણું વર્તન થવું જોઈએ. ”

“ હવે તેઓ લડમને સમજાવવાનો વિચાર કરશે, ”

“ હા હવે શામથી થઈ રહ્યું હવે દામથી. ”

“ એમ ! ” “ હા. ” “ તો ભાજગડ આવશે. ” “ આવવી જોઈએ. ”

“ કોની મારફતે મોકલશે. ”

“ કાણ જાણે મહેને ખબર નથી. ”

“ આજ મારા આવ્યા પહેલા કામ આવ્યું હતું ? ”

“ કેમ ? ” “ હું સહેજ પુછુ છું. ”

“ રાયમલ આવ્યો હતો. ”

“ રાયમલ કાણ ? ”

“ આપણોજ માણસ છે. ”

“ જરૂર ? વિજયસિંહે શંકામય દૃષ્ટિથી જોયું. ”

‘હા કેમ એમ પ્રશ્ન છે !’ વિનયસિંહ તરફ જોઈ રહ્યોમલ બોલ્યો.’

‘રહ્યોમલ ?’

‘કેમ ?’

‘તમે છેતરાઓ છો ?’

‘શાંમાં ?’

‘રાયમલનો વિશ્વાસ રાખવામાં તમે છેતરાઓ છો તે શી વાત કરી ગયો ?’

‘કાંઈ નહીં. સાધારણ.’

‘મારાથી છુપાવો છો પૈસા વિગેરેની વાત કરી હતી.

‘તે પુછતો હતો કે ભુપસિંહને કારભારમાં કેમ મેળવતા નથી ?’

“તેનો ત્હમે શો જવાબ આપ્યો ?”

‘મેં કહ્યું કે તેને મરતનું ખાવું છે. ક્યાં કામ કરવું છે. તેણે કહ્યું કે ‘મરતનું’ ખાવ એવો માણસ કેમ છે, તેને જો કારભારમાં મેલવેલો હોય તો તે કદી ન કરે નારાયણને મહારાજ બીનવારસ રહેતો તેની પછીનો વારસ ભુપસિંહ છે, તેને યોગ્ય સલાહ મળે સારી રીતે કારભાર ચલાવે મેં કહ્યું કે એનામાં આવડ ક્યાંથી આવે. તેને કહ્યું કે બાપદાદાની આવડ ક્યાં જતી રહે. તેના બાપદાદા વગેરે કેવા હતા ?’ મેં જવાબ આપ્યો કે જેટલાં અને જેવા કુકર્મો ભુપસિંહે કર્યાં છે તેટલા અને તેવાં કુકર્મો તેના પરિવારોએ કરેલાં નથી. તેણે પછી મને ભુપસિંહ શી ખટપટ કરે છે તે વાત પુછી મેં ત્હને સઘળી ખટપટની વાત કહી અને તેના સ્થામાં આ હપાવો સેવા યોગ્ય છે તે વાત તેના પુછવાથી મેં કહી.’

‘અરેરે ! નિશ્વાસ નાંખી વિનયસિંહ બોલ્યો.’

‘કેમ !’

‘બધામાં ત્હમે ધુળ મેળવી.’

‘શાથી ?’

‘ન કહેવાની વાત પરાયા માણસને મ્હોડે કહી.’

‘તે પરાયો નથી આપણો છે.’

‘ત્હને ભુપસિંહ સાથે કાંઈ સંબંધ છે.’

‘નહીજ જરા જોવો ખરો.’

‘ત્હણે ત્હમને પૈસા વીશે કાંઈ વાત કરી હતી ?’ ‘હા.’ ‘શી.’

‘ત્હણે મ્હને પુછ્યું હતું કે કોઈ પૈસાની બાંજગડ લખને આવ્યું

હતું ?' મહે' લેને જવાબ આપ્યો. ના. મહેને કાંઈ કહેવા આવ્યું નથી પણ
તેણે મહેને શીખામણ આપવા માંડી કે જો કાંઈ લાખ એ લાખ તનખા
આપે તો લાખ લેજો. મહે' લેની સલાહને ધિક્કારી કહાડી અને તે ગયો.

'લહમારે લેને મહેડે સારો જવાબ આપવો જોઈતો હતો.'

'કેવો સારો ?' 'હા કહેવી હતી.'

'કારણ'

'કારણ ધણા છે.'

'તોએ.'

'ખબર પડશે રાયસિંહ લાલચુ છે ?'

'હું માની શકતો નથી.'

'લક્ષ્મીથી લલચાય એ સ્વભાવીક નથી ?'

'હો.'

'તો તે લક્ષ્મીથી કેમ ના ચળે ?'

'વખતે ચળે પરંતુ તે મહારા મરી તેમનો બને નહીં.'

'કારણ ?'

'મહારા ઉપકાર.'

'ઉપકારને પૈસા આગળ અનેક મનુષ્યો તુચ્છ ગણે છે, તે લક્ષ્મીથી
ચળે નહીં એવો છે એમ લહમારી ખાતરી છે ?'

'ના.'

'તો લહમે સમજી વાંત લેને કેમ કહી ?'

'કહેવાઈ ગઈ.'

'તેજ ખગડ્યું તો રાયસિંહ અહીંથી નીકળે ભુપસિંહને લાં
ગયો.'

'હો !' 'હા.'

'લહમને શી ખબર ?'

'અમને સમજી ખબર મળે છે.'

'પણ રાયસિંહ ગયો લેની તમને શી ખબર ?'

'હું અહીં આવતો હતો તેવામાં લેને મહે' અહીંથી નીકળતાં
જોયો. આથી મહેને શંકા ઉપજી તેથી હું લેની પાછળ પાછળ ગયો.
તો તે ભુપસિંહના મકાને ગયો. સાં આગળ નગરશેઠ, પ્રધાન અને સે.
નાપતિ ખેડેલાં છે.'

'લહમે કેમ જાણ્યું ?'

‘ પગલાં ઉપરથી ’

‘ શી રીતે ? ’

‘ લુંટારાઓની આંખો ચક્રાર હોય છે ’ મુઠ્ઠા હાસ્ય કરી વિનયસિંહ

બોલ્યો.—

‘ પરંતુ ત્હમે તે લોકોને અંદર છે એમ શી રીતે કહી શકો ? ’

‘ વિનયસિંહ ત્હમે અનળ મનુષ્ય લાગે છે ? ’

‘ કારણ ? ’

‘ ત્હમે કંઈ કંઈથી ખબરો લાવે છે ? ’

‘ અમારો ધંધો એવો છે. ’

‘ ઠીક, હવે કેમ કરશું ? ’

‘ ત્હમારો શો વિચાર ? ’

‘ મ્હને તો કાંઈ સમજણ પડતી નથી ’

‘ મ્હારો વિચાર એ છે કે તે સમજાને જાણે મારી અસારને

અત્યારે પકડવા ’

‘ પરંતુ શી સત્તાથી ? ’

‘ કેમ ? ’

‘ પકડવાથી હો હો યશે ’

‘ ત્હમાં શું ? ’

‘ જ્યાં તેમના મકાનને ઘેરો ઘાલ્યો કે નગરમાં પણ ટાંટા ફીસાદ થવાનાં. ’

‘ એ હું જાણું છું ’

“ વળી સેનાપતિ ભુપસિંહની તરફેણમાં છે તેથી ભુપસિંહની જોડે સેનાપતિ હોવાથી સૈન્ય વખતે તે તરફ ફરી જાય તો પછી આપણે શો ઉપાય રહે ’

‘ તો શું કરવું ? ’

‘ તેમનેજ અંદર અંદર લગાવવા ’

‘ પણ તે કેમ અને ? ’

‘ શું બનવું મુશ્કેલ છે ? ’

‘ મ્હને તો તેમ લાગે છે ’

‘ ચલ કરીશું પરંતુ ! ત્હમે દામ લેવા સારું શો જવાબ આપ્યો છે ’

‘ ત્હમે શું ધારો છો ? ’

‘ હા કહી ? ’

‘ ના ના કહી ’

‘ ચોખ્ખી ના કે ગોળ ગોળ ’

‘ ચોખ્ખી ’

‘ તે ખોટું કયું ? ’

‘ શા માટે ? ’

“ હાલ વખત એવો છે કે દરેક કામમાં વિચાર કરવાનો છે. ઉતાવળે આંખા પાકતાં નથી. ઉતાવળ કર્યાના ફળ ખુરા છે. માટે દરેક કામ કરતાં પહેલાં જરા વિચાર કરવો અવિચારથી અનર્થ થાય છે. હવેથી કદી કાંઈ ભાંજગડ આવે તો એક દીવસ વિચાર કરવાની મહેતલ માગજો ”

“ એ ખર કહું મ્હને પણ પાછળથી વિચાર થયો કે જો મુદત માગી નહોત તો ફીક પડત. અથવા ગોળ ગોળ જવાળ સીધા હોત તો પણ ફીક પડત ’

‘ હવે કેમ કરશો ? ’

‘ ત્હમે કહો તેમ ’

‘ ઉતાવળ બહુ કરી વિચાર કરી વિનયસિંહ જોલ્યો ’

‘ ખરી વાત ’

‘ હવે કેમ કરશું ? ’ ‘ હવે તે શું કરશે એમ લાગે છે ’

‘ મને સમજણ પડતી નથી ’

‘ મને લાગે છે કે હજુ પણ ભાંજગડ આવશે ’

‘ કાણ જાણે ’

‘ નહીં તો પછી છેલ્લો ઉપાય કરશે ’

‘ શા ? ’

‘ ત્હમેજ સમજોને ’

‘ શું ખુન ? ’

‘ વખતે ’

‘ અરે એ બહીકંજ ના રાખો ને ’

‘ અરે દુષ્ટ મનુષ્યો ના કરે તે ઝોણું ’

‘ તે સત્ય છે તો હવે આપણે કરશું કેમ ’

‘ તેજ વિચાર છે ને. ’

‘ આ બધી ખટપટનો અંત વસંતદેવ આવે તો આવે ખરો ? ’

‘ એ મનથી કેમ કહેવાય ? ’

‘ પરંતુ ત્હમારો તર્ક શો છે ? ’

‘ વસંતદેવના આવવાથી ખટપટ વધી પડે ? ’

‘ કારણ ? ’

‘ વસંતદેવ ન્યાં સુધી ગઈ નથી ત્યાં સુધી તહેમને કાવતું મહારી સાથે કરવાનું છે, અને તેથી તેઓ નિશ્ચિંત બનેલા છે. કારણ કે વખતે તેઓ મારી સાથે ફાવી શકે તોએ એકજણ સાથે તો પ્રુનઃ ફરી કાવતું કરવું પડે અને મહારાજા હેમ તો તેમની સાથે ફાવતાંજ ભુપસિંહ ગાદી પતિ થઈ શકે ’

‘ પરંતુ હેના આવવાથી ખટપટ વધવાનું કારણ ’

‘ અત્યારે તે લોકો ને અહીં ખાત્રી છે કે વસંતદેવ પાછા આવનાર નથી. તેથી તેઓ એમ ધારે છે કે ખટપટ કરશું કે નહીં, તો એ યાજ દીવસમાં ભુપસિંહ ગાદીપતી બની શકે એમ છે. પરંતુ ન્યારે વસંતદેવ આવી પહોંચે ત્યારે તે સઘળી આશા નિરાશા થાય અને તેથી તેઓ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા ઉત્તાવળા થાય ’

‘ તો એ આપણે કાંઈ ઉપાય શોધવો તો પડશે ના ? ’

‘ હા ’

‘ તો શું કરશું ? ’

‘ આપ સલાહ દોને ? ’

‘ આપણે આવતી કાલની તેમની સ્થિતિ તપાસીએ. ’

‘ શા માટે ? ’

‘ હવે જ તેઓ કરશે તે થોડા દીવસમાંજ. ’

‘ શા માટે ? ’

‘ કારણ કે તેમને અધીરાઈ આવેલી છે ’

‘ તો તેમ કરો ’

‘ તો તમે કાલે ગુરાંમાં જાઓ, અને હું તેમની શહેરની હીલચાલ તપાસીશ. હ્યો રામ રામ ’

‘ જેવી ઇચ્છા, રામ રામ બાપુ ’

‘ કાલે મળશું ’

‘ સાંજરે ’

‘ રામ રામ ’

‘ રામ રામ ’

બન્ને જણ છુટા પડ્યા.

પ્રકરણ ૨૪.

ભુપસિંહનો ભવાડો.

રાજા ભુપસિંહને મહેલેથી ગધ તે દિવસે નિદ્રામાંથી ઉઠેલા ભુપસિંહની પાસે રાજાખાનો મોકલેલો અનુચર આવ્યો અને તહેલે રાજાખાની સ્થાન છોડતાં થયેલી છેલ્લી ધચ્છા-દાકોરને મળવાની ઉત્કણ-દર્શાવી હતી. પરંતુ ભુપસિંહે તે વખતે ક્રોધમાં ના પાડી. આ પછી રાજાખાએ ભુપસિંહના મહાલયનો લાગ કર્યો તે આપણે જોયું.

રાજાખા ગધ તે પછી ભુપસિંહ પોતાના દિવાનખાનામાં એકલો બેઠેલો હતો.

તેના મનમાં કંઈ વિચાર થતા હતા એ વાત તેના મુખ ઉપરથી સાબિત થતી હતી. થોડીવાર સુધી તે વિચાર ચસ્ત રહ્યો. તેના વિચાર શા થતા હતા તે જાણી શકાવા મુશ્કેલ છે. કારણ કે તેના મનની સ્થિતિ બગડેલી હતી તેથી અનેક વિચારોનું સંમેલન તેના વિચારોમાં હતું.

તે એકમો ઉઠ્યો; અને પાસે લટકાવેલી તલવાર લઈ એકદમ મ્યાનમાંથી બહાર કઢાડી બોલ્યો.

“શમશેર ! બહાલી શમશેર ! બસ થા તૈયાર ! કાંટો ગયો. હવે તું મહારા મનની આજ્ઞાએ અનુસર !

“રાજાખા ગધ ? હા ગધ. તે ગધ તે સારા સારજ. મહારા તથા તેના બન્નેના સારા સારજ. જો અંહી રહેત. જો તે આ ભુપસિંહના મહેલમાં રહેત તો ભુપસિંહને બહુ અડચણો પડત અને તે રાજાખાને જરૂર દુઃખ દેત જ. આથી બન્ને છુટયા. રાજાખા તેને રસ્તે અને ભુપસિંહ પણ પોતાને રસ્તે. હવે હું થયો છુટો. જગતની જાનજામાં ઝપટાયેલો હું અત્યંત અટપટાયેલો તે શું કરું ? જો રાજાખા આ ભુપસિંહના મકાને ન હોત તો આ ભુપસિંહ દાકોર ભુપસિંહ-શૈલપુરની ગાદીએ બીરાજતો હોત, અને ક્યારની ભુપસિંહની આજ્ઞા ચોગરદમ ફરતી હોત મેલેમ્હો તથા અન્ય રાજાઓ મહારાથી ડરતા હોત. આ બહીકનો લાભ લઈ જરૂર હું ગુજરાતનો રાજા થઈ મહારાજાધિરાજની મહા મેળવત. પણ આ સધળી આશામાં ધુળ નાંખનાર રાજાખાજ.

“તેવું દહાયલું ! ક્યકય ! આ સધળું મહેને સાંભરતાં હું થયો જ

કંઠાલી ગયેલો ત્હેને પાછી પેલી કુમુદી મળી. જવાને મળ્યા તેવા પછી વાત શી? એક નાચે તો જીજ્ઞું કુદે. કુમુદીના વચનો વારંવાર યાદ લાવી મ્હને ટોચો મારનારી રાજખાતી આજ કેવી અવસ્થા થઇ. અહાહાહાહા—
“ભુપસિંહ ખડખડ હસ્યો.

“રાજુ ગઇ કુમુદી ગઇ. અને અંતે રતિસુંદરી પણ ગઇ. રતિસુંદરી ! અહાહા તે કેવું સરસ નામ ! રતિની સુંદરી, ઇન્દ્રની પરી, મોહની, સુંદરી, રસીલી, અહાહા કેવી સરસ આકાશની અપ્સરાઓ પણ ત્હેનું વર્ણન કરી શકે એવી રતિસુંદરી ગુમ થઇ તે પણ રાજખાતે કુમુદીના પાપે-કળ્યાના સંતાપેજ. તે બાવલા વસંતદેવ સાથે પોતાના દીવસો કેમ કરી ગાળી શકે? મ્હરા જેવા છેલછાલીલાની સાથે જ્યારે તે મોહપાસમાં પડે ત્યારે નાગા નદ્દરો સાથે તે કેમ રહી શકે?

“આજ કારણ-બસ આજ કારણને લીધે રતિસુંદરીએ આ રાજ્યનો, રાજ્યમ્હેલનો અને સર્વ સુખનો ત્યાગ કર્યો. એમ કેમ ન હોય? પણ—કુમુદી અને રતિસુંદરી બન્ને જાણુ ગુમ થયાં ત્હેનું કારણ શું? નક્કી અડિકાદેવીના ગંદિરનો ઘાટ. રતિસુંદરીએજ ઘડેલો. અને ત્હેમાં નિષ્ફળ થતાં જરૂર તે ભાગી ગઇ હશે. કુમુદા રાણીની પ્હીકે અને સણી કુમુદાની પ્હીકે નાહી હશે. પરંતુ એકમેકને પ્હીકતું કારણ શું? તે હું કેમ જાણું?”

“બસ એજ હવે તો બસ એજ-મારૂં કે મરૂં, હૃદયમાં જરા પણ નહીં દર. હવે દેશ ડંકા રણમલ્લનો નાચ, રાજ્યનો નાચ, ગમે તેનો નાચ થાય તો પણ હવે આ ભુપસિંહ પોતાનો વિચાર પાર પાડ્યા વગર રહેશે નહીં બસ એજ. ઓ તરવાર ! ઓ મ્હારી બ્હાહી શમશેર થા તૈયાર અને બસ એક બે ત્રણ ચાર માર ખપાટા. ભુપસિંહે તરવાર ફેરવવા માંડી આમથી તેમ ખંડમાં દોડવા માંડ્યું.

દોડતાં દોડતાં ત્હેની દ્રષ્ટિ રાજખાતા પદ્મંગ ઉપર પડી તે જોઇ તે ત્યાં ઉભો રહ્યો અને નિશ્વાસ નાંખી બોલ્યો. “હે પદ્મંગ ! ઓ ઢોલોઆ ! તું કેમ આજ નિસ્તેજ ! રાજખા ગઇ ! હા અરેરે ક્યાં ગઇ? ઓ પદ્મંગ તું બોલ ! ત્હારા ઉપર પોદનારી મ્હારો સુંદરી ક્યાં ગઇ? કેમ જવાબ નથી આપતો હે? ચાલ બોલ નહીં તો શિક્ષા કરીશ?”

પદ્મંગ શું બોલે? ત્હેનામાં વાત શી? ભુપસિંહને આથી ગુસ્સો મ્હડ્યો? તેથી ઉઘાડી શમશેર પદ્મંગને મારી જેથી તલવારના બે ફડકા થયા આથી તે વધુ ગુસ્સો થયો.

પરંતુ હેનો ગુસ્સો ખડુ વાર રહ્યો નહી. હેનું કઠોર હૃદય પિંગળ્યું રાજ્યાના ગુણો હેને એકદમ યાદ આવ્યા અને યાદ આવતાંજ તે રોયો. હેનું રૂદન ખડુ દાઢ નહી રહ્યું. થોડીવાર પછી પાછો તે હસ્યો આ પલ્લ-ગમાં પડ્યો.

“ આ જગતમાં પ્રત્યેક મનુષ્યને ખીજનો ખપ જરૂર પડે છેજ. અને હેમાં પોતાના અંતરના મનુષ્યનો ખપ છેજ. રાત્રિ અને દિવસ અધિકાર અને અજવાળું એ વિગેરેના દુઃખની માફક પુરૂષ અને સ્ત્રીના દુઃખ આ જમતમાં છે, દરેક મનુષ્યને પોતાના વિચાર બહાર બતાવવાની હિતક હા હોય છે. અમુક વાતો એવી હોય છે કે જે કામને કહેવા જેવી હોતી નથી. પરંતુ તે વાત મનમાં ધલાયાથી અંતરમાં દુઃખ થાય છે. અને મન મુંઝાય છે. તેથી તે વાત મનની મનમાં નહી સમજવા માટે ખરા અંતરના માણસની બગલ છે. તેથી દરેક પુરૂષે પોતાની સહચરી શોધતાં પોતાને પોતાની કેવી વાતો પોતાની સહચરીને કહેવાની છે અને પોતાને હેમાં કમ કમ ખાખતમાં વિશ્વાસ રાખવાનો છે એ સમજાવતો વિચાર કરી પોતાના અન્ય અંગને પસંદ કરવું જોઈએ. ” આ કુમુદાની વાત હેના મનમાં ઘોળાવા લાગી અને તે વિશે વિચાર કરતાં તે રાજ્યામાં સર્વ ગુણુ જેવા લાગ્યો.

રાજ્યામાં સારા ગુણો ધણા હતા. તે પતિવ્રતા, શુશીલ અને ડાહી સ્ત્રી હતી. હેનામાં જન્મથીજ આ ગુણો કુમુદાની સોખતથી વૃદ્ધિ પામ્યા હતા. અને આ સદ્ગુણો ભુપસિંહના નેત્ર સમક્ષ અડા થયા.

ભુપસિંહે અનેક સ્ત્રીઓનો સહવાસ કરેલો હતો. અને અનેક સ્ત્રીઓનો છેહ હેના હાથે થયેલો હતો. અનેક સ્ત્રીઓને હેણે રાજ્યાની માફક કહાડી મુકેલી હતી. તેથી હેને સ્ત્રી જાતી વિશે અનુભવ સારો હતો આ સમજી સ્ત્રીઓમાં—જે સ્ત્રીઓ ભુપસિંહના પાશમાં પકડાયેલી તે સ્ત્રીઓમાં—રાજ્યાજ શ્રેષ્ઠ હતી એમ હેને લાગ્યું. રાજ્યાની શ્રેષ્ઠતા હેના મનમાં સ્થાન મેળવે તે પહેલાં કુમુદાના વિચાર આવ્યા અને તે આવતાં રાજ્યા વિસરાઇ. રતિસુંદરીના વિચાર આવતા કુમુદાના ગુણોનું તથા રૂપનું ત્રાજવું હેના મનમાં નિયું બેઠું.

રતિસુંદરીના વિચારમાં તે હેને તથા રાજ્યાને સરખાવવા લાગ્યો અને રાજ્યાનો શાંત સ્વભાવ અને રાણીનો ઉંઝાછેલો સ્વભાવ તે સરખાવવા લાગ્યો આમ કરતાં હેને રાજ્યા વિશેજ વિચાર થવા લાગ્યા.

વિચારમાં તે નિદ્રાધિન થયો અને સ્વપ્નમાં હેને રાજ્યાને નીરખી રાજ્યાને હેને નમ્ર વદને જોઇ અને આજીજી કરતા હોય તેવી અવસ્થા માં અવલોકી થોડી વાત ચીત થયા પછી તે બોલી “ કાકોર ! તમે મ્હને વિસરશો, પણ હું તમને વિસરીશ નહીં ! તમે મ્હને નહીં મ્હાઓ તો મને પણ હું તો તમને ખરા અંતઃકરણથી મ્હાઇશ. હવે તમે સુધરો અને સુમાર્ગે ચાલો ”

“ હવે તમે સુધરો અને સુમાર્ગે ચાલો ” આ શબ્દો હેના મર્મ સ્થળમાં ગયા અને તેનું સ્વપ્ન ગયું અને આંખ ઉઘડી ગઈ.

અત્યારે આખા ખંડમાં અજવાળું ઝાંખુ થઇ ગયેલું છે. સર્વ અસ્ત થવાની તૈયારીમાં છે આ સમયે ભુપસિંહની આંખ ઉઘડી આ વિશાળ ખંડમાં તે એકલો હોવાથી ભયાનક ભાસવા લાગ્યું હેના સ્વપ્નને લીધે હેની છાતી હજી પથુ ધડકતી હતી. હેના વિચારોને લીધે ભરાઇ ગયેલા બેળથી રાજ્યાની મુર્તિ હેના સ્થામી ઉભેલી દેખાઇ. તે મુર્તિએ અત્યારે રાજ્યાએ પોશાક લગ્ન પહેલા પહેરેલો હતો અને જે સમયે ભુપસિંહે મૃદુ પ્રેમ વચ્ચેથી હેને લલચાવેલી હતી તે પોશાક પહેરેલો હતો. અત્યારે તે પોતાના ક્રોધના જાળ વચમાં જણાતી હતી. અને હેના મુઠ્ઠા મનોહર અંગો આનંદમય દીસતા હતા આ સ્થામે તે એક દૃષ્ટિથી જોઇ રહ્યો તે પોતાની દૃષ્ટિ જરા પણ ફેરવી શક્યો નહીં મુર્તિ સ્તબ્ધ હતી. ભુપસિંહ પણ સ્તબ્ધ થઇ ગયો. તે મુર્તિ હેને ઠપકો દેતી હોય તેમ લાગી અને અંતે તે અદ્રશ્ય થઇ આમ હેના જોવામાં આવ્યું. આ જો કે હેની શ્રાંતિ હતી તથાપિ તેને તે સત્યતા જણાઇ અને તે ધડકતે હૃદયે કેટલીવાર જોઇ રહ્યો અંતે જ્યારે વરદી આવી કે પ્રધાન સેનાપતિ અને નગરશેઠ આવે છે ત્યારે તે ઉઠ્યો અને લથડતે પગે તેમના સ્થામે ગયો.

ભુપસિંહે રાજ્યાને કહાડી મુકી તે બીનાથી સર્વેજણ વાકેફ હતા. ભુપસિંહ નિદ્રામાંથી ઉઠ્યો હતો. રાજ્યાને સ્વપ્નમાં તથા હેની મુર્તિને જાગૃતમાં હોય જોઇ હતી અને તેથી હેના સદૃશ્યોત્તું સ્મરણ થતાં બનેલું મ્હાન વદન તથા હેની ચિચિદ વૃત્તિઓ જોનારને ખરેખર દયાજનક લાગતી હતી.

આરેજણ બેઠા. ભુપસિંહની રોજની હારખજનક વર્તણૂક આજ જોવામાં આવી નહીં. ક્રોધને શી વાત કહાડવી તે સુઝી નહીં. સર્વે ભુપસિંહના સ્વભાવથી વાકેફગાર હતા તેથી હેમનાથી કશું પુછાય એમ નહોતું કારણ કે તેમ કરતાં હેને વાંકું પડે વળી આજ હેની મુખાકૃતિ જોતાં

તહેવું ખાત ઠેકાણે હોય એમ ભાસવું નહોતું અંતે વઢ શેડે પુછ્યું “બાપુ ! ઠકરાળાં આજ ગયાં સાંભળ્યું છે તે ખરી વાત ?”

“તહમારે શી ધંચાત ?”

‘હું સહેજ પુછું છું’

‘તે પુછવા આવ્યા છો ?’

‘ના જ પણ લોકમાં અનેક વાતો ચાલે છે તેથી પુછવું પડ્યું.’

‘બધ્યા લોક ને બળી ભગા’

‘એ શું ?’

‘કપાલ’

‘કોનું ?’

‘મહાર ને નસીબ તહમાર’

‘પણ’

‘મહારે પણ બધુનું કામ નથી. જે કામે આવ્યા હો તે કામ કરો.’

ઠકરાળાં ગયા જહાનમમાં અને જોડે બધાંએ

‘સહેજ પુછતાંમાં કેમ આમ ઉતરી પડો છો ?’

‘ક્યાં ઉતર્યા છીએ ? બેઠા છીએ’

એક બંધ થયા ? પ્રધાને પુછ્યું :

‘રણુમલનો શો વિચાર કર્યો ?’

‘શેનો વિચાર’

‘આપણી વાતનો’

‘રાજબા ?’ બુપસિંહે બુમ પાડી.

‘આપને શું કામ છે ?’

‘તહમારી વાતનો જવાબ આપવા.’

‘કેમ ?’

‘ઠકરાળાં. જે કહે તેમ કરો જાઓ. ઠકરાળાં જાણે, મહારી રાજબા જાણે.’

‘શું જાણે ?’

‘જાણવાનું-અરે કોઈ હાજર ?’

‘જી’ એક રૂપુત દોડી આવ્યો.

‘ઠકરાળાંને બોલાવ. રાજબાને બોલાવ’

‘આપુ ! તે તો ગયાં.’

‘ક્યાં ?’

‘ આપે આજી આપીને ? ’

‘ શેની આજી ? ’

‘ આમને મુકી આવવાની. ’

‘ ક્યાં ? ’

‘ મહેને ખજર નથી. ’

‘ તું જુઠ્ઠો છે, જ બોલાવ. ’ રાજખાના નામની બુમો પાડતો
ભુપસિંહ આમ તેમ દોડ્યો.

પ્રધાને કહ્યું ‘ બાપુ શાન્ત થાઓ, આપને શું થયું છે ? ’

‘ કેમ શું થયું છે ? કશું નહીં. આપણું કામ કરો ’

‘ તો રણમલનું શું કરવું ? ’

‘ મારશું, કાપશું, ખાશું ’ ભુપસિંહ હસ્યો.

‘ આ શું બોલો છો ? ’

‘ ખરું કહું છું હવે હ્યો તલવાર ’

‘ બાપુ ! ’

‘ શું કહો છો ? ’

‘ કાલ મલીએ ? ’

‘ ના ’

‘ આજ આપના મનની સ્થિતી સારી નથી ’

‘ શું હું ગાંડો છું ? તું ગાંડો ! તહેમે સધળા ગાંડા, આખી દુની-
આ ગાંડી—ડાહી મારી રાજખા. ’

‘ બાપુ શાન્ત થાઓ, હું કહું છું કે જરા આપની તબીબત ઠીક
નથી. ’

‘ છો રહી અમારી તબીબત એવી; તમારું તેમાં શું જત્રાનું છે ? ’

‘ જસ આરામ હ્યો અમો જમએ. ’

‘ તહેમે આરામ હ્યોતે ? ’

‘ અમો જમએ ? ’

‘ જાઓ શું કામ ? કેમ આવ્યા હતા હજમત કરવા ? ’

‘ કામ સાર આવ્યા હતા ’

‘ શા કામ સાર ? ’

‘ રાજમનુંસ તો ? ’

‘ તે થમ ગયું ? ’

‘ શું ? ’

‘ હમે રાજા તું પ્રધાન તે સેનાપતિ તે નગરશેઠ, રાજા રાણી, રતિસુંદરી પટરાણી કુમુદા ત્રીજી રાણી અહાહા.....’ ભુપસિંહે હસવા માંડ્યું.

ભુપસિંહે પાછું શરૂ કર્યું ‘ રાજા, રતિસુંદરી, કુમુદા ! રા. ર. કે. અહાહા કેવા પહેલા અક્ષર-ત્રણ રાણી એક રાજા એક પ્રધાન એક સેનાપતિ અહાહાહા અથથથ એક ડોસો નગરશેઠ ! ’

‘ બાપુ રામ રામ. ’

‘ રામ બોલો બાધ રામ. ’

‘ બાપુ ! જરા નિદ્રા લો; ’

‘ હમે લોને અમે તો લીધી, પીધી ને દીધી—રાજા, રતિસુંદરી, કુમુદા, ’

‘ બાપુ ! અમે જઇએ કે ? ’

‘ ક્યાં ? ’

‘ ધરે. ’

‘ કોના ? ’

‘ સો સોના. ’

‘ તો આવ્યા કેમ ? ’

‘ કામ સાર. ’

‘ અહીં કેમ ? ’

‘ રાજાની જગ્યાએ મયા હતા. ’

‘ કઈ જગ્યાએ ? ’

‘ શુદ્ધામાં. ’

‘ પાછા કેમ આવ્યા ? ’

‘ ઘણીજ વાટ જોઈ પણ હમે નહીં આવ્યા હતા. ’

‘ તો રાજા આવી હતી ? તો મ્હારું શું કામ હતું ? મ્હારું તન મન ધન સઘળું રાજા, રતિસુંદરી, કુમુદા—તે ત્રણે શોધો, પછી વાત કરવા આવો. રાજા, રતિસુંદરી, કુમુદા—રા. ર. કે. ’

‘ બાપુ કાલ મળશું ? ’

‘ શું કરવા ? ’

‘ કામ. ’

‘ મ્હારે કામણુ નથી જોઈતું. મ્હારી રાજા એવી નથી. રાજા, રતિસુંદરી પણ એવી નહીં. કુમુદા પણ નહીં નહીં ને નહીંજ. રાજા,

રતિસુંદરી કુમુદા—રા. ર. કું. ’

‘ બાપુ કામ કહ્યું કામ ? કારણ સાર આપ્યો હતો. રણમલતું શું કરવું ? ’

‘ રણમલ હજી જીવે છે ? ’

‘ એમ કેમ પુછો છો ? ’

‘ જીવતો હોય તો મારો, કાપો, બીજું શું ? ’

‘ આપની આજ્ઞા. ’

‘ તું અજ્ઞાન, સેનાપતી અજ્ઞાન, ડાસો અજ્ઞાન, હું અજ્ઞાન, રાજા અજ્ઞાન, રાણી અજ્ઞાન, કુમુદા અજ્ઞાન, રા. ર. કું. ’

‘ રામ રામ બાપુ. ’

‘ રામ બોલો બાપુ. ’

‘ બાપુ ! શુદ્ધનમાં અહાવું કેમ બોલો છો ? ’

‘ શું બોલ્યા ? ’

‘ અપશબ્દ. ’

‘ અમે અપશબ્દ બોલીએ ? કે અપશબ્દો બોલો તહમે બધા. અમે ન બોલીએ તે સારું જ બોલીએ. અમે કાણ ? જાણો છો ? ’

‘ ઠાકોર ભુપસિંહ. ’

‘ તું જુદો છે. ’

‘ કેમ ? ’

‘ અમે શૈલપુરના રાજા, નતીસુંદરીના રાજા, કુમુદાના રાજા, તમારે રાજા સમજ્યા ? રા. ર. કું. ’

‘ હ્યો બાપુ રામરામ. ’

‘ જાઓ જાઓ બા જાઓ. ’

‘ છીટ જાઓ. ’

બધાએ ચાલવા માંડ્યું. ભુપસિંહે બધાને પાછા બોલાવ્યા અને કહ્યું ‘ કેમ કામ કર્યા વગર ચાલ્યા ? ’

પ્રધાને કહ્યું ‘ શું કામ કરીએ તમારા મનની સ્થિતિ ઠેકાણે નથીને ? ’

‘ તો ઠેકાણે ક્યારે આવશે ? ’

‘ ધૈર્ય જાણે ? ’

‘ તો ધૈર્યને પુછી આવ જા. ’

‘ જેવી ઈચ્છા. હવે ક્યારે મળશું ? ’

- ' ક્યાં ? '
 ' રાજની જગ્યાએ. '
 ' શું કરશું. '
 ' તેનું તે. '
 ' જેવી ઇમ્કા. '
 ' રામ રામ. '
 ' આવજો. '
 ' જય જય. '
 ' જેહી કશ્ચુ ' ભુપસિંહ હસ્યો.

પ્રકરણ ૨૫

તેનું તેજ ?

પ્રિય વાંચક ! પુનઃ ભોગાવતિ નદી ઉપરની ગુફા તરફ દૃષ્ટિ ફેરવ ! ગદ્ય રાત્રે થયેલી મસલત મુજબ રણમલ આ જગ્યાએ ક્યારનો આવી પહોંચ્યો હતો અને પોતાની જગ્યાએ ભરાઈ ગયેલો હતો.

થોડીવારે પ્રધાન આવ્યો, અને હેણે દીવો કર્યો. દીવો થતાં ગુફા માં થોડું ધણું અજવાળું થયું. પ્રધાન વિચારવા લાગ્યો.

“ભુપસિંહની ઝામળી હવે ચક્કી ગયેલી લાગે છે માટે હવે હેને જરૂર કહાડવો ખટપટની બહાર અને પાડવા પાસા પોખાર ! ભુપસિંહની સ્થિતિ હવે તદ્દન વિપરિતજ થઈ છે, અને હેની આ સ્થિતિ રહેશે તો જરૂર માર્યા જઈશું. તે પોતાની મરજીમાં આવે તેમ જોશે છે, મરજીમાં આવે છે તેમ ચાલે છે. આથી પરિણામ શું ? એ તદ્દન માનુજ આવવાનું. હવે સેનાપતિ જોડે વિચાર કરવાનો બાકી હજી સુધી તે કેમ નહીં આવ્યા ?” આટલું કહી તે ગુફા બહાર નીકળ્યો. અને બહાર નીકળતાં જ સેનાપતિ, વૃદ્ધ શેઠ અને ભુપસિંહ સહામા મળ્યા. આવો પધારો સર્વ તૈયાર છે પધાને કહ્યું.

સેનાપતિએ કહ્યું ‘તો અમે પણ તૈયાર છીએ.’

‘એ હીક. આજ સધળું નક્કિ કરવું જ નેમ્મએ.’

‘હા બરાબર છે’ શેઠે કહ્યું.

- 'આલો સારે ગુફામાં નકિક કરીએ' ભુપસિંહે કહ્યું.
 સર્વે જણ ગુફામાં ગયા. ભુપસિંહે પુછ્યું 'હવે કેમ ?'
 'આપ કહો તેમ ?' પ્રધાને કહ્યું.
 'કેમ શેઠ શું કરશું ?' 'આપ કહો' ભુપસિંહે પુછ્યું.
 'શું કહું ?'
 'જે કહેવું હોય તે.'
 'કેમ સેનાપતિ હવે કરશું શું ?'
 'આપની ઇચ્છા.'
 'એમ ?'
 'હા.
 'તો હવે મહારી ઇચ્છા કહું.
 'હા.
 'મહારી ઇચ્છા એ કે જાધાએ પોતાનો અભિપ્રાય આપવો.
 'આપનો શો અભિપ્રાય ?' પ્રધાને કહ્યું.
 'જાધા કહો તે. વધારે મને કામ કરવું.
 'એમ ?'
 'હા.
 'મહારો વિચાર એમ છે કે રણમલને ફરીથી સમજાવવો.
 'મહારો વિચાર એ છેકે ત્હને મારવો' સેનાપતિએ કહ્યું.
 'સત્ય છે. મહારો પણ વિચાર એજ છે' ભુપસિંહે કહ્યું.
 'અરે નહીં ! એ હત્યા કરવાનું કારણ ?' શેઠે કહ્યું.
 'ત્હમે જાણો છોજ.
 'પરંતુ સા માટે હત્યા કરવી ?'
 'સ્વાર્થ સારું.
 'પણ ખીજે ઉપાય નથી ?'
 'મહને તો જડતો નથી.
 'પ્રધાનજીને નથી જડતો.
 'ના કોઇને જડતો નથી.
 'એમ તે હોય ?'
 'છેજ ને.
 'રણમલસિંહને ફરી સમજાવો. તે હવે ધણ કરીને સમજશે !
 'કારણ ?

- ‘ મહારાજની ભાળ નથી, રાણી જોવાઈ છે. ’
- ‘ એતો બધા જાણે છે. ’
- ‘ પણ આજે મહેને ખાત્રીની ખબર આવી છે કે મહારાજ કોઈ ઠેકાણે નથી. ’ પ્રધાને કહ્યું.
- ‘ અમરગઢથી ખબર આવી! ’
- ‘ હા. ’
- ‘ શી આવી? ’ કાષ્ઠનો પતો નથી. ‘ તો હવે? ’
- ‘ હવે રણુમલને કઢીએ કે કાકોરને ગાદીએ બેસારો. ’
- ‘ એમ? ’ આનંદથી ભુપસિંહે પુછ્યું.
- ‘ હા. ’
- ‘ ક્યારે. ’
- ‘ આપ કહો ત્યારે? ’
- ‘ પણ રણુમલ આ ખટપટ જાણતો નહી હોય? ’ નગરશેઠે પુછ્યું.
- ‘ અરે ક્યાંથી જાણે? પ્રધાને કહ્યું.
- ‘ કેમ? ’
- ‘ કાણ કહે? ’
- ‘ પણ તે ચકોર છે તે જાણીજોના? ’
- ‘ હોમાં શું? ’
- ‘ આપણી બધી હીલચાલ તે જાણતો હશે. ’
- ‘ હમે ખબર તો નથી આપતાને? ’ ભુપસિંહે પુછ્યું.
- ‘ હું શું કામ ખબર આપું? ’
- ‘ મરજી ચાય. ’
- ‘ હોવી મરજી ચતી હશે? ’
- ‘ જાત વાણીઆ બાધનીને. દમડી સાર હાંતે જાય. ’
- ‘ એ તો આપ કહો છોને? ’
- ‘ હું કેમ કહેવાને લાયક નથી? ’
- ‘ કાણ કહે છે? ’
- ‘ હમે કહો છો. ’
- ‘ ક્યારે કહ્યું? ’
- ‘ હમણાજ. ’
- ‘ સાર. ત્યારે હવે બોલો કેમ કરવું? ’
- ‘ પૈસાથી બરોબર લલચાવવા દો. ’ પ્રધાને કહ્યું.

- ' હવે કાણુ જશે ? ' ભુપસિંહે પુછ્યું.
 ' હું જઈશ. '
 ' જાતે. '
 ' હા. '
 ' જમને શું કરશો. '
 ' લેતું તમારે કામ છે ? '
 ' હાસતો. '
 ' તમારે ગાદીનું કામ, કે શી રીતે ગાદી મળી લેતું કામ ? '
 ' બધાનુએ. '
 ' તે વખત આવે જાણશો. '
 ' તે તો જાણીશું. તો નકિ તેમ કરશો ? '
 ' આપની ઇચ્છા હોય તો. '
 ' પ્રધાનજી ખરોખર કહે છે શેકે કહ્યું. '
 ' મ્હારો મત જુદો છે. હું ધાર છું કે એમાં કશું વળવાનું નથી! '

સેનાપતિ બોલ્યો.

- ' કેમ ? ' ભુપસિંહે પુછ્યું.
 ' રણમલ કદી ચળશે નહી. '
 ' કેમ જાણ્યું ? '
 ' તે ખરો રજપુત છે. '
 ' આપણે ખોટા હુકમ કેમ ? '
 ' ના. તેનામાં સદ્ગુણો સારા છે. '
 ' અને અમારામાં દુરગુણો છે ખરા ? '
 ' ના. આપણામાં સદ્ગુણો છે તેથી લેનામાં જશે વધારે. '
 ' તમારા કરતાં વધારે હશે ? '
 ' એતો કાણુ જાણે. '
 ' તો બસ. હવે નહીં અને તો તમારો રસ્તો કરી શું. '
 ' જેવી ઇચ્છા. '
 ' રણમલનું ક્યારે નકિ થશે ' ભુપસિંહે પ્રધાનને પુછ્યું ? '
 ' ઘણું કરીને આજે. '
 ' નહીં નહીં ? '
 ' કેમ કહેવાય ? '
 ' મ્હારે જરા વિચાર કરવો પડશે. '

‘ શેનો ? ’

‘ રણુમલનોસ તો. ’

‘ તો આ વિચાર ક્યો તો. ’

‘ તે તો થયો. પરંતુ મ્હારે શી યુક્તિ કરવી તે વીચારવું પડશેને ? ’

‘ તે વિચાર ક્યો નથી ? ’

‘ ક્યારે કર ? ’

‘ આટલા દહાડા શું કર્યું ? ’

‘ વિચાર. ’

‘ તો એ નિર્ણય ઉપર ના આવ્યા ? ’

‘ એક વરસ સુધી આપ ક્યાં નિર્ણય ઉપર આવ્યા છો ! ’

‘ કેમ અમો નિર્ણય ઉપર નથી આવ્યા ? ’

‘ શા નિર્ણય ઉપર આવ્યા ? ’

‘ માદીએ બેસવું, અને ચૈત્રપુરના રાજ્યના રાજ થવું. ’

‘ તે તો બધાએ નિર્ણય કરેલો છે. ’

‘ શું તુ રાજ થઈશ. સેનાપતિ રાજ થશે. શેઠ રાજ થશે કેતહમે એવો નિર્ણય ક્યો છે. ’

‘ અરે આપ ઉંધું સમજ્યા અમો બધાએ આપને ગાદીએ બેસાડવા નિર્ણય કરેલો છે. ’

‘ અમો બેસીશું તહમને પુછવા આવીશું ? ’

‘ એમ કાણ કહે છે ! ’

‘ તહમે. ’

‘ તો હવે શું કરશું ? ’

‘ કાણ ઘોળું. ’

‘ તેજ કરવા બેગા થયેલા છીએ. હવે જલ્દીથી નિશ્ચય ઉપર આવાય તો સાર. ’

‘ ધીરા થાઓ ભા ધીરા થાઓ. ઉતાવળા થાઓ મા. ધીરે ધીરે સમજી થશે. ’

‘ પરંતુ સમય જાય છે તે ધણો અમુલ્ય જાય છે. અને દીવસે દીવસે આપણા ઉપર બહેમ વધતો જાય છે. ’

‘ કોનો. ’

‘ સર્વેનો. ’

‘ સર્વે કાણ ? ’

- ' આખા રાજ્ય મંડપનો અને મુખ્યત્વે રણમલનો. '
 ' શાથી જોમ આવે ? '
 ' તે ચેત્રો છે. '
 ' શું ? '
 ' ને આપણે કરીએ છીએ તે. '
 ' શી રીતે જાણ્યું ? '
 ' ખબર પડી. '
 ' કેવી રીતે. '
 ' હમારે કામ છે ? '
 ' અમો વિચાર કરીએ. '
 ' શેનો ? '
 ' હેની ખબર તોડી પાડવાનો. '
 ' શી રીતે તોડી પાડશો ? '
 ' તરવારથી. '
 ' તરવારથી તોડી પડાલી હશે ? '
 ' કેમ નહીં ? '
 ' ખબર ક્યાંથી શોધશો. '
 ' આકાશમાં, પાતાળમાં, પૃથ્વીમાં બધે શોધીશ. '
 ' અરે ! તે જડતી હશે ? '
 ' ખબર નહીં જડે તો ખબર કહેનારો તો જડશેને ? '
 ' તે વખતે જડશે ! '
 ' હેને તોડી પાડીશ. '
 ' એમ ! '
 ' હા. '
 ' જરૂર. '
 ' જરૂર. '
 ' ખબર શાથી પડી હશે ? '
 ' હું તેજ હાથને પુક્રુ છું. '
 ' હું પણ એજ વિચાર છું. '
 ' પણ ખબર પડી એમ ત્હેં શી રીતે જાણ્યું. '
 ' રાજ્ય કારભારની વર્તણૂક ઉપરથી. '
 ' હેં ! શી રીતે ! '

‘ હવે તે મ્હારામાં અવિશ્વાસ રાખે છે. ’

‘ રાખેસ તો ! ’

‘ શા માટે ? ’

‘ ત્હમારા કૃત્યોને માટે. ’

‘ જોલો મા. એવું જોલશે તો આપણી ફજેતી થશે. કાંઈ સાંભળેતો

આપણો વાંક કહાડશે. ’

‘ ઠીક ત્યારે હવે નહીં જોલશું. ’

‘ એ જીમ ઠેકાણે નહીં રહે તો આપનો સઘળો સ્થાય લગાડશે. ’

‘ તો હું ઠેકાણે રાખીશ. ’

‘ ઠીક. ’

‘ તો હવે શું કરશું ? ’

‘ એજ સવાલ રહ્યો ! ’

‘ હાસ તો ’

‘ વિચાર કરો. ’

‘ શો વિચાર હવે વિચારનો વખત પીતી મયો હવે ને થાય તે

તાકીદ કરવું જોઈએ. ’

‘ ચાલો ત્યારે કરો તાકીદ જોલો. ’

‘ શું જોલું ? ’

‘ જે જોલવાનું તે. જોલો. સરતો. ’

પ્રધાને કાગળ કહાડ્યો અને સરત લખવા તૈયારી કરી.

‘ લખો પ્રધાન. ’

‘ શું લખું. ’

‘ સરત રહેલી. ’

‘ શી ? ’

‘ એક, એક રતિ મુંઢરી મળે લખ મારી સાથે કરવા અને તેને

મને ત્યાંથી શોધી કહાડવા સઘળાએ મદદ આપવી લખી ? ’

‘ હા. ’

‘ ખીન્ટુ રણમલ વિશે લખો. ’

‘ શું ? ’

‘ પૈસાથી ના માને તો છેવટે દંડ દેવો. ’

‘ હં પછી ? ’

‘ પછી ? રાજગાદીએ મને જોસાડવો. પછી પ્રધાન વિગેરેને તેજ

જગ્યાએ કાયમ રાખી જે આપવું હોય તે આપવું '

' નામ પાડો ' સેનાપતિએ કહ્યું.

' શેનું ? '

' આપવાનું. '

' શા માટે ? '

' કારણ છે. '

' નામ નહીં પડે. '

' તો સરત નહીં પળે. '

' નામતો પાડવુંજ જોઈએ ' વૃદ્ધ શેઠે કહ્યું.

' તમે ફાધ બનો; '

' શા માટે ? '

' નામ પાડવા. '

' તો પ્રધાનને દસ હજાર દીનાર, સેનાપતીને આઠ હજાર અને મને જે આપવું હોય તે. '

' સકોર--રામપાતર. '

' તેજ આપશો તો. '

' તો પ્રધાનને વધારે શેનું આપે ? '

' તો બધાને સરખું આપો. '

' શું ? '

' દસ દસ હજાર. '

' એટલું બધું ? '

' તો કેટલું ? '

' થોડું ઘણું. '

' નહીં બને. '

' જાગીર ? '

' હા. પાંચશોની જાગીર દરેકને આપો. '

' પાંચશોની નહીં બસોની. '

' અરે એટલા સારા આટલી માથા કુટ ? '

' શું કામ માથા કુટ કરી ? કાને કહ્યું હતું ? '

' તમે કહ્યું હતું. અત્યાર સુધી ભુલ કરી. '

' શી ભુલ ? '

' નામ ના પડાવ્યું તે. '

‘ નામ પાડીને શું કરત ? ’

‘ તો અત્યારે પંચાત ના પડત. ’

‘ પંચાત આંપ ડી ! હે ? ’

‘ આ પડી. ’

‘ ક્યાં ? ભુપસિંહ ઉઠ્યો અને શોધવા મંડ્યો. ’

‘ બાપુ ! હવે મસ્કરી જવાદો સીધી વાત કરો. એ સરત લખે કે ? ’

‘ હો. લખો લખો તમારાથી લખાય એટલુ લખો, આપનાર

હું છું ને ? ’

‘ સત્ય છે લખો પ્રધાનજી. ’

પ્રધાને લખ્યું.

‘ હવે કાંઈ ? પ્રધાને કહ્યું. ’

‘ કોઈનુ કાંઈ રહી જાય છે ? ’

‘ હા. ’ સેનાપતિએ કહ્યું.

‘ શું ? ’

‘ મહારાજ આવે તો ? ’

‘ વિચાર કરો. ’

‘ વિચારમાં વખત ગાળવો નથી. જલ્દીથી કામ કરેડી લો. ’

‘ વસંતદેવ આવે તો? તહેનો કરવો નાશ. ’

‘ પણ તે બાળત માથે કોણુ રાખે ? ’

‘ હમે. ’

‘ મહારાથી કેમ રખાય ? ’

‘ તો એ બાળત વિષે પછી જોઈશું. ’

‘ તો ઠીક છે સરતો વાંચુ ? ’

‘ હા વાંચો. ’

પ્રધાને વાંચ્યું ‘ અમો નીચે સહી કરનાર ભુપતસિંહ ઠાકોર, પ્રધાન વિજયસેન, સેનાપતી ભુપતસિંહ તથા શેઠ લાલચંદ બેગા થઈ લખાણ કરીએ છીએ કે મહારાજ વસંતદેવની રાણી નામે રતિ-મુંદરીની શોધ સર્વેએ બેગા થઈ કરવી, અને પછી તે મળે તહેતા લગ્ન ભુપસિંહ સાથે કરી આપવાં. બીજુ રાજ્યના અમાલ્ય રણુમલને જો તે દામથી માનેનહી તો દંડથી મનાવવો. વસંતદેવ વીશે પાછળથી વિચાર થશે. ’

‘ કંઈ રહી ગયું. ’ ભુપસિંહ તાળી પાડી બોલ્યો. ’

‘ શું ? ’

‘ ખરેખરું. ’ આંખ ચડાવી ભુપસિંહ ટોલમાં બોલ્યો.

‘ શું ? ’

‘ રાજ્યગાદી ભુપસિંહને આપવી તે. ’

‘ હા. ખરી વાત લખુ કે ? ’

મહારાજ વસંતદેવ રાજ્યનગરમાં કદી આવે કે નહી, તોએ શૈલ-પુરની ગાદીએ ભુપસિંહને ખીરાજમાન કરાવવા. અને મહારાજ વસંતદેવની રાણી નામે રતીસુંદરીની શોધ સર્વેએ ભેગા થઇ કરવી. અને પછી તે મળે ત્હેના લગ્ન ભુપસિંહ સાથે કરી આપવાં. ’

આ સરતો લખાયા પછી પ્રધાને પુછ્યું ‘ કયમ આ છે કયુત્ર. ’

‘ સર્વેએ તે કયુલ કરી. ’

ભુપસિંહે સહી કરવા કાગળ માગ્યો અને પહેલો અક્ષર લખતાં, પુછ્યું. — ‘ પ્રધાન ! આ સરતો કોની પાસે રહેશે ? ’

‘ આપ કહો ત્હેની પાસે. ’

‘ પણ કોની પાસે. ’

‘ હું રાખીશ. ’

‘ હું રાખીશ મહારી પાસે સચવાશે. ’ સેનાપતિએ કહ્યું.

‘ તો અમે રાખનાર કેમ હઇશું ? જાઓ અમે રાખીશું ’ ભુપસિંહ બોલ્યો —

‘ પણ ત્હમે ફરી જાઓ તો ? ’ પ્રધાને કહ્યું.

‘ કોણ હું ? કાકોર ભુપસિંહ ? ફરી જાય-એમ ? ’

‘ વિશ્વાસ કેમ આવે ? ’

‘ તો ત્હમારો વિશ્વાસ કેમ આવે ? આ કાગળનો વિશ્વાસ કેમ આવે ? ’ હ્યો ત્હમારો કાગળ ભુપસિંહે કાગળ ફાડી નાંખ્યો.

‘ ત્હમારે સરતજ કરવાની દાનત નથી. ’

‘ કારણ ? ’

‘ જણાય છે. ’

‘ શું ? ’

‘ બદદાનત. ’

‘ જુહુ બોલે છે. ’

‘ કોણ ? ’

‘ પ્રધાન. ’

કેટલાક આળા બેતાં તેનું મગજ ફેકાણે હોય એમ બાસતું નથી. ઠકરા-
લાંને વિદાય કર્યા. ત્હેનું કારણ કાંઈ શુભ લાગે છે. અને અંદર કાંઈ અ-
ન્ય કારણ હશેજ. નહીં તો એકદમ--અણચીંતરી--ત્હેને મ્હેલનો ભાગ
ફરાવે નહીં. તેને મ્હેલ ત્યાગ કરાવવાનું કારણ કોણ જાણે શુંએ હશે ?
તે કારણ બહાર આવ્યું નથી. અને હું ધાર છું કે તે કારણ સદાને માટે
છુપુ રહેશે.

રાજ્યા ગઈ તે કારણથીજ આ ઉન્માદવસ્થાએ--આ ગાંડપણે
લુપસિંહના બેઠામાં જગ્યા લીધી છે. તે ગાંડપણ ત્હેનું સર્વસ્વ ખોવડા-
વશે. બુદ્ધિની બ્રહ્મતા વિનાશકાળેજ થાય છે. લુપસિંહ બુદ્ધિ બ્રહ્મ થયો,
તેજ દર્શાવે છે કે ત્હેનો વિનાશકાળ પાસે આવ્યો છે. હવે જે બને
તે ખરૂં.

‘ હવે રાજ ખટપટમાં કરવું શું ? લુપસિંહ સાથે રહેવામાં કાંઈ
માલ નથી. અને રણમલ સાથે રહેવા જેવા આપણા હાલ નથી. આતો
સુધી વચ્ચેની સોપારી જેવો ઘાટ થયો. નહીં આમ જવાય કે નહીં તે
મ. લુપસિંહનું બેઠું ખગડવાથી તે ઘણા અનર્થ કરશે. ત્હેની મ્હેલે સં-
પુર્ણ ખાતરી છે. તે પોતાનું બાન ભુલી જઈ ગમે તેમ કરશે. ને કોઈકાળે
રણમલને ખબર પડશે. જો કે રણમલ સઘળું ચેતી ગયો છે. ચેતી ગયો
લાગે છે. પણ ત્હેને કશી સાગીતી નથી. તે સાગીતી આ ઠાકોરના વચન
હિપરથી મળશે, અને ત્હેમાં પોતે ખરાબ થશે. તો થશે. એટલુંજ નહીં
પણ બીજાને પણ ખરાબખસ્ત કરશે.

રણમલ જ્યાં સુધી રાજ્યનો કારભારી ન હતો ત્યાં સુધી ત્હેનામાં
આવડી આવડ જણાતી ન હતી. ત્હેનામાં કારભારની કુશળતા પ્રથમ હતી
પરંતુ કાબેલીયત ન હતી. તે કાબેલીયત થોડા દીવસમાં આવી છે. તે
હવે દરેક વિષય સારી પઠેમ સમજી શકે છે અને તે દરેક ઉપર પ્રથમ
વિચાર કરી શકે છે.

‘ મ્હેલે એક વહેમ છે. અને તે વહેમ એ છે કે એને કોઈ કુશળ
નર મળેલો છે. અમારા સઘળા કાવત્રાઓ તે કળાખાજ માણસ રણમલને
ખતાવે છે, હાલ સમય એવો છે કે કળાખાજ મનુષ્યો મળવા મુશ્કેલ
નથી. રાજ્ય ખટપટથી બાણીતા, કોઈવાર રાજ તથા રાજના માનીતા
એવા મનુષ્યો આ મુસલમાનોના ત્રાસે આ ભુમીમાં મલત્રા અત્રબ્ય નથી.
આ પાસેના જંગલમાં બહારવટીઆઓ રહે છે એમ સાંભળ્યું છે. તે બાર-
વટીઆઓમાં ઘણાજણ એવા હશે કે જેઓએ રાજ્ય ખટપટ કરી હશે.

કેટલાક એવા હશે કે જેઓ રાજખટપટના ભોગ થઈ પડ્યા હોય, તેવા મનુષ્યોની મદદ જરૂર રણમલને મળી હોવી જોઈએ. અને તે તે મદદથીજ આટલો નિર્ભય રહેતો હશે.

‘જો તે ખ્હારવટીઆઓની મદદ લેને હોય તો ? તો શું ?’
તો તે આપણને ભારે થંધ પડે ખરો. ખ્હારવટીઆઓ કસાયલા શુરા રજપુતો છે. અમારા માણસો કરતાં હુંશીઆર અને કામૈત્ર છે એ વાત જાણીએ છીએ તો તે ખ્હારવટીઆઓની લેને મદદ છે કે કેમ તે જાણવાની જરૂર અગત્ય છે હવે—’

સ્થામેથી સેનાપતિને આવતો જોઈ પોતે ધાયો અને બન્નેજણ એક મેકને ભેટયા અને બેઠા.

‘આજની બીના જોઈ ?’ પ્રધાને પુછ્યું.

‘હા.’

‘કાંઈ નવાઈ લાગી ?’

‘શની નવાઈ ?’

‘ભુપસિંહના વર્તનમાં.’

‘હા. મ્હને એકલપેટા અને સ્વાર્થી લાગ્યો.’

‘એ તો લેતી મ્હોટામાં મ્હોટી ખોડ છે.’

‘એ હું અત્યાર સુધી જાણતો નહોતો.’

‘એ આશ્ચર્ય જેવું છે. હું કેટલાએ દીવસથી જાણું છું.’

‘ત્હમારે મ્હારા કરતાં સહવાસ વધારેને ?’

‘એ તો ખરું.’

‘તેથી લેના સ્વભાવથી ત્હમે વાકેફ ખરા.’

‘લેના શબ્દો ઉપરથી તે કશું ધોત્તરો ખરો ?’

‘મ્હને લાગતું નથી.’

‘મ્હને પણ લાગતું નથી.’

‘તો.’

‘હવે આશા નિરાશા.’

‘આપણું ધારણું આપણે મુકી દઈશું ?’

‘તો કેમ કરશું ?’

‘કુંમુદાના વચનો યાદ નથી ?’

‘શા ? ?’

તે કહેતી હતી કે ‘જે નીચ મનુષ્યો છે તે વિલન ભયથી કોઈ

પણ કાર્યનો આરંભ કરતાજ નથી. જે મધ્યમ મનુષ્યો છે તે આરંભ કરે છે પરંતુ વિધનથી અધવચ્ચ મુકી દે છે. જે ઉત્તમ જનો છે તે કદાપી કાળે પણ પોતાનું શર કરેલું કામ-અસંખ્ય વિધનો આવવા છતાં-મુકી દેતા નથી. ’

‘ તે શબ્દો સાંભરે છે. તે ઉપરથી ત્હમે શું કહેવા ધારો છો ? ’

‘ મ્હારે કહેવાનું એકે જ્યારે આપણે શર કર્યું છે તે, વિધના બચે મુકી દેવું તે સારું નહી. ’

‘ એ કીક છે. પણ વિધા ભારે છે ? ’

‘ શા માટે ? ’

‘ ભુપસિંહનું બેજી બરાધ ગયેલું છે. ’

‘ શાથી ? ’

‘ ગાંડપણથી ’

‘ એ તો જણાય છેજ. ગાંડ કાલ અને આગની ત્હેની વર્તણૂક ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. ’

‘ તો તે ગાંડપણથી આપણને ગેર લાભ નથી ? ’

‘ શો ? ’

‘ ભડભડી જશે તો ? ’

‘ ક્યાં આગળ ? ’

‘ કોઈ આગળ ? ’

‘ રણમલ આગળ ? ’

‘ હા. ’

‘ તે તે કરશે નહી. ’

‘ કારણ ? ’

‘ તે એવી મૂર્ખાઈ કરે નહી. ’

‘ એમાં મૂર્ખાઈ શેની ? પોતાનો કુહારો પોતાના પગ ઉપર. ’

‘ કેમ નહી શા માટે ? ’

‘ અરે આતો પારકા પગ ઉપર આંતવાનો પારકા પગ ઉપર મનુષ્યો ? ’

‘ કેમ ? ’

‘ રણમલ ભુપસિંહને રાખ્યો પાસેનો વારસ જાણી જવાને અને આપણને— ’

‘ આપણને શું ? ’

‘ આપણને શીક્ષા. ’

‘ આપણને શીક્ષા ! એ શું બોલ્યા ? આપણને બીન કસરે શીક્ષા કરવા આ જગતમાં કોઈની શક્તિ નથી. ’

‘ કારણ ? ’

‘ આપણી પાસ શું નથી. માણસ છે. પૈસા છે. ’

‘ એટલે ? ’

‘ પકડનારને આપણો તોર અને દોર બતાવશું. ’

‘ રાજ્ય રહામુજ રાજ્યની સત્તા રહામુ થવાય ? ’

‘ કેમ નહી ? ’

‘ તો તે શોભે ? ના. ’

‘ અરે બધુએ શોભે ! ના શોભતું હોય તો તેવા વિચારજ શાને આવત ? ’

‘ સંગતથી. ’

‘ કોની સંગતથી ? ’

‘ ભુપસિંહની સંગતનો પાસ આપણને લાગે છે. ’

‘ એ સંભવિત છે. તે સંગતનો ત્યાગ કરવાનો તહામરો ધર શકો છે ? ’

‘ બને ત્યાં સુધી ખરો ? ’

‘ પણ તેથી લાભ શો ? ’

‘ આપણી બુદ્ધિ સારી રહે તે. ’

‘ ગેર લાભ શો ? ’

‘ જે કામ આપણે આકરીને બેઠા છીએ, તે કામ પાર પડવું મુંઝવેલ બને; બીજુ જે કદાપિ આપણે આપણા પ્રયત્નમાં નિષ્ફળ મયા તો વસંતદેવના મરણ પછી જ્યારે તે રાજા થશે ત્યારે આપણને ખરેખરો લાભ થશે. ’

‘ શેની લાભ ? ’

‘ જેને સાર જગત હાથ હાથ કરે છે તેનો. ’

‘ તો શું નીમક હરામી બની પૈસો ખાવો છે ? ’

‘ શેના નીમક હરામી ? ’

‘ કેમ નહી ? ’

‘ જેવું અન્ન ખાધું તેવું બોલું ધન્ય ? ’

‘ એવું અન્ન ખાધું અને કોતું બોલું ધન્ય ? ’

‘ વસંતદેવનું. ’

‘ વસંતદેવનું લુણુ આપણે જરાએ ખાતા નથી. આ રાજ્યનું લુણુ ખાઈએ છીએ અને રાજ્યને સારૂં આપણે બંધાયલા છીએ આ રાજ્યને સારૂં તનમન અને ધન અર્પણ કરવાં આપણે બંધાયલા છીએ. ’

‘ વસંતદેવ માટે નહીં ? ’

‘ ગાદી અને રાજ્ય શું વસંતદેવના છે. તે લેમના પરીઆઓની ઉતરેલી મીલકત છે. લેમનો ભોગવટો શકત થોડા દીવસ માટે તેથી લેમની સેવા કરવા આપણે બંધાયલા નથી. ’

‘ આ મ્હેં નવું સાંભળ્યું. ’

‘ આથીજ હું આ પક્ષમાં બળવામાં નીમકેહરામી પણ જોતો નથી. ’

‘ તો કાલ ન કરે નારાયણને મુસલમાન લશ્કર આવી પહોંચી લહારી પાસે રાજ્ય માગે તો ત્હમે આપી દો ? ’

‘ શા માટે ? ’

‘ ત્હમને કદાચ મુસલમાની અમલ સારો લાગતો હોય તો ત્હમે

‘ ત્હમારા દેશનું બહુ ઇચ્છવાનું ગણી વખતે આખું રાજ્ય અર્પણ કરી દો. ’

‘ શા માટે ? ’

‘ ત્હમારીજ બેલથી ત્હમે બંધાયા છો હવે બેલશો નહી. હવે ભુપસિંહનું શું કરશું ? ’ પ્રધાને પુછ્યું.

‘ ત્હમારો શો વિચાર છે ? ’

‘ મ્હારો વિચાર તો લેને નશીયત દેવડાવવાનો છે. ’

‘ કારણ ? આપણું લેને શું બગાડ્યું છે ? ’

‘ લેને આપણું શું સુધારેલું છે ? ’

‘ કેમ નહીં ? ’

‘ શું ? ’

‘ આ સંધળા પ્રતાપ કોના ? ’

‘ કયા પ્રતાપ ? ’

‘ આ આનંદ ! આ શોખ ! ? ’

‘ પ્રતાપ વસંતદેવના. ’

‘ એતો હું સંધળું બાલું છું. ’

‘ તો પછી મ્હેંડે કહી શું કામ સંભળાવો છો ? ’

‘ વસંતદેવ હજી પણ પાછા આવે એમ લાગે છે. ’

‘ મહેને તો ખાત્રી છે. ’

‘ શાથી ? ’

‘ મહારાજ અંતઃકરણ કહે છે. ’

‘ તે તો તદ્દન ખોટું ? ’

‘ જોઈ શું. ’

‘ વખતે રાજ નહીં જડે તો ? ! ’

‘ તો ભુપસિંહ ગાદીપતી બનશે. ’

‘ તો આપણુ ને અખંડ લાભ મળશે. ’

‘ પણ કદી મહારાજ પાછા ફરશે તો તો નક્કી રણમલ ઉધા

ચલિત કરશે. ’

‘ તેથીજ બધા વિચાર કરે છેને ? રણમલ મહારાજના મરણ પછી વિના વિલંબે ગાદી આપશે ? ’

‘ કોણ જાણે ? ’

‘ કેમ ? ’

‘ શા માટે ગાદી આપે ? ’

‘ કેમ ન આપે ? ’

‘ દિલ્હીનો બાદશાહ કેમ કબુલ રાખે ? ’

‘ શામાટે નહીં ? ’

‘ ભુમક્ષણ. ’

‘ અરે તે તો બધા સમજી જાય. ’

‘ હવેમાં ઘણી વાર થાય. ’

‘ તો નિશ્ચય શું કરવો ? ’

‘ ભુપસિંહનો સંસર્ગ રાખવાથી આપણને કંઈ ફાયદો થયો ? ’

‘ નહીં કેમ ? ઘણોએ. ’

‘ શો ? ’

આપણે આગસ્ટ થયા. એક, રાજ્ય દ્રોહી બન્યા. બે, કૃતદ્વિ બન્યા.

ઘણું, ખુદિ બ્રષ્ટ થયા, ચાર—પછી.

‘ પછી બધાને પોત પોતાની મેળે સમજવાનું. ’

‘ સત્ય છે. ’

‘ સત્ય છે તો હવે ફાયદા બતાવો ? ’

‘ સાંભરો. મહોટા પુરપની આગખાણ થઈ. તે નજીવો એક, ખીજી

લાભ થવાનો સંભવ. બે, ત્રીજું આપણામાં સહન શીલતા આવી. ’

‘ સાથી ? ’

‘ ત્હેની ટેવથી. તે ગમે તે બોલે તે સહન કરવું પડતું હોવાથી ગમે તે બોલે ? તેની આપણે દરકાર રાખતા નથી. ’

‘ ઠીક ચાલે તે ત્રણ હવે ચોથું ? ’

‘ ચોથું કાંઈ નહીં. ’

‘ તો વધારે શું લાભ કે અજ્ઞાન ? ’

‘ તો અજ્ઞાન વધારે હોવાથી સોખત તજવી સારીને ? ’

‘ એ તો ત્હમે જાણો ! પરંતુ ત્હેની સોખત છોડવાથી ખરેખરે લાભ જતો રહેશે. ’

‘ કયો મ્હોટો લાભ ? ’

‘ જો ધાર્યો છે તેજ તો ! ’

‘ તે શું સંભવીત લાગે છે ? ’

‘ મ્હને તો લાગે છે. ’

‘ પણ દીલ્હીના બાદશાહનું કેમ કરવું પડે ? ’

‘ તે સમજે શાથી ? દામથી. ’

‘ પણ ત્યાં કોણ દામ લઈ જાય ? ’

‘ મલેક કાફુરની વાત જાણો છો ? ’

‘ શી ? ’

‘ તે બાદશાહની મૂંઝનો વાળ છે. ’

‘ તે ધણા કહે છે ખરા. ’

‘ તે હાથમાં લેવાય તો બાદશાહ કંઈ પણ ગણતરીમાં નથી. ’

‘ એમ ? ’

‘ તે શી રીતે હાથમાં લેવાય ? ’

‘ હજાર દીનારી શેનાથી બોળવાય ? ’

‘ પૈસાથી ? ’

‘ હા ? ’

‘ તો તેં યત્ન કર્યું. પરંતુ રણમલ સાર ખરેખરો વિચાર કરવાનો છે. ’

‘ આવતી કાલે કરશું. ’

‘ ક્યાં ? ’

‘ શુદ્ધમાં. ’

‘ ત્યાં. ’

‘ હવે આપણે તે બાબત હુપસિંહ શીવાય વિચાર કરશું અને પેલા શેઠને બેળવવો નથી. ’

‘ જોવી ઇચ્છા. બીજું કાંઈ કામકાજ ? ’

‘ કશું નથી. આપણી મુરદ પાર પડે એજ. ’

‘ તે તો ઇશ્વરેચ્છા હશે તો યશેજ. ’

‘ એ સત્ય છે ઇશ્વર આપણને સ્કાય કરે ’ દ્યો રામ રામ.

‘ રામ રામ ’

પ્રકરણ ૨૭.

શૈલપુરમાં શું થયું ?

નિર્મળ જલવતી ભોગાવતીના કિનારે આવેલા શૈલપુરમાં પ્રભાત સમય થયો છે. ચોત્રડીયાંઓ દરવાજા ઉપર વાગી રહ્યાં છે. પુરજનો પોત પોતાના કામમાં રોકાયા છે. ફેટલીક સુંદરી મસ્તકપર ધણાઓ અને બહેડાં મુકી ભોગાવતી તરફ જતી દૃષ્ટિએ પડે છે. શૈલપુરના ઉત્તર દરવાજા આગળ સીપાઇ પહેરે ભરે છે.

આ સમયે ઉત્તર દીશા તરફ આથે ધુળ ઉડતી દેખાઈ. પહેરેગીરે કોઈ સવારને પુરજોશમાં દોડતો આવતો જોયો. ધીરે ધીરે તે સ્વાર નગર નજીક આવી પહોંચ્યો. ઘોડો જરા પણ થોભાવ્યા વગર તે સ્વાર નગરમાં પેઠો. હેનો પહેરવેશ જોતાં તે મુસલમાન હોય તેમ લાગતું હતું. હેની કમરે તરવાર લટકતી હતી અને પાસે બાલો હતો. હેના ઘોડા ઉપરની ઝોળીમાં હેની બંદુક દેખાતી હતી.

આ ઘોડેસ્વાર પુરજોશમાં શૈલપુરના બજારની વચ્ચે થઈ સર્વે ભો-કને ચક્રીત બનાવતો ચાલ્યો. તે આગળ જતાં રાજગઢ આગળ જઈ ઉભો અને ત્યાંના પહેરેગીરને બબર આપી કે તે ત્યાંના રાજાને મળવા આવેલો હતો.

પહેરેગીરે અંદર જઈ રણમલને બબર આપી જોઈ હેણે તે સ્વા-રને અંદર આવવા દેવા પરવાનગી આપી. આજ્ઞા મળતાંજ તે સ્વાર ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પડ્યો અને ચાલવા માંડ્યું. પહેરેગીરે ઘોડો અથ શા-

ખામાં મોકલ્યો.

ઘોડેસ્વારે અંદર પેસતાંજ સકળ કચેરી મંડળ હીઠું. રણુમલ સર્વ બાયાતો સહીત મધ્ય ભાગે બેઠો હતો. તે તરફ હેણે પોતાની ગતી ફેરવી.

આ સભા બેઠેલી હતી તે ખંડ ધણોજ બબ્બ હતો. તે ખંડ આ સકળ રાજગદની બરોબર મધ્ય ભાગે હતો. રાજગદના દ્વારમાં પેસતાં એક મહોટો પથ્થરખંધી ચોક હતો. તે ચોકની ત્રણ તરફ મકાન બાંધેલું હતું અને દરવાજા ઉપર ચોપડીઆંતું સ્થાન હતું. દ્વારમાં પેસતાં જમણી બાજુનું મકાન રાજ્યના કારકુનો સાફ હતું અને ડાબી બાજુએ ત્રીજેરી હતી. આ બંને બાજુના મકાનો ત્રણ માળનાં હતાં અને વચેની ઓસરી બચાં રણુમલ પોતાની સભા ભરી બેઠો હતો, તે બે માળ જેટલી ઉંચી હોવાથી તેના ઉપર ફક્ત એકજ મહેડી હતી. મહેડી ઉપર છોખંધ અગાસી હતી. આ ધાખાની મધ્ય ભાગે એક ચોરડી હતી. અને તે ચોરડીની ઉપર શૈલપુરના રાજ્યનો વાવટો ફરકતો હતો. આ સભા બેઠેલી હતી તે ખંડ બબ્બ હતો. એટલુંજ નહિ પણ તે સારી રીતનો શણગારેલો હતો. ખંડની મધ્ય ભાગના સિંહાસનની ડાબી બાજુએ નાતું સિંહાસન નાંખી રણુમલ બેઠેલો હતો. જમણી બાજુએ સકળ રાજમંડળ બેઠેલું હતું અને ડાબી બાજુએ પ્રજા જનો બેઠેલા હતા. રણુમલ આ સધળાની વચ્ચે ધન્સાફ કરતો બેઠો હતો. સર્વ કોષ રણુમલનો ન્યાય બેતું હતું તેવામાં આ સ્વારને જોધ સર્વની મનોવૃત્તિઓ તેની તરફ દોરવાધ.

તે સ્વારે પગથીઆ મહડતાંજ સર્વ ચીજ બપકાખંધ નેતાં આશ્ચર્ય પામ્યો. તેને પોતાની દ્રષ્ટી, નીચેના જરીના પાથરણા ઉપર કરી. પછી મથરની તળાઇઓ અને પછી આસપાસના કાતરણી કામથી ભરપુર થાંભલાઓ અને પછી ઉપર લટકાવેલા બીલોરી કાચના ઝુમ્મર તથા હાંડીઓ તરફ દ્રષ્ટિ નાંખી; તેને આ વૈભવનો વિચાર આવતાં ક્ષણવાર સ્તબ્ધ થયો.

હેણે કોંઇને પણ પ્રશ્ન પુછ્યા વગર પોતાની ગતી સભાની મધ્યે ફેરવી અને મુસલમાની રીત પ્રમાણે સલામ બંદગી કરી એક પત્ર રણુમલના હાથમાં આપ્યો.

રણુમલે તે પત્ર વાંચ્યો. અને પત્ર વાંચી જરા વિચારમાં પડ્યો. થોડીવાર વિચાર કરીને સભામાંથી ઉઠ્યો અને પાસેના એકાંત ગૃહમાં ગયો ત્યાં તે સ્વારને બોલાવ્યો અને પુછ્યું.

“ આ પત્ર કોને આપ્યો છે. ”

“ જ હજુર ખાતીં બાદશાહના સુખા કમાલખાને આ પત્ર રવાના કર્યો છે ? ”

ત્હેનો જવાબ ત્હમારે લખ જવો છે. કે પછી મોકલીશું તો ચાલશે ? ”

“ જ. આજને આજ જવાબ લખ જવાની આજ્ઞા છે. ”

“ ત્હમે ધણા દુરથી આવેલા હો તેથી આરામ લો અને આ પત્રનો જવાબ કાલ સવારે આપીશું કારણ કે ત્હેનો જવાબ આપતાં અમારે ધણા વિચાર કરવાના છે. માટે આજનો દી રહી જાઓ અને કાલ રહવારમાં બહેલાસર ઉડીને જાઓ. ”

“ જવો હુકમ પણ — ” તે અચકચો.

“ પણ શું ? ”

“ સુખા સાહેબનો ઠપકો મળશે તે ! ”

“ ત્હેમનો ઠપકો નહી મળે એમ યત્ન કરીશ. ”

“ જવો હજુરનો હુકમ ” તે સલામ કરી ચાલ્યો. રજુમલે ત્હેનો સંધજો બંદોબસ્ત કરવા હુકમ આપ્યો. અને પોતે વિચાર કરતો બેઠો.

બહારના સમાજનોને આ બનાવથી કુતુહલ થયું. મુસલમાન સ્વાર શી બાબતનો પત્ર લાવ્યો હશે તે બાબતમાં તર્કવિતર્ક અનેક થવા લાગ્યા. સર્વ કોઇ પોત પોતાના મનના હાંગ ઉડાવતું હતું. એટલામાં બહાર સ્વાર નીકળ્યો અને તે કોઇના પણ તરફ જોયા વગર દબદબાથી બહાર નીસર્યો. થોડીવારે રજુમલે ભુપસિંહને બોલાવ્યો. ભુપસિંહ અંદર ગયો.

રજુમલે ભુપસિંહને અંદર બોલાવ્યો તે વિષે પણ અનેક તર્કો દોડતા લાગ્યા. પ્રધાન અને સેનાપતિના મનમાં ધ્રાસકો પેઠો અને તે બન્ને સભામાંથી ઉઠી દૂર જઈ પોતાની મસલત કરવા લાગ્યા. નગર શેઠના મનમાં કાંઈ બહેમ ઉઠ્યો. પાપી હૃદય હમેશાં શંકાવાળા હોય તે ત્હેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો આ સંઘર્ષના વલનથી સિદ્ધ થતો હતો.

અંદર રજુમલ પાસે ભુપસિંહ આવ્યો.

રજુમલે કહ્યું “ અમુક કારણ સાર કમાલખાં મ્હને બોલાવે છે ? ”

“ શું કારણ છે ? ”

“ તે પત્રમાં લખતા નથી પણ મને બોલાવે છે. ”

“ તેથી હું જવાનો વિચાર રાખું છું. ”

“ હુ જોડે આવું ! ”

‘ અરે સાંભળો તો ખરા ! ’

‘ હ્યો સાંભળું. હ્યો શું કહો છો ? ’

‘ ત્હમને બે દીવસનો અખતીયાર આપવા ઇચ્છા રાખું છું. ’

‘ તો હમે અખતીયારી બોગવીશું હા હા હા હા ’ ભુપસિંહ હસ્યો ને હઠ્યો ને બોલ્યો ‘ રણુમલ ! રણુમલ ! ! મ્હને અખત્યાર ! હા. હા. ત્હમે મ્હને ધણો ઉપકાર કર્યો ! ધણોજ આનંદ થયો હવે જુઓ બંદાનો ધડાકોને બડાકો. ’

‘ અરે ! સાંભળો તો ખરા ! ’

‘ શું ? ’

‘ આવું બોલી ત્હમે તમારી પ્રતિષ્ઠા ખુઓ છો. ’

‘ અમારે હતી ક્યારે ? ’

‘ અરે ! વિચારીને બોલો ! ’

‘ અમે તો બોલીશું અને તોલ સદા એવો તોલીશું. ’

‘ ભુપસિંહ આ હસવાનો સમય નથી ? ’

‘ તો શું ! રડવાનો સમય છે ? કહો તો રડું ’

‘ ભુપસિંહ ! ત્હમાર મગજ ઠેકાણું નથી ? ’

‘ તો વેચાતું લાવશું ! ’

‘ અરે ! જરા શુદ્ધ લાવો શુદ્ધ ! ’

‘ તે મ્હારામાં ધણી છે. ’

‘ તે હું જાણું છું ! ’ ગંભીર બની રણુમલે કહ્યું.

‘ તો કહો છો શું કરવા ! ’

‘ માથું ફાડવા ! ’

‘ તો ફાડો. ’

‘ સાંભળો. ’

‘ સાંભળું છું. ’

‘ મ્હારે ત્હમને અખતીયાર સોંપવો છે. ’

‘ સોંપો. ’

‘ ત્હમારી જોડે કામ કરનાર કાણુ જોઈશે. ’

‘ હું એકલોજ કરીશ. ત્હમે શું પાછા આવનાર નથી ? ’

‘ જ્યાં સુધી કામ પહોંચશે ! ત્યાં સુધી મ્હારે ત્યાં રહેવું પડશે. ’

‘ તો રહેજો હરકત નથી. હું અહીં મ્હાર અને ત્હમાર બન્નેનું કામ કરીશ. ’

- 'તહામે મદદ નેમશે. '
 'ખીલકુલ નહી. '
 'તે કેમ ચાલશે ? '
 'કેમ નહી ચાલે ? '
 'કારણ છે. '
 'શું અમારામાં આવડ નથી ? '
 'પણ તહમે નવા છો. '
 'અમને જે કોડી વર્ષ ક્યારના થઈ ગયાં. '
 'તો એ જે કોડી પણ જ્ઞાન ના આવ્યું. '
 'કોણ કહે છે ? '
 'હું કહું છું ? '
 'તહમે ભુલો છો. '
 'નહી. ! '
 'હું ધણો કાળેલ છું. '
 'તે હું સવળું જાણું છું. '
 'તો પછી એમ કેમ કહ્યું ? '
 'જુલ કરી લ્યો હવે કેમ કરવું છે જોલો. ! '
 'મહારે કોઈની મદદ નેમ્મતી નથી. '
 'તે વગર નહી ચાલે. '
 'ચાલશે. '
 'નકામી હઠ છે. '
 'હઠ કહો કે જક કહો તે સવળું ચાલશે. મહારા જેવા મુસ્લમીથી
 કારભાર નહી ચાલે તો કોનાથી ચાલશે ? '
 'તહમારામાં આવડાઈ બહુ છે. '
 'નથી. '
 'છે. '
 'સાર ! નથી તો કેમ મને કહ્યું. '
 'ભુલ્યા. '
 'તો અમે કાલથી રાજા. '
 'રાજા ક્યાંથી ? '
 'તો પ્રધાન ! '
 'ના. '

‘ તો સેતાપતિ. ’

‘ ના ’

‘ અમાત્યા. ’

‘ ના. ’

‘ તો કોણ ? ’

‘ અખતારી. ’

‘ સાર. ’

‘ હમાર કામ કરવાનું તે. ’

‘ મહાર કામ રહેલું છે. ? ’

‘ હા. ’

‘ હમે શું કરો છો. અહીં આવી આજુ ઉપર બેસો છો અને ઘેર જઈ ઘોરો છો તે શીવાય બીજું કામ છે ? એટલું કામ હું દમામ બેર કરીશ. ’

‘ ઠીક. કાગળો ઉપર કાંઈ પણ કરશો નહીં અને કશા હુકમ પણ આપશો નહીં. ’

‘ એવી માથાકુટ કોણ કરશે ! દેવ !

‘ તો ઠીક સઘળું સંભાળજો. ’

‘ હમે આવો ત્યારે જોઈ લેજો. ’

‘ જોઈ લઈશજ તો આવો હું ખંડાર કહું છું. ’

‘ ઠીક. ’

ખાનને જણ ખંડાર આવ્યા અને રણમત્રે બખાને કહ્યું. ‘ મહારે અગલનું કામ હોવાથી સુઆ પાસે જઈ હું ત્યાં સુધી મહારા કામનો અખત્યાર ભુપસિંહને સોંપું છું. ’ આટલું કહી તેણે કચેરી બરખાસ્ત કરી અને પોતાના ઘરે આવ્યો.

તે ઘેર આવી પોતાના ખટકોર્મોથી પરવારી વીચારવા લાગ્યો. ‘ કાંઈ પણ કારણ વગર ગુજરાતનો સુબો મહને બોલાવે નહીં, તેમજ તે મહને પોતાને બોલાવે છે એનું શું કારણ ? મહારાજ રાણીની શોધમાં ગયા છે એ વાત સુઆએ જાણી હશે ? તે જાણી હશે તોએ ફકર શી ? તે વાત સૌ કોઈ જાણે છે. તેથી હવે કાંને તે વાત જાણ તે અસંભવિત નથી. પણ તે વાત જાણ્યાથી આપણને શા ગેરફાયદો ? તે એજ કે રાજ વગર તું સુવ રાજ્ય બરાબર આવે છે કે નહીં તે જોવાનો અલખખાનો નિયમ હતો તે નિયમ મુજબ કમાલખાંએ પણ દેખરેખ રાખવાનો નિયમ કર્યો

હોય તો શી ખબર ? પણ તેમ હોય તો મ્હને શું કામ જોલાવે ? આ પ્રશ્ન ધણો વિચારવા જવો છે. ”

આવા વિચાર કરતો તે બપોરે બેઠો હતો તેવામાં ભુપસિંહ આવ્યો તેની સાથે કેટલીક વાત થઈ ત્યારબાદ સાંજરે પોતાના નિયમ પ્રમાણે દરબારમાં ગયો અને ભુપસિંહને સર્વ અધિકાર સોંપ્યો અને પોતે પાછો બહાર ગયો. રણુમલ પાછો વળતો હતો તે વખતે ભુપસિંહે રણુમલના કાનમાં કાંઈ વાત કરી. આ વાત કરતાં ત્હેની નજર તથા રણુમલની નજર પ્રધાન તથા સેનાપતી તરફ હતી તેથી તેઓ ધણા બહેમાયા.

રણુમલ રાત્રે ઘેર ગયો ત્યારે વિજયસિંહ નિત્ય નીયમ મુજબ આવી બેઠેલ હતો. રણુમલે વાળુ પાણી કર્યા પછી સુખાતો પત્ર વંચાવ્યો.

પત્ર નીચે પ્રમાણે હતો—

તા. ૨ રમઝન.

શૈલપુર નગર મધ્યે રણુમલસિંહને માણુમ થાય જે અમારે તમારું કાંઈ અગત્યનું કામ છે માટે આ પત્ર દેખી તરત આ તરફ આવવું. તે જાગૃતમાં કસુર થાય નહીં એમ બંદોબસ્ત કરશો.

કમાલખાં

વિજયસિંહે આ ચીઠ્ઠી વાંચી અને થોડીવાર રણુમલ સહામું જોઈ રહ્યો.

રણુમલે પ્રછયું ‘ કેમ મહારાજ આ ઉપરથી શું ધારો છો ? ’

‘ મ્હને સમજણ પડતી નથી ’

‘ કરવું શું ? ’

‘ આનો જવાબ દીધો ? ’

‘ ના. ’

‘ ક્યારે આપશો ? ’

‘ કાલ સવારે. ’

‘ ત્હમે જવાનો ધરાઈો રાખો છો ? ’

‘ હા. ’

‘ ક્યાં જશો ? ’

‘ કુટુમ્બે. ’

‘ ત્યાં મુકામ છે ? ’

‘ સ્વાર કહેતો હતો. ’

‘ તો કાલે નીકળશો ? ’

‘ હા. ’

‘ જોડે કેટલાક માણસ લઈ જશો ? ’

‘ માણસ ? ’ રણુમમે સંકાથી પુછ્યું.

‘ હા. ’

‘ શા માટે ? ’

‘ રાજ્યખટપટનાં કામ છે માટે માણસ પાસે લેઈએ. ’

‘ જરૂર જોગ લેતા જશું. ’

‘ એ તો જેવી ઇચ્છા પરંતુ આપણે સલામતીવાળી બાબત રહેવું સાઈ છે. ’

‘ ખરી વાત છે. ’

‘ સુખો શું કામ બોલાવતો હશે ? ’

‘ મ્હને કાંઈ સમજણ પડતી નથી. ’

‘ તે આ ખટપટ સાઈજ હશે. ’

‘ મ્હને પણ એમ લાગે છે. ’

‘ એ શીવાય સુખાને મુદ્દામાં સ્વાર મોકલી બોલાવવાનું કારણ ? ’

‘ હા. તેથીજ મ્હને તેજ કારણ હોય એમ લાગે છે. ’

‘ જે તે સવાલ પુછે ત્હેના જવાબ બરાબર આપજો. આપણા રાજ્યને તુકડાન ના થાય એવા જવાબ આપવા. સત્યને બહુ ના વળગી રહેવું. ’

‘ કારણ ? ’

‘ તેથી અનર્થ થશે. ’

‘ કેમ ? ’

‘ ત્હમને પુછે કે મહારાજ ક્યાં છે ત્હેનો શો જવાબ આપશો ? ’

‘ રાણીની શોધ કરવા ગયા છે. ’

‘ કેટલો વખત થયો ? ’

‘ છ માસ. ’

‘ મહારાજ હાલ ક્યાં છે ? ’

‘ ખબર નથી. ’

‘ ત્હમની હયાતીની ત્હમને ખાતરી છે ? ’

‘ ના. ’

‘ બસ થયું. આટલાથીજ આખા શૈલપુરના રાજ્યનો નાશ થશે. ’

‘ કેમ ? ’ ત્હમને હુકમ આપશે કે રાજ્ય સંભળું ખાલસા કરીએ

હોએ તો. ’

- ' પંજુ વગર વીચારે કુકમ આપે ખરા ? '
 ' વગર વીચારે કુકમ ? '
 ' કુકમ નહીં ? '
 ' ગાદીનો વારસ કાણુ ? '
 ' ભુપસિંહ '
 ' તે તો બહુ આદેશો સગો છે તે તો જાણો છોના ? '
 ' હા હેમાં શું થયું ? '
 ' કુકમ ? શું થયું ? '
 ' તે વારસ તો ખરોતે ? '
 ' પણ દીલ્લીનો બાદશાહ કયું રાખે તો ને ? '
 ' કુકમ કયું નહીં રાખે ? '
 ' હમેજ કહેતે કયું રાખશે ? '
 ' ભુપસિંહની આવડત ઉપરથી કયું ના રાખે ? '
 ' તો શા ઉપરથી રાખે નામ ઉપરથી ? ' વિજયસિંહ હસ્યો.
 ' અરે વા ! પણ જરા હક તો જુએ ને '
 ' અરે જવા દો એ હકની વાત, ક્યાં વાત છે ? '
 ' ના તોએ જરા તો જુએ '
 ' મુદલ નહી. '
 ' એટલું બધું અંધેર ? '
 ' નહીં તો મુસલમાની રાજ્ય કુકમ કહેવાય ? '
 ' એટલું બધું તો અંધેર નહીં હોય. '
 ' અરે વાતજ બાળેતે ! તેમનું તે ભોગવ્યા કરશે. '
 ' પણ આતો આપણને ભોગવવું પડવાનું '
 ' એમ ? ' વિજયસિંહ હસ્યો.
 ' હા. '
 ' શામાટે ? '
 ' રાજ્યના હક નહી જળવાવવાના. '
 ' એ હક જળવવા બેઠા હોત તો તે પરદેશી આપણા દેશમાં આ-
 વીજ શી રીતે શકત અથવા રાજ્ય શી રીતે મેળવત 'હું' અને મહારો
 હક' એ પ્રમાણે જો આપણા હિંદુઓ સમજતા હોત તો પરદેશીની બેઠી
 ગુજરાત અને સમગ્ર હિંદુસ્થાનને પહેરવી ના પડત. '
 ' પણ બાવી કુકમ બને ? '

‘ હા એ સત્ય છે. ’

‘ તો હવે જવાબ કેમ આપવા ? ’

‘ ત્હમारे તો એમ જવાબ આપવો કે મ્હારાજ શૈલપુરમાં છે અને તે રાણીના શોકે જાહેરમાં ભાગ લેતા નથી પણ ખાનગી રીતે સઘળા બાબતમાં સલાહ આપે છે ’

‘ આવું જુદું ? ’

‘ તે બોલવું પડશે ’

‘ તે શું કામ ? ’

‘ ગુજરાત સાર, હીંદુઓ સાર, રજપુત રાજ્ય સાર આટલું જુદું અવશ્ય બોલવુંજ પડવાનું. ’

‘ તે વગર અન્ય ઉપાય નથી. ’

‘ મ્હને તો નથી જડતો અસત્યે બોલવુંજ પડશે. મનુ જેવા સ્મૃતિહારકોએ પણ આવા કામમાં અસત્ય બોલવાનો બાદ ગણેલો નથી. ’

‘ તો એ કોઈ રીતે હી અર્થથી કહેવાય એમ નથી ? ’

‘ તે ત્હમે શોધી કહાડજો. તે વખતે જે સલાહ પુછે તેના જવાબ એવા દેવા કે જુદા પડીએ નહી અને સાચા કહેવાઈએ ’

‘ એ બાબત વિચાર કરવો પડશે. ’

‘ વિચાર કરજો આખી રાત છે અને ત્યાં જતા કાલ રહેજ સાંજ પડશે તેટલો વખત મળશે માટે વિચાર કરી ઘાટ ધડી મુકજો. ’

‘ તે બેઠસજ. નક્કિ, જવાબો સારી રીતે ગોઠવી દધશ. ’

‘ પછી સુખાને ખીજું કશું કહેવાની જરૂર પડશે નહી. પરંતુ એટલું યાદ રાખજો કે આપણાજ શબ્દોમાં આપણે બંધાઈ જઈએ નહી. ’

‘ રજુમલને ત્હમે એવો ધારો છો ? ’

‘ નહી પણ સત્ય બોલવા જતાં વખતે સપડાઈ જવાય ’

‘ તે નહી અને ’

‘ તો ઠીક અહી ત્હમારી ઝેર હાજરીમાં ત્હમાર કામ કોણ કરશે ? ’

‘ હુપસિંહ. ’

‘ તે કરી શકશે ? ’

‘ બે ચાર દીવસ સુધીને માટેજ છેને ? ’

‘ એ ઠીક કશું. ’

‘ આપ પ્રસન્ન કરો છોને ? ’

‘ હા તે લાલચથી લલચાઈ પેલા ચંડાળોની સોબત છાડશે નેથી

તેને તેમજ આપણને ધણો ફાયદો થશે. ’

‘ એ વિચારથીજ મહે સધળું ત્હેને સાંધ્યુ. ’

‘ સાર ક્યું પણુ—’ વિજયસિંહ અચકાયો.

‘ પણુ શું? ’

‘ તે પ્રધાન અને સેનાપતીની બુદ્ધિ પ્રમાણે નહીં ચાલે ? ’

‘ તે કેમ કહેવાય ? ’

‘ ચાર દીવસમાં શું ખગડવાનું છે. ’

‘ આપ છુપી રીતે ખબર રાખ્યા કરજો. ’

‘ તે તો રાખ્યા કરીશ. તે બાબતની શીકર નહીં ? ’

‘ મહારી તો ખાત્રીજ છે કે આપ આ રાજ્યનું હિત મ્હાઓ છે. ’

‘ રણમથ ! મ્હને આમાં સ્વાર્થ શો છે. ? મ્હને લાભ શો છે ? ’

પણુ એક આ હિંદુ રાજ્ય ખાતર, મુસલમાનોને આ રાજ્યમાં નહીં પેસવા દઈ ત્હેમને ખુબ ફસાવવા ખાતર, આ સધળો યત્ન મ્હારો છે. ’

‘ તેજ હું કહું છું ને ! આપની બુદ્ધિ ધન્ય સદા આવી પરોપકારી રાખે. ’

‘ પરોપકારી ! વાહ ! હું શું કરી શકીશ ? મ્હારાથી જેમ બનશે તેમ કરીશ તેમાં કાંઈ પરોપકાર છે ? આ કામ કરવું તે ઉપકાર નથી પણુ ફરજ છે ’

‘ સત્ય છે. પરોપકાર છે તેજ મનુષ્યનું ભુપણુ છે. કુમુદા એક દી કહેતી હતી કે કંકણથી હાથ શોભતો નથી પણુ દાનથી તે શોભે છે. કુન્દનથી કાન શોભતા નથી પણુ શાસ્ત્રથી શોભે છે. તેવી રીતે મનુષ્યની કાયા ચન્દનથી શોભતી નથી પણુ પરોપકારથી શોભે છે. વળી પરોપકાર કરી પોતે છાના માના રહેવું. એમ પણુ કુમુદા કહેતી હતી. તે સધળા ગુણુ ત્હમારામાં છે. ’

‘ એ તો કાણુ જાણે હું મ્હારો ધર્મ—મ્હારી ફરજ સમજીને આ કામ કરે હું નહીંતર હું શું કામ વચ્ચે પડું ? ’

‘ સત્ય છે. ’

‘ હવે હું જાઉં છું. ’

‘ આજ-બહેલા કેમ ? ’

‘ જરા એકાદ બે ઠેકાણે જઈ આવું. ’

‘ રાત્રે ’

‘ હા ! ’

‘ ક્યાં ? ’

‘ એક પ્રધાનના ત્યાંની, તથા ભુપસિંહના ત્યાંની ખબર રાખીશ. ’

‘ હીક ત્યારે સીધાવો. ’

‘ કાલ જરૂર જવાના કે ! ’

‘ હા જરૂર. ’

‘ રામ રામ. ’

‘ રામ રામ બા રસ્તે સંભાળજો. ’

‘ આપ ફીકર ન રાખો ધન્ય સર્વ સારા વાના કરશે. ’

‘ એ કરશેજ. ત્હેનામાં વિશ્વાસ રાખી બધુ કામ કરવું નથી તે કાર્ય સફળ થાય ! રામ રામ બા. ’

‘ રામ રામ. ’

વિજયસિંહ ગાયો.

પ્રકરણ ૨૮.

કાવત્ર.

ગાંધ કાલે આવેલી ખબર મુજબ રણમલ પ્રભાતના પહોરમાં વહેલો ઉઠ્યો અને ઘોડો મંગાવી તે ઉપર સ્વાર બની મુસલમાન સ્વાર સાથે રસ્તે પડ્યો.

રણમલ નીકળ્યો તે વખતે ત્હેના મનમાં બિન્ન બિન્ન શંકાઓ ઉત્પન્ન થઇ હતી. પોતે રાજ્ય સુત્ર મુકી જતો હતો, અને અંદર ખટપટ ધણીજ હતી વળી ભુપસિંહ, જેને રાજ્યની આકાંક્ષા ધણીજ હતી ત્હેને પોતાનો અધિકાર આપ્યો તે તરફ પણ તેણે શંકાયુક્ત દૃષ્ટિએ જોયું.

‘ ઘોડા દીવસજ મ્હારે સુખા પાસે રહેવાનુ છે, અને રાજ્ય સુત્ર મુકવાનુ છે ત્હેમાં હું કશી હરકત તો જોતો નથી. પરંતુ આ ભુપસિંહને સોજત ખરાબ છે. પ્રધાન વગેરે સૌ સ્વાર્થી છે. તે લોકો કદી ત્હેને મ્હાડાવશે અને કાંઈ ધાંધલ મચાવી મુકશે એ વીશે મ્હને ધણો શક રહે છે. પરંતુ કરવું શું ? હવે ને થાય તે હું જોઈશ. ’ આટલુ કહી તે ઘોડા ઉપર બેઠો. અને ભુપસિંહનાજ વિચાર કરતો નગર ખહાર નીકળ્યો અને રસ્તે પડ્યો.

રણુમલ ગયો તહની પ્હેલી રાત્રે પ્રધાનના ઘરમાં પ્રધાન તથા સેના-
પતી એકઠા મળ્યા હતા. તેઓએ રણુમલના જવાથી ફાયદા ગેર ફાયદાને
વિચાર કર્યો હતો. તેમને રણુમલની તથા ભુપસિંહની તે દીવસની વર્ત-
ણુંકથી ખરેખરો જોમ આવ્યો હતો. તેમને જરૂર ભુપસિંહે રણુમલને
વાત કહી દીધી એમ ખાત્રી જેવું હતું. આથી તેમને છેલ્લો ઝપાટો એ-
કદમ મારવા વિચાર કર્યો.

તે બન્ને એ વિચાર કર્યો કે ભુપસિંહને મળવું અને દરેક બીના જાણવી.
રણુમલને સુખાએ શું કામ બોલાવ્યો તે વાત ભુપસિંહને રણુમલે કહી
હશે એમ તેમનો તર્ક ગયો. અને ભુપસિંહ તેમને સંઘળી વાત કહેશે
એમ તેમની ખાત્રી થઈ. આથી બન્નેજણ ભુપસિંહને ત્યાં ગયા.

ભુપસિંહ આજ આનંદ મસ્ત હતો. તે અત્યારે જાત જાતના પો-
શાકો ખંદાર કહાડી તેમાંથી કા પહેરવા લેતો મ્હોટો વિચાર કરતો હતો.
નોકરો પાસે બધા પોષાક લેને હારબંધ ગોઠવાવ્યા હતા, અને નેતર-
ની સોડીથી તે દરેક પોષાક દબાવતો હતો, અને પછી તે લેના ઉપર વિ-
ચારતો હતો. આ સ્થિતિમાં તે થોડીવાર ઉભો રહેતો અને અંતે પોષાક
પસંદ નહીં પડવાથી પોતાની ગતી બીજા પોષાક તરફ ઠેરવતો.

તે પોતાના આ કામમાં રોકાયો હતો તે વખતે પ્રધાન તથા સેના-
પતિ આવ્યા. તેમને જોઈ બોલ્યો “ આજ અમે મોટા માણસ થયેલા
છીએ માટે અમે તેમને બેઠીશું નહી. ”

‘ જેવી તમારી ઇચ્છા. ’ પ્રધાને કહ્યું.

‘ એ ધાર્યું હતું. ’ સેનાપતિએ કહ્યું.

‘ શું ધાર્યું હતું ? ’

‘ તમારી આવી વર્તણુંક થશે તે. ’

‘ શા માટે ? ’

‘ માણસ અધિકાર મળે આંધળો બને છે. ’

‘ તો શું હું આંધળો છું ! ’

‘ કાણ કહે છે ? ’

‘ તે તમે કહે છે. ’

‘ હું સાધારણ વાત કહું છું તમે મ્હને વાડ્ય તો પુર કરવા લો. ’

‘ પુર કરો. ’

‘ માણસ અધિકાર આંધળો બની પોતાના સોબતીઓને મોટપણમાં
વિસારી દે છે. ’

‘ તે ત્હમે કાના ઉપર કહો છો ? ’

‘ બધાના ઉપર. ’

‘ તો તે ઉપરથી ત્હમે શું કહો છો ? ’

‘ હું એ કહું છું કે ત્હમારામાં તે ગુણ અત્યારથીજ આવ્યા. ’

તેથી હું આંધળો. ? ’

‘ ના કેખતા. ’

‘ તો સિધ્ધે સિધ્ધ બસને નકામું ટાહાયલું શું કામ કરે છે ? ’

‘ શેનું ટાહાયલું ? ’

‘ લાંબુ લાંબુ ત્હાર માપણ. ટુંક બોલતાં તો જરા આવડતું નથી. ’

રજતું ગજ કરે છો તો ? ’

‘ રજતું ગજ કોને ક્યું ? ’

‘ ત્હમે. ’

‘ સાર અમે ક્યું હવે કાંઈ કહેવું છે ? ’

‘ તો ઠીક ! આસો શું કામ આવ્યા છો ? ’

‘ હજમત કરવા ’ પ્રધાને કહ્યું ‘ રોજતું રોજ કામ અને રોજ આવો સવાલ ! ’

‘ શું અમે સવાલના પુછીએ ? ’

‘ પુછો બા પુછો ? બેલાશક પુછો. આપને કાણ ના કહી શકનાર છે. ’

‘ કાંઈ નહી. હવે હું કાણ ? ત્હમારા સધગાનો અન્નદાતા, પ્રાણી-યોનો પ્રાણદાતા. શાન્તીદાતા, શૈલપુરનો અધિપતિ અ હા હા હા સમજ્યા. અહા હા હા ’ ભુપસિંહ ખુબ હસ્યો.

‘ હવે હેનું ગાંડપણ શર થયું. ’ પ્રધાને સેનાપતિના કાનમાં કહ્યું. ’

‘ તે ક્યારે નહોતું. કે આજ નવું બેયું આવ્યા ત્યારથીજ શર થયું હતું તે આ પોપાકની ઢગલીઓજ બતાવે છે કે ભાઈનું બેળુ ખશી ગયું છે. ’ સેનાપતીએ કહ્યું. ’

‘ કેમ રે ! ત્હમે પાછું શું ગુપચુપ કરવા માંડ્યું ? હે ? ’

‘ કાંઈ નહી ’ પ્રધાને કહ્યું. ’

‘ મહારાથી છુપાવો છો. કેવા માણસ છો ? ’

‘ જવા છીએ તેવા. ’

‘ એ તો જાણીએ છીએ હવે ત્હમારું જે કામ હોય તે કહી દો. ’

‘ કાંઈ એ કે હવે શું કરવા ધાર્યું છે ? ’

‘ શેતું ? ’

‘ આપણી ગાતનું ’

‘ કંઈ વાત. ’

‘ ગુફામાંની. ’

‘ કંઈ ગુફા ! ? ’

‘ રોજની. ’

‘ તે વળી ક્યાં આવી ? ’

‘ ભોગાવતી ઉપર ? ’

‘ હું જાણતો નથી. ’

‘ હવે મશ્કરી મુકી દઈ સીધી વાત કરો. ’

‘ સીધીજ વાત કર છું. ત્હમ્હારી ગુફા, વાત વગેરેમાં હું કંઈ જાણતો નથી. ’

‘ એ શું ? ’ પ્રધાને આશ્ચર્ય પામી કહ્યું. ’

‘ એ તો એસ તો. ’

‘ શું ? ’

‘ હવે મ્હારે ત્હમ્હારી વાતમાં પડવું નથી. ’

‘ કારણ ? ’

‘ મરજી. ’

‘ આવું ફરવાનું કારણ ? ’ પ્રધાને પુછ્યું.

‘ શાથી ફર્યા ? ’ સેનાપતિ બોલ્યો—

‘ ક્યાં ફર્યા છીએ ? અમે છીએ તેજ છીએ. ’ ભુપસિંહે જવાબ આપ્યો.

‘ નિશ્ચય ફરવાનું કારણ ? ’

‘ શો નિશ્ચય ! ’

‘ આમ કેમ કરવા માંડ્યું છે. ’ ત્હમ્હારી પુદ્ધિ બગડી છે કે શું ? ત્હમને કાંઈએ ચલાવ્યા છે. ’

‘ અમને અમારા પગે ચલાવ્યા છે. જાણો છો ? ’

‘ પણ હવે રણમલ્લનું શું કરવું છે ? ’ પ્રધાને પુછ્યું—

‘ રણમલ્લ ગયો ? ’ ભુપસિંહે જવાબ આપ્યો—

‘ તે અમે જાણીએ છીએ. ’

‘ તો શું કામ પુછાછો ? ’

‘ કેમ ના પુછીએ ? ’

‘ પુછવાનું કારણ ? ’

‘ ત્હમે જાણો છો. ’

‘ હું તેવી કશી વાત જાણતો નથી. ’ ભુપસિંહે કાને હાથ મુક્યા.

‘ તો ત્હમે અમને ચોખ્ખો જવાબ આપો. રણુમલની ભાંજગડનું

શું કરીએ. ’

‘ મ્હારે ભાંજગડ કરવી નથી. ’

‘ કારણ ? ’

‘ મરજી. ’

‘ હવે મરજી ચાલશે નહીં. ત્હમારે હવે તો ત્હમારા મુદ્દાને વળગીજ

રહેવું પડશે ? ’

‘ શા માટે ? ’

‘ કેમ નહીં ? ’

‘ અમારી મરજી. ’

‘ બધી બાબતમાં ’ અમારી મરજી ‘ અમારી મરજી ’ નહીં આલે

સમજ્યા ? ’

‘ ત્હમે કહેનાર કોણ ? ’

‘ કેમ અમારો ત્હમને કહેવાનો હક નથી ? ’

‘ બીલકુલ નથી. ત્હમે ત્હમારી મરજીના મુખત્યાર છો અમે. અમારી મરજીના મુખત્યાર છીએ. ’

‘ તે ઠીક છે. પણ હવે ગાંડેયા મુકી દધ સીદ્ધી વાત કરો. ’

‘ તું ગાંડો ચરતે ગાળ કેમ દેછે ? ’

‘ ગાળ કોણ દે છે. સીદ્ધી વાત કહીએ છીએ. સીધો જવાબ આપો

અમારે ગમે તે આજને આજ કરવું છે સમજ્યા ? ’

‘ શું કરવું છે ? ’

‘ રાજ્યની ઉચ્ચ પાયલ. ’

‘ તેથી શો લાભ ? ’

‘ શી હાની ? ’

‘ નીમકહરામ બનશે ? ’

‘ પણ તેવા કાને બનાવ્યા ? ’

‘ ત્હમારા કંઠાએ ? ’

‘ કદી નહિ. ’

‘ તો કોણે ? ! ’

‘ ભુપસિંહે. ’

‘ બસ. મહારં નામ નહીં દો, હું એવો નીમકહરામી નથી અને બનીશ પણ નહીં. આ સધળી ખટપટ અમને ગમતી નથી. ’

‘ તો શું કામ અમને કાવત્રામાં ભેળવ્યા ? ’

‘ કોને ભેળવ્યા ? ’

‘ ભુપસિંહે. ’

‘ ભુપસિંહ કદી એવું કરેજ નહીં. તે પોતાનો પ્રાણ બચ પણ રાજ્ય દ્રોહી ઠરે નહીં. ’

‘ આજ રહવાર સુધી હતાને ! ’

‘ શાને લીધે ? તમારે લીધેને ! ’

‘ અમારે લીધે ખીલકુલ નહીં સમજ્યા ! તમને અમને ફસાવ્યા ! ’

‘ શાથી ? ’

અમો તો નહીં ત્રણના નહીં તેરના અને નહીં છપ્પનના ભેળના રહ્યા ! ’

‘ હવેમાં અમે શું કરીએ ? ’

‘ કપાળ. ’

‘ તેજ કરવાના છોતો, તમારે નસીયજ એવું છે. ’

‘ તમારે નસીય સંભાળજેને અમે તો ધારેલું કામ કરવાના કરવાના ને કરવાનાજ. ’

‘ શું કરશો ? ’

‘ રણમલને મારીશું રાજ્યના નાદાનેતો નાસ કરશું. ’

‘ સંભાળીને બોલો. ’

‘ શામાટે ? ’

‘ તમને જાણો છો કે તમને કોના આગળ બોલો છો ? ’

‘ હા. ’

‘ કોના આગળ બોલો છો, ’

‘ ભુપસિંહ આગળ. ’

‘ નહીં. શૈલપુરના મુખ્તીયારી આગળ બોલો છો. ’

‘ તમને અખ્તીયાર કોને આપ્યો ? ’

‘ રણમલે. ’

‘ રણમલને અખ્તીયાર આપવાનો હક શો ? ’

‘ તો હક કોને ? ’

‘ મહારાજને ? ’

‘ મહારાજ ના હોય ત્યારે ? ’

‘ ત્યારે રજુમલને નહી. ’

‘ તો કોને ? ’

‘ શમશેરને. ’ સેનાપતિ બોલ્યો.

‘ ત્હમારી શમશેરને શો હક ? માણસ કાપવાનો. ’ બુપસિંહ
હસ્યો.

‘ બુપસિંહ ! ’ પ્રધાન બોલ્યો.

‘ શું કહો છો ? ’ બુપસિંહે ઉત્તર આપ્યો,

‘ હવે સઘળી મસ્કરી મુકાદો ને સીધે સીધો જવાબ આપો. ’

‘ જવાબ સીધો આપુ છું ને કે મ્હારે ત્હમારી ખટપટમાં પડવું
નથી. ’ બુપસિંહે કાને હાથ દધ તેમની તરફ પુઠ ફેરવી કહ્યું.

‘ તો શું જખ મારવા અત્યાર સુધી અમાર મગજ ખાધું ? ’

‘ અમે શું કામ મગજ ના ખાધ્યો. ત્હમને ના મળે તો
ના ખાઓ. ’

‘ ત્હમાર ઠેકાણુંજ નથી. ’

‘ આ રહ્યું મ્હારા મહેલમાં મ્હાર ઠેકાણું. ’

‘ અરે ડાગળી ચસ્કી ગઇ છે. ’

‘ ત્હમારી ’

‘ ત્હમારી. ’

‘ અમારી કે તમારી તે વખત આવે ખખર પડશે. ’

‘ તે તો પડશેજ તો. ત્હમને વખત નહી કહેવા આવે ? ’

‘ આવું કરવું હતું તો અગને વચ્ચે ન્હોતા નાંખવા. ’

‘ કોને વચ્ચે નાખ્યા હતા ત્હમારી મેજે આવ કુહાડા પગપર કરી
વચ્ચે પડ્યા હતા. ’

‘ અમે શું કામ કુહાડો પોતાના પગ ઉપર નાખીએ હેં ! ત્હમે
તો બેસવાની ડાળી ભાગી છે ? ’

‘ અમે એવા ખૂરખ નથી. ’

‘ બધાને તો લાગે છે. ’

‘ હું મુરખ ? ’

‘ હું કેમ કહું. ’

‘ તો એવું શાને બોલો છો ? ’

‘કેવું ?’

‘મહેને મરખ કેમ કહો ?’

‘કાને કહું. ’

‘તહેને કહું કે હું બેસવાની ડાળ કાપું છું. ’

‘તહેમે કાપો છો. ’

‘હા. હું કાપું છું એમ કહું ને ?’

‘એટલે ?’

‘એટલે મહેને મરખ કહોને ? તહેમે કહાડો પગ ઉપર માર્યો તે તો સિદ્ધજ છે અને બેસવાની ડાળી પણ તહેને કાપી છે. ’

‘કેમ ?’

‘રણમલ સાથેની સારાસારી ખોઇ છે. ’

‘કારણ ?’

‘આ ખટપટથી અને નીમકહરામી બની આ લોક તથા પરલોકનું સુખ ખોયું છે. ’

‘અમે તો કશું ખોયું નથી. નાગો નાહય શું અને નીચોવે શું ? તહેમે તહેમારું ભોગવી લ્યો અમે અમારે ભોગવી લઇશું ?’

‘તહેમાં તહેમે નવાઇ સી કીધી ?’

‘સેમાં ’

‘ખોલવામાં. ’

‘કશીએ નહીં ’ હવે જલ્દી જવાબ આપો. ’

‘જવાબ આપ્યો છેજ તો ?’

‘શો ?’

‘હું નીમકહરામ બનીશ નહીં ? :’

‘કાણ નીમકહરામ બને છે !’

‘તહેમે. ’

‘અમે કયાં બનીએ છીએ. ’

‘તો શું ?’

‘કેમ ?’

‘આ બધી ખટપટ કરનાર કાણ ?’ ભુપસિંહે પુછ્યું. ’

‘તહેમે. ’

‘કાઈ દી નહીં ’

‘તો કાણ ?’

- ' ભુપસિંહ '
 ' ભુપસિંહ કદી એવો હોયજ નહી. '
 ' હોય નહી પણ છે. '
 ' તો છો રહ્યો. ત્હમે ત્હમારી પંચાત કરો. મ્હારે ત્હમારી ખટ-
 પટમાં પડવું નથી. '
 ' કારણ '
 ' ત્હમારાથી ધરાધ ગયો છું. '
 ' અમે પણ ધરાયા. '
 ' તો શું કામ પાછા આંવ્યા ? '
 ' જન્મ મારવા. '
 ' તો મારો. '
 ' માર. '
 ' સા આર. ' ભુપસિંહ ચાલા પાડી બોલ્યો.
 ' ભુપસિંહ ! '
 ' શું કહો છો ? '
 ' આ ખોટું કરો છો ? '
 ' શું ? '
 ' આ રજપુતને છાજવું નથી. '
 ' તો શું નીમકહરામ ખનવું રજપુતને છાજે છે ? શું રાજ્ય દ્રોહ
 કરવો રજપુતને છાજે છે. '
 ' શું પરભીની અભીલાષા રજપુતને છાજે છે ? જુદું બોલવું
 રજપુતને છાજે છે ? '
 ' અમારી બુદ્ધિ હવે ફરી છે. '
 ' બુદ્ધિ બ્રષ્ટ થયા છો. '
 ' જરાએ નહી. '
 ' અમે તો એમજ ધારીએ છીએ. '
 ' તો ધાર્યા કરો જાઓ મ્હારે ત્હમાર કશું કામ નથી. '
 ' આ ખોટું થાય છે. '
 ' છો થવું. '
 ' પાછળ પરતારો. '
 ' હો પરતાપએ. પ્રાણ જશે પણ રાજ્ય દ્રોહ હું નહી કર. '
 ' અત્યાર સુધી આવી બુદ્ધિ ક્યાં બળી ગઈ હતી ? '

- ‘ બહી મધ હતી ? ’
 ‘ તે લાગે છે જ. ’
 ‘ તો શું કામ બળેલી બુદ્ધિવાળા માણસ સાથે કામ પાડવું. ’
 ‘ બુધ કરી. ’
 ‘ તો તે બુધ સાર પસ્તાસો. ’
 ‘ અમે શું કામ પસ્તાઈએ અમે. અમાર ધારેલું પુર કરીશું. ’
 ‘ તો કરો, ભયો. અમે જોઈશું. ’
 ‘ બુપસિંહ ! પસ્તાસો. ’
 ‘ બલે. ’
 ‘ તો જોઈ લેજો. ’
 ‘ ત્હમે પણ જોઈ લેજો. ’
 ‘ ઠીક છે. હવે જોશું. હ્યો રામ રામ ’
 ‘ પધારો. હવે આ વાત વીશે અમને કંઈ કહેતા નહી. ’
 ‘ કહેવાનો વખતજ નહી આવે. ’
 ‘ તો ઠીક પધારો રામ રામ ’

પ્રધાન તથા સેનાપતી ગયા, ’

પ્રકરણ ૨૬

નક્કિ થયું. !

પ્રધાન તથા સેનાપતી બુપસિંહને ત્યાંથી નીકળ્યા. દરેકના મન ઉપર આજની મુલાકાતથી ધણીજ જુદી જુદી અસરો થઈ હતી. પ્રધાન-ને બુપસિંહનો ભાવ જાણવાની ઇચ્છા કરી હતી તે મુજબ તે ત્હેનું મન જાણી શક્યો. અને પોતે હવે શું કરવું ત્હેના વિચાર મનમાં થવા લાગ્યા. ત્હેને આ પરિણામથી હર્ષ ઉત્પન્ન થતો હતો. ત્હેની પોતાની હુમ્મ અભિલાષા અને પોતાની વચ્ચે કંટકરૂપ બુપસિંહજ હતો. તે આવી રીતે દૂર થયેલો જાણી ત્હેનું મન આહવાદના ઢિંગોળે ઢિંગતું હતું. ત્હેને પોતાના માનની મુરાદ પાર પાડવાનો સમય ધણીજ નજીક જોયો.

સેનાપતિ તદ્દન શૂન્ય હૃદય લાગતો હતો. ત્હેની સંધળી આજા નિ-રાસ થયેલી ત્હેને લાગી. ત્હેનો મૂળ મુદો નામ દીગન્ત બાપી કરવાનો

હતો અને તે કરવાનું મુખ્ય સાધન લુપસિંહને જ ગણતો હતો. લુપસિંહે જે સમયે તેમની અટપટમાં ભાગ લેવાની ના પાડી તે વખતે ત્હને વજ્ર-
ધાત થયો અને તે લાગણી અદ્યપિ પર્યંત ત્હેના હૃદયમાંથી નીકળી શકી
નહી. હવે તો ત્હને કશી આશા નહતી. જે રણમથ આવે તો ત્હને
ભય હતો. લુપસિંહ સર્વ જીના રણમથને કહેશે એ ભય ત્હેના મનમાં
રમણ કરતો હતો અને તે પણ હવે શો ઉપાય શોધવો તે વિચા-
રતો હતો.

જન્ને જણા પોતાના ભિન્ન ભિન્ન વિચારોમાં ગરક થયેલા વગર
એકે આલ્યા. અંતે પ્રધાનના મકાને જન્ને જણા ગયા અને ત્યાં એકાંત
સ્થળે વાતચીત કરવા માંડી.

‘કેમ! જુપતસંગ ! ધા તો ઠીક ઉતર્યો ના?’

‘શો ?’

‘હવે લુપસિંહની બધા દૂર ગઈ.’

‘તેથી ફાયદો શો?’

‘ત્હમે કેમ ઉદાસ દેખાઓ છો?’

‘ઠાંઈ નહીં સહેજજ ?’

‘આપણને લુપસિંહ દૂર થવામાં ફાયદો શો ! એમ પુછાઓ’

‘જી હા.’

‘હવે આપણું ધારણું કામ પાર પાડશું.’

‘પણ તે શું?’

‘કેમ હવે આપણે આપણું કરવાને મુખ્તીઆર છીએ?’

‘પણ શું કરવું છે ? લુપસિંહને તો રાજ થવું નથી?’

‘તો આપણે રાજ થવાને ક્યાં કમ છીએ?’

‘પણ ?—તે અટક્યો.’

‘કેમ અટક્યા?’

‘રણમથને આપણી સધળી આતમી મળશે?’

‘લુપસિંહ કહેશેને ? ત્હને કહેવાનો સમય નહીં આવવા દઈએ.’

‘કેમ ? શી રીતે ?’

‘એ પણ ધાટ ઉતારીશું. પણ આ ધાટ કેવો ઉતર્યો ! આપણે

વિચાર કર્યો હતો તેવો ઉતર્યો ને?’

‘મ્હારો અભિપ્રાય એથી ઉલટો છે!’

‘કેમ !’

‘ ભુપસિંહ આપણા મેળો હોત તોજ હીક માત. ’

‘ કેમ ? ’

‘ ત્હેને ગાદી અપાવતાં કાંઈ હરકત ના પડત. ? ’

‘ કોની પાસેથી ? ’

‘ દોહ્દીથી સનંદ મેળવવા જરા પણ વાંધો આવત નહીં. ’

‘ પછી. ’

‘ પછીની વાત પછી જનત. પણ હાલ જો ત્હમે ગાદી પતી જનો તો ગુજરાતનો સુએજ પ્રથમ આડે આવશે. ’

‘ તો શું આપણી પાસે સૈન્ય નથી ? ’

‘ પણ તે શા કામનું ? બાદશાહના સૈન્ય આગળ આપણું સૈન્ય મહાસાગર આગળ નદી જેવું છે. ’

‘ પણ રજપુતોમાં હિંમત વધારેને ! વળી આસપાસથી મદદ માંગશું. ’

‘ એ વાતતો નિર્વિવાદ છે કે રજપુતોમાં મુસલમાનો કરતાં હિંમત વધારે છે પરંતુ મુસલમાન લશ્કરની ફેળવણી આપણા સૈન્ય કરતાં સારી ખરીજ. વળી આસપાસથી મદદ જરા પણ મળવાનો સંભવ રાખવો નહીં. ’

‘ કારણ ? ’

‘ મુસલમાન રાજ્ય દીન પ્રતિદીન બળવત્તર થતું જાય છે. ત્હેનું સૈન્ય જ્યાં જાય છે ત્યાં સાં તે જાય મેળવે છે એવું દરેક જણાતું માનવું છે. આજ મનની લાગણીને લીધે કોઈ પણ આપણને મદદ આપશે નહીં. બધાને પોતાનો સ્વાર્થ બહાલો હોય છે. પરમાર્થ કરતાં સ્વાર્થ લુટાઈ જાય તો કોઈ પણ ખીજને મદદ આપે નહીં. આપણને મદદ આપે અને વખતે તે બાબતની જાણ સુખાને થઈ તો મદદ આપનારના શા હાલ થાય તે વીચાર કરોઃ ત્હેમના રાજ્ય પાયમાલ થાય, પોતાના શા હવાલ થાય ? વળી આપણને અંદરની પણ મદદ નથી. ’

‘ અંદરની એટલે ? ’

‘ ફાટકુટ આપણા રાજ્યમાં ઘણી થઈ છે. આપણો જે ખરેખરો પાત્ર ભુપસિંહ તે સ્હામા પક્ષમાં ભરાયો. તે આપણી સમ્રાજી વાત યથાસ્થિત જાણે છે. આપણા કાવાદાવા જાણે છે. આપણાં ગુપ્ત સ્થળો જાણે છે. આ બધી ઝીજો આપણા સ્હામા જનારી અને આપણને ગેરલાભ કરનારી. ’

‘ એ બધાનો ઉપાય કરીએ તો ? ’

‘ શા ઉપાય કરશો. ’

‘ ભુપસિંહનેજ હતો ન હતો કરીએ તો. ’

‘ એ કેમ બને ! ’

‘ યુક્તિથી. ’

‘ પરંતુ હેમાં આપણુ ભુપણ શું ? ’

‘ તો આપણને દુષણ શું ? ’

‘ ભુપસિંહનું ખરાબ કરવું તે નીચતાજ. ’

‘ કારણ ? ’

‘ દરેક જણે મ્હોટા પેટના ચવું જોઇએ. આપણા મિત્ર શત્રુ થાય તો પણ આપણે હેમનું હોત સંભાળવું જોઇએ. એ ભલેને કૃતદિન થાય તો એ આપણે શા માટે કૃતદિની થઇ પાછળ કુવે પડવું. ’

‘ આપણુ એને શું બહુ કર્યું ? ’

‘ એને આપણું શું ભુંડું કર્યું છે ? ’

‘ આ અંત સમયે આપણને ફસાવ્યા. ’

‘ ક્યાં ફસાવ્યા છે. હજી આપણે છુટા છીએ. ’

‘ તો શું કેદમાં ગયે ફસાયલા ગણાઇએ ! ’ આપણા નામ લોકમાં ફજેત કરશે અને રણમલ જાણશે તો પછી આપણને શું થશે ? નસીયત લોકલજ્જ તે શું ઓછું છે ? ’

‘ ભુપસિંહ એમ નહીં કરે ? ’

‘ કેમ ? ’

‘ તે એવું કરે એવો માણસ નથી. ’

‘ તો હમે હેને ઝાળખ્યો નથી. ’

‘ હું હેને ખરાબર ઝાળખી શક્યો છું તે ઉપરથી ગમે તેમ બતાવે પણ અંતરથી તે ધણેજ સારો માણસ છે. ’

‘ તે કુર્કર્મી સારો ! ’

હેના દુર્ગુણો એ જ કે સદ્ગુણોને ઢાંક્યા છે પણ હેના સદ્ગુણો એવા છે કે કોઇવાર પ્રકાશ પામતાં દુર્ગુણો સઘળા દૂર થઇ જાય છે. ’

‘ એ બાબતનો હમને અનુભવ હતો ? ’

‘ મ્હને તો અનુભવ છે. ’

‘ પણ તે બહમડીઓ છે તે જાણો છો ? ’

‘ તે બોળા છે એટલે કેટલીક વાત ન કહેવાની કહી દે છે ! ’

‘ એ વાત ખરીને ? ! ’

‘ હા. ’

‘ તો રૂમલ પટાવીને પુછી લે તો તે બધું કહી દે ખરાને ? ’

‘ વખતે કહે. ઘણું કરીને તો ના કહે ’

‘ પણ વખતે પણ કહી દે ખરાને ? ’

‘ બાન ઠેકાણેના હોય કે વાતે મ્હડયો હોય તો કહીદે. ’

‘ તો પછી ત્હેને વિશ્વાસ શો ? ! ’

‘ પરંતુ જે વાત છાની રાખવાની હોય તે તે છાની રાખી શકે છે. ’

‘ પણ આ વાત છાની રાખશે ? ’

‘ કુમ નહી ? ’

‘ તે કહી દીધાથી ત્હેને શો ગેર લાભ ! ’

‘ ગેર લાભ ! તેના જણાતો નથી. પરંતુ આપણું ખરાબ થાય ત્હેમાં તે રાજ હોય ? ’

‘ આપણોને ત્હેને સમ્બંધ શો ! ત્હેને આપણી ગરજ શી. ’

‘ કુમ ? ’

‘ આપણું ખરાબ થાય તો ત્હેમાં ત્હેનું શું જવાબું છે ? ’

‘ એક વખત ત્હેને મ્હારો કલો પછો તે તેને મુકે એવો નથી. ’

‘ અરે ત્હેનું નામજ જવાદો ’ ને આશ્ચર્ય અને મદીરામસ્ત લોકોનો વિશ્વાસ કરવો નહી. કામી કામનીની પાસે લુબ્ધ થઇ તન મન ધનની ખુવારી કરે છે. મદીરા પાનમાં પણ તે તન મન ધનની ખુવારી કરે છે, બન્નેના સેવન કરનાર અંધ બને છે, બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય છે; તે બાણો છો ના. ’

‘ ભુપસિંહ કામી તો ખરો પણ મદિરા લેતો નથી ? ’

‘ ત્હેની શી ખાત્રી ? ’

‘ વાત આત અને શરીર. ’

‘ ત્હેની વાતચીતમાં ક્યાં ઢંગધડો હોય છે. ત્હેનું શરીર તો નહાન-પણથી કસાયલું છે તેથી અતિ કામી છતાં ત્હેના શરીરમાં કશો પણ ફેર પડતો નથી, ’

‘ પણ તે મદિરા લેતો હોયતો કેટલા દીવસ સુધી છુપુ રહે ’ ?

‘ જન્મારા લગણુ. ’

‘ અશક્ય. ! ’

‘ કારણ ? ’

‘ તે વાત છુપી રહી શકેજ નહી. ’

‘ પણ ભુપસિંહ રાખી શકે છે ને ? ’

‘ ભુપસિંહ મદિરાપાન કરતો હોય તો તે જરા પણ છુપુ રહી નહીં. ’

‘ મહેને તો ખાત્રી છે કે તે મદિરા પાન કરતો હોયો જોઈએ. ’

‘ મદારો તેથી હંધો અભિપ્રાય છે. ’

હશે. ત્હેમાં આપણે શું ? ’

‘ પરંતુ કોઈની પાછળ આપણે ભુંડું નહીં બોલવું જોઈએ. ’

‘ ઠીક. હવે આપણે શું કરવું ? ’

‘ આપ કહોને. ’

હું ત્હમને પુછુંહું. ત્હમે સૈન્ય ત્હમારી સત્તામાં રાખી શકશો ? ’

‘ બની શકે ત્યાં સુધી. ’

‘ એમ કેમ ? ’

‘ સૈન્ય અધર્મી કાર્યમાં આપણને વખતે મદદ ન આપે ? ’

‘ ત્હમે શા અધર્મ સાડ સૈન્યની વાત કહાડી ધારો છો. ’

‘ રાજ્ય લેવાને. ’

‘ ત્હેમાં સૈન્યનું બહુ કામ નહીં પડે. સુસલમાનો વખતે મહેને કમુલ ના કરે અને સૈન્ય મોકલે તો ત્હેના સ્થામાં થવા માટે સૈન્યની જરૂર પડે. ’

‘ પણ ત્હમે રાજ્યજ શી રીતે લઈ શકાશો ? ’

‘ હું રસ્તો બતાવું ? ’

‘ હા. ’

‘ રણુમલ ક્યાં છે ? ’

‘ મુખા પાસે ગયો છે. ’

‘ વસંતદેવ ક્યાં છે ? ’

‘ પત્તા નથી. ’

‘ રણુમલ કે વસંતદેવ બેમાંથી એકે રાજનગરમાં છે ? ’

‘ ના. ’

‘ અત્યારે રાજ્યનંત્રનો મુખ્ય કોણ ? ’

‘ ભુપસિંહ ? ’

‘ ભુપસિંહનું બાન ઠેકાણે છે ? ’

‘ કેમ નથી ? ’

‘ હું પુછુંહું ત્હેનો ઉત્તર દો. ’

‘ તે જરા રાજ્યાને શોકેજ બાન ખસી ગયેલું કહેતો ચાલને ? ’

નહી તો બોલવા ચાલવામાં તો ભાન દીસે છે. '

‘ પણ ક્યાં ? દરબારમાંને ? ’

‘ હાજરો ત્યાં જો ડાગલી ચસકી હોય તો બરાબર બોલે નહી. ’

‘ હા. ભાનમાંજ બોલે છે, તો તે આપણી જોડે કપટ નહી રમતો હોય ? ’

‘ શું ? ’

‘ આપણે હેને ગાંડામાં ગણી કહાડીએ અને તે પોતાનો તેથી સ્વાર્થ સારી લે ! ’

‘ એના મનની વાત આપણે શી જાણીએ ? ’

‘ હેતું મન પરખાય એમ નથી ? ’

‘ હા. ’

‘ તો હવે કરવું કેમ ? ’

‘ આપ કહો તેમ હું તો આપ કહેશો તે દરેક વાત ખુશીથી કરીશ. ’

‘ તો રણમલનો ઘાટ ઉતારીશું ? ’

‘ શું ? ’

‘ રણમલને શેલપુરમાં આવવા દેવો નહી. ’

‘ પણ તે બને કેમ ? ’

‘ જીવતો રહે તો ને ? ’

‘ તો શું હેતું ખુન કરવું ? ’

‘ હા. ’

‘ શી રીતે ! ’

‘ રસ્તે પાછા આવતાં. ’

‘ પણ તેથી કાયદો ? ’

‘ જોર કાયદો ? ’

‘ પ્રાણ હત્યા ! ’

‘ અહો હો ! ત્હમે પ્રાણ હત્યાથી ક્યારના ડરતાં શીખ્યા ? ’

‘ પણ વગર કારણે ? આપણુ હેને શું બગાડ્યું છે. ’

‘ બગાડ્યું નથી તો સુધાર્યું છે ? ’

‘ હેને પોતાનો ધર્મ બજાવ્યો છે. ’

‘ શો ? ’

‘ રાજ્ય ધર્મ ! હેને પોતાને હસ્તક વહીવટ થતું રાજ્ય સારી

‘યે અઝાવવું જોઈએ. હેનાંથી તે રાજ્ય ખીજને કેમ અપાય ?’

‘કેમ નહી ?’

‘તે હુણ હરામી બને ?’

‘હેમાં હુણ હરામી ચાના ? રાજ્યનું મનુ તાકવું તે સૈનો વર્મ છે.’

‘તો શું વસંતદેવ ના લાયક છે ?’

‘સત્તર વખત. બુપસિંહ પણ ના લાયક છે ?’

‘તો લાયક કોણ ? તમે.’

‘હા.’

‘હેની સામીતી?’

‘મહારા શબ્દ.’

‘તહારા શબ્દ કેમ મનાય ?’

‘કેમ ના મનાય ?’

‘વરને કોણ વખાણે ? હેની મા ?’

‘હેના સામુ સસરા પણ વખાણે ?’

‘એમ ! તો તહમે શેમાં આવ્યા.’

‘ચાલો ત્યારે વખત ગુમાવવા કરતાં કામ કરો.’

‘શું કરવું ?’

‘રણમલનો ઘાટ ઉતારવો કે કેમ ?’

‘રણમલ વિશે પછી વિચાર ! આપણે રાજ્ય ક્યારે હસ્તક લેવું?’

‘જેમ બને તેમ જઈશી.’

‘બુપસિંહ છે ત્યાં સુધી રાજ્ય મળવું મુશ્કેલ છે. અત્યાર સુધી રણમલ એકલા સાથેજ આપણે ટકકર લેવાની હતી હવે બંનેજણ સાથે ટકકર લેવાની છે.’

‘તો બુપસિંહને પહેલો દૂર કરશું ?’

‘તે તહારી ઇચ્છા. હું તહારી આજ્ઞા પ્રમાણે કરવા બંધાયેલો છું.’

‘પરંતુ તે અચક્યો.’

‘શું ?’

‘કાંઈ નહી.’

‘તો કેમ અટક્યા ?’

‘હું કહું છું કે આમાં સાર નીકળવાનો નથી.’

‘કેમ ?’

‘ ભુપસિંહ હતો ત્યાં સુધી આજ્ઞા હતી, હવે જરાએ નથી ’
 ‘ એટલામાં ના હિમત શું થઈ જાઓ છો, હજી તો કેટલા કામ
 કરવાં છે. ’

‘ આપણને તો આજ્ઞા નથી ’

‘ અરે ! બધીએ છે. પુરૂષ પ્રયત્ન હોય તો ઇશ્વર કૃપા છે ’

‘ શું ઇશ્વર છે ? ’

‘ કમ નથી ! ’

‘ હોય તો ત્હમને અને મ્હને અઢાવી બુદ્ધિ આપે ? ’

‘ ઉઠરે ! બુદ્ધિવાળા. આપણે આપણું કામ કરીને. ’

‘ શું કરશું ? ’

‘ મ્હારો વિચાર એમ છે કે ભુપસિંહના મ્હેલપર એકદમ છાપો
 મારવો. ’

‘ છાપો ! ’

‘ હા ’

‘ શા માટે ? ’

‘ પુર સાંભળો તો ખરા ! ’

‘ ત્હેના મ્હેલપર છાપો મારી ભુપસિંહને કેદ પકડવો. અને પછી
 કાંઈ એવે ઠેકાણે ગુપ્ત રાખવો કે કોઈને ખબર પડે નહીં મ્હેલમાંજ નજર
 કેદ રાખીએ તો ? ’

‘ હું તો ચીઠ્ઠીને ચાકર ! ત્હમારી આજ્ઞા પ્રમાણે હું કરીશ ’

‘ ઠીક ત્યારે તે કરો ! તાકોદે કરો અને પછી પાછા ફરો અને
 મ્હને મળો. ’

‘ હ્યો તો આ નક્કિ. ’

‘ હા નક્કિ થયું. ’

‘ હું જાઉં છું. ’

‘ હા જાઓ અને કામ સફળ કરીને આવો. ભુપસિંહને કેદ કર્યા
 પછી આવતી કાલેજ રાજ્યપદ હું ધારણ કરીશ. ’

‘ મુસલમાન લોકોનો વિચાર કર્યો ? ’

‘ કરી મુક્યો છે. ત્હમે ત્હમારું કામ કરો. મુસલમાનો આવશે ત્યારે
 તે વખતની વાત છે. ’

‘ ઠીક ત્યારે જાઉં છું જાણુ. ’

‘ હા. બા ! જાઓ ઇશ્વર ત્હમને રહાય આપે ! ’

‘આપની કૃપાથી હું કાંઈ પાર હંતારો આવીશ.’

‘ઈયર કૃપાથી કહો ! હું શું કરી શકું એમ છે ?

‘હ્યો ત્યારે રજા દીરો.’

‘જાઓ જય રામ.’

‘રામ રામ’

‘રામ રામ’

બન્ને છુટા પડ્યા.

પ્રકરણ ૩૦.

તિક્ષણ તલવારનો ધા !

રાત્રે પ્રધાન અને સેનાપતી સાથે ભુપસિંહને મુલાકાત થઈ ત્યાર બાદ ભુપસિંહ એકલો પોતાના મકાનમાં બેઠો હતો. તેને વિચારવા માંડ્યું.

“પ્રધાન અને સેનાપતી નિરાશ બની ગયા. રણુમલને મહેં અત્યાર સુધી ઝાળખ્યો નહોતો. તે ઘણાજ સારો માણસ છે એમ મહેંને ખબર નહતી. પ્રધાન વગેરે જે કહેતા હતા તે ઉપરથી હું સંધળા અભિપ્રાય બાંધતો હતો. પણ હવે તેના સહયુગ્મીનો આભાસ થાય છે.

‘તેને મહેંને કહ્યું કે મહેંને રાજકારભારમાં બેળવવાનો કેટલા દીવસથી વીચાર હતો પણ અમુક કારણોને લીધે હું તેમ કરી શક્યો નહીં—અથવા મહેં તેમને કારભાર સોંપવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહીં. આથી તેનો શું મત હતો તે હું જાણી શક્યો નહીં. પરંતુ જો હું ખટપટમાં પડ્યો હોત નહીં તો ક્યારનીએ ગાદી મહેંને મળી હોત. પણ તે સંધળું આ ભુપસિંહે ! પોતાની મૂર્ખાઈથી—પોતાની ભુલથી સ્વાર્થીઓના ચડાવવાથી—ખોયું. જો મહેં—’

‘વસંતદેવનો વિચાર શા ? રણુમલે કહ્યો તે વિચાર હોય તો હું વસંતદેવ તરફ કેવો બેકદર ! તે મહેંને પોતાના પુત્ર જેવો ગણે અને હું તેના મુળીઆં ઉખેડી નાંખવા યત્ન કરું તેજ વાત મહેંને સાહે છે.’

‘હું મૂઠ કશું ચેત્યો નહીં અને મહેં ખરેખરી ભુલ કીધી. હવે જે થાય તે ખરું.’

પ્રધાનને ખોટું લાગ્યું તે બચકર માણસ છે ! એ હું જાણું છું. તે ગમે તેવો દુષ્ટ બુદ્ધિનો હોય તેમાં આપણને શું ? તે કરી કરીને શું

કરશે ? હોના હાથમાં સત્તા શી ? પણ સેનાપતિ ! તેની આજ્ઞા નિરાશા થવાથી આપણને નુકશાન થઈ છે, તે જો ખુશી નહીં હોય તો સંકટ સમયે રહાય કરનાર સૈન્ય નહીં મળે.

‘ રણમલ સુખાના જોલાવવાથી ગયો. પણ હોમાં ભારે બેદ છે. એમ તે કહેતો હતો તેમજ નહીં પણ મહેને એમજ લાગે છે. આ રાજ્ય ખટપટની સધળી બાબત જરૂર સુખાને પડી હોવી જોઈએ અને તેમ થતાં તે બાબતની તપાસ કરવા ? રણમલને જોલાઓ હોવો જોઈએ એમ સધળાનો તર્ક છે. મહેને પણ એમજ લાગે છે. વખતે બુદ્ધિશીલ સુસ-સલમાનો રાજ્ય લોભની લાલચે શૈલપુર ઉપર ચઢી આવે તો ? કરવું કેમ ? તે વખતે સેનાપતીની જરૂર જરૂર પડવાની, આથી હોને હાથમાં રાખવો અગત્યનો છે.

રણમલ ! તું શી રીતે સધળી ખટપટનો વાકેફગાર થયો. ગુફાની જરા સરખી વાત પણ તું શી રીતે લાવી શક્યો. તે આશ્ચર્ય ! તારી ખુશીની બંધીદારી ! મહેં કદાપી હોને અહાવો ચતુર ધાર્યોજ નહોતો. હું હોને તદ્દન બોટ ધારતો હતો. તારી સધળી ખબરો જાણી હું ધણોજ અકિત થયો. ’

હવે શું કરવું ? હોના વીચાર કરતો બુપસિંહ નિંદ્રાવશ થયો.

* * * * *

સૂર્ય દેવતાએ પોતાના સારથી અરજીને પોતાનું આગમન સુસવવા મોકલ્યા બાદ પોતાનો પ્રકાશ પાડ્યો.

શૈલપુરમાં પ્રભાત આજની પ્રભાત સર્વને આનંદમય લાગે છે. વર્ષા-રતુ હોવાથી આકાશમાં વાદળાં હોવાથી યોડીવાર ઉકળાટ થાય છે અને યોડીવાર પાછો પવન સુસવાટ કરશે આવી પહોંચી લોકોને ટાઢક લગાવે છે મોરના સ્વર આજા નગરમાં ઠેક ઠેકાણે સંભળાય છે અને લોકોની આંખો પાસે ઠેકાણે ઠેકાણે સ્વર સંભળાય છે લોકો આજ વરસાદની આજ્ઞા રાખે છે. બાળકો અત્યારે શાળાભણી અધ્યયન કરવા જ તા બાંસ છે. આજણો પવિત્ર લોગાવતી નદીમાં સ્નાન નિમિત્તે જાય છે. યુવતીઓ માથે ખેડાં મુઠી નદીએ પાણી ભરવા જાય છે. દુકાનદારો પોતાની દુકાનો ઉઘાડી પોતાનું નીત્ય કર્મ શરૂ કરે છે.

સર્વનું શાંતિ છે. સર્વ કોઈ આનંદમાં છે એમ નથી. કેટલેક ઠેકાણે હર્ષનો આનંદ છે કેટલે સ્થળે મૃત્યુનો શોક છે, પરંતુ આ સમયે હર્ષ અતિશય બાંસે છે. ઠેર ઠેર નજર નાખતાં બાલકોની નિર્દોષ રમતો અને

આહલાદક મહેરામાં જોઈ મન આનંદ પામે છે.

નગરના દક્ષીણ દરવાજા પાસે ગરબડાટ છે. રાજ્યનું સૈન્ય તૈયાર થાય છે. આ વાત લોકોને ખબર પડતાં હાહાકાર થાય છે. લોકો સૈન્ય સામ્રાટ તૈયાર થાય છે તે બાબતથી તદ્દન અણુબણુ છે. તમો પોતાની ખુદી પ્રમાણે બિન્ન બિન્ન તર્કો ઉઠાવે છે.

લશ્કરનું એક પણ મનુષ્ય લશ્કર ક્યાં જનાર છે તે જાણતું હોય તેમ લાગતું નથી. કારણ કે દરેક જણ પોતાના સોબતીને લશ્કર ક્યાં જવાતું છે તે પુછે છે અને દરેકને 'હું જાણતો નથી' એજ જવાબ મળે છે.

સૈન્ય બરોબર સજ્જ થયું, કે સેનાપતીએ તહેને ચાલવાની આજ્ઞા આપી. આજ્ઞા મળતાંજ સૈન્ય ચાલ્યું. નદીના પ્રવાહની માફક પાંકેચુકે રસ્તે થઈને સૈન્ય નગરના મધ્ય ભાગે આવ્યું. સૈન્યની ગતી જોવાને સારૂ નગરનું દરેક મનુષ્ય કાં બાજ કે વૃદ્ધ-સર્વેજણુ ઉત્સુક હતા પરંતુ તે સૈન્ય ક્યાં જાય છે તે પ્રશ્નનો ઉત્તર કોઈને મળી શકતો નહીં.

સૈન્ય પાછું ચાલ્યું તેને જુપસિંહના મકાન આગળ અટકાવવામાં આવ્યું આથી જુપસિંહ મડક્યો.

પ્રભાતમાં ઉઠી રણુમમે આપેલો વિશ્વાસ શી રીતે અદા કરેલા તે બાબતનો વિચાર કર્યો હતો. અને તે આ વખતે દરબારમાં જવાની તૈયારી કરતો હતો. એકાએક શોર બકાર થવાથી તે આશ્ચર્ય પામ્યો અને તહેની ખબર કહાડવા માણસ મોકલ્યું જેનાથી ખબર મળી કે સેનાપતિ જુપતસિંહ સૈન્ય સહીત આસપાસ ફરી વળ્યો છે. તહેનો ધરાદો મહેલમાં પેસી જુપસિંહને કેદ કરવાનો હતો.

જુપસિંહે સ્તબ્ધ થયો ! સેનાપતિ આટલી હીમત ચલાવશે એમ તહેણે સ્વપ્ને પણ ધાર્યું હતું નહીં. એકાએક. અણુચીંતન્યું આવી વખતે શેરો ઘાલી જુપસિંહને પકડવા આવશે ! એવો ખ્યાલ પણ તહેને કહી થયો ન હતો. અરે ! ખ્યાલ તો શું પણ તહેના મનમાં તેવી વાત કહી પણ જગ્યા કરી શકે એમજ નહોતું કારણ કે સેનાપતિને શુદ્ધ રજપૂત ધારતો હતો અને તે આવું અધર્મ અને અનીતીનું કર્મ કરે એ અસંભવીત લાગતું હતું અને તેમ હોય પણ તહેને આ વાત સાંભળી કાણક થયું અને તે આ જગતના મનુષ્યોની કણ્ણીક વૃત્તિઓનું બાન કરી હસવા લાગ્યો.

ચોવીવારે જુપતસિંહ પ્રધાનનો હુકમ લઈ આવ્યો તહેમાં નીચે

પ્રમાણે લખેલું હતું.

“ કાકર ભુપસિંહ ને આ રાજ્યનો કાકર છે, તેણે બેઠમાં ભોળ-
વી રણમથસિંહને કાંઈ ગુમ કરેલો છે, તથા પોતે રાજ્યનો કુલ અખત્યાર
રાજ્યની કાંઈ પણ સત્તા શીવાય લીધો છે, તેથી તે રાજદ્રોહી બનેલો છે
માટે આ ઉપરથી સેનાપતી ભુપતસિંહને આજ્ઞા કરવામાં આવે છે કે જ્યાં
સુધી તેનો ન્યાય થાય નહીં ત્યાં સુધી તેને દેખરેખમાં રાખવો.

સહી, વિજયદત્ત.

આ વાંચી ભુપસિંહ વિકાળ નાગની માફક ડુંદાટો મારી ઉભો
થયો અને કહ્યું “વિજયદત્ત પ્રધાનને પકડવાનો હુકમ કરવાની સત્તા
કોણે આપી છે. તે ત્હારા સેનાપતિને પુછી આવ.”

‘ જ ને મુજબ આજ્ઞા છે તે પ્રમાણે કરવાનો હુકમ છે. આપ આ
હુકમને લીધે અમારા કેદી છો. ’

‘ ચલ જ તું તારા સેનાપતિને મોકલ. ’

‘ જેવી ઇચ્છા. ’

ભુપતસિંહ પોતાના થોડા માણસ સાથે અંદર આવ્યો. તેને ભુપ-
સિંહે પુછ્યું “ભુપતસિંહ”

નીચું માથું રાખી તે બોલ્યો ‘જી’

‘ આ શું પાર્શ્વ છે ? ’

‘ ઉપરીની આજ્ઞા, ’

‘ કોની આજ્ઞા. ’

‘ પ્રધાનજીની. ’

‘ તેને આજ્ઞા આપવાનો શો અધીકાર ? ’

‘ તે મને કશી ખબર નથી. હું જીંદગીનો ચાકર છું. આપ અમારા
કેદી છો. ’

‘ પ્રધાનને આવી મતી કોણે સુઝાડી ?

‘ તે તો મ્હારે જાણવાનું નથી. હું મ્હારે કામ કર છું. આપ
મરણ થાઓ. ’

‘ પણ ખીન અખત્યારે. ’

‘ આ હુકમ. ’

‘ હુકમ કોનો છે ? ’

‘ પ્રધાનજીનો. ’

‘તેને શા અખતીયાર ?’

‘અમાત્યની ગેરહાજરીમાં તેમનો હુકમ પાળવાની મહારાજની આજ્ઞા છે.’

‘તેની મારે કશી જરૂર નથી. પણ અમાત્યે મહારો નીમ કર્યો છે તે તમે જાણો છો ?’

‘સધળું જાણીએ છીએ.’

‘તો ત્હમે શા અધિકારથી સૈન્ય સજી તૈયાર થયા ?’

‘પ્રધાનશ્રીની આજ્ઞા.’

‘પણ ત્હમારે માનવાની કાંઈ જરૂર ?’

‘કેમ નહીં ! તેમની ન માનીએ તો કોની આજ્ઞા માનીએ.’

‘રાજ્યનો અધિકારી કોણ ?’

‘પ્રધાન.’

અમાત્યે મ્હને નીમેલો છે.’

‘અમાત્ય નીમ કરી શકતો નથી મહારાજ નીમ કરી શકે છે.’

‘પણ મહારાજની ગેરહાજરીમાં રણમલની આજ્ઞા પાળવા ત્હમને ફરજ છે કે નહીં ?’

‘તે છે.’

‘તો ત્હમે મ્હને સાંપેલો-બર કચેરીમાં આપેલો અખત્યાર ના કમુલ કેમ કરો છો ?’

‘અત્યારે વાદવિવાદનું કારણ નથી. આપ શરણ થાઓ.’

‘ભુપસિંહ એક રાતમાંજ સધળું બીસરાઈ ગયું ?’

‘અલખત’

‘તેનું કારણ ?’

‘આપ પોતે’

‘મ્હેં ત્હમારે શું જગાડ્યું’

‘ત્હમે શું સુધાર્યું.’

‘ત્હમારો શુન્દો કહો શા કર્યો ?’

‘અંતકાળે ફસાવ્યા.’

‘શાથી ફસાવ્યા ? મ્હેં આપણી વાત કોઇને કહી નથી અને તે કાંઈ જાણતું નથી અને તે કદી જાણશે નહીં ?’

‘એ ગમે તેમ હોય પણ આગળ નહીં જણાય તેની ખાતરી ?’

‘મહારા શબ્દ’

- ‘ તે કેમ મનાય ? ’
- ‘ કેમ ના મનાય ? ’
- ‘ અત્યાર લગણુ જેને હજારો આશા આપી અને અંત સમયે ફરી ગયા તે માણસનો વિશ્વાસ કેમ રખાય ? ’
- ‘ ત્યાં ત્હમારો વિશ્વાસ કોણુ રાખશે ? ’
- ‘ અમારે ત્હેની મરજ નથી. શરણુ થઈ માનભેર આતો ? ’
- ‘ ક્યાં લઈ જશો ? ’
- ‘ ગમે ત્યાં ? ’
- ‘ તે નહીં આતો. ત્હમારે મ્હને ઠેકાણું કહેવું પડશે ? ’
- ‘ તે કહેવાને અમો બંધાયલા નથી. ’
- ‘ સત્તર વાર. ત્હમે બંધાયલા છો. ’
- ‘ હું તે જાણતો નથી. ’
- ‘ ભુપતિસિંહ હું ઠાકોર ભુપતિસિંહ છું ? ’
- ‘ તે હું જાણું છું. ’
- ‘ ભવિષ્યનો શૈલપુરનો રાજા છું. ’
- ‘ ભવિષ્ય કોને દીધું છે ? ’
- ‘ તો કશો ઉપાય ? ’
- ‘ શેનો ? ’
- ‘ બચવાનો ? ’
- ‘ કાંઈ નહીં. ત્હમારે શરણુ થવું પડશેજ. ’
- ‘ હું શરણુ નહીં થઉં તો ? ’
- ‘ તો જોર જીલમથી લઈ જઈશું ? ’
- ‘ ત્હમને પુછનાર કોઈ નહીં મને ? ’
- ‘ આ ભવમાં તો નહીં. ’
- ‘ ત્હમે દુષ્ટ છો, અધમ છો ? ’
- ‘ અમે ગમે તેવા છીએ પણ ત્હમારે શરણુ થવું છે કે નહીં ? ’
- ‘ હું કદી પણ શરણુ થવાનો નથી. ’
- ‘ તો અમારે જીલમ કરવો પડશે ? ’
- ‘ રજપુતને ત્હમે કાંઈ કરી શકશો નહીં ? ’
- ‘ આરે એવું અભિમાન જવા દો. ’
- ‘ ભુપતિસિંહ ? ’
- ‘ ભુપતિસિંહે જવાબ આપ્યો નહીં ? ’

‘તહમને મ્હારે મિત્ર તરીકે-’

‘મ્હારા તહમે મિત્ર નથી પણ શત્રુ છે. તહમારે મ્હારી સાથે મિત્રતા રાખવી નથી.’

‘હું પણ ક્યાં મિત્રતાનો દાવો રાખુ છું. જેટલો તહમારે જગતનો ખપ ઓછો છે તેટલોજ મ્હારે પોતાને જગતનો ખપ છે.

‘તુ વિશ્વાસઘાતી થઇશ.’

‘કોની જોડે ?’

‘તહમે વિશ્વાસઘાતી છે.’

‘હું વિશ્વાસઘાતી ? આ ઠાકોર ભુપસિંહ વિશ્વાસઘાતી! આ શબ્દ બોલતાં નફટ તહને લાજ નથી આવતી ? જેતું તહે અત્યાર લગણુ ખાધું હોતુજ ખોદવા બેઠો છે ?’

‘બસ હવે લવરી બંધ કરો. અને એકદમ હુકમને આધિન થાઓ.’

‘મ્હારાજ અથવા રણમલને આવવા દો.’

‘તે તહમારી સાથે આવશે.’

‘ક્યાં ?’

‘જ્યાં તહમે જશો ત્યાં ?’

‘ક્યાં ?’

‘કેદમાં.’

‘એવું અંધેર કેમ ?’

‘કેમ ના આવે ?’

‘કોઇ જોનાર નથી.’

‘જોનાર ઉંચે છે.’

‘તેનો બચ તહમને જરા પણ લાગે છે.’

‘શા માટે બચ લાગે ?’

‘આવા દુષ્ટ કૃત્યોથી.’

‘અમો દુષ્ટ કૃત્યો કરતા નથી.’

‘તો આ સઘળું ઉપાસણ કોણે કર્યું.’

‘શું કયું ?’

‘રાજખટપટતું.’

‘તહમે.’

‘મ્હે જરાકે નહી પ્રથમ વાત કોને ખોધી હતી ?’

‘મ્હે કહી હતી મ્હે. જાઓ. પછી કંઈ હવે શરણુ થાઓ.’

‘ નહીં થવાય. ’

‘ જોર જુલમ કરવો પડશે. ’

‘ શા માટે. ’

‘ ત્હમને વગર ભાડાની ઓરડીમાં મોકલવા. ’

‘ આ શો જુલમ ! ’

‘ ગમે તે કહો ! ત્હમારૂં કોઇ સાંભળનાર નથી. ’

‘ હું વચન આપુ છું કે હું કશી વાત રજુમલને મ્હોડે કહીશ નહીં. ’

‘ જરૂર. ’

‘ જરૂર. ’

‘ જોજો પાછુ પાછુ ફરે. ’

‘ અમારાથી કશું પાછું ફરતું નથી. ’

‘ ત્હનો અમને અનુભવ છે, ’

‘ શો અનુભવ છે ? ’

‘ અબ્બી બોલ્યા અબ્બી ફોક જોવો ત્હમારો ઘાટ છે ’

‘ તો તેમ જાણતા હતા તો અમારી સંગત શું કામ કરી ? ’

‘ જુલ કરી ’

‘ તે સુધારવી જોઇએ ’

‘ તે સુધારીએ છીએને ! ’

‘ ક્યાં ? ’

‘ આ શું થાય છે ? ’

‘ શું શું થાય છે ? ’

‘ આ ત્હમને કેદ કરીએ છીએ ’

‘ મ્હને અંહી રહેવા દોને. ’

‘ એમ નહીં બને. આપ આપના દાસ દાસીઓ નોકર નફરર સર સા-
માન વગેરે લઇ રાજ મઢીમાં રહો. ’

‘ જોવી ઇચ્છા હું મઢીમાં જમણ અને પછી વિચાર કરીશ. ’

ભુપસિંહ ધારતો હતો કે પોતાના તાબાના આદમીઓ પોતાના સ્થા-
ના થશે નહીં. પરંતુ જ્યારે તે પ્રત્યક્ષ બન્યું ત્યારે પોતે લાચાર બન્યો
અને પોતે સેનાપતિની સાથે રાજ મઢીમાં ગયો.

‘ રાજમઢી લોગાવતિ નદીના કિનારા તરફના દરવાજા પાસે હતી. તે
મકાન બંધ હતું. આ મઢી વસંતદેવના વડોવાઓ શિખમ રૂતુ વખતે હ-
વાદાર મકાન તરીકે વાપરતા હતા. અને વસંતદેવ પણ અમુક સમય સુ-

ધી વાપરતા હતા. પરંતુ પોતે જ્યારથી પોતાનો માનિતો વસંત મહેલ ભોગાવતીના કીનારે બંધાવ્યો ત્યારથી રાજ મદી તદ્દન ખાલીજ હતી. વખતે કોઈ બાળુ બાળુના રાજ, ઠાકોર વિ. રાજની મુલાકાતે આવે ત્યારે તેમને ઉતરવા સાફ આ મદીમાં સોંપ કરી આપવામાં આવતી હતી આ શીવાય કોઈ કોઈ વખત આ મદી આગળ રવિની કસરતો ચતી હતી.

આ મદીમાં પેસતાં એક મહોટી પથ્થરની કમાન હતી. તે એટલી મહોટી હતી કે અંબાડો સહિતના હાથીને પેસતા જરા પણ મુશ્કેલી નડતી નહી. અંદર પેસતા ડાબે હાથ મકાનોની હાર આવેલી હતી. આ મકાનો રાજના ખીજમતદારોને માટે રાખેલા હતા. પરંતુ હાલમાં તેમાં વસિત જરા પણ નહતી. ડાબી બાજુએ મહોટું યોગાન હતું. અને યોગાન તરફ વળતા જમણી બાજુએ મહોટી અડાલી હતી જેમાં સાઠ હજાર માણસોનો સમાવેશ થઈ શકે એમ હતું. સ્થામી બાજુએ ટકોરખાના ખેસાડવાની જગ્યા હતી. અને ડાબી બાજુએ રાજનો મહેલ હતો. આ મહેલ સારી હાલતમાં નહોતો. હેની વપરાશ ધણીજ થોડી હોવાથી રાજ્ય તરફથી હેની સંભાળ થોડી લેવાતી હતી આ મહેલની પછીત ભોગાવતી નદીના કીનારે પડતી હતી.

આ મદીમાં ભુપસિંહનો પોતાના સઘળા માણસો સઘે વાસ કરાવવામાં આવ્યો.

x   x   x   x   x

પ્રભાતમાં પ્રધાને લશ્કર મોકલ્યું ત્યારપછી પોતે પોતાના મકાનમાં વિચાર કરતો બેઠો હતો.

“ ભુપસિંહને તો કેટલું દુઃખ હવે કરવું શું ? વસંતદેવનો પત્તા નથી તેથી તે હમણા આવી શકે એમ નથી તેથી હેની શીકર જરા પણ કરવાની નથી. રણમલ સુખા પાસ ગયેલો છે તે પણ થોડા દીવસ સુધી આવી શકવાનો નથી. તે હજુ આઠ દસ દીવસે આવી શકશે તે ખેલાં અહીં કેમ કરવું તેનો વિચાર કરવાનો છે.

“ મહારી આજ્ઞા છે તે પુરી કરવી. હા પુરી તો કરવી પણ હેમાં ટકા કોનો ? રાજ્યના બાયાતો મહેને કોઈ દીવસ ગાદી મેળવવામાં મદદ આપે નહી. અરે મદદ તો શું ? પણ અંતઃકરણથી મહેને ધીકારે એટલુંજ નહી પરંતુ મહારે ખરાખરા કરવા તત્પર રહે. આ હું બાળું હું તો હવે કરવું કેમ ?

“ રણમથની હવે જરા પણ બ્હીક રાખવાની નથી. હેનો ઘાટ રસ્તામાંજ થશે. વસંતદેવ વખતે આવી પહોંચશે તો હેની પણ તેજ દશા. રતિસુંદરી મરણ પામી એમાં જરૂર કાંઈ શક નથી અને જો તેમ જ હશે તો વસંતદેવ પાછો આવશે નહી. રાજ્યનો પાસેનો વારસ એકલો ભુપસિંહ. તે થયો છે કેદ. પરંતુ તે જ્યાં સુધી જીવતો છે ત્યાં સુધી આ વિજયદત્ત રાજગાદી પર અભય નહીજ તેથી હેનો પણ ઘાટ કરવોજ.

“ આ સાર સેનાપતિ આવશે ત્યારે વચાર કરશું. પરંતુ પછી કરવું કેમ ? આખું કચેરીમાંડળ મ્હારા સ્હામુ નહી ધાય એ સત્ય છે પરંતુ ઘણો ભાગ મ્હારા સ્હામા થશેજ. અને તેઓ મ્હારા સ્હામા કાવતરાં કરવાનાજ. આ કાવત્રાને હું પુરો પડી શકીશ કે કેમ તે પ્રશ્ન છે.

“ મ્હારી પાછી લુલ થઇ. નગરશેઠને કહ્યું પણ પુછ્યું નહી. વાણીઓ ગમે તેવો છે તદ્દપિ પોતાના પૈસાથી આપણને તો મદદ મળતી હતી અને હેનો પૈસો આજ ઘણો કામ આવત તે હું જાણું છું. કાલ સત્રે હેને બોલાવી સલાહ લીધી હોત તો ઠીક પડત. તે મ્હારા મતને મળતો આવતજ કારણ તે પોતે સ્વતંત્ર રીતે વિચારી શકતો નથી અને તેમ હોવાથી હાએ હા કલા કરે.

“ આજ નગરશેઠને બોલાવેલ છે પરંતુ તે આવીને શું કરશે ? હું હેને શો જવાબ આપીશ ? એ તો ગમે તે અપાશે અને હેને સંતોષ થશે પરંતુ ત્રણ જણ મળ્યા વગર કશું થઇ શકવાતું નથી—”

વરદી આવી કે નગરશેઠ આવે છે.

પ્રધાને આજ્ઞા આપી અને પોતે સ્હામો તેડવા ગયો.

નગરશેઠની મુખાકૃતિ આજ નિત્ય મુજબ નહતી. આજનો ખતાવ હેણે જાણ્યો હતો. પ્રધાન તથા સેનાપતિએ એકલા મસલત કરી ભુપસિંહને ફસાવ્યો. તેથી હેણે હર્ષ કે શોક જરા પણ નહોતો તદ્દપિ પોતાને કશું પણ પુછ્યું નહી તેજ હેના મનમાં બોલું લાગેલું હતું. હેના મનમાં બ્હેમ હતો કે પ્રધાન અંતે આમ કરશે અને તે આજ ખરો નિવડ્યો. સ્હવારમાં ભુપસિંહ રાજમઢીમાં ગયો ત્યારબાદ પોતાને તેડવા પ્રધાન તરફથી માચુસ આવ્યું તેથી હેને શંકા થઇ અને ભય ઉપજ્યો. ખરાબ માણસની સોજત કરતાં વિચાર નહિ કરનારા મનુષ્યો જેવા તે સોજતને લીધે ખસ્તાય છે તેવી રીતનો પશ્ચાતાપ હેના મનમાં થયો. પરંતુ સાપે છહુંદર મળ્યા જેવો ઘાટ હોવાથી ન છુટકે હેને હેમના ભેગા રહ્યાવગર આલે એમ નથી એમ હેની ખાત્રી થઇ અને ગમે તે થાય એમ કર્મ

ઉપર આસ્તા રાખી શેઠ પ્રધાનને ત્યાં બાબ્યા હતા. મનમાં અનેક તરંગો ઉઠતા હતા. આજે તેને પ્રધાનની મુખમુદ્રા ઉપર પણ અનળ ફેરફાર બાસતો હતો.

માણસનું મન જ્યારે અમુક ચીજ તરફ દોરાયલું હોય છે અને જ્યારે તેની જ સંકલના મનમાં રહેલી હોય છે ત્યારે દરેક ચીજમાં પોતાની જ ચીજ જુએ છે. આ નીયમ મુજબ શેઠને વહેમ હતો અને તેથી તે વહેમની દૃષ્ટિથી પ્રધાનને જોતો હતો. પ્રધાનના મુખ ઉપર જો કે જરા પણ ફેર નહતો. તદ્દપિ તેને તેમાં ફેર લાગતો હતો.

પ્રધાન અને તે બેટયા અને બેઠા.

‘ કેમ શેઠ ? ’ પ્રધાને પૂછ્યું.

‘ ઠીક બા. મ્હને કેમ હાકર્યો હતો. ’

‘ ત્હમે જાણો છોના ? ’

‘ શું ? ’

‘ રોજની મસલત. ’

‘ શાં વિશેની ? ’

‘ ફૈઝપુરના રાજ્યની. ’

‘ ભુપસિંહ આવવાના છે ? ’ શેઠે ગંભિરતાથી પૂછ્યું.

‘ ક્યાં ? ’

‘ અંહી. ’

‘ શું કામ ? ’

‘ મસલત સાર. ’

‘ ભુપસિંહનું શું થયું તે જાણતા નથી ? ’

‘ ના. જરાએ નહી. શું થયું ! ’ આશ્ચર્યતાના ડાળથી કહ્યું.

‘ કેહ. ’

‘ હેં ! ’

‘ હા. ’

‘ શાથી ? ’

‘ ત્હમે જાણતા નથી. ’

‘ ના. ’

‘ બધા જાણેછેને ? ’

‘ પણ હું જાણતો નથી. ’

‘ ભુપસિંહને ત્હમે કેવો માણસ ધારો છો ? ’

- ' સારા. ' ' બલો ? ' ' મ્હને એમ લાગે છે. '
 ' વખત આવે દસાવે કે કેમ ? '
 ' મ્હને એમ લાગતો નથી. '
 ' તો રણુમલને બધી વાત ક્યાંથી ખબર પડી ? '
 ' રણુમલ પોતે ચક્રાર છે તેથી તે તરતજ સમજી ગય. '
 ' પણ જરાએ જરા વાત ક્યાંથી માલુમ પડે ? '
 ' તેજ ચતુરાઈ નો ત્હમને ઠાને કહ્યું કે તે સધળી વાત જાણે છે ? '
 ' રણુમલની ચાલ ઉપરથી એમ ખાસ થતો હતો. '
 ' શી ચાલ ? '
 ' ત્હેની વર્તણૂક. '
 ' કેવી. '
 ' આપણી તરફની. '
 ' આપણી તરફ કેવી રીતે વર્તતો હતો ? '
 ' શકથી. '
 ' ત્હમે કેમ કહી શકો ? '
 ' મ્હને ખબર પડી. '
 ' પણ કેવી રીતે ? '
 ' તેજ ચતુરાઈને '
 ' શેઠ હસ્યો અને બોલ્યો. ' રણુમલ આપણી બધી વાત જાણે છે ? '
 ' હા. '
 ' તો ? '
 ' હવે કેમ થશે ? '
 ' ત્હમે ગભરાઓ છો કેમ ? '
 ' હું જરાએ ગભરાતો નથી ? '
 ' તો ' હવે કેમ થશે ? એમ કેમ પુછો છો ? '
 ' રાજ કારભાર હાલમાં કોની પાસે ? '
 ' કોઈની પાસે નહી. '
 ' એમ હોય ? '
 ' હા. '
 ' અંધેર ! '
 ' ખરેખર ? '
 ' કોઈ પણ રાજ્યમાં આમ હશે. '

‘ના અહીં છે તે’ રાજા રાણી સોધવા ગયા અને રાજ્યે ચાલ્યું
અધેર સમજ્યા ! ’ પ્રધાન હસીને બોલ્યો.

‘આ વંત સુજાને ખબર પડશે તો? ! ’

‘તો શું? ’

‘રાજ્ય ખાલસા થશે. ’

‘તેમાં આપણું શું જશે? ’

‘એ શું બોલ્યા? ! ’

‘ખરું કહું છું. ’

‘હિંદુ રાજ્ય જશે તો ત્હમે ખુશી થશો? ’

‘ના પણ આ રાજ્ય જશે તો ખુશી થઈશ. ’

‘કારણ? ’

‘એમાં મ્હને આનંદ છે. ’

‘ત્હમારો સ્વભાવ કેવો રાક્ષસી છે? ’

‘હું રાક્ષસ છું સમજ્યા શેઠ. ’

‘હું એમ ક્યાં કહું છું. પણ આ ત્હમારી ખુદિ આવી કેમ થઈ? ’

‘કેવી થઈ. ’

‘મુસલમાનો આ રાજ્ય પચાવી લે તો ત્હમને આનંદ ! એ શું? ’

‘ભુપસિંહને ગાદી મળે તે કરતાં રાજ્ય મુસલમાનના હાથમાં જાય
તો સારું. ’

‘શા માટે? ’

‘મ્હને ભુપસિંહ ઉપર ધિક્કાર વછુટ્યો છે. ’

‘ક્યારેનો? ’

‘ચોડા દીવસથી. ’

‘જે ભુપસિંહને ત્હમે વખાણતા હતા ત્હને આજ વખોડા છે? ’

‘હા. ’

‘પણ એ ફેરફારનું કારણ? ’

‘ભુપસિંહની કૃતમિતા. ’

‘ભુપસિંહ કૃતમ નથી. ’

‘છે. ’

‘નથી. ’

‘મ્હારી ખાત્રી છે કે છે. ’

‘આપનો અનુભવ વધારે. તો હવે શું કરવું છે? ’

- ' તે હું કહું છું. જુઓ હવે માદી ઉપર કોને બેસાડ્યો. '
 ' ભુપસિંહને. '
 ' શેઠ ! '
 ' જી. '
 ' ત્હમાર મગજ ઠેકાણે છે? '
 ' કેમ ? '
 ' આ શું બોલો છો. '
 ' ખરું કહું છું. '
 ' અંતઃકરણથી '
 ' હા. '
 ' ત્હમે નિમક હરામ છો. '
 ' જી ના. '
 ' ત્હમે લુણુ ખાધેલું બગારો છો. '
 ' જરાએ નહી. '
 ' ભુપસિંહ રાજ થયે ત્હમે સુખી થશો. '
 ' અલખત. '
 ' નહીજ. '
 ' જરૂર. '
 ' ભુપસિંહ બચસની છે. '
 ' ત્હમાં આપણે શું ? '
 ' બદ દાનતનો છે. '
 ' ત્હેની સાખીતી. '
 ' રતિ સુંદરી તથા કુમુદાની અભિલાષા, રાજ્યની અભિલાષા. '
 ' રાજ્યની અભિલાષા ઉત્તેજનાર કોણ ? '
 ' કોણ ? પોતેજ. '
 ' આપ. '
 ' કોણ ? ' પ્રધાને ભરમ ચ્હડાવી પુછ્યું. '
 ' આપ. '
 ' શું ? ' પ્રધાને હુંકારો કર્યો. '
 ' આપજ તે બાબતના જવાબદાર છો. '
 ' શેઠ ! ' હુંકારો કરી પ્રધાન બોલ્યો. '
 ' ત્હમે શું બોલો છો તે ખબર છે. '

- ' બરાબર ' હિમતથી શેઠે કહ્યું.
 ' ત્હમે કોના આગળ જોતો છો ? '
 ' વિનયદત્ત આગળ '
 ' વિનયદત્ત કોણ ? '
 ' મધાન '
 ' નહી. '
 ' તો ? '
 ' શૈલપુરનો રાજા '
 ' ન કરે નારાયણ ! ' શેઠથી જોલાઈ ગયું અને કાને હાથ મુક્યા.
 ' શેઠ ! '
 ' શું કહો છો. '
 ' ત્હમે વિચારીને જોલો. '
 ' વિચારીનેજ જોલું છું. '
 ' હવે ત્હમે રાજા વિનયદત્ત આગળ છો એમ ધારજો. '
 ' સુપ ! '
 ' વાણીઆ ! '
 ' શું કહો છો. '
 ' હિમ્મત ક્યાંથી આવી. '
 ' ત્હમારે વધુ જોલવું નહી હું જાઉં છું. '
 ' ક્યાં '
 ' હું નિમકહરામી જોડે વાત કરવા માગતો નથી. '
 ' તું નિમકહરામી છે. '
 ' સુપ ! '
 ' વાણીઆ ! '
 ' સુપ ! '
 ' ડોસલા ત્હારો કાળ આવ્યો છે હો ! '
 ' બકવા નહી કરો '
 ' સેઠ ! બસ કર. માન આપણમાં રહો. નહી તો બતાવીશ. '
 ' શું ! '
 ' એમ ! '
 ' હા. '
 ' અરે કોઈ હાજર '

‘ જી ’ સીપાઈ દોડતો આવ્યો.

‘ આ શેઠને પકડી કેદમાં લઈ જાઓ ! ’

‘ જોવી ઇચ્છા ! લો જોજી

‘ સમુર. વિજયદત્ત ત્હમને મ્હને પકડવાની સત્તા નથી. ’

‘ ચુપ ! ચલ જાઓ ! સીપાઈ શેઠને લઈ જાઓ ના આવે તો માર પકડો. ’

શેઠ કાંઈ પણ બોલ્યા વગર ચાલવા માંડ્યું.

‘ ચાઆલો ! ભુપસિંહ ગયો, શેઠ ગયો. રાજા ગયો, રણમલ પાછો આવવાનો નથી. હવે રલો માત્ર હું અને બીજો ભુપત--હા ત્હેનું છું ? તે કામનો માણસ ખરો પણ મ્હને તો શંકા છે કે તે રાજા થવા ઉત્સુક છે. ત્હેનો પણ ધાટ કરવો જોઈએ. પણ હમણા નહી. જોઈશું--’

વરદી આવી કે સેનાપતિ આવે છે.

પ્રથમ રહામો ગયો. બન્ને મળ્યા, બેટ્યા અને બેઠા.

‘ કેમ કામ બરાબર પાર ઉતર્યું ! ’

‘ બરાબર. ’

‘ ભુપસિંહને જીવતો રાખવો સલાહકારક છે ! ’

‘ એમ કેમ પુછો છો ? ’

‘ વખતે તે આપણને ફાંસી દે. ’

‘ તે સંભવિત નથી. ’

‘ કારણ. ’

‘ ત્હેનું વચન ! ’

‘ ભુપતસિંહ ત્હેના વચનપર બહુ વિશ્વાસ ન રાખ્યો હો. ’

‘ રજપુતના વચન બોલ્યા હતા નથી. ’

‘ તે હું જાણું છું ! ’ પ્રધાને કટાક્ષ કર્યો અને હસ્યે.

‘ મ્હને ખાતરી છે. ’

‘ ભુપતસિંહ ત્હમે બોળ્યા હો. ભુપસિંહને જોળખતા નથી. ’

‘ હું બરાબર જોળાવ્યું છું. તે માણસ લોભને વીસેજી આડે રસ્તે દોરાય છે. ’

‘ લોભને લીધે આડે રસ્તે દોરાય છે ખરો ! ! ’

‘ હા. ’

‘ તો આપણી બધી હકીકત કેમ નહીં કરે ? ’

‘ મને ! ! ’

- ‘ રણુમલને ! ’
- ‘ શો રીતે ? ’
- ‘ રણુમલ આવે ત્યારે. ’
- ‘ રણુમલને આવવા દેવો હતાં તો મ્હને શું કામ બનાવ્યો ! ’
- ‘ કેમ ! ’

ભુપસિંહ ઉપર લાસકર કેમ મોકલાવ્યું ? ’

- ‘ તો રણુમણીનું શું કરવું ? ’
- ‘ હવેતો એજ. ’
- ‘ શું ? ’
- ‘ પુરો કરનાનો રસ્તામાંજ. ’
- ‘ મ્હારો પણુ તેજ વિચાર ’
- ‘ તો પછી ! ભુપસિંહથી બંદીવાનું કારણ ? ’
- ‘ કશું નહીં ’
- ‘ રણુમલ સાહે શી ગોઠવણુ કરશું ? ’
- ‘ ત્હમને શી યોગ્ય લાગે છે ? ’
- ‘ આપ આમ્રા દો. ’
- ‘ ત્હમેજ કહોને ’
- ‘ રણુમલ ત્યાં ક્યારે પહોંચશે ? ’
- ‘ ક્યાં ? ’
- ‘ મુખ્યા પાસે ’
- ‘ કાલ રાત્રે કે પરમદી સવારે ’
- ‘ તો વહેલામાં વહેલો ઓલેદી પાછો ફરે અને પાંચમેદી આવે

અરે કે ! ’

- ‘ હા. ’
- ‘ તો ઓલેદી રસ્તામાં બંદોબસ્ત કરશું ? ’
- ‘ ત્હમાં બુલ નહીં પડેને ? ’
- ‘ જરા નહીં ’
- ‘ જોજો હો. ’
- ‘ બે ફીકર રહો. ’
- ‘ ભુપસિંહનું કેમ કરશું ’
- ‘ વિચાર કરીશું. ’
- ‘ ક્યારે ? ’

‘ પાછળથી. હોને અવતો રહે આપણું શું જવાનું છે ’
 ‘ પણ અવતો રહેશે તો મ્હોટા વાંધો છે જાણો છો ? ’
 ‘ શો ? ’

‘ રાજ્યમાં ફટલાક જણ રહામી બાબુએ જશે અને કલહ થશે.
 તેથી વખતે સુસલા માથુ મારી જશે ’

‘ ભુપસિંહના મુવાથી નહીં થાય ? ’
 ‘ મ્હને લાગતુ નથી ’
 ‘ બીજો કોઈ વારસ નથી ? ’
 ‘ અમરસિંહ છે. પણ તેને આપણે પટાવીશું ’
 ‘ નહીં પટાવાય ’
 ‘ કારણ ’

‘ આપણા કારસ્તાન બધા જાણુ છે ’
 ‘ તેમાં શું ? ’
 ‘ અમરસિંહને આપણી પાસે નહીં આવવાદે ’
 ‘ કોણ ? ’

‘ તેના સલાહકાર ’
 ‘ તે જોઈશું. ભુપસિંહનું પુર કરો ’ વિચાર કરી પ્રધાને કહ્યું.
 ‘ આપ આગ્રા ઘો ’ સેનાપતિએ જવાબ આપ્યો.

‘ શું કરશું ? ’
 ‘ આપ કહો ’
 ‘ તો હમણાં છો પડ્યો. આપણું શું જવાનું છે ? ’

‘ હું તેજ કહું છું. જરૂર પડશે તો તેમ કરશું. આપણા કબજા-
 માંથી કયાં ભાગી જનાર છે ’

‘ હીક ! ’
 ‘ હું રજા લઉં છું ’
 ‘ પણ રાજકારભારનું કેમ થશે ? ’

‘ આપ બીરાજજોને. કોઈ હિમત ધરી રહામું નહીં પડે. નગર-
 શેઠના પૈસાથી બધાએ સમજાવશે ’

‘ પણ શેઠ ગયો ! ’
 ‘ કયાં ? ’
 ‘ કેદમાં ? ’

‘ એને જોઈશો ’

‘ મહે. ’

‘ કારણ ’

‘ તે પણ હુપસિંહની માફક ફરી ગયો છે. ’

‘ કારણ ? ’

પ્રધાને પોતાની વાત કહી.

‘ તો ખરું સાંપન ગયું હું શેઠને સમજાવીશ ’

‘ ઠીક ક્યારે ’

‘ આજ તો તે ગુસ્સામાં હશે. કાલે સમજાવીશ. ’

‘ સમજશે ? ’

‘ વખતે ’

‘ તો છુટો કરશું ’

‘ જેવી મરજી ’

‘ રામ રામ આપું ’

‘ રામ રામ ’

સેનાપતિ ગયો.

બીજે દિવસે સેનાપતિ નગરશેઠ પાસે જનાર હતો પરંતુ કાંઈ કામને લીધે તે જઈ શક્યો નહીં. આખા નગરમાં શેઠ ગુમ થયાની વાત પ્રસરી રહી હતી. તેને કેદ કરેલો હતો તેમ કોઈ જાણતું નહોતું. જે કોઈ જાણતા હતા તે ફક્ત થોડાજ આણસો શેઠના વિશે ચોતરફ તપાસ ચલાવવા માંડી હતી.

ત્રીજે દિવસે સેનાપતિ તૈયાર થઈ નગરશેઠ પાસે જતો હતો તે વખતે પ્રધાનના બોલાવવાથી તેને પ્રધાન પાસે જવું પડ્યું અને ત્યાં ખન્નેની મસલતમાં આખો દિવસ પુરો થઈ ગયો.

ચોથે દિવસે રણુમલ નીકળશે એમ ધારેલું હતું તેથી તેને રસ્તામાં જ કાર કરવાની ગોઠવણમાં સેનાપતિ રોકાયેલો હોવાથી તે દિવસે પણ તે શેઠ પાસે જઈ શક્યો નહીં.

પાંચમે દિવસે હુપતસિંહ શેઠની સામે જવાને શક્તિ માન થયો.

શેઠને કેદમાં લઈ જવાનો હુકમ થયો તે પહેલાં પ્રધાને પહેલેથી ગોઠવણ કરી રાખી હોય એમ જાણ થતો હતો. કારણ કે અનુચરને આજ્ઞા મળતાજ શેઠને ગુપ્ત રસ્તે યઇને લઈ જવામાં આવ્યા હતા. આથી શેઠના મનમાં અનેક સંદેહ—થતા હતા.

પ્રથમ દિવસ તેણે દીલગીરીમાં કહાડ્યો. બીજો દિવસ પણ તેમજ

મયો. અને આ પ્રમાણે આખા ચાર દીવસ વીતી ગયા તે છતાં શેઠની હાલત જરાપણુ સારી થઇ નહીં. તે જો ઝોરડીમાં પુરેલા હતા તે ઝોરડી અંધારી હતી. તેમાં હવા આવવા સાર તણુ નહાતા કાણુ હતાઆ શીવાય કોઇપણુ અન્ય સ્થળેથી હવા પ્રવેશી શકતી નહીં. ઝોરડી મેજવાળી હતી તથા અજવાળુ આવતું નહીં. તણુ કાણુમાંથી આવતું રહેજરહાજ અજવાળુ ખંદાર દીવસ ઉગ્યો છે એમ શેઠને જણાવતું. આ શીવાય શેઠ પાસે કેટલા દીવસ ગયા તે જણાવતું સાધન હતું નહીં. દરેક પળ શેઠને અંધકારમય ડોટડીમાં કેદ-શેઠે કદી પણ સ્વપ્નમાં ધારી નહતી. શેઠે કોઇપણુ દીવસ એકાંતમાં વાસ કરેલો નહતો. તેને આજ અંધકારમાં ને શરદીમાં એકલા રહેવું પડ્યું હતું. જે જાત જાતના જમણુ જમતા તેમને આજ પ્રધાન વગેરેના હાથે કુતરાની મારક મોકલાયલા સુકા રોટલા ઉપર રહેવું પડતું. આથી શેઠની અવસ્થા જોતાં-અરે સાંભળતાંજ દરેક માણુ-સને કંપારી છુટેજ. પરંતુ આ કુર હૃદયના પાપી પ્રધાનના હૃદયમાં જરા પણ અસર થઇ હતી નહીં.

તે પોતાનો ઘણો ખરો દીવસ ઉંઘમાં ગાળતો. વખતે તેની આંખ ઉઘડતી તો તેની આગળનો અંધકાર જોઇ તે ત્રાસી જતો. આથી તે પોતાની આંખ હરહમેશ જાળ રાખતો, જે વખત જ્યારે જ્યારે તે બેઠો થતો

અને રૂચી પ્રમાણે જરા ખાતો ત્યારે ત્યારે તે ખંદારની કોઇ પણ ખખર મેળવી શકતો નહીં. અગર જો કે તે ખાવાનું લાવનાર પાસેથી ખખર મેળવવા યત્ન કરતો પણ ખાવાનું લાવનાર કાંઇ પણ શબ્દ બોલતો નહીં અગર જો તે બોલતો તે ઘણુંજ થોડું આથી શેઠને પોતાનું સંકટ અતિશય લાગતું.

મહા દુઃખે શેઠે ચાર દહાડા કહાડ્યા. પાંચમે દીવસે ખખરે તેની ડોટડીનું બારણું ખખડ્યું અને તેનું બારણું ઉઘડયાતો અવાજ થયો.

આવી અનીયમીત વેળાએ બારણું ઉઘડતું સાંભળી શેઠે પોતાની દૃષ્ટિ બારણા તરફ ફેરવી અને બારણામાં એક અતિ જોઇ.

થોડીવારે કોઇ મનુષ્યના પગલાં કાને સંભળાવવા લાગ્યા અને તે માણુસ પણ અદ્ય સમય બાદ જણાવ્યો ને તે સેનાપતિ હુપતસિંહ હતો તેની પાછળ એક માણુસ દીવો લઈ આવતો હતો.

સેનાપતિને દેખી શેઠને ધીકકાર ઉપજ્યો-ત્રાસ ઉપજ્યો અને પોતે આંખો બંધ કરી.

‘શેઠ !’ સેનાપતીએ કહ્યું ‘શેઠ અહીં ક્યાંથી ?’

‘ હેં ! ત્હમે જાણતા નથી. ’

‘ મ્હને ખબર મળી કે હું ખબર કહાડવા આંચો. ’

‘ એમ હોય. ’

‘ દીવાવાળા માણસને દીવો મુકી જવાની સેનાપતિએ આજ્ઞા કરી, તે માણસ ગયો. સેનાપતીએ પોતાની વાત શરૂ કરી. ’

‘ શેઠ ! ’

‘ શું કહો છો ! ’

‘ આપ-! ’

‘ હવે માન આપવું મુકી દેા. હું અધમ બન્યો છું. મ્હારી આ-ખર ઉપર પાણી ફેરવાયું છે ! ’

‘ તો એ સાંભળો. આપ આ દશામાં શાથી આવી પહોંચ્યાં. ’

‘ પ્રાલબ્ધથી. ’

‘ શું ત્હમે માનો છો ? ’

‘ અલબત્ત. નહીતો મારી આવી દશા થાત નહી. ’

‘ પણ તેનું કારણ શું ? ’

‘ શેનું ? ’

‘ આ દશા થવાનું. ’

‘ પુર્વ જન્મ કરેલા દુષ્ટ કૃત્યો. ’

‘ એતો કોણ જાણે પરંતુ હાલ શું બન્યું પુછુ છું. ’

‘ હાલ શું બન્યું ? તે ત્હમે જાણતા નથી ? ’

‘ થોડું ઘણું જાણું છું. પરે પુરી હકીકત જાણવા ઇચ્છુ છું. ’

‘ તેથી શો કાયદો ? ’

‘ મ્હારે હકીકત જાણવી છે. ’

‘ હકીકત જાણી શું કરશો ! ’

‘ મ્હારાથી બનતી મદદ કરીશ. ’

‘ બાપુ. ત્હમે શી મદદ કરનાર છો ? મ્હારો પ્રભુ મ્હને સહાય કરશે. ’

‘ પણ વગર ઉઘમે પ્રભુ શું આપશે ? ’

‘ ઉઘમ કરીશ. ’

‘ ક્યારે અને કેવી રીતે ? ’

‘ વખત આવશે ત્યારે અને કર્માનુસારે. ’

‘ હું સમજતો નથી. ’

‘ વખત પોતાનું કામ કર્યા કરે છે. હું તે જાણું છું જ્યારે મ્હને

હાગશે કે હવે ઉદયમ કર્યાથી ફળની પ્રાપ્તિ છે ત્યારે હું ઉદયમ કરીશ. અને તે કેવો કરીશ તે હું કહી શકું નહીં કારણુ કર્મ પ્રમાણે સધળું થનાર છે તો આત્મા કર્મ પ્રમાણેજ આગ્રા કરશે અને હું તે પ્રમાણે વર્તીશ. ’

‘ ઠીક. પણ તમારે અહાથો છુટવાનો વિચાર છે કે અહીં રહેવાનો? ’

‘ અહીં રહેવાનો કાંઈ પણ દીવસ વિચાર હોય ? વિચાર તો છુટવાનોજ હોય. અને વિચાર કર્યાથી ફળ શાં ? જ્યારે છુટવાનું નિર્માણ કરેલું હશે ત્યારે છુટાશે. ’

‘ તો કર્મ ઉપર આસ્થા રાખી બેસી રહેશો ? ’

‘ તો શું કરવું. ? ’

‘ કાંઈ બને તેમ નથી ? ’

‘ આપ કહો કે કાંઈ બની શકે એમ છે ? ’

‘ એમ કેમ ? ’

‘ તે દુષ્ટ બુદ્ધી પ્રધાન માનશે ? ’

‘ કેમ નહીં. ’

‘ નહીંજ માને. મ્હારો પ્રાણુન્ત થતાં સુધી મ્હારા ઉપર તે કસાઇને દયા નહીં આવે. ’

‘ અરે શેઠજી એમ નથી. પ્રધાનજીને આપની ઘણી દયા છે. ’

‘ તે દવાને લીધેજ હું અંહી છું. ’

‘ આપને અંહી મોકલ્યા પછી પોતાના કોષમાં કરેલા કામ સાંરૂ તે પરતાય છે. ’

‘ હવે પશ્ચાતાપ શા કામનો ? અને કદી તેમચાત તો આટલા દીવસ સુધી કેમ ન થયો ? ’

‘ શેઠજી ! પ્રધાનનું મન ઘણું શુદ્ધ છે. તેને ગુસ્સો આવી ગયો તેથી આ બીના બની. ’

‘ આપ એ વાત જવા દો. હું પ્રધાનને સારી પેઠે ઝાળખું છું. પહેલાં ઝાળખતો હતો. હું તેને દુષ્ટ, દુરાચારી, કૃતઘ્ની અને નિમકહરામ ધારતો હતો પરંતુ તે એકવચની છે એમ મ્હારા મનમાં ખાત્રી હોવાથીજ તેનો સંસર્ગ કર્યો હતો. અરે ભુપસિંહને લીધેજ મ્હને તે નાગરાનો સંગ થયો. નાગરા બધે નીમકહરામજી નીકળે છે કે શું? ગુજરાતનું રાજ્ય ગુસ્સામાં આવે, અને આને આ રાજ્યને હાલમરોચક કર્યું અને તેનો અંત એજ આવશે કે મુસલમાનો રાજ્ય પચાવી પડશે, તેની હાલત

નહી માધવ જેની યશો અંતે તે રખડી રવડીને વળુમોતે મરશ—

‘તે ગમે તેમ થાય ત્હની આપણે દરકાર નથી પણ આપને આ સહામાંથી છુટતો વિચાર છે કે કેમ ?’

‘કેમ ના હોય ?’

‘તો ઉપાય શો કરશો.’

‘હું તો ધંધર ઉપરજ આસ્તા રાખી બેઠેશો છું.’ મ્હને કાંધપણ ઉપાય સુઝતો નથી.

‘કાંધપણ ?’

‘ના.’

‘પ્રધાન પૈસે ચળે કે નહી ?’

‘કાણુ જાણુ. વખતે ચળે તોએ મ્હારી પાસે પૈસા નથી.’

‘એમ કેમ મનાશે ? જો ત્હમે કાંધપણ નહી આપવા ધારશો તો ત્હમારું કુટુંબ દુઃખી થશે.’ સેનાપતીએ જવાબ દીધો.

‘આથી ત્હમે શું ધારો છો કે હું ડરી જઈશ ? હવે મ્હારા કુટુંબને દુઃખ દેવાનું શું બાકી રાખ્યું છે ? મ્હારી આખર પણ કેવી સાચવી છે ? સેનાપતી ! ત્હમે આવા નિમકહરામ થશો એમ તથા મિત્રદ્રોહી થશો એમ મ્હને લાગતું નહોતું.’

‘હું નિમકહરામ છું ? હું મિત્રદ્રોહી છું ? કારણ ?’

‘આપ જાણો છો. બેઅદર્શી ક્ષમા કરશો. પણ આ રાજ્ય વસંત-દેવનું રાજ્ય ઉચલપાચલ કરવા તૈયાર થવું તે શું નિમકહરામીપણું નહી ? શું મ્હને દગો દેવો તે મિત્રદ્રોહ નહી ?’

‘શેઠ ! હું રાજનું લુણ આતો નથી.’

‘તો કોનું આચો છો ?’ શેઠ વચમાં બોલ્યા.

‘હું રાજ્યનું લુણ ખાઉં છું.’

‘તો !’

‘તો રાજ્યના સારા સારા આપણે ત્હનું હોત સમજી ને કાંઈ કરીએ ત્હમા કશું પણ નિમકહરામીપણું નથી ?’

‘એ તો જેની આપણી ખુદી. પરંતુ હું તે આપને નિમકહરામ મણું છું.’

‘ત્હમે મળ્યા પણ હું નથી ગણતો. મિત્રદ્રોહ મ્હે ક્યો નથી અને આ ભુપતિ હું તેથી દ્રોહ કદી કરશે નહી.’

‘તો આ મહારી તમારું ભુપતિસિંહની દશા થયું તે હમારા, મિત્ર દોહથીજ થયેને ?’

‘એ સાર હું જવાબદાર નથી.’

‘તો કાણ ?’

‘પ્રધાન.’

‘કારણ.’

‘હેની આગાતે અવસરોનેજ મહેં સા કામ કરેલું છે.’

‘એટલે ?’

‘એટલે હું ગુન્હેગાર નથી.’

‘એ શું બોલો છો કાંઈ તહોમતદાર બચાવ લાવે કે અમુક જણના કહેવાથી હેણે તે કામ કર્યું હતું તો શું તે ગુન્હેગાર નથી ?’

‘તે છે.’

‘તો આપ નહીં ?’

‘હું ગુન્હેગાર !’ સેનાપતિ વિચારમાં પડ્યો અને પુનઃ નીચી ડોક નાંખી કીરે સ્વરે બોલ્યો. શેક હું ગુન્હેગાર છુંજ.’

‘આપ રજપુત થઈ—’

‘અરે ! મહેં રજપુત નામને એળ લગાડી છે, મહેં મહારા પરીઆની આખર ગુમાવી છે. હું ગુન્હેગાર !—હા હું છું—શેકજી ! આપે મહેને પ્રથમથી કેમ ન કહ્યું ? હું રાજ્ય તરફ, રાજ્ય તરફ, મિત્ર તરફ એવઢા ! એક રજપુત એવઢા ! હાથ તે બોલ્યો ! તલવાર ખેંચી ! મહારો પ્રાણ કેમ જતો નથી.’

‘શમશેર ! તું આ નિમક હરામીને આ જગ્યાએ પુરો કર. બસ હું ગુન્હેગાર ! હવે કરવું કેમ તેનો વિચાર કરવાનો નથી ! બસ હવે તો એજ ’ સનાપતિએ તલવાર ઉગામી.

ભુપતિસિંહના શરીરમાં શુદ્ધ રજપુતનું રક્ત વહેતું હતું. હેનામાં રજપુત વિર્યનું તેજ હતું તે. આં સમયે પ્રદિપ્ત થયું. પોલી ગયેલી સુખ-દિ એકદમ જાગત થઈ અને તેમ થતાં હેનામાં ગુસ્સો ભરાઈ આવ્યો અને શમશેર ખેંચી પોતાના ગળા ઉપર લા કરવા ગયો. શેક એકદમ કુદીને હેનો હાથ પકડ્યો અને કહ્યું.

‘સમુર ! રજપુત આલાવો હીયકારો મારો પકડે તે શું કરમ ભરેલું નથી ? હમે હમારુ ગુણોથી હવે બતાવો કે હમે શુદ્ધ રજપુત છો.’

‘ હું શુદ્ધ છું? ના નથીજ. શેઠ ! હવે હું મરીશ. ’

‘ તેમ કરવું અનુચિત છે. ’

‘ બસ હવે તો એજ. ’

‘ શાન્ત થાઓ બાપુ. ધીરા પડો. ’

શેઠ ભુપતસિંહને નીચે બેસાડ્યો અને શાંત પાડ્યો.

“ શેઠજી હવે ત્હમે જોશો કે આ ભુપતસિંહ કેવો માણસ છે. તે હવે રાજ્યને ખાતર પ્રાણ આપશે. ’ સેનાપતિએ કહ્યું.—

‘ જરૂર. ’

‘ હા. ’

‘ વચન ! ’

‘ મ્હારા શબ્દ. ’

‘ જો જો ’

‘ રજપુત જીહું નહીં બોલે. ’

‘ ઠીક ’

‘ હવે હું જમણ અને ત્હમને જલ્દીથી છુટા કરીશ પ્રધાનની આજ્ઞા લખશ. ’

‘ હજી પ્રધાનની આજ્ઞા ’

‘ હા ’

‘ શા માટે ! ’

‘ રજપુત રાજ્યની રીતને ઉંધી વાળવા યત્ન કરશે નહીં. પ્રધાનની મરજીમાં આવે તો તે ફેરફાર કરે પણ પ્રધાનાદિ જમને રાજ્યને અધિકાર મ્હારાથી ઉચ્ચ અધિકાર આપ્યો છે તેમની આજ્ઞાનુસાર આશ્વર્ય તેમજ હું સમજી છું. ’

‘ પણ આજ્ઞા સારી યા ખોટી તે જોવી નહીં ’

‘ રાજ્યને નુકસાન નહીં કરતી પ્રત્યેક આજ્ઞા હું પાળીશ ’

‘ જોવી ઇચ્છા ’

‘ હવે હું જમ ત્હમારે સાથે ગોઠવણ કરીશ પરંતુ— ’

‘ ભુપતસિંહ ! ભુપતસિંહ ! ’ બ્હારથી ગભરાયલા પ્રધાને બુમો પાડવા માંડેલી સંભરાધ.

ભુપતસિંહ બોલતા અટક્યો. અને પોતાની ગતી પ્રધાન તરફ ફેરવી. પ્રધાન ઉતાવળો ત્યાં આવ્યો અને ઉદ્ગાર કહાડવા માંડ્યા.

‘ બાજી ભગડી ઉતાવળ ત્વરાજ લશ્કર સુસજ્જમાન આવ્યા સ્થાય—

મદદ ઝટ ! આટલાજ શબ્દ તે બોલી શક્યો અને સેનાપતિને બાઝ્યો ।

‘ બાપુ ધીરજ ધરો ! શું છે ! તે કહે । ’

‘ અરે ઝટ ક્યો. બાજી બગડી રાજ્યનું ખરાબ ખસ્ત. જલદી, જલદી. પ્રાણ જશે—હાની થશે— ’

‘ અરે બાપુ ! થંડા પડેા ચાલો બહાર ! ’

‘ અરે ! બે હજાર માણસ ! ! અધધધ ! ! ટોળે ટોળા આવે છે. કિલ્લો ઘેરાયો. ઝટ કરો—અરે બચાવો ! બચાવો—ભુપતસિંહ ! ભુપત-સેન ! તિક્ષ્ણ તલવારનો ધા ! હાય ! કારી ધા ! ’

‘ સેનાપતીએ ચાલવા માંડ્યું અને પ્રધાનને પોતાના હાથે ઝાલી સાથે લીધો.

બારણા બંધ થયા. શેઠ પાછા વિચારમાં પડ્યા શેઠને પ્રધાનની રી-તભાતથી વિચિત્રતા લાગી લશ્કર શું ? કિલ્લો સાથી ઘેરાયો વગેરેનો વિચાર તે કરવા લાગ્યો અને તેના તર્ક કરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૩૧.

લાયક ને લાયક.

પ્રધાનના આજ્ઞાપત્રના અનુસારે ભુપતસિંહે ભુપસિંહને રાજ્ય મઢીમાં મોકલ્યો. મેઢીનો વાસ તેજ ફક્ત ભુપસિંહના બંધીખાનામાં ફેર હતો નહીતો બન્નેની સ્થિતિમાં કાઠપણુ ફેરફાર નહોતો.

ભુપસિંહને પોતાના માણસો સહીત રાજમઢીમાં આવવા દીધો હતો પરંતુ તે લોકોના ઉપર સખ્તાઇ ધણી હતી અને લશ્કરની દુકડી ને ભુપસિંહના મક્કનપર રાખેલી હતી તેના નાયકની રજા શિવાય તેઓથી ભુપસિંહ પાસે જવાતું નહતું. ભુપસિંહને ખોરાક પણ બહુ સારો અ-પાતો નહી. નગરશેઠનું બંધીખાતું તે આ મક્કનના ભોંયરામાંજ હતું.

નગરશેઠની પાસે પાંચ દીવસે સેનાપતિજ એકલો ગયો હતો અને ત્હેને એકાંત વાસ અને અધિકાર શિવાય બીજું દુઃખ નહતું. પરંતુ ભુ-પસિંહને પ્રધાન નિત્ય આવી સતાવતો, કેટલા ખોટા ખુતાના મુકતો અને હરેક વાતે ભુપસિંહને પચવતો પ્રધાન દહાડામાં બે કે ત્રણ વાર ત્હેને સતાવવા આવતો.

ભુપસિંહ અહીં આવ્યો. ત્યારપછી તેની સ્થિતિ તદ્દન બદલાઈ ગઈ હતી. રાજબા ગદ્ગદ હતી તે વિચાર અહીં આવ્યા બાદ તેને તરતજ આવ્યો. રાજબાના શિક્ષામુક્ત વચનો, કુમુદાના શાંતિકર અમૃતરૂપ વાડ્યો તેના નેત્ર સમક્ષ ખડાં થયાં. પોતાનું નિમકદરામપણું તેના મનમાં આવ્યું અને મનમાં ઘણો પસ્તાવા લાગ્યો.

પણ પસ્તાઈને કરે શું ? તેનાથી ખગડેલી બાજી સુધારાય એમ નહતું. અને જો તેમ થઈ શકે એમ હોત તોપણ તેની આ વખતે એવી ચક્તિ નહતી. જો તે અત્યારે જ પોતાના મળતો હતો તે આજ વિપરીત થયા હતા.

પોતે મદીમાં આવ્યો. તે દીવસ આખો વિચારમાંજ નિર્ગમન કર્યો. તેને અત્યારે શાંતિ દેનાર કંઈ નહતું. તેના બિન્ન બિન્ન વિચારને જુદે રસ્તે દારનાર કાંઈજ નહતું. આ વખતે તેને રાજબાની ખાટ જણાઈ. અગાઉ જ્યારે જ્યારે કાંઈપણ શોકમાં પાતે હતા ત્યારે ત્યારે રાજબા પોતાની બુદ્ધિ અને વચનોથી તેને શાન્ત પાડતી. આ વાત સાંભરતાંજ તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને તેની આંખોમાં આંસુ પડ્યું.

આ આંસુથી ભુપસિંહના વિચાર પોતાની મતિ તરફ ફેરવાયા. બાજી કાળની નિર્દોષતા તેનામાં આ વખતે એકદમ ઉદ્ભવી અને પોતાનું આખું જીવન તેની યાદદારતામાં આવી પહોંચ્યું.

જે દીવસે તંગરશેડની પાસે ભુપસિંહ ગયો હતો તે દીવસે ભુપસિંહની પાસે પ્રધાન ગયો.

પ્રધાને પ્રવેશ કર્યો તે વખતે ભુપસિંહ અંધ નિદ્રાવશ હતો તેના મગલાં સાંનળી ભુપસિંહ જંગી ઉડ્યા અને બોલ્યા, 'ફટ ! ફરીને પાછો આમરે આવ્યો ?'

તેરવાજ સાર.

શા સાર ?

જે જે તેવું તેજ.

શું ?

કેદમાંથી છુટવું છે ?

તેવી ધૂંધા છે.

તો સરત કપલ કરે.

તું હવે મ્હાર માથું પકવવું મુકી દે. મ્હાર હૃદયે સસંગ નહીં જોઈએ. આજ મ્હને માંદા માણસને જરા અંપવા દે.

‘ માદો મરશે તો જગતને શી જોડ જવાની છે ? ’
 ‘ કુર ! ’ ‘ અવિશ્વથી હુપસિંહ બોલ્યો. ’

‘ કાણ ? ’

વિચાર કરીને બોલો. હવે સંસ્કૃત કનુલ કરો અને રાજ્યસત્તા
 ભાગવો.

‘ બહો રાજ્ય સત્તા ! ! મહારે ત્હમારી રાજ્ય સત્તા નિષ્ઠા નથી.
 મહેન કરેવા દેશને. ’

‘ તમારું અધાપિ પચેત આંટલું બધું સામાટ કનુલ કરો. ’

‘ મેં શું નાનકડું કાંઈ કર્યું છે ? ’

‘ તું ? ’

‘ નહીં ત્હમેજ. શો કંઈ ? ’

‘ નહીં નહીં મહેન ત્હમારો તમો સ્વાધી મતસાથીઓ ત્હમેજ
 મહારે સંસ્કૃત મગાડ્યું છે. ’

‘ શું મગાડ્યું ? ’

‘ ત્હમારું સંસ્કૃત. ’

‘ ત્હમારું સુખનું ત્હમે મહારા સુખમાં વિશ્વરૂપ થયા છે. ’

‘ હા નહીં હુપસિંહ ! અમે એવું કશું પણ કનુલ નથી. નૃપા
 ત્હમારા સુખમાં વિશ્વ આવે અમે અમારી જાતે હપર રહ્યા છીએ. અને
 તમને સુખને રસ્તે પાડવામાં જ અમારો ધર્મ સમજી સંસ્કૃત આચરણ
 કરેલું છે. ’

‘ ત્હમારું આચરણ ધીક્કારવા નૃપા છે. ’

‘ ત્હમારું ? ’

‘ અમે શું કનુલ ? ’

‘ ત્હમેજ વિચારો. ત્હમારા કર્મોના વિચાર કરો. કેટલાક કર્મો કર્યા ?
 રાજ્ય મેળવેલા કેટલા દેશો ફટકા કરવાના. મનુષ્યો કેટલા ?
 સાન્નિધ્ય આપેલા પાપના મોટા મહેન મેળવ્યા છે. ત્હમા
 પચાતાપ થયેલા છે હું એવો દગાખોર નથી. રાજ્યમાં અધીર અસાધ્યાર

નથી. હુંજો વિશ્વાસઘાતી નથી. '

‘લુપસિંહ જીભ ઠેકાણે રાખો. પ્રધાને રોડમાં કહ્યું. ત્હમે શામાટે અમારા ઉપર અપવાદ મુકો છો ? ’

‘હું સત્યજ કહું છું. વિજયદત્ત હવે ત્હમે અહીંથી ચાલ્યા જાઓ ત્હમાર મ્હો મ્હને જોવું ગમતુ નથી. ’

‘ મ્હને જવાબ આપો. ત્હમારે છુટકારો લેવો છે કે નહીં. અને જો લેવો હોયતો બદલામાં શું આપવું છે. ? ’

‘ વિશ્વાસઘાતી કુતરા ! ’ લુપસિંહ ખેડો અને બોલ્યો ‘ વિશ્વાસઘાતી કુતરા ! નિમકહરામ ! શરી પાછી ત્હેં વાત કહાડી ? પ્રાણુ જાય તો બલે પણ એક ટુટી બદામ ત્હને આપવાનો નથી. સમજ્યો ? ’

‘ હા સમજ્યો-બરાબર સમજ્યો. હવે કેદમાં સડીને મરજે કેદમાં ? ’

‘ આવી અનેક અડચણો પડે. તું ગમે તેટલા દુઃખો દે પણ લુપસિંહ પોતાનો શબ્દ હવે ફરવશે નહીં. ચાંડળ ? ત્હને રોમે રોમે કિડા પડશે તું વન વન રઝગશે અને-

‘ ચુપ રહો ! હવે જરા માનમાં રહો નહીં તો— ’

‘ નહીં તો શું ? નિમકહરામ કુતરા ! આટલુ અધેર ચોમેર ચક્ષાવી મ્હારી પાસે રકઝક કરે છે. ત્હાં કશું વળનાર નથી. મ્હારી પાસે હથી-આર હોત હા ! ફક્ત એકજ સમશેર હોત ! તો ત્હને આત્મારેજ ઇશ્વર પાસે પહોંચાડત-બદાહત્યા લાગત તો ખેર ! પણ મ્હારી જુમીને ખાતર આ રાજ્યને ખાતર-વસંતદેવને ખાતર-હું ત્હારો, ચંડાલ રાક્ષસનો પ્રાણુ લેત. ’

‘ પણ હથીઆર હોત તોને-તોએ તું માંદલુ શું કરવાતું હતું ’

‘ હા આ સધજો મંદવાડ ત્હારાજ લીધે છે આ કેદખાનાને લીધે અને તેનો કારણબૂત તુંજ છે. આ લુપસિંહ જ્યાં સુધી જીવશે ત્યાં સુધી જીવશે નહીં અને ત્હને બદલો લેશે. ’

‘ પણ જીવશે તોજને ! ’

‘ ત્હને કોઈ પુછનાર નથી ? ’

‘ ના. ’

‘ કોઈપણ ? ’

‘ કોઈ નહીં. ’

‘ દુષ્ટ ! ત્હારા હૃદયમાં કશું થતું નથી. ત્હને જરા પણ દયા નથી. ત્હારું આવું કોર નિર્દય હૃદય ક્યાંથી ? ત્હને હજુ પણ પાપી વિચાર આવ્યા કરે છે ? ’

‘ તે સંગતીનાજ પ્રતાપ. ’

‘ હા ખરું છે. ત્હને પેલા સેનાપતિ મળ્યો છે ત્હેની સોબતની અસરજ ત્હને લાગેલી છે. ’

‘ ત્હેનો શો વાંક. ભુપસિંહે ઘોડી અસર અમારા ઉપર કરેલી છે? ’

‘ ખબરદાર ! ભુપસિંહનું નામ ત્હારે નહીં દેવું. ભુપસિંહના જેવો યતાં ત્હને ધણા વરસ જોધએ—’

‘ હવે આડી વાત બંધ કરો. ત્હમારે છુટવું છે ત્હેનો જવાબ આપો. ’

‘ ના. ’

‘ તો કેદમાં રહેવું છે-સડવું છે? ’

‘ તું જા, ચાલ્યો જા. ત્હારું કાળુ મ્હોં લઈ જા—’

‘ ખબરદાર ! વધારે બકબક ના કર. ભુપસિંહ ! તું હવે ત્હારા છેલ્લા દીવસ જાણ છે એમ જાણુ. ’

‘ અરે ! ભુપસિંહનો છેલ્લો દીવસ તો શું પણ છેલ્લી ઘડી કેમ જતી નથી ? અરે ઘડી તો શું પણ પળ જતી હોય તો પણ હવે ભુપસિંહ પોતાનો નિશ્ચય ફેરવશે નહીં. કદાપી તે ત્હારા દુષ્ટ વચનોથી દબાઈ તાબે થશે નહીં. પોતાનું મન પરત્રવ કરશે નહીં. પૃથ્વી રસાતાળ જાય, સમુદ્ર શોસવાઈ જાય, મેર ડગી જાય પણ ભુપસિંહ એકનો એ થશે નહીં. ના ! ના ! કદી નહીં. તે કૃતધ્ની થશે નહીં. લાંચ દેશે નહીં. ચાંડાળ ! કુતરા ! ભુપસિંહ મરવાથી ડરતો નથી. મૃત્યુ તો ફરેક મનુષ્યને સંજીત છે. તે એક દીવસ આવશેજ તો હું નિમકહરામ કુતરાને કડકા રાટલો નાંખી જીવીશ નહીં. બસે ! આખું વિશ્વ પ્રલય થાય પણ ભુપસિંહ કદી ત્હને પાછા આપશે નહીં. ત્હારાથી બને તે કર ! ભુખ્યો રાખ, શમશેરના ધા કર-શમશેરથી આ ખોલીઆના બે કડકા કર પણ ભુપસિંહ પોતાના વિચાર જણાવશે અને ત્હારા જેવા કૃતધ્નીઓના મુખ ઉપર થુંકશે. નાગરા ! તું ત્હારી જાત ઉપર ગયો છે પણ ત્હારી હાલત સારી થનારી નથી. જેની તે અંજલ માધવની થઈ તેવીજ ત્હારી થશે. તું વગર મોતે મરીશ અને ત્હારાં હાડકાં કુતરાં પણ નહીં ચુધે. ત્હારું સધળું ખેદાનખેદાન થશે. નામરા ! ત્હારી જાતેજ ગુજરાતનું ઉંધું વાળ્યું છે અને ત્હમારા જેવા કૃતધ્નીઓના કંદમાં ફસાયેલી ભોળી ગુજરાત જન્મજન્માંતરે પર્વત દુઃખમાં રહેશેજ ! આટલું જોશખંધ ખોલતાં માંદગીથી લાચાર ભુપસિંહ થાક લાગવાથી પડ્યો—’

‘ ભુપસિંહ ! હું એક દીવસની મહેલ આપું છું. કાલ જવાબ

નહી દે તો ત્હારો પ્રાણ ત્હારો નથી એમ જાણ્યો અને હવે ત્હારી બવરી થોડી ઓછી કર્યો. 'રોકામ' પમ હપાડતો પ્રધાન ગયો.

પ્રધાન હુપસિંહની પાસેથી નીકળી બહાર ગયો કે એક દોડતો ગજા રાયલો હતું તેને મળ્યો અને ખબર આપી કે વિરમગામથી થોડે દૂર મુસલમાન લશ્કર હાજરી નાંખીને પડેલાં હતાં તે તો તોલપુર તરફ આવવા હતાં અને રણમલ તેની જોડે હતો.

આ ખબર સાંભળી ગભરાતો પ્રધાન સેતાપતિને જીવ મારતો નગર શેઠ ને કાઢીમાં કેદ પડેલો હતો તે તરફ ધસ્યો અને તેને મંજી કિસ્લા બહાર લશ્કરનો જાહેરત કરવા ગયો.

* * * * *

આ તરફ હુપસિંહ પોતાના જુરસાળ પંખાપણના લીધે થાકીને લોથપોથ બની પડ્યો. તે ત્રણ દીવસથી તાવથી ઘણેજ પીમતો હતો અને તે આઠલા જુરસાથી આજ બોલ્યો તેથી તરત થાકીને પડ્યો. પડતાની સાથેજ સર્વ બનાવો તેના નેત્ર સમક્ષ આવવા લાગ્યા અને મૃત્યુ સમય પાસે ધારવા લાગ્યો અને બડબડવા માંડ્યું:—

‘અરે ! હવે હું જીવીશ નહીં. શરીરમાં કંઈપણ બેર હતું તે બધું રણ : હવે જીવીને પ્રયોજન પણ શું ? વસંતદેવ ! રણમલ ! હમે ક્યાં હશે ? આ હુપસિંહે કેટલાં પાપો કર્યાં ? તેનો બદલો શું આજે મલતો હશે ? ‘કુમુદા ! ત્હારા શબ્દો અદ્ધર : અરા પડશે ? તું કહેતી હતી કે મનુષ્ય દુષ્કર્ત્યો કરે તે સઘળાનો પેઆતાપ થતાં પોતાના કાર્યનો બદલો મલવાનો વિચાર થતાં દીલગીરી થાય છે. ખરેખર ! દેવાંથી કુમુદા ! ત્હારી અનુપમ બુદ્ધિના લીધે નિકળેલ વાક્યો સત્યજ છે અને હું ત્હારા વાક્યનો પ્રસાદ સાક્ષાત્ અનુભવું છું. ‘ત્હારું હૃદય ગભરાય છે. મન મુંઝાય છે. મગજ ગુંચવાય છે. કારણ સમજણ પડતું નથી. ‘કુમુદા કહેતી હતી કે પાપી મનુષ્યોનાં મૃત્યુ વખતે પોતાનાં સઘળા પાપકર્મો તેની નેત્ર સમિપ આવતાં સર્વ વિચારોનું સમેલનાં થાય છે જેથી તેને કશી પણ સમજણ પડતી નથી. તેના હૃદયમાં વિચાર થયાં છતાં તે સમજતો નથી અને તે સઘળાનું પ્રથકકરણ કરતાં તેનું મગજ ગુંચવાય છે—અત્યંત મુંઝાય છે. ‘શું તો આ સઘળું ત્હારા મૃત્યુની સમિપતાને લીધે હશે ? શું હવે મોત ? અરે બચકર

મોત ! તું મહારી પાસે છે. ' ' મહારી આંખો હવે કેમ મેરાંના લાગી છે ? અને કેમ દૃષ્ટિ નિર્બળ થઈ ગઈ છે ? પરમાત્મા ! શું તને નવાખ દેવો પડશે. ' ' હું શો જવાબ દઈશ ? મહારાં દુષ્ટ થો ! અરે કેટલાં ! અજણીત. ત્હેની માફી ! માફી નહીં મળે ! માફી નહીં મળે તો મહારં શું થશે ? અરે મહારં શું થશે ! ' ' ભુપસિંહ ત્હેને આ વિચાર અત્યારેજ આવે છે ? હા-અરે ત્હારા હાલ શા થશે. ' ' મૃત્યુ સમિપ આવતાં ત્હેને મોત બહીવરાવે તેથીજ ત્હેને આ વિચાર સ્ફુર્પા ! હરી હરી ! ઓ પરમાત્મા ! ભુપસિંહનું મોત ! અને માફી નહીં ? ' ' મૃત્યુ તું નિર્દયજ છું ! તું મ્હને બહુજ બહીવડાવે છે. ત્હેને હું પાસે જોઉં છું. અરે હલારા મોત ! તું દૂર રહે, દૂર રહે ! મ્હને બચાવ ! તું મહારી પાસે આવ મા ! અરે આ રણસીંગડાનો અવાજ ક્યાંથી ? ' '

‘ રણમલ મુસલમાનો સાથે પ્રધાન તથા સેનાપતીને શાશન દેવા આવ્યો છે. ’

‘ એ કાણ બોલ્યું ? ’

‘ ભુપસિંહ ! ’

‘ ભુપસિંહ શાંત રહ્યો. ’

‘ ભુપસિંહ ! ’

‘ મ્હને અત્યારે વળી કાણ સંતાવવા આવ્યું ? મ્હેં શાં પાપ કર્યાં છે ફુટોતું મુખ વારંવાર જોવું પડે છે ! ’

‘ ભુપસિંહ ’

‘ ભુપસિંહે જવાબ આપ્યો નહી. ’

‘ ભુપસિંહ તું કેમ બોલતો નથી ! હવે ત્હારં મૃત્યુ પાસે આવ્યું છે. ’

‘ કાણ બોલ્યું. ’

‘ હું ’

‘ કાણ ? ’

‘ હું ? ’

‘ કાણ તું કાણ છું ? ’

‘ ત્હારો કાળ. ’

‘ અરે શું કાળ મંતુખની પાસે આવી આ રીતે ખબર આપતો હશે ! નહીં તું કાળ નથી બોલ તું કાણ છે ? ’

‘ કાળ નહીં હું છું. ’

‘ તું બોળખાતો નથી. તું કાણ છું ? ’

‘ હું હું હું. ’

‘ શું તું ભૂત છે? પિશાચ છે? ડાકણ છે? જો તું ભૂત પિશાચ ડાકણ હોય તો તું અહીં આવી શકીશ નહીં. તું કોણ છું. ’

‘ હું છું. ભુપસિંહ તારા કમો સંભાર. ’

‘ શેના. ’

‘ પાપ કમો. ’

‘ અરે શેના? તું કોણ છું? ’

‘ પિતૃધાતક ! ’

‘ પિતૃધાતક ! અરે ભુપસિંહ પિતૃધાતક ! અંડાલ તું કોણ છે અને આવા વેણ આ કેમ ઓચરે છે? ’

‘ પિતૃધાતક ’

‘ કોણ પિતૃધાતક ? ’

‘ ભુપસિંહ ’

‘ અરે પિતાજી ! અરે મહારા જન્મદાતા ! તમારો ધાતક હું? હા હુંજ ! હે પાપાત્મા-એ આત્માતું શું મહારા પિતાજીનો આત્મા છે ? જો એમ હોય તો પ્રત્યક્ષત્રા મહારા કરણ વચન સાંભળ અને મહેને ક્ષમા આપ !

‘ ભુપસિંહ તહેને ક્ષમા થશે ? ’

‘ શું કોઈ દીવસ પણ નહીં ? ’

‘ નહીજ ’

‘ તો મહાર શું થશે ? ’

‘ નર્ક ’

‘ ભુપસિંહને નર્ક ! નહીં કદીજ નહીં. ભુપસિંહ કદી નર્કે જશે નહીં. તહેને પોતાની નર્ક યાતના કરી છે ’

‘ કપ ’

‘ કેદ ! આ કારાગૃહા તે નર્કથી પણ ખુરી છે પણ તું કોણ છે ? ’

‘ તો આથી શું શાંતિ થશે ! શું બિચારી અબળાઓના નિષ્વાસનો બદલો નહીં મળે ! ’

‘ અરે મહેં એવું શું કરું છે ! જ જ અબળાને મહેં દૂર કરી છે તે પોતાના વાંકા સાથેજ. ’

‘ દરેકને ? ’

‘ હા ’

રાજાને ?

‘ હા તે શાથી મહારી ઉતાવળની ભાગ થઇ પડી.’

‘ બીજી કોઇ ?’

‘ હા. વિમળા, કુપિળા, સુમતી, અરે કેટલી ! તેવી રીતે કેટલી ભાગ થઇ પડી. પણ તે પણ પશ્ચાતાપથી મળશે. ’

‘ નહીંજ ’

‘ અરે કેમ નહીં ! ત્યાર કહેવું જોડું પડશે. ’

‘ નહીં પડે ! ભુપસિંહ ! હવે પસ્તાવો થાય છે ?’

‘ હા ! હવે બધા કમોનો પશ્ચાતાપ થાય છે. ’

‘ તો પહેલાં યુદ્ધ કેમ ના આવી ?’

‘ યુદ્ધ બગડી હતી. વનરાણ થવાને સરજીત હતું તેથી સુયુદ્ધ ક્યાંથી ?’

‘ હવે કેમ સુઝમું ?’

‘ મૃત્યુ બચી. ’

‘ શું તે બચ પહેલાં નહોતો ?’

‘ નહી. જો કુમુદા મહારી પાસે પહેલેથી હોત તો હું કેટલાંક કર્મ કરતો અટકત ?’

‘ પણ તે બનત કેમ ? તેજ અશક્ય હતું. ’

‘ પણ તું કોણ છે ત્યારી ઓળખાણ આપ ’

‘ ત્હમે પસ્તાઇ રહો. હું ત્હમારો યમદૂત છું. ’

‘ શું યમદૂત છું શું તેઓ આમ વાત કરતા હશે ? અને જો તું યમદૂત હોઇશ તો પણ તું મને લઇ જઇ શકીશ નહી. હું નર્કવાસિ થનાર નથીજ. કુમુદા કહેતી હતી કે મૃત્યુ વખતની સદ્ભાવના નર્કમાંથી તારે છે તો હું મહારી સદ્ભાવનાને લીધે જરૂર નર્કમાં નહીજ જઉં. નર્ક મહારા જેવાને માટે નથી. ’

‘ અરે ’ રહસ્ય નર્કમાં ત્હમારે જવું પડશે અને શરીરમાં દરેક ભાગે કીડા પડશે કીડા. ’

‘ શાંતંપાપ : ! ન કરે નારાયણ. દુષ્ટ ! ત્યાર કાળજી આવું કોર કેમ છે ! તું ખરેખર ! પાપાત્મા છે. ’

‘ હું ત્હમારો કાળ છું. ’

‘ મહારા કાળ ! તું પ્રત્યક્ષ ! તું પાપાત્મા છે અને ત્યારા મ્હોડે પણ હું કહીશ કે તું નિર્દય હૃદયી પાપાત્મા છે. ’

‘ ભુપસિંહ ! પેલુ ખુન ! ’

‘ કયું ? ’

‘ રાત્રે કરેલું જેના વિશે પતો નથી. ’

‘ કયું ખુન ? હું એવું કંઈ જાણતો નથી. ’

‘ કમિશ્નારી સાથે જેના લગ્ન થનાર હતા તેવું ! ’

‘ અરે ! હા. તે વિશે હું ગુન્હેગાર નથી. ’

‘ ભુપસિંહજી ગુન્હેગાર છે. ’

‘ જરા નહીં. તે વીશે તે દુષ્ટા તે ચંડાલણીજી ગુન્હેગાર છે ” હે ભૂત ! તું ત્યાં જા. ત્હેને પકડ. તે પાપીણીને પકડ અને મ્હારો કેડોમેલ. હું તે જાખતમાં કાંઈ જાણતો નથી. પૈસાની લાલચે કરેલું કૃત્ય તે ચંડાલણીએજ કરેલું છે. ’

‘ ત્હેનો તથા ત્હમારો બન્નેનો સરખો ગુન્હો, ’

‘ જરા નહીં ! ત્હેને નર્કમાં લઈ જા—તે નર્કની અધિકારી છે. હું પરતાઈ છું. સઘળા કર્મો વિશે મ્હને પશ્ચાત્તાપ થાય છે તે તું જાણી શકે નહીં ! હું નર્કધિકારી નથીજ જા દુષ્ટાને ત્યાં એને પકડ. ’

‘ અરે તે પણ પરતાય ’ આ શબ્દ સાથે વિમળા પ્રગટ થઈ.

‘ વિમળા ! ’ આશ્ચર્યથી ભુપસિંહ બોલી ઉઠ્યો. ’

‘ હા. ’

‘ તું ક્યાંથી અહીં ! ’

‘ ત્હમારી ખબર કહાડવા આવી. ’

‘ આવી હાંફલી શાંફલી કેમ ? ’

‘ ત્હમારા વચન સાંભળીને. ’

‘ શા વચનો. ’

‘ વિમળા નર્કધિકારી ! ’

‘ હાજતો. તે ખુન કોણે કર્યું ? ’

‘ ત્હમે. ’

‘ નહીંજ ત્હે. હવે તે વાત જવા દે મ્હારા આવા આણીના વખતે તું કેમ આવી ? મ્હને પૂછવવા ? ’

‘ હા તે સારજ. હવે ત્હમે કાલ સવાર જેનાર નથી. ’

‘ શાથી ? ’

‘ મૃત્યું આવી ત્હમારા શીરપર ઝડુમે છે. ’

‘ દુષ્ટા ! એમ કેમ જાણ્યું ? ’

‘ મહને ખાત્રી છે ’

‘ મુઘ તું ખાત્રીવાળી પિશાય ! તહને આમ યોગતાં શરમ નથી આવતી ? ’

‘ મહને શરમ ! હવે શેની ? આપણો સંબંધ શો ? જે હતો તે તહમેજ તોડ્યો છે ! ’

‘ શા માટે ? ’

‘ તહમે જાણો ’

‘ વિમળા ! મહારો જરાપણ વાંક નથી સધજો વાંક તહારોજ છે. તું નિમક હરામ છે. ’

‘ તહમે નિમકહરામ છો ’

‘ ચંડાળણી ! દુષ્ટ ! મહને આ સમયે ગાજો દેવા આવી છું ! ’

‘ નહી. તહમને બધી વાતની યાદ દેવડાવવા આવી છું ’

‘ શી વાતો ? ’

‘ તહમારા કર્મો ’

‘ અમે એવા શા કર્મો કરેલાં છે ? ’

‘ તહમે સંભારો. ’

‘ તું કહેને ? ’

‘ તહમે સંભારશો તો ઠીક પડશે. ’

‘ દુષ્ટ ! ’

‘ દુષ્ટ ! ’

‘ ચંડાળણુ ’

‘ ચંડાળ ’

‘ પાપીણી ! ’

‘ મહા પાપી ! ’

‘ કુમારજી ! અહીંથી તું જઈશ ! નહી તો લાત મારી કહાડીશ ’

‘ હવે હું કોઈથી બહીતી નથી. હું અહીંજ રહીશ મારશો તોએ જનારી નથી હું તહમારો કાગ છું ’

‘ કસાયણુ જા ! જા ! તું મહને શું કરીશ ? ’

‘ જીવ લપ્પશ ’

‘ શંખણી ! જા ! હવે જા ! મહારાથી દૂરજા ’

‘ નહી જઉં ’

‘ મહારો જીવ લપ્પશ ? ’

‘હા.’

‘શાથી ?’

‘અખર પડશે.’

‘વિમળા ! મહેં ત્હારું શું બગાડ્યું છે !’

‘વિચારોને !’

‘હવે તું જમશ ! મ્હારી આંખે અંધારાં આવે છે તો મ્હને જરા સુખે ઉંઘવા દધશ ?’

‘ના નહીજ સુખે ઉંઘવા તો શું પણ સુખે મરવા નહી દઉં સ-મજ્યા ?’

કારણ ? મ્હારા ઉપર ત્હારે શી અદ્વત !’

‘એતો ત્હમે ને હું જાણીએ અને ત્રીજો જાણે ધધર ત્હને તો ડર રાખો છેવટે મરતાં તો સ્તુતી કરો.’

‘વિમળા હું મરનાર નથી. સમજ.’

‘ત્હમે આજ જીવનાર નથી. ત્હમારો હું કાળ છું ત્હમારો પ્રાણ લેધ આવી છું. ત્હમારો પ્રાણ લધ હું જમશ ?’

‘મ્હારો પ્રાણ લધ તું ક્યાં રહીશ ?’

‘ત્હમારી જોડે આવીશ. હવે આ જગતમાં મ્હાર તથા ત્હમાર રહેવાનું જરા પણ પ્રયોજન નથી આપણે આ લુભીના બાર લુત છીએ.’

‘તું હમશ. અમારે હજુ કેટલાંક કામ કરવાં છે.’

‘ક્યાં ત્હમે કામ. ત્હમે મહા પાતકી, ધોર કૃતઘ્ની, ચંડાળ છો ત્હમારે હજુ કેટલાં દુષ્કર્મો કરી કેટલા જણનું નખોદ વાળવું છે ? ત્હમારા જેવા જેમ આ જગતમાંથી વહેલા સીધારે તેમજ સાર.’

‘વિમળા ! તું મ્હને કંપવા દધશ ? નહી તો ત્હેં શો વિચાર ધાર્યો છે તે કહીશ ?’

‘ત્હમને મૃત્યુદાન દેવાનો !’ દૃઢ મુખાકૃતિ રાખી તે બોલી.

‘તુ શી રીતે આપીશ ?’

‘જુઓ. આપણે છીએ તે મકાનને આગ લાગી છે. આસપાસ ચોમેર મુસલમાન લશ્કર આવી પહોંચ્યું છે ત્હની જોડે રોકાકહું હિંદુ લશ્કર ત્હમારી રાદોથી પણ વ્હારે ધાનાર નથી અને આજ મકાનમાં હું તથા ત્હમે—વિમળા તથા લુપસિંહ—અગ્નિને શરણુ થઇ સર્વ-શક્તિમાન પરમાત્માની હજુર ન્યામ સાર ખડા રહીશું. હા ! આજને આજજ થોડીવાર પછી આપણે બન્ને એકજ વખતે પ્રાણુ લાગીશું.’

‘ દૃષ્ટા ! આ મકાન કેને સળગાવ્યું ! ’

‘ વિધિએ. ’

‘ વિધિને શી ગરજ પડી હતી. ચંડાળણી. તું નિર્દય ! કઠોર હૃદયની છે આલ દુર થા ! હું ઉઠી અને જઘસ અને તું અગ્નિના ભોગ થવા પડી રહે. !

ભુપસિંહને ઉઠી જતાં જોઈ વિમળા બોલી- ‘ તહમે ક્યાં જશો ? આગે પોતાતું કામ ચોમેર કર્યું છે. એટલુંજ નહીં પણ રસ્તે તાળા વા-સેલા છે તેથી તહમે હવે ખંદાર જઘ શકશો નહી. હવે તો અહીંજ રહો. તહમે જેને લાયક હતા તેજ મળ્યું. લાયકને લાયક- ’

‘ ચંડાળણી ! શું હું આમ ક્યાં ને મરવાને લાયક છું. ’

‘ હશોજ. ’

‘ દુષ્ટ ’ ભુપસિંહે વિમળાને લાત મારી.

‘ એવી અનેક લાતો મારો તોએ શું ? પણ તહમે જવા છે તેવા કહેવાને હું ડરનાર નથી અને ડર તોએ તહમારી અને મહારી છેલ્લી મુલાકાત વખતે-છેલ્લી ધડીએ શા માટે ડરીશ ? ધ્વિરનો ભય રાખતાં સત્યજ ઉચરીશ અને તહમારા જવાને દુઃખ લાગે છતાં જે ન્યાયયુક્ત હશે તેજ કહીશ. ’

‘ ખસ હવે તહારી લવરી જવા દે. મહારા કર્મનો ખદ્દો મળવા દે. દુષ્ટા આ ભુપસિંહને કમેતે મારનાર તુંજ છે. મહારી આંખો ઘેરાતી હું માનતો હતો પણ તેમ નથી. ’

‘ ના તેમ નથી. આસપાસ ચોતરફ સળગેલી અગ્નિએ હવે તહમારી પાસે આવવા તૈયારી કરી હતી. તે દર્શાવવા ધુમાડો મોકલ્યો તહેણે તહમારી આંખોને ચોગ્ય દર્શન દીધું ! ’

‘ તહને આવી મતી કાણે આપી ? ’

‘ હૃદયે ’

‘ આથી તહને ક્ષાયદો શો ? ’

‘ કશો નહી. ખસ મહને તહમને મૃત્યુના મુખમાં દેખી--અગ્નિમાં તરફડીઆ મારતાં દેખી ચતી મળહ આજ નફો ! ’

‘ કહીશુ હૃદયે ! તું આવી કઠોર કપાંથી બની ? ’

‘ તહમારી સોબતથી ’

‘ હવે જ આ ભુપસિંહને મરવાદે. પરંતુ સંખુર મહારી છેલ્લી ધમ્મ પુરીકર જે આ માથા ઉપરની ભળીએ મહડી જે કે લગ્નધર્મ પરીણામ

કેમ આવે એમ જણાય છે, અને આગ કેમ પ્રસરી છે 'જસ આટલું મ્હારું છેલ્લું કામ કર.''

‘તે હું કરીશ ! વિમલાએ ઉપર ચઢી જોયું અને થોડીવાર બોલી મુસલમાન લશ્કર કિલ્લાની છેક પાસે આવ્યું છે અને વિજયદત્ત તથા સેનાપતિ ધણાજ ગભરાયલા માલુમ પડે છે. કિલ્લાની ઉત્તર બાજુ તરફથી લશ્કર આવતું માલુમ પડે છે અને તે પ્રધાન તથા સેનાપતીનું બાગી આવતું હોય એમ જણાય છે. મુસલમાનો જીતે એમ લાગે છે. આગ હવે થોડીવારમાં આપણા ખંડમાં આવશે.’ વિમલા નીચે ઉતરી.

‘હા વિમલા ! મુસલમાનોની જીત સાંભળી મ્હને હર્ષ થાય છે. એ એટલાજ માટે કે હવે વસંતદેવ ગાદીએ બેસશે અને પ્રધાન તથા સેનાપતિના મુખ ઉપર ધુળ પડશે. આગતી ખબર મ્હોકાવનારી છે પણ કરવું શું ? લાચાર ! વિમલા હવે મ્હને તું જીવવા દે ! હવે મ્હને ફક્ત બે દીવસ આપ કે હું મ્હારી આંખે રાજ વસંતદેવને ગાદીએ બીરાજેલા જોઉં અને પાપીઓને પોતાના કર્મના ફળ ભોગવતા જોઉં વિમલા તું ધણીજ ઉતાવળી છું-અવિચારી છું. ત્હેં જે કંઈ તે અવિચારે કંઈ છે મ્હને મારવાથી શો લાભ છે ?’

‘લાભ કરો નહીં અને હાની કરી નહીં’

‘ત્હારે પાપાણુ હૃદય પિગળશે ?’

‘કદી નહીં !’

‘તું શું કહે છે ! સ્ત્રીઓને કવીઓ કોમળ કહે છે પણ ત્હારા જેવી કઠોર સ્ત્રીઓને દેખતાં તેમના વાક્ય અસત્ય લાગે છે. કસાયણ ! આવી નિર્દય કેમ ? ત્હને ત્હારી ભૂમી સાર લાગણી નથી ? મ્હારે સાર લાગણી નથી ? હા ! મ્હેં આ ભુપસિંહે ત્હારા ઉપર અપકાર ધણા કર્યા છે તે સાર હું પંસ્તાઉ છું છતાં તું મ્હને આવી રીતે નિરાધાર કરતાં જરા પણ અચકાતિ નથી ? ! દુષ્ટા ! દયાહિન ! ત્હને શું કહું કોણ જાણે કેવા અપશકુનિઆત ચોષડીઆમાં મ્હેં ત્હારે મુખ પ્રથમ જોયેલું કે મ્હને કંપીને બેસવાનો વખત મળ્યો નથી. જો ! આ અવાજે સાંભળ. અગ્નિ સન્મુખ આવી મ્હેંચેલ છે. હવે હું તથા તું ત્હારા અવિચારી કર્મને લીધે કરેલા કૃત્યને લીધે પ્રાણ ત્યાગીશું વિમલા તું વિમલા નથી. ત્હારામાં વિમલતા ક્યાં છે ? હશે જેવી ત્હને શુદ્ધિ સુઝી તેવી ખરી હે ઈશ્વર ! હે દીન દયાળ ! સત્ય સદાયક ! વિ-આધાર પ્રણ ! સહિતા ! સરજનહાર ! પાલન કર્તા ! અખિલેશ્વર જગન્નિય-’

તા ! ત્હને અભાર સુધી મ્હેં ઓલખ્યો નહી. કુમુદને સહવાસે હું વખતે
ત્હને ઝોળખત પણ તે નિર્માણ નહી. આજે આ વિમલાના સહવાસે રાંક
મનેલો હું ત્હમને યુમ પાડું છું, તે સાંભળશો ! હું પાપી છું હું અધમ
છું ! ઘણા દુષ્ટત્યો કર્યા છે. વિમલે ! હવે જો. ચંડાલણી ! તું જો !
આગ આ આવી પહોંચી. જો આપણું બારણું પકડ્યું. હાય ! વિમલા !
આસપાસના ઝોરડાઓ તથા ખંડોના પડવાનો અવાજ સાંભળી કેમ ત્હારી
છાતી ચીરાતી નથી ? હે વિમલે ! હે રામ ! હે પ્રભુ ! પાપાણુ હૃદય
ની વિમલા ! તું દયા લીનજ છું ! લે જો હવે હું મરૂં છું તું પણ બળી
મર ! કમોતે મરનાર તથા મારનાર ત્હારા જેવા જગતમાં કેટલા હશે ?
હવે ઉપાય નથી ! શંભુ ! શંભુ ! વિશ્વેશ્વર ! વિશ્વવનાથ ! હરિ ! હરિ !
વગેરે ઉચ્ચાર કરતો ભુપસિંહ ગાંડો ઘેલો બની પથારીમાં ખેડો અને આ-
સપાસ ખડાવરો બની જેવા લાગ્યો અગ્નિની પાસે આવતી જવાળા તથા
નિર્ભાગીના મૃત્યુ સમયના આ લાભો સાંભળી કઠોર હૃદયની વિમલાનું
પાપાણુ હૃદય પિંગળ્યું તે એકદમ ભુપસિંહને બાઝી પડી અને રોતાં રોતાં
બોલી ' ઠાકોર ' ! હું હું અભાગી પાપીણી ! હાય ! હવે કેમ
બચશું ? ! આત્મ હત્યા ! અને ત્હમારી હત્યા કરવાનો ઇરાદો આ
દુષ્ટ અધર્મીના હૃદયમાં કેમ થયો ! હે પ્રભો ! જગનિયંતા રક્ષા કરો !
રક્ષા કરો !

વિમલા ! હવે છેલ્લી ઘડીએ ત્હારજ મુખ જોઇને મરૂં છું '

' ઠાકોર ! હું પણ અંતકાળે આપના મુખ દર્શનનો લાભ લઉં છું.

આ અગ્નિથી પવિત્ર થતા આપણા આત્માને અમર મુખ મળશેજ ?

બંનેજણુ સ્તબ્ધ બન્યા. એકમેકને બાઝ્યા અને અગ્નિથી નાશ

સમયની વાટ જોતા એક ચિત્તે પરમાત્માનું સ્મરણ કરતાં સ્થિર બન્યા.

પ્રકરણ ૩૨

લહાવો તો લીધો.

રૌલપુરથી નીકળેલો રણમલ યોગ દીવસે પહોંચ્યો અને ત્યાં સુ-
બાને મળ્યો. સુબાએ ત્હને પોતાના કામથી વાકેફ કર્યો.

રણમલ રાજનગર સુડું મુકીને આવ્યો હતો. જો કે ભુપસિંહને

રાજ્ય કારોબાર સોંપેલ હતો તદ્દપિ ભુપસિંહ વિશે તેને વારંવાર થતી શંકા-સતાનો ગેર ઉપયોગ થશે એવી શંકા-તહેના મનને ઘેરી રહેલી હતી. જેથી સુખાની રજા લઈ તહેને તરતજ પાછા ફરવાની ઇચ્છા રાખી હતી. પરંતુ સુખાને અમુક વિષયો ઉપર ખબર મેળવવાની હોવાથી તહેને એ દિવસ વધુ રોકાવાની જરૂર પડી. રણુમલ નીકળ્યો ત્યારે વિનયસિંહને સુંપરત કરી હતી કે તહેણે ભુપસિંહની હીલચાલ જોવી અને તહેનો હેવાલ જાણ અને તેમ જલ્દીથી પહોંચે એમ દરરોજ જાસુસ મોકલવો. આ મુજબ તહેને પહોંચ્યા પછી ત્રીજે દીવસે શેલપુરની અંધા ધુધીની ખબર મળી અને તેથી તહેણે જલ્દીથી કુચ કરવાનો વિચાર કર્યો અને સુખાની પાસે જઈ વિનંતી કરી કે અમુક સંજોગોને લીધે બાદશાહી લક્ષ્મણની જરૂર પડશે માટે તહેની સાથે લક્ષ્મણ મોકલવા કૃપા કરવી. સુખાએ તહેની વિનંતી ધ્રુણી ખુશીથી સ્વીકારી.

રણુમલ તે સૈન્ય સાથે પાટણથી નીકળ્યો અને પહેલે દીવસેજ વિરમગામ આગળ આવી પહોંચ્યો. વિનયસિંહે પોતે મોકલેલી ખબરને લીધે રણુમલ જલ્દીથી આવી પહોંચશે એમ ધાર્યું હતું પરંતુ તહેણે ધાર્યું કે વખતે રણુમલ એકલો પોતાના માણસોજ સાથે આવે અને તેથી રસ્તામાં મુકેલા આદમીઓ રણુમલને સતાવે અને તેથી કાંઈ નુકશાન થાય. આથી અગમચેતી વાપરીને તે પોતાના માણસો સહીત રણુમલના સ્હામો જવા નીકળ્યો હતો તે આ સ્થળે રણુમલને મળ્યો. રણુમલને ધારેલા વખતથી તહેનો આવેલો જોઈને આનંદાશ્ચર્ય પામ્યો અને બંને મળ્યા.

રણુમલે પુછ્યું ' શી ખબર છે ? '

' સારી નથી. '

' તે તો છેજ. પરંતુ હજી શાન્ત પડ્યું કે કેમ ? '

' ના હજી છે તેમને તેમજ છે. મામલો ગંભીર છે. '

' સુધરે એમ લાગે છે. મહેને ખાત્રી છે સુધરશે. '

' હા જરૂર સુધરશે. પરંતુ આપણે હવે સત્વરેત રહેવું પડશે '

' કેમ ? '

' પ્રધાને ભુપસિંહને કેદ કર્યા પછી તમને રસ્તામાં તહમાર કાંઈ નુકશાન કરવા અને બને તો-જામ અને તેમ માડું કરવા માણસો રાખેલા છે અને આસપાસના કારોબારો પોતાની મદદ બોલાવેલા છે. '

' તે આવશે ? '

' ના. '

‘ શાથી કહેા છે. ’

‘ મહેને એમ બાસે છે. અને વખતે આવશે તોએ તે પહેલા આપણે પહોંચી જશું. અને તેથી તેઓ આપણનેજ મળશે કારણકે આપણી સાથે મુસનમાની લશ્કર છે તેથી આપણને તેઓ પ્રતિષ્ઠ ગણશે. ’

‘ તો હવે જલ્દીથીજ જવામાં ઠીક છે. ’

‘ મહારાજ પણ એમ ધારવું છે. અત્યારે અહીં મુકામ રાખવો ઠીક છે અને મળસ્કામાં આપણે અહીંથી કુચ કરશું તો ઠીક પડશે. બપોર પહેલાં શૈલપુર પહોંચી જઈશું. ’

‘ આ બાબતની પ્રધાનને ખબર તો પડી હશે ? ’

‘ શી બાબતની ? ’

‘ મહારા આવવાની ’

‘ તે વિશેની શંકા તે રાખતો હશે. પરંતુ આટલા જલ્દીથી આવી પહોંચશે એમ સ્વપ્ને પણ તે ધારી શક્યો નહી હોય. ’

‘ અમો જલ્દીથી આવ્યા તેજ સાર થયું. ’

‘ હા ઘણું સાર થયું-મોઢા આવ્યા હોત તો બાજી બગડવાનો સંભવ હતો. ’

‘ તો હવે સહવારે કુચ કરશું. ’

‘ બન્ને જણે આખી રાત વિશ્રામ લીધો. ’

‘ પ્રભાત થયું. આ શાન્ત ભુમીમાં નિત્ય થતો પક્ષીઓનો કિલકિલાટ આજ સૈન્યની તૈયારીની ગરબડને લીધે સંભળાતો નથી. સૈનીકો પોતાની તૈયારી કરવામાં ઘણા ગુંધાયેલા છે.

સર્વ તૈયાર થયા અને પોતપોતાની ટુકડીમાં જઈ ગોઠવાઈ ગયા.

આજા મળતાં સૈન્ય ચાલ્યું. સૈન્યને મોખરે બહાદુર રજપુતો જે વિજયસિંહની સાથે આવેલા હતા. તેમની પાછળ મુસલમાની લશ્કર અને તેની પાછળ રણુમલતું લશ્કર અને તેની પાછળ ઘોડેસવારની ટુકડી, બં- ટુકવાળાની ટુકડી, અને સર્વત્ર પુઠે રણુમલતું મિત્રમંડળ ચાલતું હતું.

સૂર્ય ધીમે ધીમે ગગન મંડળની મધ્યમાં આવી પહોંચ્યો તે સમયે સઘળું સાગર સમાન સૈન્ય શૈલપુરની ભોગારતી નદી ઉતરી રાજપમઠી આગળ આવી પહોંચ્યું. આ સૈન્ય આવી પહોંચશે તેની ખબર વિજય- દત્તને મળેલી હતી તેથી તેણે પોતાનું સૈન્ય તૈયાર રાખેલું હતું. લશ્કર આવી પહોંચવાની ખબર મળતાંજ દરવાજા બંધ કરી સૈન્ય આગળ ધસ્યું અને રણુમલતા સૈન્ય આગળ ધસ્યું અને રણુમલતા સૈન્ય સાથે બેટો થયો.

યુદ્ધ ઘણીવાર ચાલ્યું તેના દેખાવનું વર્ણન કરવું અત્ર ઉચિત નથી. ઘણીવાર પછી પ્રધાન સેનાપતીની પાસે ગયો અને પુછવા લાગ્યો. 'ભુપત' આનું પરિણામ શું આવશે ?

‘ આપણે જીતશુંજ. ’

‘ મહેને આશા નથી. ’

‘ શા માટે. ’

‘ સ્હામુ લશ્કર ક્વાયતી છે અને આપણું દરેક માણસ અતુસાહી છે. આ સઘળા જે લડે છે તે ના છુટકેજ. હૈમના મ્હોડા સ્હામું જોને કરમાઈ ગયેલા છે. ’

‘ છીટ ! કોઈ સાંભળશે તો આપણી કિમત કરશે. હૈમના મ્હોડા ઉપર સૂર્યના તાપના ક્ષિધે અસર થયેલી છે. આપણામાં હીમત હશે તો ધૃધ્વર મદદ કરશે. ’

‘ જેવું ત્હાર ધારવું પણ મને આશા નથી. ’

‘ નિરાશ બનો મા. કામ કરો. ફરજ છે તે બજાવો. જાઓ ત્હામરી જગ્યાએ નહીં તો પરિણામ બગાડશો. ’

મ્હાન વદને પ્રધાન ગયો.

+ + x x +

આશરે બેએક ઘડી ગઈ હશે તેવામાં બન્ને સૈન્યોએ રાજમદીથી ઉતર તરફ બંદુકોના અવાજ સાંભળ્યો. આથી બન્નેના સરદારો વિચારમાં પડ્યા. ભુપતસિંહની પાસે વિજયદત્ત દોડ્યો અને પુછ્યું ભુપત ! મદીની પેલી બાબુ સૈન્ય ક્યાંથી ?

‘ હું તેજ વિચાર કરું છું. શત્રુઓએ વખતે પોતાની કળા બતાવી હોય. પણ ત્હમે તે બાબુએ જાઓ હું અહીં લડીશ. ’

‘ ભુપતસિંહા—’ પ્રધાને આકાંક્ષા યુક્ત વદને સ્હામું જોઈ કહ્યું.

‘ કેમ ? ’

‘ ત્હને આશા છે ? ’

‘ શેની ! ’

‘ જીતવાની ? ’

‘ હવે જોસો મા ! યુધ આપ ચાલ્યા જાઓ અને તે ભાગ બચાવો. ધૃધ્વર આપણને રક્ષાય કરશેજ. જો જીતશું નહીં તો મરશું. ત્હમે પાછી પાની કરતા ના. હિમત રાખીને તે બાબુએ જાઓ હું અહીં રહીશ અને આ ભાગ સંભાળીશ. પ્રાણ જતા સુધી પણ લડીશ અને જીતીશ નહીં. ’

તો મરીશ. ’

‘ તો હું જઉં છું. મહેને ભેટવા દે. ’ ‘ હવે ક્યાં મળશું ’—મેટતાં પ્રિ-
ધાન ખોલ્યો અને આંખમાંથી અશ્રુ બિંદુ પડ્યું.

‘ હિમત રાખો ભા. ડરો મા. ઈશ્વરની કૃપા આપણા ઉપર છે. ’

‘ હવે હિમત રહેતી નથી. શત્રુઓ ધણા આગળ ગયેલા છે. આ-
પણે માણસો ખોતા જઈએ છીએ. હવે શું તું કેશરીઆં કરી મરીશ ? ’

‘ જે થનાર હશે તે થશે. હિમત રાખો. ’

ખન્ને જણુ ભેડ્યા અને છુટા પડ્યા.

+

+

+

ખંદુકનો અવાજ સાંભળી વિચારમાં પડેલા રણુમલે પુછ્યું ‘ વિનય-
સિંહ ! મઢીની પેલી બાળુ સૈન્ય ત્હમે મોકલેલું છે. ’

‘ કેમ પુછો છો ? ’

‘ બીજા તરફથી સ્હામાને મદદ નહી આવતી હોય ? ’

‘ નહીજ. તે બાળુ સૈન્ય મહેં મોકલેલું નથી પરંતુ એમને એમ
આવેલું હશે તેની તપાસ હમણા કરે છું. તે બાળુની ફીકર રાખવી નહીં
પરંતુ—’

‘ શું ? ! ’

‘ સ્હામે કિલ્લામાં આગ લાગી છે ! ’

‘ હેં ! ’

‘ જુઓ તે તે દુષ્ટેજ સગગાવી દીધો હશે અને ત્હમાંજ ભુપસિંહ
કેદ થયેલો છે. રાજ મઢીમાંજ ભુપસિંહ તથા નગરશેઠ છે. રણુમલ ! હવે
આપણે જલ્દીથી કામ લેવું જોઈએ. હું બીજા દુકડી લઈ તે બાળુ જ-
ઉછું પરંતુ ત્હમે ગરીબ ભુપસિંહને ખાતર કિલ્લાનું રક્ષણ કરો અને ત્હને
અચાવો. આગ થોડીવારમાં ભુપસિંહના ખંડમાં જશે !

‘ વિનયસિંહે પોતાનો ઘોડો પશ્ચિમ બાળુએ વાલ્યો. ’

‘ વિનયદત્ત તથા વિનયસિંહ બન્ને જણા થોડા સમયને આંતરે
જ્યાં ખંદુકના અવાજ થતા હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા બન્ને જણાએ આ-
શ્ચર્ય સાથે જોયું તો ત્યાં આગળ એક વૃદ્ધ પુરૂષ અને એક સ્ત્રી જોના
દેખાવ વિસ્મય પમાડે તેવો હતો તેમને જોયા. ’

એક બીજો વૃદ્ધ પુરૂષ યોગી જેવો બાસતો હતો ત્હને સર્વ અંગે
ભભુત ચોપડેલી હતી અને લાંબી જટા વગેરેથી તથા યોગને લીધે દેહી-
ખમાન બનેલો હતો. બીજો પુરૂષ યોદ્ધા જેવો લાગતો હતો. ત્હની કમરે

ઝરીના પટામાં તરવાર ખોસેલી હતી. અને જો કે તે બન્ને વૃદ્ધ હતા ત-
થાપિ અત્યારે મુખપર શૌર્યતાથી રક્ત દર્શનને લીધે યુવાન જેવા
લાગતા હતા.

આ બન્નેથી તે સ્ત્રીનો પોપાક વધુ વિચિત્ર અને ભયંકર હતો.
તેણે સ્વચ્છ નીરવા રંગની સાડી પહેરેલી હતી અને તેનો તેણે કાઢોટો
મારેલો હતો. કમરે ઝરીના પટા કસકસીને બાંધેલો હતો અને તેમાં રત્ન
જડીત મુઠની કટાર હતી. મુખ ઉપરના અક્ષકોર-વિષ વિષ આલુપણ
તેને શોભા આપતા હતા. માથે મહાકાલીની મૂર્તિની માફક મુગટ પહેરેલો
હતો. આ ત્રણને જોતા વિજયદત્ત તથા તેલું લશ્કર સ્તબ્ધ બન્યું, સર્વેને
કાળી પોતાના સુરવીર યોદ્ધાઓને લઇ કિલ્લાનો નાશ કરવા આવેલ હોય
તેમ ભાસ થયો અને વિજયદત્ત થરથર કંપવા લાગ્યો. આ ત્રણ મનુષ્ય-
ના હાથ નીચેની ટુકડી બીલ તથા રજપુતો તથા કાડી અને વાઘેર લોકોની
અનેલી હતી. તે સઘળા કિલ્લો પાડવાના કામમાં રોકાયેલા હતા વિજયદત્તે
ઝાડીમાંથી આ સર્વેને જોયા અને તરતજ તેઓ પોતાનો તરફના નથીજ,
એમ જાણી શું કરવું તે વિચારમાં પડ્યો. એટલામાં વિજયસિંહ આવ્યો.
વિજયસિંહ પણ આ ત્રણ જણને જોઇ વિચારમાં પડ્યો ખરો પરંતુ હા-
મતથી પોતાનો ઘોડો તેણે તેઓની પાસે લીધો. પાસે જતાં તે યોગેશ્વરે
તેણે નામ દધ જોડાવ્યો અને વિજયસિંહે તરતજ તે મહાત્માને ઓળ-
ખ્યો. આ મહાત્માને આપણે જોયેલા છે. આપણે તેમને મંદીરમાં દીઠેલા
તે સમયના અને આ સમયના દેખાવમાં ધણોજ ફેરફાર હતો શૌર્યની ઝ-
નુનમાં તેમનું રૂપ બદલાઇ ગયેલું હતું.

આ ટુકડી પોતા તરફની છે એ ખાત્રી થયાથી વિજયસિંહે પોતાના
થોડા માણસ તે તરફ મુક્યા અને પોતે થોડા માણસ સાથે પાછો પોતાની
જગ્યાએ ગયો. વિજયદત્તે ભુપપતસિંહને સઘળી ખીનાની હકીકત મોકલી
અને તે સંબંધમાં ભુપતસિંહે કહાવ્યું કે ‘ હવે કશું રહ્યું નથી માટે
પાછળથી તુટી પડવામાં કશી હરકત નથી ! આથી વિજયદત્તે પોતાની
ટુકડી સાથે પાછળથી હલ્લો કર્યો. કીકીઆરી સાંભળતાંજ તે ટુકડીના ત્રણ
સરદારો તથા સૈનિકો તૈયાર થઇ ગયા અને રહામા ફર્યા. બન્ને વચ્ચે
લડાઇ શરૂ થઇ. વિજયદત્ત પ્રથમથીજ ગભરાટમાં હતો અને પોતાની મ-
ગજ શક્તિને તે ઠેકાણે રાખી શક્યો નહી તેથી તે લડાઇમાં તે હાર્યો અ-
ને પાછો હાથે.

વિજયદત્ત પાછો ફર્યો અને ભુપતસિંહ પાસે દોડી ગયો.

‘ કેમ વિનયદત્ત ! ’

‘ હવે આશા નથી ’

‘ શાથી ? ’

‘ બસ એજ. હવે તે તરફની ટુકડી નિર્ભયે પોતાનું કામ કરશે અને શહેરમાં પેશશે ’

‘ ત્યાં ત્હમે શું ધોલી આવ્યા ? ! ’

‘ કશું નહી. ! ’

‘ ત્યાં કેટલું માણસ છે ? ’

‘ માણસો તો થોડા છે પણ સરદારો ઘણા છે ! ’

‘ એટલે ? ’

‘ મહને લાગે છે કે દૈવી કોપજ આપણા ઉપર છે ? ’

‘ કેમ ? ! ’

‘ સાક્ષાત્ અમ્બિકા આપણા ઉપર ક્રોધે ભરાઇ અનુયયો સહીત આવ્યા હોય એમ મહને ભાસ્યું. ભયાનક સ્ત્રી મૂર્તિએ હઠ કરી ! ’

‘ આ શું બકો છો ? ! ’

‘ હા ખરેખર ! અંડિકાએ આજે ધરા ધ્રુજવી ! અને ખેડા-ન મેન્દાન કર્યું ’

‘ વિનયદત્ત ! ત્હમારે જાન ખસ્યું છે કે શું ? અમ્બિકા શું અને ધરા ધ્રુજવવાનું શું ? ! ’

‘ હા--જો--જ--ત્યાં ત્હમની સરદારણ સ્ત્રી અને ત્હણે મેળવેલી છત ! હા. તેજ ખતાવે છે કે દૈવ વિપરીત છે. હવે શું કરવું ! ’

‘ વિનયદત્ત ! હિમત મુકોમાં અને જુઓ આપણે છતશું વધતો વખત ખોવા કરતાં યુદ્ધ કરવું સાર ’

ભુપતસિંહ સૈન્ય તરફ ગયો.

*

*

*

*

આણીગમ યોગેશ્વરની ટુકડી (આપણે ઉત્તર-પશ્ચિમ જાણુની ટુકડીને એ નામે ઓળખીશું) એ પોતાનું કામ ધમધોકાર ચલાવવા માંડ્યું. અને તેમેને બલતો કિલ્લો જોઇ બમણી હિમત તથા ખંતથી કામ કરતાં તેઓ કિલ્લામાં રસ્તો કરી શક્યા. સઘળુ લશ્કર તે માર્ગે શહેરમાં પેહું અને ઘાટની રાંગે રાંગે રાજ મઢી તરફ ગયું અને આગ સર્વે હોલવવા ચલ કરવા લાગ્યા.

કિલ્લા બહારનું રમખાણ બહુજ જોરથી ચાલતું હતું. ભુપતસિંહ

હિંમતથી ઘડતો હતો અને રજપુત રક્તને દીપાવતો હતો વિજયદત્ત નાગર હતો અને જો કે તે સુરવીર હતો પરંતુ આજે ઉદાસીમાં હતો, પરિણામ સાફ નહીજ આવે એમ ધારતો હતો—અરે !ખરાબ પરિણામ આની પડ્યું હતું તે હેણે સાક્ષાત્ દીઠું હતું.

થોડીવારે ‘ હરહર મહાદેવ ’ તથા મહારાજ વસંતદેવના નામની જ્યોત્ષ્ણાથી સર્વનું ધ્યાન રાજમઢી તરફ ખેંચાયું અને સાં આગળ થોડા સૈન્યને, રાજપુતો વાવટો તથા મુસલમાની ચક્રવર્તિનો લિલો ચાંદ-વાલો વાવટો ઉડતો દીડો અને ભુપતસિંહ ગમરાયો. અને હવે મારવું કે મરવું એમ નિશ્ચય કરી વિજયસિંહની સેનાની મધ્ય ભાગે ખુલ્લી શ-મશેરે દોડ્યો. પાછલ્લ તેજ પ્રભાણે વિજયદત્ત પણ દોડ્યો અને નિરાશાથી મરપુર, શોકચરત પણ હીમતથી બન્ને જણા શમશેર ફેરવતા લશ્કર વ-ટાવી ગયા. વિજયસિંહે આગ્રા આપી કે તેઓની પાછલ કોઇએ જવું નહી તેથી હેનો કડો કોઇએ લીધો નહી.

બન્ને જણા ભોગાવતી ઉતરીને થોભ્યા. બન્નેના દેખાવમાં ફેરફાર થયો થઇ ગયો હતો. લુગડા તથા શરીરનું કાંઈ ભાન ન હતું. બન્નેની આંખો રાતી બનેલી હતી. ભુપતસિંહ શૌર્યા વેશથી રક્ત નેત્રી હતો અને વિજયદત્તે રૂદન કરવાથી અંતે આંખો રાતી બનાવી હતી. બન્ને જણુ નિર્ભય સ્થળ ગણી બે ઝાડની વચ્ચેની ઝાડીની વચ્ચે ઉભા અને ભુપત-સિંહ બોલ્યો વિજયદત્ત હવે કિલ્લા રહામુજે ! છેલ્લીવાર જોઇલે. હવે આપણે જીતવાની શી આશા છે ? ’

‘ ભુપત હવે શું કરશું ? આપણી ત્રીશકુ જેવી દશા થઈ ’

‘ તે થવાનું કારણ ? ’

‘ એજ વિચારવાનું રહ્યું ’

‘ હવે શું કરશું ? ’

‘ મઢને તેટલા મારેજ વિચાર આવે છે હવે શું કરવું ? ’

‘ હવે સઘળી આશાઓ ગઇ છે હવે શરણે જવામાં માલ નથી ’

‘ હવે જીવશુ તો પકડાઇએ ને હાલ ખુરા થવાના તો કરવું શું ? ’

‘ હાથે કરીને આવ કુઢાડા પગપર તહમે કર્યું ને ’

‘ મહેં શું કર્યું ? ’

‘ રાજ થવાનો ઉત્સાહ થયો તેથી આ બધું થયું સંતોષ રાખ્યો હોત તો આવા હાલ થાત ? ’

‘ અરે ગમે તેમ પણ હ્હાવો તો લીધોને ’ વિજયદત્ત છાતિ કાઢી બોલ્યો.

‘ પણ તે માટે જગત્ શું કહેશે ’

‘ અરે ! જગત્ તો સઘળું વિસરી જશે. ભવિષ્યની વાત શા માટે વિચારવી હમણા આપણે શું કરવું તે કહેને ’

‘ હવે શું કરશું ? ’

‘ મહારો વિચાર એમ છે કે તું મહારો પ્રાણ લે અને હું તારો લઉં હવે જીવવામાં કંઈ માલ નથી. ’

‘ વિજયદત્ત ! જીવતો નર બદ્ધ પામે તે કેમ છુટો છો ? મરવાનું કારણ ? જીવતા હધશું તો વેર લધશું ’

‘ કોના ઉપર ’

‘ ભુપતિસિંહના ઉપર ’

‘ પણ તે તો મુઝો. અને ત્હેના પોતાના કર્મનું ફળ ત્હેને મળ્યું હવે આપણા કર્મનું ફળ આપણે ભોગવવાનું છે માટે તેજ કરવું કે નથી નહીં છુટકો થાય ’

‘ તો ચાલો શરણ ચંદ્રએ. ’

‘ તો શું આપણી પ્રતિષ્ઠા જળવાશે ? ’

‘ કેમ નહીં ? ’

‘ હવે નમવું તેથી લાભ શો? રણમલ વેર લેશેજ. ’

‘ નહીં લે. રજપુત કદી શરણે આવેલાના ઉપર વેર લેશે નહીં. અને બચાવશેજ. ’

‘ તો તારે જવું હોય તો જા મહારો ઉપર સમશેરનો ધાકરીને જા. ’

‘ બ્રહ્મહત્યા હું નહીં કરું. ’

‘ તો હું ભોગાવતીમાં પડીશ. ’

‘ જેવી ધમ્મજા હું તો શરણેજ જઈશ. ’

‘ જેવી તારી મતિ ચાલે તેમ ખરી પણ શરણે જવું તે કરતાં મરવું બહેતર છે. ’

‘ ના એવો માર્ગ હું લેવાનો નહીં. ’

‘ પ્રાણ ત્યાગ કરવો તેજ સારું છે. ’

‘ ના જીવતા હશું તો કંઈ કરશું માટે ચાલો ખીજે ઉપાય કરીયે. ’

‘ ત્હમે શરણ જાઓ. ’

‘ ના હવે તે વિચાર બદલાયો ’ જરા વિચાર કરી ભુપતિસિંહ બોલ્યો.

‘તહમે સરણુ જાઓ.’

‘હવે ચાલો આપણે લાખા દુલાણી પાસે જઈએ તે આપણને નોકરીમાં રાખશે અને તેથી આપણું ગુજરાન થશે.’

‘લાખાને આપણી શી ગરજ !’

‘તે યવનો સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયારી કરે છે તેથી તેહની પાસે આપણને રાખશે.’

નક્કી ?

‘મહારી ખાત્રી છે.’

પણ—

‘શું ?’

‘વસંતદેવ. આવે લાં સુધી આપણે ત્યાં જવું નહી.’

‘કેમ ?’

‘વસંતદેવ આવે આપણે રણમલતું સધળું પોગળ ખોલીશું.’

‘શેતું ?’

‘તે ખબર પડશે. માટે લાં લગણુ આપણે જવું નહી.’

પણ ખાશુ શું ?

‘બન્ને જણુ ગુફા તરફ ગયા. વિજયદત્ત બોલ્યો ‘ભુપત ! હવે આપણે સહી સલામત પહોંચ્યા. આ ગુફામાં આપણે શાંત જીવન ગાળશું અને કરેલા કર્મોનાં વિચાર કરશું.’

ના તેમ થશે નહી. તહમારા નસીબમાં કાંઈ જુદું છે.’

આ અવાજની સાથે ઝાડીમાંથી હથીઆર બંધ દુકડી નીકળીને તે બન્નેને કેદ કર્યા અને લઇને આલ્યા.

પ્રકરણ ૩૩

સાહેબીના શોખ.

રાજમહીના બચાવ સાર ગયેલી યોગીરાજની દુકડીએ કિલ્લામાં ખાકોર પાડ્યું પછી ઉતાવળથી રાજમહીમાં પેઠા. રાજમહી તરફ દૃષ્ટિ ફેંકતાં અગ્નિનો તોર તરતજ દૃષ્ટિગોચર થતો હતો. ભવખાથી સળગેલી આગે આ સમયે સર્વ સ્થળે પોતાનો પ્રભાવ પ્રસાર્યો હતો. ભુપસિંહ જે

ખંડમાં હોતો તેની નીચેનાજ ઓરડામાં નગરશેઠ હતો અને નગરશેઠની પાસેના ખંડમાંથી આગે જન્મ લીધો હતો. અગ્નિ સળગતાંજ ચોમેર ફેલાયો અને રાજમઢીની આગળનો ભાગ પકડ્યો. આથી વમળાની યુક્તિ-જેથી કોઇપણ ભુપસિંહને ખચાવવા આવી શકે નહીં તે યુક્તિ-પાર પડવી અશક્ય નહતી. ટુકડી રાજમઢીની આગળ આવી તે વખતે આગળનો ભાગ તદ્દન બળી જઇ જમીન ઉપર પડ્યો હતો અને અગ્નિની પ્રબળતાના બળે લોહું, લાકડું તથા ઈંટ, માટી સર્વે પોતાનો સ્વાભાવિક રંગ લજ્જ દઇ સ્થામ બનીને પડ્યાં હતાં. આ સધળાના ઉપર સ્હેરીઓ પાણી ઢાળતા હતા. સ્હેરની બહાર યુદ્ધ થતું હતું. પરંતુ અંદરના સ્હેરીઓ ને ગમે તે બાજુ જીતે કે હારે, તેમાં કાંઇ લેવા દેવા હતું નહીં. પરંતુ ભુપસિંહને વિના કારણે બળતો બાણી-અને તેથી પણ વધારે નગરશેઠ અંદર બળે છે તે બાણી તેમને બચાવવા યત્ન જરૂર હતો. પાણીના ઢાળાવાને લીધે આગળનો ભાગ અગ્નિથી ગરમ થયેલો હતો તે થંડો પડ્યો હતો. તે ઉપરથી તે ટાળી તથા લોકો જે ભાગ અત્યારે બળતો હતો તે તરફ ધસ્યા અને વાંસડા લાકડાં વગેરેથી આગને વધુ થતાં અટકાવવા યત્ન કરવા લાગ્યા. કેટલાક જણ નગરશેઠ વગેરેને બચવાની બાધાઓ રાખવા લાગ્યા અને કેટલાક આગમાં દહીંની માટલીઓ નાંખવા લાગ્યા. દરેક જણ નગરશેઠને બચાવવા તનતોડ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. આગના જોર આગળ સધળો યત્ન વૃથા જશે એમ ભાસતું હતું. જે ખંડમાં ભુપસિંહ હતો અને નીચે નગરશેઠ હતો તેજ ભાગ અત્યારે ધણો બળતો હતો. યોગીરાજની જોડેની સુંદરી ભુપસિંહવાળોજ ભાગ બળે છે એમ ખબર મળતાંજ તે તરફ ઝપાટાદાર ગતીથી દોડી અને તેની હીમતથી ચક્રિત થયેલા લોકો પણ તેની પાછળ ચાલ્યા. તે સુંદરીની પાછળના લોકો આગલા ભાગ તરફ ગયા અને તે સુંદરી થોડા માણસ સાથે પાછલા ભાગમાં ગઇ.

આગના લીધે થોડા સમયને આંતરે પડતા જુદા જુદા ભાગોના પડવાના અવાજોથી તથા આગ ઓલવનારાઓની કીકીઆરીઓ અને તે સાથે રાજમઢી બહારના કિલ્લા આગળના લશ્કરના ગગનભેદી અવાજો નબળા પોચાને બહીવડાવી નાંખતા હતા.

પાછળ ગયેલી ટુકડીના યત્નોના લીધે યોગીરાજ, તે સ્ત્રી તથા થોડા બીજા મનુષ્યો ભુપસિંહના ઓરડાની જોડેના ઓરડામાં આવી પહોંચ્યા. અહીં આ વખત ખારીક હતો. મહા મહેનતે જે વખતે અગ્નિએ ભુપસિં-

હતા ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો તેજ વખતે આ ટોળી વચ્ચેની ભિત પાડવા સમર્થ બની અને તેઓએ અંદર દયાજનક દેખાવ દીધો. ભુપસિંહ તથા વિમળા એક એકને બાઝી ઇશ્વર પ્રાર્થનામાં સ્તબ્ધ થયેલા હતા. સુંદરી બન્ને જોઈ દિંગમૂઠ બની ઉભી અને ક્ષણવાર ટગર ટગર જોઈ હિમતથી જરા આગળ ધસી અને પાસે જઈ જોયું તો બન્નેના હોંસ કાસ ઉડી ગયેલા હતા અને બન્ને જીવવાની આશા ત્યાગી, અંતકાળ સમય જાણી, પરમાત્મામાં આત્મા લિન્ન કરતાં હોય તેમ એકાગ્ર દૃષ્ટિથી બેઠા હતા.

અત્યારનો દેખાવ તદ્દન બિહામણો અને દયાજનક હતો. ભુપસિંહનો જીવ તાલવે ચઢયો હતો તે મનમાં મુંઝાતો હતો. અંત સમયે પ્રત્યક્ષ બનતા સર્વ કર્મો ત્હેની દૃષ્ટિ સન્મુખ આવી દુઃખ દેતા હતા. વિષયવાસના, લલના લાલસા, વગેરે સર્વ દુર્ગુણોના દાસભૂત ભુપસિંહ અત્યારે અસાર સંસારનો ત્યાગ કરી જાણે અન્ય જગતમાં પોતાના કર્મોના ફળ ભોગવવાની શિક્ષા મળતાં તૈયાર થયેલો હોય એમ લાગતો હતો. ત્હેના મુખ ઉપર સર્વ પ્રકારના દુઃખ આવી પડેલાં માણસના જેવા ચિન્હ તદ્દન સાફ દેખાતા હતા. વિમળાના મુખ ઉપરથી લોહી ઉડી ગયું હતું. ત્હેનો પવિત્રાત્મા અત્યારે શાંત હતો. પોતાનો એક વખત અતિપ્રિય હતો તેવા મનુષ્યનો નાશ આવી નિરાધાર સ્થિતમાં કરતી હતી તે બાળતના પશ્ચાતાપથીજ વિચાર ઉત્પન્ન થતા હતા. તે સીવાય આ મૃત્યુ સમયે બીજા કંઈ પણ વિચાર કર્યા વગર ઇશ્વર ઉપર આસ્થા રાખી, દૃઢ શ્રદ્ધાથી મૃત્યુની વાટ જોતી બેઠી હતી.

અગ્નિ છેક નજદીક આવ્યો. યોગીરાજની ટુકડી એકદમ ધસી અને બન્નેજણને લઈ ખુલ્લી હવામાં ગયા અને ત્યાં તેમની જોડેની સુંદરી ભવાસણમાં પડી સંધળો ચિતાર આંખ આગળ ખડો કરવા લાગી.

વિમળા તથા ભુપસિંહને ખુલ્લિ હવામાં લઈ ગયા ત્હેની જોડે સુંદરી પણ પાછળ પાછળ ગઈ. યોગીરાજે તથા તેની સાથેના સરદારે તેમની આસનાવાસના કરી અને ધણીવારે તેમને શુદ્ધિમાં આપ્યા. શુદ્ધિમાં આવ્યા તોટલામાં જે માલ ઉપર ભુપસિંહ હતો તે માલ ગ્રહોટા અવાજ સાથે નીચે પડ્યો. આ અવાજ સાંભળતાંજ ભુપસિંહ બોલી ઉઠ્યો—‘કાઈ બચાવો રે કાઈ બચાવો. આ કુરુપાપી કૃતદ્રી નિમક-હાય !’ આટલું કહી ચોતે પાછો મુર્છાગત થયો. વિમળા ચોડીવારે સાવધ થઈ. ભુપસિંહ પોતાના સંધળા કાર્ય સંભારતો જાણે અગ્નિથી બગી જતો હોય તેમ કષ્ટ પામતો દેખાતો હતો. ધણીવારે આંખ ઉઘાડી અને ચોતરફ ફરવી

જોતાં સ્હામી બાળુએ યોગીરાજ, માથા ઉપર જગદંબારી સુંદરી બન્ને બાળુ લશ્કરી સીપાઇઓ આ નિરખી કુમુદાના દર્શવેલા સત્ત્વ પુરુષના સ્વર્ગમાં આવ્યો હોય તેમ લેને ભાસ થયો. અને આનંદ પામી બોલ્યો. ધન્ય ! હું પોતાના પશ્ચાતાપથી રૈરવથી બચ્યો. સાબાશ. કુમુદા ! સાબાશ ! કુમુદા ! કુમુદા ! બહાલી કુમુદા તારા મુદુ. વચ્ચે— મધુર વાક્યોનો આલાપ અઘાપિ હૃદયમાં કોતરાયલા છે તે વાક્યોનાજ લીધે હું આ સ્વર્ગે સુખ પામવાને શક્તિવાન બન્યો. જગતમાં થાજે તો થાજે તારા જેવીજ નાર. પરંતુ તારું શું થયું ! રાણી ગઈ અને તું પણ ગઈ ! નહી પતો—ન લેવા—ન દેવા ! વસંતદેવ વન વન ભમે—ક્યાંછે. તારી જાત ! કુમુદા ! અરે કુ—મુદા ! !

‘ ભુપસિંહ ’ માથા તરફ ઉભેલી સુંદરી બોલી—ભુપસિંહે આ મધુર અવાજ સાંભળી ઉંચું બોલ્યું.

‘ ભુપસિંહ મહારી ઝાળખાણ પડે છે ? ’

‘ ના નહી. ’

‘ જરા પણ ? ’

‘ નહી. તમે કાણ ! ’ મહાદેવી ! આપ કાણ ? ’

‘ હું કાણ લેનો વિચાર કરો. ’

ભુપસિંહ ઉંચી, વિકાસેલી આંખોએ તેના તરફ તાકી રહ્યો પરંતુ ગભરાટને લીધે તે કાણ તે ઝાળખી થક્યો નહી. અને લેની આંખો જગદંબા સ્વરૂપજ દેખાઇ અને બોલ્યો—‘ આપ કાણ દેવી છો ! જગદંબા-રૂપનું વર્ણન મહારી કુમુદા કહેતી હતી તેવાજ આપ છો. શું આપ સાક્ષાત્ અંબા ભવાની છો. પેલા નાગરાને દર્શન દઇ દિશી મોકલનાર આરાધુરી શું આપ અત્રે પધાર્યા છો ? દેવી—’

‘ ભુપસિંહ ! હું રતિસુંદરી ! ’

‘ મણ રતિસુંદરી ! ’ મહારાણી રતિસુંદરી ! ભુપસિંહ એકદમ કુદ્યો અને સ્હામી ઉભો થયો અને હાથ જોડી બોલ્યો ! રાણી શલ્યપુરની પદ-રાણી ! વસંતદેવની જીવનહાર ! આપ અત્રે ક્યાંથી ! ધન્ય પ્રભુ ! આજે આપે રાણીના અયાનક દર્શન કરાવ્યા ! માતૃમી આપ અહીં ક્યાંથી ? ’

ભુપસિંહ તમોને અગ્નિમાંથી બચાવનાર તે. ’ યોગીરાજ બોલ્યો.

ભુપ—‘ રાણી ! મહારાણી ! બહાલા માતૃમી ! ! આ સેવકને ક્ષમા કરો ! આ દીન દાસને બચાવો ! ’ રૂદન કરતો ભુપસિંહ જમીન ઉપર હંડવત પ્રણામ કરતો પડ્યો.

ભુપસિંહ ! આ શું ! રજપુત થઇને કેમ ધૈર્ય ત્યજે છો ?

‘ બહાલા માતૃશ્રી ! આ દુષ્ટ ભુપસિંહ આપને વારંવાર વંદન દન કરશે પણ ત્હેના પાપ માફ થશે નહીંજ. ઓ દેવી ! આપને ગુમ થયેલા માનવામાં આવે છે અને મહારાજ વન વન રખડે છે તે તકનો લાભ લઇ આ દુષ્ટે કરેલા અપરાધો ક્ષમા કરો ! ક્ષમા કરો ! બચાવો ! બચાવો ! આ દુષ્ટને આ પાપીને આ નરાધમને અગ્નિમાંથી બચાવો તેમ યોગીરાજ ! આ સંસાર અગ્નિની જ્વાળામાંથી બચાવી મહારા જીવનનું સાર્થક કરો. ’

ભુપસિંહ ! ત્હમે આમ કેમ ગભરાઓ છો. ’

‘ માતૃશ્રી ! મહારા પાપો અસંખ્ય છે તે ગણતાં પાર કેમ આવે ? જીભે કહેવાય તેમ નથી. શું કહું હું પિતૃઘાતક ! રાજદ્રોહી, નફ્ટ, નિર્લજ છું. માતા હું ત્હમારે છોર છું. બચાવો ! સાલ્જીના કડવા બીજ ચખાડનારા કિલ્લા બહાર છે. તેમનો નાશ જલ્દી થશે. આ શરણાંગતને બચાવો. ’

‘ ભુપસિંહ ! ત્હમારે સાલ્જી ભેષ્ટી નથી ? ’ યોગીરાજ પુછ્યું !

‘ મહારાજ ! મહારા મુરખી ! સાલ્જીનો શોખ-સાલ્જીનો કોડ આજે પુરો થયો ! મહારા સકળ કર્મના ફળ મ્હને મળ્યાં. આખી જીંદગીનું જ્ઞાન આ અઠવાડીઆમાં મ્હને મળ્યું ! પાપના પશ્ચાતાપે પાવન બન્યો. ત્રાહિ ! ત્રાહિ ! આપને વારંવાર પ્રણામ કરે છું. ’

‘ ભુપસિંહ ! ત્હમારા પાપ કર્મોના ફળ ત્હમારે ભોગવવાં પડવાનાંજ !

‘ માફ કરો યોગીરાજ ! મહારી કુમુદા, મહારી પ્રિય ભગિની મહારી જનેતા જનેતાથી પણ અધીક બ્હેન કહેવી હતી કે પાપી પાપનો પશ્ચાતાપ કરે તો છેવટે છુટશેજ અને હું છુટીશજ-કુમુદા ? બહાલી કુમુદા ! દેવાંશી કુમુદા ! તું ક્યાં છું ? આ પાપીને બચાવ. રતિસુંદરી ! માતૃશ્રી ! કુમુદા ક્યાં ? કુમુદે ! કુમુદા !—” બોલતો તે બુમો મારવા લાગ્યો.—

અમિત બનેલો ભુપસિંહ થોડીવાર સુધી શાંત રહ્યો વળી બોલ્યો ‘ બહાલી કુમુદા ! જગતારીણી ! જગદુદ્ધારીણી ! મ્હને બચાવ. મહારા ઉપર કૃપા કર ! યોગીરાજ ! આ પશ્ચાતાપી ભુપસિંહના ઉપર કૃપા કરો અને પવિત્ર, શુદ્ધ-બનાવો. કુમુદા ! હે કુમુદા ! ત્હારા વચન ખરા કર ? શાશ્વીણી ! આવ ! આવ ! !—’

‘ ભુપસિંહ ત્હમારા પશ્ચાતાપનો અનુભવ જોવા હું આ આવી. ’

‘ આ કુમુદા ! ’ યોગીરાજ આશ્ચર્ય સહીત બોલી ઉઠ્યા.

અબ્દ સાંભળતાંજ ભુપસિંહ ઉઠ્યો-દોડ્યો અને કુમુદાને પગે પડ્યો.

રતિસુંદરી દોડી અને કુમુદાને ગાઠ આલિંગન દીધું-હૃદયનો હર્ષ ઉભરાયો. ઘણે દીને પોતાની બાજ સહચરીને દેખી રાણીનો આનંદ અધિક થયો અને હૃદયના આવેશે આંખોમાંથી અશ્રુ વૃષ્ટિ કરાવી.-

કુમુદાને પણ ઝગઝગીઆં આવ્યા અને મનમાં બોલી.-

‘ આ હર્ષના આંસુ ! રાણીનો ક્રોધ ક્યાં અને આજ આ આલિંગન શું ! ’ સર્વ થોડીવાર સ્તબ્ધ રહ્યા તે શાન્તિનો ભંગ યોગીરાજને કુર્યો અને બોલ્યા ‘ કુમુદા ! તું અહીં ક્યાંથી ? ’

પ્રણામ કરી બાળા બોલી ‘ મહારાજ ! ઠાકાર વિજયસિંહે આપને ખબર આપવા મૂકે મોકલી કે અમોએ દરવાજા બહાર જય મેળવ્યો છે અને દુશ્મનો વિખરાઈ ગયા છે. અમે નગરમાં પેસી વસંત મહેલ તરફ નીકળી છીએ. તમે આવી પહોંચો અને ભુપસિંહના સમાચાર મોકલો ! ભુપસિંહના સમાચાર હું લઈ જઈ છું આટલું બોલી ચપળ કુમુદા ચાલી ગઈ અને જોત જોતામાં અદ્રશ્ય થઈ ગઈ.

સર્વ ક્ષણવાર મૌન્ય ધારી રહ્યા અને પછી યોગીરાજની આજ્ઞાથી સર્વ જણ મહેલ તરફ જવા નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૩૪.

કર્મ કથા.

કુમુદા યોગીરાજની પાસેથી ઉતાવળી નીકળી. તે વસંતમહેલના આગળ આવી પહોંચી કે તેણે છડીદારની નેકીના અવાજ સાંભળ્યા અને મહારાજ વસંતદેવ પડે દરબારમાં બિરાજેલા હોય એવા પોકારો તેના કાંઈ પડ્યા. આ સાંભળી તે ક્ષણવાર સ્તબ્ધ રહી અને વિચારમાં પડી- ‘ આ શું ! શું મહારાજ વસંતદેવ આવી પહોંચ્યા ! ’ આ વિચારમાં ગર્ક થયેલી તે ધીમે પગલે પગથીઆં મૂકી. અંદર જુએ છે તો રહામા સિંહાસન ઉપર વસંતદેવને બિરાજેલા દીઠા. આથી તે હર્ષ તથા આશ્ચર્યના આવેશમાં દોડી અને ‘ મહારાજ ! આ કુમુદા—’ આટલું બોલી શકી અને મહારાજના પગમાં પડી.

અચાતક ક્રોધ મનુષ્ય જેની આકાંક્ષા આપણા મનમાં હર હમેશ

રહેલી હોય છે, અને જેને શોધવા માટે અગણીત યત્નો કર્યાં છતાં જેનો પત્તો લાગતો નથી, અથવા જેનો મેળાપ થતો નથી, અને જેના મેળાપ માટે સર્વ આશ્નાઓ નિષ્ફળ જેવી બને છે, અને જે કોષપણુ સમયે મળશે કે નહીં તે શંકાયુક્ત રહે છે, તે મનુષ્ય અચાનક, અણુચીંતવ્યું અને અણુધાર્યું પોતાની મેળેજ આપણી રૂબરૂ આવી પહોંચે તો જે હર્ષ ઉમંગ અને આનંદના મિશ્રણથી અદ્ભુત ભાવ હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતાં સર્વે ધન્દ્રીયો પોતાનાં અન્ય કાર્યો મુકી તેજ ભાવની આગ્રાનુસાર વર્તતાં વિચિત્ર વર્તન કરે છે તેવું વર્તન રાજની ઇન્દ્રીઓ આ સમયે કરવા લાગી. પોતે રાજદરબારમાં છે તે વિસરી જઇ, પોતે શું કરે છે તેની સમજ-ણમાં ગયા શીવાય, ઇન્દ્રીયોનો અનુગ્રહ નહીં કરતાં રાજ સિંહાસન ઉપરથી ઉભા થયા અને જમીન ઉપર કુદી કુમુદાને ઉભી કરતાં પુછવા લાગ્યા ‘ કુમુદા ! તું ક્યાંથી ? અને આમ અચાનક ! ’

કુમુદા બોલી શકી નહી. જરાવાર પહેલાં રાણીને મળી હતી અને થોડીજવાર પછી રાજને મળતાં હોનો હર્ષ હૃદયમાં રહી શકતો નહોતો. મહામહેનતે પોતે પોતાનો ભાવ છુપાવી શકી પરંતુ મહારાજની સ્થિતિ વિચિત્ર બની હતી. આજસુધી સુપ્રસિદ્ધ અવસ્થા ભોગવતી પોતાની લાંબા વખતની ઇચ્છાઓના દર્શને પુનઃ જાગૃત બની અને પોતે ભૂતકાળનો સમય સંભારવા લાગ્યા. તેમ કરતાં બાલકાળ, યુવાવસ્થા, રાણી સાથેના સર્વ વિલાસો અને રાણીનું ગુમ થવું તે સધળા દેખાવો હોતી નજર આગળ આવી પહોંચ્યા અને પોતે પોતાના હૃદય રંગભૂમી ઉપર સર્વ આવેશોને નૃત્ય કરાવવા લાગ્યા. આવેશોએ અતિશય વૃદ્ધિ પામતાં મહારાજના હૃદયને ધ્રુજાવી નાંખ્યું અને તેમ થતાં રાણીનો શોક ઉદ્ભવવા પામ્યો. શોકના પુનર્જન્મ સાથે મહારાજ એકદમ કુમુદા, ને’ શો જવાબ આપવો તે વિચારમાં અને વધુ શું પુછવું તે ધારતી દિગ્ બની ઉભી હતી. હોતી પાસે જમીન ઉપર એકદમ બેસી ગયા અને શોકગ્રસ્ત બની બોલ્યા ‘ કુમુદા ! રાણી ક્યાં ! હોનો પત્તો ! તું ક્યાં ગઇ અને કેમ થયું ? ’

આ સાંભળી કુમુદા વિચારમાં પડી-ગુંચવાડામાં પડી-હકીકત કેમ બની-થી બની તે હોણે રાજબાને મ્હોડે સાંભળી હતી. પરંતુ થોડીવાર ઉપર મેળવેલી રાણીની ખબર મહારાજને નહીં હોય ? ! મહારાજ વિજયસિંહના લશ્કરમાં નહીં હોય ! અથવા રાણીની ખબર શું હોને નહીં પડી હોય ? આ સધળા વિચાર-શંકા-થતાં સ્તબ્ધ બનેલી બાળા અંતે

બોલી ' મહારાજ ! રાણી હાં છે !

' ક્યાં ? ! ! ' એકદમ રાજ ઉભો થયો અને બોલ્યો.

' તે ભુપસિંહને લાંબને આવે છે. '

' શું તે કૃત્તનીને લાંબને રાણી કહ્યાં ?

' મહારાજ ! સાંભળો. દાકર વિજયસિંહે મૂંડને આજ્ઞા આપી તે લગ્ન યોગીરાજની દુકડી પાછળ હું તહેમને આપણા જયંતી ખખર કહેવા ગયો. ત્યાં મહેં આ પ્રમાણે દેખાવ દીરો. જમીન ઉપર નિરાધાર અવસ્થામાં અગ્નિ જ્વાળાથી બચેલો-ભુપસિંહ પોતાની જુની સ્ત્રી વિમલા સહીત હતો. રાણી વિરાંગનાના આભુપણ પહેરી કમરે કસકસાવેલા કમરપટામાં તરવાર તથા કટાર જેનો દેખાવ દેવાલયના ભોગ—અરે ! દેવાલયની સાક્ષાત અંડિકા સ્વરૂપ દેખાય છે તેવી રાણી ઉભેલી હતી. તેની પાસે નમ્ર અને દીન બનેલો ભુપસિંહ પોતાના પાપની માફી માગતો હતો અને મહારા જુના સમયના વચનો સંભારતો હતો અને રાણીને વારંવાર નમન કરતો હતો. મહેં તેઓને સમાચાર કહ્યા તે સાંભળી તેઓ જંદીથીજ અહીં આવશે અને આપની આકાંક્ષા પુર્ણ થશે અને ગુમ થયેલી રાણી આપના ચરણારવિંદમાં લક્ષ્મી જેમ વિજીતી, પાર્વતી, જેમ શીવની સાવિત્રી જેમ બ્રહ્માની સેવામાં રહે તેમ રહેશે. '

કુમુદા રાણીને નીરખવા મહાર' મન તલસી રહેલું છે તેથી તું ચાલ અને આપણે સ્થામા જઇએ રણમલ ! હું રાણીને લઈ તરતજ આવું છું અને ભુપસિંહને પણ લઈ આવીશ. પેલા પ્રધાન તથા સેનાપતીની શોધ કરાવો હું થોડી વારમાંજ આવીશ. '

' મહારાજ ! મુરખી ક્ષણવાર ધૈર્ય ધરો. સર્વ મંડળ અત્રેજ આવશે અને આ વસંત મહેલમાંજ રાણીનો મેળાપ થવો યોગ્ય છે.

' પ્રિય રણમલ ! હવે એક ક્ષણ એક દીવસ જેવી લાગે છે. '

' ઇચ્છિતવસ્તુત્રાપ્ત્યર્થ સમય ગમે તેવો દુઝા હોય તદ્દપિ લાંબો જ લાગે છે એ ખરું છે. મહારાજ ચાલો ! કુમુદા બોલો.

કુમુદા તથા વસંતદેવ ચાલ્યા. દરવાજા આગળ જતાંજ ભુપસિંહ આદિ મંડળ સ્થામું આવતું તહેમણે દીડું કુમુદા તથા મહારાજ તેમને જોઈ પાછા ફર્યા અને મહારાજ પોતાના આસને બેઠા.

સર્વ મંડળ દાખલ થયું મહારાજની ચંચળ આંખો ચો તરફ ફરી. તે મંડળમાં રાણી હતી નહી. વિજયસિંહ યોગેશ્વરને સોંધવા લાગ્યો પણ તે ત્યાં હતો નહી. કુમુદા, રાજ, વિજયસિંહ અને રણમલ, ચિત્રવત

વિચારમાં પડ્યા-સર્વેને પોત પોતાની ધ્વજિત વસ્તુ જે મેળવવા ઉત્સુક હતા અને જે મળતાં જરાપણ વાર નથી એમ ધારતા હતા તે વસ્તુ-હાથમાં આવેલી-દૂર થઇ હતી. રતિસુંદરી તથા યોગીરાજ હતા નહી. તે મંડળની જોડે જે સરદાર કીલ્લા ઉપર લીલો ઝુંડો ચઢાવનાર હતો તેજ હતો. ભ્રમલાએ અંદર પેસતાંજ હુમટો તાણ્યો અને ભુપસિંહે અપાટાદાર ગતિથી મહારાજના સિંહાસન પાસે જઇ સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યા.

વસંતદેવ ખખર પુછે તે ખેલાજ કુમુદાએ સવાલ કર્યો હાકાર રતિ-સુંદરી ક્યાં ?

‘ અમારી જોડેજ હતાંને ?

‘ સર્વ મંડળ વિસ્મય થયું. કુમુદાએ પોતાની મેળેજ ઉત્તર આપી માછળ રહી ગયાં હશે. ’

‘ રાણી વજેરેની વાટ જોતાં દીવસ પુર્યું થયો પણ તેમનો પતો નથી. વિરહી વસંતદેવના વિરહમાં બમણો વધારો થયો. ‘ રાણી સર્વ લસ્કરની સહીત હતી તો કેમ આવી નહી ! અથવા કુમુદા શું જુહુ ખોલે છે ! કુમુદા જુહી ! ના તે કેમ હોય ?-સર્વે જણાએ રાણીને પ્રત્યક્ષ દીધી હતી. શું રાણીનો આત્મા આ શૈલપુરને તથા ભુપસિંહને બચાવવા આવ્યો હશે કે શું તે કાંઇ ગુપ્ત કારણથી આવતી નહતી ?-રાણી ગુપ્ત થવાનું કારણ શું તે આ કુમુદાને પુછવાથી જણાશે શું રાણી હુંદાર પાસેથી નાસી આવેલી હશે અને આજ પછી સપડાઇ હશે ! અથવા કોઇ ખીજા કારણથી ગઇ હશે. આ સઘળું કુમુદાને પુછવાથી જણાશે ’ આમ વિચાર કરી રાજાએ કુમુદાને પુછ્યું ‘કુમુદા’ તું તથા રાણી ગુપ્ત શાથી થયા ? અને ક્યાં ક્યાં જઇ આવ્યા તે કહે. ’

‘ મહારાજ ક્ષમા કરો રાણી પંડેજ આવશે પછીજ સર્વ વાતનો ખુલાસો થશે કૃપાનાથ તેટલી કૃપા કરો ’

‘ કુમુદા મ્હાર મન વિવહલ બન્યું છે મનમાં અનેક ભયંકર વિચાર આવે છે. માટે હું ત્હને વિનવિને કહું છું કે ત્હમારી અત્યાર લગીની કથા કહો-સઘળી નહી તો તે રાતની-અરે ! તે રાતનો વિચાર કરતાંજ મ્હને મુર્છા આવે છે. ત્હારી બળ સહયરી કેમ ગઇ ! ક્યાં ગઇ તેનો ઇતિહાસ-વૃતાંત-જો તું પુરો ન જણાવતી હોય તો પણ તે રાતનો જે રાતે ત્હમે બંને ગૃમ થયા તે રાતનો હેવાલ જણાવો જેથી મ્હારો-બદ્ધ આ સઘળા મંડળનો શ્રમ દુર થાય-’

‘ પૃથ્વી પતિ ! આપ થોડો સમય ધૈર્ય ધરો. રાણી અત્યારે નહીતો સહવારે પણ આવશેજ. જો કાંચે સહવારના દરબાર સમય સુધીમાં નહીજ આવે તો હું આપને સઘળું નિવેદન કરીશ. ’

‘ કુમુદા ! આજની રાત કેમ જશે ? ’

‘ આટલી ગદ્ય તેમ ’

‘ પરંતુ કુમુદા ! તું વિચાર કર ! તું મનુષ્યના મન જાણે છે ત્હેં તે બાબતનો સારો અભ્યાસ, કરેલો છે. તું અનુભવી છું તેથીજ કહેને મહારી રાત કેમ જશે ? ’

‘ મહારાજ ! મહારા વૃતાંત પહેલા બીજાના પુછે આ ઠાકોર ક્યારના આપની પાસે યાચના કરવા તત્પર છે તે તરફ દૃષ્ટિ કરો. ’

‘ હા ! ભુપસિંહ ત્હમારે શું કહેવું છે ભુપસિંહ તરફ ફરી રાજ બોલ્યા આ વાક્ય સાથે ઉભેલો ભુપસિંહ તાપ્ત આગળ બેસી ગયો અને ન્હાના બાળકની માફક, રૂઢ કથું આજે ભુપસિંહનો દેખાવજ માત્ર દયા ઉપજાવે એવો હતો અને આ હેતુ આચરણથી સર્વનાં હૃદય પિંગળ્યાં. વસંતદેવ આસનથી ઉઠ્યા અને ત્હેને ઉઠાડી ત્હેને બેઠ્યા અને બોલ્યા ! હું ત્હારા અણુજાણે થયેલાં ગુન્હા માફ કરું છું બાઈ ભુપસિંહ ! ત્હેં પેલા મતલબીઆઓની સિખવણીથી જે કામ કર્યું. તે સારૂ ત્હને શિક્ષા થશે નહી. ’

‘ પરંતુ શિરછત્ર ! આ દુષ્ટ શિક્ષા પાત્ર છેજ. ’

‘ શાં માટે ? ’

‘ આ ભુપસિંહનું જીવન શું આપના સમક્ષ ગયેલું નથી શું ? શું આ પિતૃધાતક-હાય ! આ દુષ્ટ દયા હીન— ’ તે મુર્છાંગત થયો. થોડી વારે સાવધ થતાં બોલ્યો ‘ શું ! આપને મહારા શિર છત્રના મૃત્યુની વાત ખબર નથી ? આ વિમળા તે બાબતની સાક્ષી થશે. મહારા પરમ પ્રિય જન્મદાતા પિતાજીના મૃત્યુનો સાધન ભૂત હું શું શિક્ષાપાત્ર નથી. મહારાજ ! મ્હને શિક્ષા કરો. મહારા કર્મનો બદલો આપો. ’

‘ ભુપસિંહ ! હું ત્હમારી વાત સમજતો નથી. હાલ ત્હમો ગમરા-યલા માલુમ પડો છો માટે આરામ લો અને મગજને શાંતિ આપો. ’

‘ મુરબ્બી ! શિરછત્ર ! ન્યાય મૂર્તિ આપ ન્યાય કરો. હું પાપી છું અધમ છું મહારી ભુદ્ધિ ઠેકાણે છે હું બાનમાં છું. મહારી વાત કહેવા દો. ભૂતજીવનના શ્યામ વૃતાંતનો પટ ખોલવાદો અને આપ શિક્ષા કરો. હું અધમ છું-નરાધમ છું રૌદ્ર્ય નર્કનો ધિકારી છું-કુમુદા ! કુમુદા !

ખચાવ : ખચાવ ! ! ભુપસિંહ જમીન ઉપર ભોટી પડ્યો.

‘ ભુપસિંહ સાવધ થતાં વિમળાએ પુછ્યું ઠાકોરશી ! આપની આજ્ઞા હોય તો સઘળી બીના જણાવું પણ આપની ઇચ્છા હોય તો. ’

‘ હા વિમલા ! મહારા સઘળા કર્યો જણાવ. અને મહેને ન્યાય અપાવ વિમલાએ પિતૃધાતકનો હેવાલ શરૂ કર્યો. ’

‘ નેક નામદાર ! હું આ ઠાકોરની એક સમયે અર્ધાંગના હતી. તે પહેલાનો આ હેવાલ છે. તે હું કહું છું આ ઠાકોરના પિતા હિંમતસિંગ આપના જણવામાં છે. તેમણે એક સમયે મહાર લાવણ્ય જોયું. અને મોહ પાસમાં પડ્યા. ભુપસિંહ પણ મહારા ઉપર પ્રેમ દ્રષ્ટિથી જોતા હતા. પુત્ર તથા પિતા બન્નેને મહારે માટે અપેક્ષા હતી. હું મહારા જીગરથી ભુપસિંહને મ્હાતી હતી. તેમના પિતા વૃદ્ધ વયે ઉતરતી અવસ્થામાં મહારા સાર આવી રીતની ઇચ્છા રાખે તે ઠાકોરને પ્રસન્ન પડ્યું નહીં અને તેથી ઠાકોરે મહારી આ દુષ્ટાની સંમતિથી. ખુન કર્યું હા ! એક સમશેરનો ધા હું જાણું છું, અરે તે સમયનો દેખાવ કેવો તે હું અત્યારે જાણું દેખતી હોઉં એમ લાગતાં હું કંપુ છું. હું તે વખત એક જાત્રીમાંથી જોતી હતી તે વખત કંપતી ન હતી પણ આજે કંપુ છું. સમશેરનો ધા અને એકજ ધાએ તેમના પિતાના પ્રાણ પરમાત્માના સમિપ ગયા. અને ભુપસિંહ નિશ્કંટક રહ્યા. તે દીવસે ફેલાવેલી હુંટારાની વાત જે સ્થેરમાં ફેલાવી કે હુંટારા ઘર ઉપર હલ્લો લાગ ગયા અને ઠાકોરના પિતા તેમની જોડેના ટંટાથી મૃત્યુને આધીન થયા તે વાત તદ્દન બનાવડી અને જુઠ્ઠી હતી. જે બીના બની તે હું તથા ઠાકોર અને ત્રીજો પરમેશ્વર તે શીવાય કોઇ પણ જાણતું નથી. ભૂતકાળના આ હેવાલ તરફ અગ્નિએ અમને જોવડાવ્યું અને પાતકનું નિવારણ સત્યથીજ થશે એમ બન્નેને ભાર્યું અને તેથીજ આ સઘળું સત્ય આપ સમક્ષ કહીએ છીએ. આપ ન્યાય કરો. બન્નેને શિક્ષા કરો અને ‘ન્યાય તથા સત્ય’ ના સૂત્રથી અમને પાવન કરો. ’

‘ વિમલા ! તમારો વૃત્તાંત ખરેખર આશ્ચર્ય જનક છે. અત્યાર સુધી કોણે ધાર્યું હતું કે જે પિતા પોતાના પુત્રને પ્રાણથી અધીક ગણતો હતો તે-તેજ-પોતાનો ધાતક થશે. હિંમતસિંગ અને ભુપસિંહ વચ્ચે પુત્ર પિતાનો સ્નેહ એવો ગાઢો હતો કે તહેવું વર્ણન થઇ શકે નહીં. તે સ્નેહ એક સ્ત્રીની લાલસાને લીધે હિન્ન મિન્ન થયો અને નિમકહરામ પુત્રે પિતાનું ખુન કર્યું ! દુષ્ટ ભુપસિંહ ! ત્હારી બુદ્ધિ કેમ ખેર મારી ગઇ. ’

જો મહેને તેજ વખત ખબર પડી હોત તો ત્હને હું શું કરત તે કહી શકતો નથી—તું પિતૃ ધાતક અને રાજ્ય દ્રોહી ! હા રજપુત ! તું તે નામનેજ લાયક નથી. ત્હને શું કરવું ? આ શમશેરથી ત્હારા દુકડા કશું વસંતદેવ ઉઠ્યા અને કોષથી પાંચતું ચાલું રાખ્યું—અને વિમલા ! ત્હારા શરીરના કડકે કડકા કરી આંધળા જગતને નિર્મલ ન્યાય બતાવી ઓના આંધળા પ્યારનો બદલો બતાવું. એવી મહારી ઇચ્છા એકાએક થાય છે પરંતુ ન્યાય ખાતર હું મહારી શમશેર મ્પાન કરીશું. સત્યનો બદલો ન્યાય આપશેજ ? કુમુદા ? ત્હારા વચન ક્યાં ? મનુના વચન ક્યાં ? સહ ને સાર હવે શું કરવું ?

‘ મહારાજ ? ભુપસિંહને ક્ષમા આપવી જોઈએ. શરણાંગતનું રક્ષણ કરવું તે ધર્મ છે ’

કુમુદા ! તું શું બોલે છે ? તુંજ કહેતી હતી કે રજપુતોએ આંધળા બની ભવિષ્ય તરફ વિચાર નહી કરીનેજ પોતાનું સ્વતંત્ર્ય ગુમાવ્યું છે. શાહબુદ્દીન પૃથુરાજને શરણે આવ્યો. તેણે શરણાંગતનું રક્ષણ કર્યું અને તે સાથે આખા આર્યવર્તના સ્વાતંત્ર્યનો નાશ થયો. તે કહેનાર તુ અને આજે ફરીથી તેજ વચન તું લાવે છે ?

‘ મહારાજ ? બન્નેમાં તફાવત ઘણો છે પહેલું શત્રુ હતો અને શત્રુ નથી. પશ્ચાતાપનું ફળ ભોગવવા દેવું જોઈએ. ભુપસિંહને શું શિક્ષા મળી નથી ? પોતાના કર્મના ફળ શું ત્હેણે ભોગવ્યા નથી ? અગ્નિથી શુદ્ધ થયેલા સિતાદેવીને પણ રામે ગૃહણ ક્યાં હતા—’

‘ સમુર ! કુમુદા ! તું ત્હાર શાસ્ત્ર વિચિત્ર રીતે અંદર લાવે છે. સિતા કલંકિની હતાં ? ભુપસિંહ છે. સિતા જાતે અગ્નિમાં પડ્યાં હતાં. ભુપસિંહ અગ્નિનો ભોગ થયો. આ સઘળો બનાવ તું શી રીતે સરખાવી શકે ? ’

‘ મહારાજ મ્હાર કહેવું એમ નથી. હું એમ કહું છું કે પશ્ચાતાપ ફરી અગ્નિથી પવિત્ર થયેલા આ ભુપસિંહનો આપે અંગીકાર કરવો. હું એમ કહેતી નથી કે ત્હેને ત્હેના ગુન્હા સાર મારી બક્ષવી પરંતુ ત્હેને ત્હેના દરજ્જાને યોગ્ય શિક્ષા થવી જોઈએ. આ સઘળા ઠાકોરો બાબાતોના સન્મુખ ત્હેને આ નીચું જોવાનો વખત આવ્યો તે શું ઓછી શીક્ષા છે ! પશ્ચાતાપીને યોગ્ય શાશન દો ?

‘ ભુપસિંહ ! તે ગુન્હા સાર પછી વિચાર થશે તે શીવાયના બીજા ગુન્હા કહે. ’

‘ આ પાપી શું કહે ? આ રાજદ્રોહી શું કહે ! મહારા ગુન્હા અ-
સંખ્ય છે. બીજુ ખુન ! હા તે હું કહી શકતો નથી. કેમ કરીને કહું ?
હું ખુની છું. પાપી છું. વિમળા ! મહારા પાપની ભાગીયણ તું કહે.
મહાર પોગળ અત્યારે ખુદકું કર અને ન્યાય આપ. ’

‘ મહારાજ ! મારી શોક્ય કપિલાના નિર્ણીત પતિ માનસિંગ-આ-
પના ઠાકોર માનસિંગ. ત્હેનું ખુન ! ’

‘ અરે શું ત્હેનું ખુન પણ આ પાપીએજ કર્યું. હા ! ભુપસિંહ
ત્હને શું કરવું ? કુમુદા ! આશું ત્હારો ભુપસિંહ આવો તદન પાપી અને
તું ત્હેની હીમાયતી ? ’

‘ મહારાજ ! ધૈર્ય ધરો. સઘળા ગુન્હા સાંભળો પછી ન્યાય કરો.
ઉતાવળા થાઓ મા. બાપ વિમળા ! માનસિંગને મારવાતું કારણ ? ’

‘ પૈસાની લાલચ. ભુપસિંહને કપિલાની આકાંક્ષા હતી તે વાતની મ્હને
પછી ખબર મળી. પરંતુ ત્હેની પાસેની હજાર મ્હોરો સાડ અમે ઝેર દીધું. ’

‘ હાય ! ઝેર દેનાર દુષ્ટ ! ’

‘ મહારાજ હજુ પણ સાંભળો. અનેક સ્ત્રીઓને વગર કારણે દુઃખ
દીધું. ’ ભુપસિંહ બોલ્યો.

‘ પછી ! ત્હારા કાળા કર્મનો પડદો ઉઘાડ. ’

‘ મહારાજ ! આ પાપીની છેલ્લી હકીકત સઘળા જાણે છે. રણુમ-
લસિંગ તથા વિજયસિંહ બરાબર જાણે છે-મ્હારી રાજ્યની ઇચ્છા-રાજ્ય
લોભ. પરંતુ તે લોભ લગાડનાર ભુપત તથા વિજયદત્ત. ’

‘ તે હું જાણું છું. ’

‘ હજુ પણ બીજા ગુન્હા રહી જાય છે. ’

‘ તે કહે ! ’

‘ મહારાજ ! હવે એકજ મુખ્ય ગુન્હો કહીશ. તે ધૈર્યથી સાંભળો
મછી શિક્ષા કરો. ’

‘ હા. બોલ પશ્ચાતાપી બોલ. ’

‘ રાણી સાર આકાંક્ષા. ! ’

‘ અંડાળ !- ’ વસંતદેવ એકદમ આસન ઉપરથી તરવાર ખેંચી
ઉભા થયા અને સર્વ મંડળ પણ તેજ શબ્દ બોલ્યું.

કુમુદાએ મહારાજનો હાથ પકડ્યો અને બેસાડ્યા અને કહ્યું;—

‘ મહારાજ ! ન્યાય મૂર્તિ! ધીરજ ધરો. સઘળું સાંભળો અને પછી
ન્યાય આપો. બન્ને બાજુનો વિચાર કરો એકદમ આક્રમ થાઓ મા. ’

‘કુમુદા ! શુદ્ધેગાર કયુલ કરે તે છતાં તું હજી ધૈર્ય ધરવા કહે છે મ્હને શિક્ષા કરવા દે’

‘આપ મુખ્યાર છો. પણ નિષ્કપટી અને બિંન શુદ્ધેગાર મરી જાય તે શું ન્યાયનું હુપણ છે ? આપ પૂર્ણ હકીકત સાંભળો અને પછી શિક્ષા કરો’

‘કુમુદા ! શું કહે કે ત્હારા જ્ઞાનનો પ્રભાવ મ્હને અટકાવે છે નહીં ? આ કાણે ત્હને પણ શગશેરથી-’ મહારાજ કરીને બોલ્યા.

‘હાથી કેત- ! મહારાજ ! તેજ હતાવસીઆઓનું લક્ષણ છે. ન્યાયનું લક્ષણ નથી. ન્યાય કરતાં બહુજ વિચારવાનું છે. મુશ્કેલી વિભુતી જે ન્યાયાધિશોમાં આવેલી છે તેનું અનુકરણ કરવું સહેલું નથી. મંભિરતા ધીરજ અને બન્ને બાજુનું સાંભળવું અને કૃપાની ખત તથા કૃત્ય કરનારે શા સંજોગો વચ્ચે કૃત્ય કર્યું તથા પછીથી ત્હને શું ફળ મળ્યું અને તે ફળ પુરતું મળેલું છે કે કેમ તે વિચારવું અને ન્યાયનાં જે ફળ બરાબર મળ્યું હોય તો વધુ શિક્ષા કરવી તે અન્યાયજ. અને ફળ બરાબર મળ્યું ન હોય તો વધુ શિક્ષાની જરૂર પેરીજ. આપનો ધર્મ સમજી કામ કરો અને જે આત્માને લાગે તે કહો ત્હમાં શ્રી કૃષ્ણના વચન પ્રમાણે પાપ નથી એમ આપનું સમજવું છે પરંતુ આત્મા ઉપર મનની પ્રત્યક્ષતા હોય છે ત્યારે મન જે કહે તેજ આત્મા કહે છે એમ લાગે છે. મન સ્થાન્ત રાખી બહુ સાંભળી પૂર્ણ વિચારી, ન્યાય કરી પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવો તેજ ન્યાય મૂર્તિઓના લક્ષણ છે.’

‘કુમુદા ! ત્હારા વચનો ખરેખર વિચારવા જેવા છે ! સીક હુપ-સિંહ હવે બીજી કાંઈ રહે છે.’

‘મહારાજ ! આ કુમુદાના વચનથી ત્હેના મોહ પાસમાં હું પડ્યો’

‘કુમુદા ! હવે તે વિશે તું શું કહે છે ?’

‘મહારાજ ! તે બાબતમાં પૂર્ણ સાંભળો. કાકાર ! મ્હેં ત્હમને તે બાબતમાં શું કહેલું ?’

‘હા મહારાજ ! કુમુદાએ મ્હને કહ્યું કે જ્યાં સુધી ત્હમે ત્હમારા આત્મા બુદ્ધિ’ અને મનથી કુમુદાને વરવા થોમ્મ છો એમ લાગે નહીં ત્યાં સુધી કુમુદા ત્હમારી જોડે સંબંધ બાંધી શકશે નહીં !

‘હેં !’ આખું કચેરી મંડળ બોલી ઉઠ્યું અને મહારાજ હર્ષા-વેશમાં બોલી ઉઠ્યા ‘ધન્ય ! કુમુદા, આર્યવર્તમાં ત્હારા જેવીજ આ-ર્યઓ જોઈએ.’

‘ મહારાજ ! હું શું છું ? પ્રાચિન આર્યાઓના અનુકરણ કરવામાં હું રોકાયેલી છું પરંતુ પુરતી કેળવણી શીવાય હેના હજારમાં ભાગને પણ હું પહોંચી શકી નથી. હવે ભવિષ્યમાં સ્ત્રીઓને કેળવણી કેમ અપાશે તે ખારી શકાતું નથી. હવે તે જરૂર વીચારાશે. હવે સુંદરીઓ મહારા જેટલી ઉમર સુધી કુમારીકાઓ રહેશે એ બાબતની મહત્ત્વ છે. રાણી વગેરે ૧૧-૧૭ વર્ષની ઉમરથી લગ્ન થી બંધાયેલા છે, અને હું હજી છુટી છું અને બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવેજ હું આટલી જ્ઞાનવાન છું મહારાજ નાગ-દેવની સંપૂર્ણ કેળવણીના આ પ્રતાપ છે. હું જો રાણી અને તેની બહેનના સંસર્ગે રહી હોત તો અનેક દુષ્ટત્વો કરવા તરફ મહાર મન જાત. ’

‘ સમુર કુમુદા ! ’ રાણીએ શા દુષ્ટ કર્મો કર્યા, ખબરદાર ! હારા પોતાના વખાણમાં બીજાને વખોડતી. ’

‘ મહારાજ ! ન્યાયમૂર્તિ ! ક્ષમા કરો ! રાણી આવશે ત્યારે હેની વાત મણુ મહાર સાંભળો—ધણી બાળિકાઓને હું આજ જેડંછું કે નહાની ઉમરમાં ખરાબ સંગતિને લીધે તથા ખરાબર શિક્ષણના અભાવે દુષ્ટકર્મો તરફ પ્રવૃત્તિ કરે છે પરંતુ તે સઘળાજ કારણ માત્રપિતા છે કેમકે, છોકરા જેની રીતે કેળવીએ તેવી રીતે કેળવાય છે. નહાનપણમાં છોકરાના મન ઉપર પાડેલી છાપ જીવન પર્યંત મન સાથે ચોટી રહે છે અને તેજ છાપના અનુકરણે તેઓ મોટાપણમાં વર્તે છે. મનુષ્યનું મન જન્મથી કોરા કાગળ જેવું છે અને હેના ઉપર જેવું લખીએ તેમ લખાય અને તે અસંખ્ય વર્ષો પર્યંત રહે છે તેમ આ પણ જીવન પર્યંત અસુક લેખાસમાં રહે છે. હાલના નવા મુસલમાની રાજ્યમાં જોર જુલમ થયો તેથી બાલ્ય-ઓના બહેલા લગ્ન થવા માંડ્યા છે—રજપુત રાજ્યમાં કાંઈ ઠીક છે. બહેલા લગ્ન થવાથી ઘણા દુઃખ છે. આ સંસારમાં મનુષ્યને જન્મ લેવાનું યોગ્ય જન શું ? જીવંતકાળે કરેલા કર્મો સારા યા માફ તે સઘળા જુસી નાખી એક પણ સારા યા માફ એક પણ કર્મ નહી રાખી ભવિષ્યમાં પુનરપિ ખરણ આપનાર આ સંસાર સાગરમાં ના આવવું પડે તે માટે કર્મો કરવા માટેજ આ જીવન આપણને મળેલું છે. તેનો સદુપયોગ કરવો તે માણસની ફરજ છે. આ ફરજ લગ્નની ગાંઠમાં બહેલા બંધાયેલી જતી રહે છે કારણ કે જ્યાં સુધી લગ્નની પવિત્ર ગાંઠમાં મનુષ્ય બંધાયું નથી ત્યાં સુધી **ब्रह्मखलु जगदिदम्** એ સત્તાનુસાર સર્વ પ્રાણી-માં એક્યતાનો બાસ થાય છે અને સમય જતાં તે દૃઢ થઈ વૃદ્ધિને

પામે છે. મનુષ્યને આખા જીવન પર્વત અલ્પચર્ય પાળવું તે શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત નથી કેમકે તેમ કરવાથી જાતિએ જાતિને વધારવી તે મૂળ સિદ્ધાંતનો ક્ષય થાય છે અને તેમ જાતાં જગત કેમ ચાલે? તેટલા માટે તથા લગ્નથી જોડાતા મનુષ્ય એક આત્માને બીજા આત્મા સાથે કેમ જોડે તેમ પુત્રાદિની પ્રાપ્તિ થતા બેથી ત્રણ, ત્રણથી ચાર એમ વધુ આત્મા સાથે કેમ જોડાવું અને મુખ્યત્વે પરમાત્મામાં ~~સિદ્ધિ~~ કેમ થવું તે શિક્ષણ લગ્નની પવિત્ર ગાંઠથી શીખાય છે તે માટેજ સૂત્રકારોએ અલ્પચર્ય પાળવા લખેલું છે તથા તેના સમય પછી મનુષ્યે ગૃહસ્થાશ્રમી થવાને આજ્ઞા કરેલી છે. અલ્પચર્યથી જ્ઞાનનો વધારો અને ભવિષ્યની પ્રજાની સારો ઉત્પત્તિ તે મહાન લાભ છે અલ્પચર્યના લાભ આપને મહારા જીવનથી સાક્ષાત્ દેખાશે. મહારાજજી આપણે બીજા વિષય ઉપર ઉતરી ગયા અને ભુપસિંહને વિસરી ગયા.

‘કુમુદા!’ જ્યાં જ્યાં કુમુદા ત્યાં ત્યાં ચાલુ વાત બંધ’ એ સિદ્ધાંત જેવું થઈ ગયેલું હતું તેટલામાં તું ચુપ થઈ. આજ તું મળી તેથી નિયમ પાછો સાંભર્યો! હસીને રાજ બોલ્યા. ભુપસિંહ તરફ આજ્ઞા કરી ‘હવે તારા પુર કર.’

‘આપની જાંઘળી લેવાના ચલ.’

‘તે હું જાણું છું. વધુ?’

‘વધુ કંઈ નહીં. હવે આપને યોગ્ય લાગે તે શિક્ષા કરો.’

‘કુમુદા! હવે બધું પુર થયું. બોલ હવે શિક્ષા શી કરવી!’

‘જે આપને યોગ્ય લાગે તે. પરંતુ વધુ શિક્ષાની જરૂર નથી.’

‘કેમ?’

‘સાંભળો! ભુપસિંહના ગુન્હા કેટલાએક પિતાતું પુત્ર, બીજાં માનસિંગતું પુત્ર, ત્રીજા જુદી જુદી સ્ત્રીઓની આકાંક્ષાથી જુની સ્ત્રીઓને દીધેલું દુઃખ, ચોથો રાજ્યદ્રોહી, રાણીની ઇચ્છા, આપના પુત્રની તથા રણમલના પુત્રની કોશીશ. હવે જુઓ પિતાના પુત્રનું કારણ શું? વિમલાની ઇચ્છા. વિમલા સારું તેના પિતાએ આકાંક્ષા રાખી હોત નહીં તો ભુપસિંહ તેવું પુત્ર કરત નહીં. મહારાજાં આપજ વિચાર કરો અને સંભારો કે જે સમયે ભુપસિંહે કહ્યું કે રાણીની આકાંક્ષા’ તે સમયે આપજ તરવાર લઈ મારવા સજામાં થયા હતા. તે વખતે એ આપને એસાડ્યા ન હોત તો તેવું પુત્ર કરત કે નહીં! તેવીજ રીતે ભુપસિંહે પિતાતું તેજ કારણસર પુત્ર કહ્યું. જો તે પુત્ર-પિતાતું ન હોત તો શિક્ષા

પાત્ર થાત ? પુત્ર જે સ્ત્રી ઉપર આકાંક્ષા રાખતો હોય તે સ્ત્રી ઉપર પિતા
 પોતાની વૃદ્ધ વયમાં-ઉત્તરતી અવસ્થામાં ઇચ્છા રાખે તે શું ન્યાય યુક્ત
 ખરું? આ ઉપરથી ભુપસિંહ મને તો તકશીરવાર લાગતો નથી. માન-
 સિંગના પુત્ર વિશે પણ તેજ હકીકત અને તેજ કારણ. ભુપસિંહ કપિ-
 લાને સ્કાતો હતો. કપિલા ભુપસિંહને સ્કાતી હતી. માનસિંગ કંટકરમ
 હતો આથી કપીલા લાગણીઓને તાણે થઈ આવું કૃત્ય કર્યું તે માટે
 પણ માફી આપી શકાય. ત્રીજી જુદી જુદી સ્ત્રીઓની આકાંક્ષાને લીધે
 આપેલું પહેલી સ્ત્રીઓને કહ્યું. મહારાજ ! મનુષ્યનો સ્વભાવજ એવો છે કે
 કાંઈ નૂતન સ્ત્રી દેખતાં અને તેમાં લાગ લાગતાં જુની સ્ત્રી જમે
 તેવી અસુધ્ય હોય તદ્દપિ—તે ગમતી નથી અને તેમ થતાં જુની
 સ્ત્રીઓ તે ત્યાગ કરે છે. આ પ્રમાણે જગતનો નિયમ છે અને
 ભુપસિંહ જગતનોજ મનુષ્ય તે અને તેથી સકળ જગતના નિયમોને અ-
 ધિન છે એમ મહાર માનવું છે. વળી આ ગુન્ડાનું કારણ એકથી વધુ
 સ્ત્રી કરતે તેજ છે અને તે નિયમ કરતા સાર અસહ્ય સુત્રેકારોની ભુત
 એમ મહારે કયુલ કર્યા વગર ચાલતું નથી. આપણો પાછલો ઇતિહાસ
 જોતાં માલુમ પડે છે કે ઘણા મહાનુભવ પુરોષ એક સ્ત્રી કરતા હતા.
 વધારે સ્ત્રી કરવાથી આપણા ઘરની પાયમાલી છે એવા અનેક દાખલાઓ
 છે અને આ એક આપણા આગળ મોઝુદ છે. ચોથું રાજ્યદ્રોહિ. રાજ્યની
 આકાંક્ષા અને તે મેળવવાની ખટપટ તેના કારણભુત પ્રધાન તથા સેના-
 પતિ હતા. તે જાંને શિક્ષાપાત્ર છે. ભુપસિંહ તે સાર પશ્ચાતાપ કરે છે
 તે માટે માફી આપી શકાય. પાંચમું રાણી સાર ઇચ્છા. તે ઇચ્છા થવાનું
 કારણભુત રાણી હોવીજ નોંધએ. નહીં તો તે ઇચ્છા થાયજ નહીં, મનો
 મન સાક્ષી પુરે છેજ માટે તે બાગત રાણી આવે ત્યાંસુધી તે ઉપર હેવટના
 ન્યાય ઉપર આવી શકાય નહીં. છઠું આપના પુત્ર તથા રણમલના પુત્રની
 કોશેશ, તે સાર પણ વજનદત્ત તથા ભુપતસિંહ મુખ્યત્વે કરીને ગુન્હેગાર
 તેમને શિક્ષા થવી નોંધએ. ભુપસિંહને સ્કહાવ્યો તેમ સ્કહાવ્યો તેમાં એ-
 નો વાંક શો ? આ સઘળાનો વિચાર કરતાં ભુપસિંહ તદ્દન બિનગુન્હે-
 ગાર છે એમ નથી. પરંતુ જે થોડો ગુન્હેગાર છે તેને સાર અગ્નિએ
 તથા પશ્ચાતાપે અને અંતે આપના શરણાંગતે તેને યવિત્ર બનાવ્યો છે.
 જો તે સઘળું કયુલ કરત નહીં તો આપને તેના ગુન્હા કેમ ખખર
 પડત અને શું તેથી તેના કુર કલ્યાનો ધક્કો પડે હમેશને માટે હક્ક-
 યલો રહેત નહીં ? આપને ન્યાય કરવાનો છે અને ન્યાય સાથે દયા તે

ન્યાયાધિશમાં હમેશાં હોવી જોઈએ અને હોય છેજ. આપ કેદીને શિક્ષા કરી કેદમાં મોકલો છો તો હેને ખાવાનું આપો છોજ અને તેની તપ્પીયત કેમ રહે છે તે બાબત લક્ષ આપો છો તે દયાના લીધેજ. પિતા પોતાના બાળકને શિક્ષા કરે તે ન્યાય સારજ અને તે પછી પોપણ કરે તે દયાને લીધેજ. તદ્દન ન્યાય ઉપર રહેવું તે મુખ્યાંધ બરલું છે તેમજ તદ્દન દયા ઉપર રહેવું તે પણ મુખ્યાંધ બરલું છે. ન્યાયની જોડે દયા જોઈએજ અને દયા ધર્મનું મૂળ છે એ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે. આપ ન્યાય કરો તે સમજી કૃત્ય અને શા સંજોગો વચ્ચે તે કૃત્ય થયેલું છે અને તે કૃત્ય વખતે તેના મનનની સ્થિતી કેવી હતી અને તે સ્થિતીના કારણસૂત થું હતું વગેરે વિચાર કરીનેજ આપની મરજીમાં આવે તે આજ્ઞા કરવાને આપ મુખત્યાર છો. પરંતુ રાણીને આવવા દો કારણ કે રાણી શીવાય કેટલુંક અંધારામાં રહે છે.

‘કુમુદા’ રાણી તથા ભુપસિંહને શો સબંધ ?

‘આપને સમય આવે ખજર પડશે આપ અમારા ગુમ થયા વિશે ની હકીકત વખતે આપને ખજર પડશે આપ તે હકીકત જાણવા માગતા હોતો ગુન્હેગારને ક્ષમા બક્ષો તો આપની પાસે હોતી સાબિતિ સાથે ગુન્હેગાર ખતાવું’

‘કુમુદા’ ન્યાય ખાતર જે કરવું પડશે તે શીવાય બીજી કંઈ પણ ક્યાં શિવાય ગુન્હેગારને ક્ષમા આપું છું’

‘મહારાજ ! ન્યાય—દયા યુક્ત ન્યાય સાર જે કરવું હોય તે કરજો—તે બાબતમાં મહારાજી વચ્ચે અવાય નહી. અને જે તેમાં હું વચ્ચે આવું તો પાતકી કહેવાડું’

‘તો ઠીક, આજ નામ દે.’

‘કાલ દહશ. આજ રાત ઘણી ગઇ છે માટે આપ હવે ઉઠો અને સર્વ મંડળને જવાને આજ્ઞા દો.’

‘જેવી તહારો ઇચ્છા. ભુપસિંહ ! તહારો ન્યાય કાલે થશે. વિગલા ! તહારો પણ ભુપસિંહની સાથે કાલે ન્યાય થશે. રણમલ્લસિંહ ! તથા વિજયસિંહ ! દરબાર બરખાસ્ત કરો. અને આજ સર્વ સંદારો સહિત વિશ્રાન્તિ લો અને કાલ સવારના દરબારમાં હાજર રહી ન્યાયને પુષ્ટિ આપો. રાણીની તપાસ થતાં જડશે તો ઠીક નહી તો કુમુદાનો વૃતાંત અથવા ઇતિ સુધી આપણે જાણીશું અને રાણીના ગુમ થવાના કારણ પણ જાણીશું અને તેથી સમજો ભેદ-છુપો ભેદ જોને માટે આપણે હજી કશું જાણી

શક્યા નથી તે બેઠા આ વિચિત્ર ગુણ મૂર્તિ કુમુદાની પાસથી જાણીશું. વિનયસિંહ આપ પેઞા યોગીરાજની વાત કહેતા હતા તેમને પણ કાલ જોલાવો તો ઠીક નથી તેમની તરફથી ન્યાયને પુષ્ટિ તથા આપણને જ્ઞાન મળે. ’

‘ જી. આજ તેઓ ભુપસિંહને ખ્યાવવા ગયા હતા પરંતુ અત્રે તેઓ આવેલા નથી તેથી તે પણ રાણીની જોડે હશે. ’

‘ હા મહેને પણ એમ લાગે છે. વિનયસિંહ હવે આપની સમજા ટાળી લખને લાંબા આવો અને સર્વ મંડળને લખ ગુફામાં રહેવા કરતાં અત્રે રહો તો કેમ ? ’

‘ જેવી ધચ્છા. હું રાજ લઉં છું. કુમુદા ! આવે છે કે ? ’

કુમુદા—મહારાજની જેવી ધચ્છા.

વસંત—ના. કુમુદા અહીંજ રહેશે.

કુમુદા—કાલે રાજ્યા લક્ષ્મીના વગેરે બધાને લેતા આવજો.

વિનય—તેમાં ભુલ નહીં કરું. જય જય.

વિનયસિંહના કાનમાં કુમુદાએ કાંઈ કહ્યું.

ભુપસિંહ કુમુદાના છેલ્લા વાક્ય ઉપર વિચાર કરતો વિમલાને સાથે લઈ પોતાના મકાન ઉપર ગયો. અત્યારે ત્યાં કોઈ પણ હતું નહીં તેથી તે ખાવા ધાતુ હતું.—

રણમલ તથા સરદારો ગયા. રાજ તથા કુમુદા એકલા રહ્યાં બન્ને જાણી જોડે ઉઠ્યાં અને રાત્રિ ગયેલી હોવાથી સુવાને ગયાં મહારાજ. શયન ગૃહના બારણા બંધ થયા અને વાંચક ! આપણું પ્રકરણ પણ બંધ થાય છે.

પ્રકરણ ૩૬.

રણમલની કૃતદ્વનતા !

લાંબા વખત પછી વસંતદેવ પોતાના વસંત મહેલમાં આજ રાત્રે સુતા. પોતાની રાણીના વિયોગોનું દુઃખ અત્યાર સુધી શાંત હતું તે એકાએક શયન ગૃહ દેખી થઈ આવ્યું. ‘ દેવી વિનાનું શુન્ય શયન ગૃહ ! ’ આજ તેના મનમાં રમવા લાગ્યું. ધણીવાર સુધી આમથી તેમ

ને તેમથી આમ તરફથી આ માર્યા છતાં નિંદ્રા આવી નહી. તેથી અંતે તે ઉઠ્યા અને અટારીનું ખારણું ઉઘાડ્યું.

કુમુદાએ આજ લાંબા વખત પછી પોતાનું બિછાનું રાખના ચવનગૃહના પાસેના ઝરખામાં નાંખ્યું હતું. આજ તે પોતાની છેલ્લી વખતની આ ઝરખામાં ઉંઘ અને ત્યારપછીના આજ સુધીના બનાવોનું નિરીક્ષણ કરતી હતી. તથા પોતે કેટકેટલે ઠેકાણે રખડી અને તે રખડવાનું જો રાણી ગુમ થઇ છે એટલું જાણ્યું હોત તો બંધ થાત એ ચિંતવતી હતી. આ વિચારમંત્રણેને પણ ઉંઘ આવતી નહતી. ગઇ કાલ તથા આજરોજના બનાવ તથા એકદમ અણબણે રાણી, ભુપસિંહ, રાજા તથા પોતાનું ભેગા થયું તે ત્રેને આશ્ચર્યવત્ લાગ્યું. અને મનુષ્ય જીવન ઉપર પોતે વિચારવા લાગી. એકાએક વિયોગ અને એકાએક સંયોગ ! તે ઉપર ભિન્ન ભિન્ન વિચાર કરવા લાગી. રાણીને પોતે પ્રત્યક્ષ દીડી અને પછી પાછી ક્યાં બાગી તે વિશે તર્ક દોડાવવા લાગી. પરંતુ તેના તર્ક કાંઈ કામમાં આવ્યા નહી. એને ભુપસિંહના વિચાર-તેના કર્મના વિચાર-તે ગોઝારો દુષ્ટ ! અને આજ કેટલો 'નિર્મલ બન્યો તે વિચાર— વિમળા વિશે વિચાર-આ સર્વ વિચાર ભેગા કરતાં ત્રેનું મગજ ધણુંજ સંકુચિત થયું અને તે અકળાવા લાગી. એટલામાં મહારાજાએ ખારણું ઉઘાડ્યું અને ધીમે રહીને કુમુદાને હાંક મારી.

કુમુદા જાગતીજ હતી. મહારાજાનો સ્વર સાંભળી બેડી થઇ અને અંદર દીવાનખાનામાં બંનેજણ ગયાં. મહારાજાએ કુમુદાને અત્યારે વૃતાંત યુક્તવા માંડ્યો અને વારંવાર વિનવવા લાગ્યો. કુમુદાએ તે વિશેનો એક પણ બોલ નહી બોલવાનો નિશ્ચય જણાવ્યો.

મહારાજા આકુળ થયા અને કુમુદાને પગે પડ્યા. કુમુદાએ વસંત-દેવને કહ્યું ' મહારાજા ! આપ ગમે તેટલું કહેશો તોએ કુમુદા પોતાના કરાવથી ડગનાર નથી. '

વસંતદેવ કુમુદા જે ઠેકાણે બેડી હતી તે પાસે ગયો અને ત્રેના ખબા ઉપર ટેકો દઇ ઉભા અને બોલ્યા બાળા ! હવે તું મહારી હિતૈષિ લાગતી નથી. '

ઉંચું જોઇ તે બોલી ' કેમ બાપુ ! ? '

' મહારી રાણીની ભાજ આપ. તે વગર હું પ્રાણ કાઢીશ. '

' બાપુ આજની રાત—હવે દક્ષ થોડીજ રાત ધૈર્ય ધરો. કાલ પ્ર-આતના દરબાર સમયે રાણી આવશે અને આપના મનને આનંદિત કરશે. '

‘કુમુદા.’

‘હ. !’

‘મહારી એક ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશ ?’

‘યે ગમ હશે તો જરૂર.’

‘નમિક.’

‘હા’

‘જેજે પછીથી કરતી.’

‘રજપુતાણી કરશે ?’

‘આપ વચન.’

‘બાપુ ! મહારા ઉપર વિશ્વાસ નથી ? આર્ય બાળા બુદ્ધિ-
ભરી નથી.’

‘કુમુદા !’

‘હ ?’

‘કુમુદા !’ રાજ સહામો આવ્યો. ”

‘હ. આપની ઇચ્છા કહો.’

‘મહારી હમ ઉપડતી નથી.’

‘બોલો.’

મહારાજ આરે બાળુએ કોઈ સાંભળતું નથી અને કુમુદા તથા તેની
વાત કોઈ સાંભળી શકે એમ નથી અને તે એકાન્તમાં છે જાણી બોલ્યા
‘કુમુદા ! તું મહારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશજ એવી ખાત્રી છે. મહેને ઉત્તર
દે. રાણી તથા ભુપસિંહને કાંઈ આજાજતો સંબંધ ખરો !’

‘બાપુ ! મહારાથી કેમ કહેવાય !’

‘કુમુદા !’

‘હ’

‘તું જાણે છે છતાં છુપાવે છે.’

‘મહારાજ ! ભુપસિંહ રાણી પાસે અને રાણી ભુપસિંહ પાસે એમ
મા આવ તો કરતાં હતાં.’

‘તે દરેક વખતે તું બન્નેની સાથે ખરી ?’

‘હા બાપુ’

‘રાણીને શુભ કરવામાં ભુપસિંહનો હાથ ખરો ?’

‘મજથી કેમ કહેવાય ?’

‘જે રાત્રે ત્હમે શુભ થયા તે રાત્રે ત્હારી પાંદળ કાઢ સી દોડી હતી ખરી ?’

‘હા આપુ.’

‘ત્હને પહેરેગીરાએ ધાયલ કરી !’

‘હા આપુ.’

‘પછી શું થયું ?’

‘તે સવારે જળ્યાનીશ.’

‘કુમુદા ! મ્હારી બહાલી કુમુદા ! આ વસંતદેવને તું વિરહે પીડાવા દઈશ ? ત્હારા તરફ અત્યાર લગણુ હું શી દૃષ્ટિથી જોતો હતો ! હું ત્હને મ્હારા હૃદયને શાંત કરનાર ધારતો હતો પરંતુ તું મ્હને વિરહાગ્નિમાં બાળે છે.’

‘આપુ ! પ્રભાત થવા લો. હવે ચાર ઘડીની વાર છે. આપ યોડી નિંદ્રા લ્યો. ઉઠો આપ પક્ષગમાં પોઢો. પ્રભાતમાં દરબાર વખતે રાણી નહી આવે તો ત્હેની તલાસ કરશું.’

‘કુમુદા મ્હને ઉંઘ આવતી નથી. ત્હને ઉંઘ આવે છે ?’

‘ના મહારાજ ! કાંઈ આજ્ઞા.’

‘ત્હને ઉંઘ ના આવતી હોય તો સેત્રંજ કાઢ.’

‘જેવી ઇચ્છા.’

કુમુદાએ તેમ કયું. અને બંને જણુ પ્રભાત થતાં સુધી રમ્યાં.

પ્રભાત થયું—સૂર્ય પોતાના કિરણથી સુવર્ણમય ચાદર સકળ જગતને ઓઢાડી તે પહેલાં આખા શહેરમાં આજ ભુપસિંહનો ન્યાય થવાનો છે એમ ખબર ફેલાવાથી દરબાર સમયે ઘણા જણુ હાજર રહેવા મત્ત કરવા લાગ્યા.

મહારાજ પોતાના કાર્ય કર્મથી પરવારી દરબારમાં જવા તૈયાર થયા. જવાની વખતે મહારાજાએ કુમુદાને બુમ પાડી પરંતુ તે બોલી નહી. મહારાજાને આશ્ચર્ય લાગ્યું, પરંતુ તે દરબારમાં ગઈ હશે એમ ધારી મન વાળ્યું. શુન્ય હૃદયે દરબારમાં ગયા ત્યાં પણ કુમુદા નથી. આથી જરા દુઃખ પામી મહારાજા પોતાનો ભાવ દખાવી દઈ સવારના દરબારમાં ન્યાય કરાવશે એવા કુમુદાના વચનમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી પોતાના આસનપર બેઠા.

રણુમેલાદિ સર્વજનો આવી પહોંચ્યા હતા. ભુપસિંહ શરમને લીધે નીચુ માથુ નમાવી ઉભો હતો. વિમલા પાસે ઉભી હતી. મહારાજા અને સર્વ મંડળના બેઠા પછી ભુપસિંહ તથા વિમલાને બેસવાની

આજ્ઞા મળી. સધળા વિનયસિંહની રાહ જોઈ બેઠા. ધણીવાર સુધી તેમ નો કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહી. તલસીને બેઠેલા સધળાઓએ વિનયસિંહને થોતાના રસાલા સાથે આવતો દીઠો. રાજબા, લક્ષ્મી તથા અન્ય મંડળ મ્હોં ઢાંકીને આવી પહોંચેલા હતાં.

વસંતદેવે વિનયસિંહને પુછ્યું ‘ યોગીરાજ તથા રાણીનો પત્તો કાંઈ નથી. પરંતુ મ્હારા કેટલાએક માણસોના કહેવાથી એમ જણાય છે કે તેઓ થોડા માણસોને લઈને કોઈ ઠેકાણે ગયેલા છે-હું અતુમાન કરું છું કે તે થોડીવારમાં આવવા જોઈએ. ’

‘ કુમુદા ક્યાં ? ’

કોઈએ જવાબ આપ્યો નહી. મહારાજાએ મ્હેલમાં તપાસ કરવા માણસ મોકલ્યું તેને આવી જવાબ દીધો કે ‘ મ્હેલમાં તપાસ કરતાં કુમુદાનો પત્તો મળતો નથી. ’ સર્વ તેની વાટ જોતા બેઠા.

થોડીવારે પ્રતિહારીએ આવી રાજાને પ્રણામ કરી કહ્યું કે ‘ દારે એક મનુષ્ય મલવા માગે છે અને તે કોઈ ઘણો અગત્યનો કાગલ લઈ આવ્યો છે. એમ કહે છે. રાજા મલતાં તે મનુષ્યને દાખલ કરવામાં આવ્યો. ત્હેણે નમન કરી મહારાજાને કહ્યું ‘ આ પત્ર ચંડિકાદેવીના મંદિરમાં પડેલો આપને ઠામનો છે એમ સમજાણ મળવાથી આણેલો છે. આપ વાંચો અને ખાત્રી કરો. ’

મહારાજાએ તે પત્ર જોયો તો તે અડધો ફાટ્યો હતો. તેથી તેઓ વિચારમાં પડ્યા. થોડીવાર વિચાર કરી ચંડિકાદેવીના મંદિરમાંથી ત્હેમને મળેલો અડધો પત્ર મંગાવ્યો અને ભેગો કરી મનમાં વાંચ્યો.

પત્ર નીચે પ્રમાણે હતો—

મુરખી મહારાજાની પત્રિકા સેવામાં,

આપને જો આપ કોઈ દીવસ આ સ્થલે પધારશો તો આ સ્થલે આ પત્ર, અને તે પણ અપરિચિત હસ્તેથી લખાયેલો જોઈ આશ્ચર્ય લાગશે પરંતુ હું આપને અપરિચિત નથી પણ પરિચિત છું અને તે વખત આવે ખબર પડશે. હું આટલા દીવસ-મહારા જન્મથી અસાર સુધી બાઈ પાસે રહી, મહારા ખરા જીગરથી સેવા કરી ત્હેનો મહને આજ રાત્રે આવો જલ્દો મલશે એવી આશા કોઈ દીવસ મ્હેં રાખેલી નહોતી. શૈલ્ય-પુરની રાણીને મ્હેં આવી કપડી ધારી નહોતી. અને જો મ્હેં કદાચ ધારી હોત તો ત્હેનો સંગ હું કદી પણ કરત નહીં. હશે ! જેમ ધર્મર-મ્હા. હું મૃત્યુ સુખથી જાતી છું, પરંતુ હાલમાંજ અહીંથી નીકળ્યા પછી

શું થશે? તે હું કહી શકતી નથી. આજ રાત્રે ચંડીકાનો ભોગ આપવાને સાર કપટથી આપએ મહેને આણી હતી પરંતુ દરવાજા તરફ જતાં મહેને મદદ મળવાથી છુટી છું અને બાઈને ઘા થયા છે અને તેઓ ક્યાં છે ત્હેની મહેને ખીલકુલ ખબર નથી. ત્હેમના જીવનો મહેને બરોસો નથી અને મ્હારે ખાતર ત્હેમનો પ્રાણ જાય તો આપ શું કહો? તેથીજ હું અત્યારે શૈલ્યપુર લાગ કરીને જાઉં છું. આપે એક વખત કહ્યું હતું કે શીકારેથી પાછા ફરતાં અહીં મુકામ કરો છો તેથીજ આ પત્ર મ્હેં મુકેલો છે. તરફી માફ કરશે.

શ્રી. એક

પરિચિત પણ અપરિચિત

લેદ લરેલી બાળા.

પરિચિત પણ અપરિચિત બાળા તેજ કુમુદા? મહારાજા મનમાં બોલ્યા અને ‘કુદ્ધ’ શબ્દ કહેતા તરવાર ઉપર હાથ મુક્યો. જરા વિચાર કરી રણમલ તથા વિજયસિંહને બોલાવી પત્ર વંચાવ્યો અને બોલ્યા. ‘તે નિમકહરામ રાણી આથીજ બટકતી ફરે છે. કુમુદા મ્હારી પાસે આવી જાણી તે પાછી ભાગી ગઇ. હવે જેમ તેમ કરીને ત્હેને શોધી લાવો ત્હેને પુરતું સાશન દઇશ.’

મહારાજા તે માણસ કુમુદાના સમાચાર જાણતો હશે એમ ધારી પુછ્યું ‘કુમુદા ક્યાં? ત્હેને આ પત્ર કોને આપ્યો?’

‘મહેને ચંડિકા દેવીના મંદીરમાં મળ્યો!’ હવે વધુ શો જવાબ જોઇએ?

‘ચોતે તે દીવસે ઘણી બોળ કરી હતી પરંતુ ત્હેમને તે પત્ર મળ્યો નહતો. અને આજ અચાનક આવી રીતે તે માણસને પત્ર મળવાનું કારણ શું?’ તે વિચારમાં તેઓ થોડીવાર બેસી રહ્યા. તે માણસે રજા માગી અને તે મળી. થોડીવાર સુધી સઘળા શાંત રહ્યા. મહારાજા ભુપસિંહને પુછવા લાગ્યા ‘ભુપસિંહ! રાણીના ગુમ થયા વિશે ત્હમે શું જાણો છો?’

‘આપુ! તે ગુમ થયાં એટલુંજ જાણું છું.’

‘સાચું બોલજો. અસત્ય બોલતો ના.’

‘હવે આ પાપી અસત્ય બોલશે નહીંજ. તે ગુમ થયાં તેટલુંજ હું જાણું છું અને કાલે મ્હેં જોયાં હતાં. ત્હેમણે મહેને બચાવ્યો હતો તેટલું હું જાણું છું—’

બહાર ગરબડ થયા માંડી. કારણ પુછાવતાં ખબર મળી કે ભોંયરામાં પુરાયલો નગરશેઠ બચેલો તે આવે છે અને તેથી લોકો હર્ષના પોકાર

કરે છે. નમરશેઠ અંદર પેઠા અને ભુપતિસિંહને આવી સ્થિતિમાં દેખી તરતજ સિંધો તપ્ત પાસે ગયો અને હાથ જોડી ઉભો રહ્યો અને બોલ્યો ' મહારાજ ! ક્ષમા કરો. મ્હને મહારા કૃત્યનું ફળ મળ્યું. હું હુડેતાના લીધે ફસાયો હતો તેથી મ્હને ક્ષમા કરો ! '

' શેઠ ! ત્હમે જે કાંઈ થોડો ગુન્હો કર્યો ત્હને જાણ્યો ત્હમને મળ્યો છે એમ માફ ધારવું છે. પરંતુ ત્હમારો ન્યાય વખતે થશે માટે તમારું આસન લો. '

' મહારાજ ! મહારો ઇતિહાસ સાંભળશે તો ઘણા જણના ન્યાયમાં કામ આવશે અને નિરપરાધી માર્યા જતા બચશે માટે--'

' જય જય મહારાજ ! રાણી આવે છે. હુડેટા પકડાયા. મહારાજ વસંતદેવને ઘણી ખમા ! ' કુમુદા દોડતી આવી અને બોલી.

' ઘણી ખમા ! ' આખું મંડળ બોલ્યું. રાજા કુમુદાનું વચન સાંભળી ઉભા થયા, અને બધા ઉભા થયા. અને દ્વારમાં મહાદેવી સ્વરૂપ રાણી તથા યોગીરાજ તથા લશ્કરી દુકડીથી સપડાયલા વિજયદત્ત તથા ભુપતિસિંહ અંદર પેઠા. તેમની પાછળ હર્ષના પોકાર કરતા લોકો અંદર આવ્યા અને તેમના હર્ષમાં સર્વ હાજર રહેલાઓએ ભાગ લીધો. મહારાજ હર્ષાવેશમાં રાણીને ભેટવા જતા હતા પરંતુ રાણીએ દૂર રાખ્યા અને કહ્યું ' આ પાપીણીને ન્યાય થયા શીવાય અડકતા મા. '

મહારાજ દૂર રહ્યા-થોડીવારમાં પહેલાનો પત્ર યાદ આવ્યો અને દૂર ઉભા.

ભુપત તથા વિજયદત્ત-જેઓ એક વખત સેનાપતિ અને પ્રધાન હતા-તેઓને ઘણાજ અણીનો સમય હતો. પૃથ્વી માર્ગ આપે તો અંદર પેસી જવા બંને ખુશી હતા. શમશેરના ઘાથી પ્રાણ બચ તો તેમ થવા તેઓ આનાકાની કરનાર નહતા. એકઠા મળેલા લોકોની સન્મુખ જેઓએ એક વખત હાકમી કરેલી તેઓને કેદી થઇ-ગુન્હેગાર બની-ઉભા રહેવું કષ્ટદાયક લાગ્યું. પણ કરે શું ? લાચાર--

મહારાજ બોલ્યા ' વિજયદત્ત ! તું બ્રાહ્મણ ત્હમાં વળી નાગર બ્રાહ્મણ અને ત્હને આવું કૃત્ય કેમ સુઝ્યું ? તું નિમકહરામ ! રાજ્યદ્રોહી ! આવું કામ કરતાં ત્હને શરમ કેમ ન આવી ? પાપો કરતાં ત્હે પાછું કેમ ન બાળ્યું ! અંડાળ નિમકહરામ ! હજુ ત્હને પશ્ચાતાપ થાય છે ? !

નિયું માથું કરી તે બોલ્યો ' મહારાજ ! મુરખી ! અમારી વાત સાંભળવા કૃપા કરશે. ખીન ગુન્હેગારને સાંભળશે અને ન્યાય કરશે ! '

‘ જોલો. ’

‘ અમોએ આપના સ્હામા હથીઆર ઉગામ્યાં નહતાં. ’

‘ તો ત્હમે શું કયું હતું ? ’

‘ રણુમલસિંહની ઉદ્ધતાઇને લીધે અમે તેને શાશન આપવા માટે હેને કેદ કરવાના હતા. આપના નિમકહલાલ નોકરો અમે શું રણુમલને રાજ્ય પચવા દઇએ ? ’

‘ ચુપ રહો ! રણુમલે શું કયું ? ! ’

‘ ક્ષમા મહારાજ ! હું ગરીબ માણસ છું. રણુમલની આજ ચહાલી ગૃહ દશા છે અને અમારી પડતી તેથી આપ ત્હેતુંજ સાંભળશો. ભુપ-સિંહનેજ આપ પુછો કે તે શામાટે રણુમલના સ્હામા ચવાના હતા ? રણુમલ કૃતઘ્ની--’

‘ અરે કૃતઘ્ની ! ’ ભુપસિંહ જોલ્યો.

‘ શાખાશ. ’ એ શબ્દ બધેથી સ્પુર્યો.

અટકેલો વિનયદત્ત જોલ્યો ‘ તે હું જાણું છુંજ. આપ પાછલાં દફતરો મંગાવો અને જુઓ કે રણુમલસિંહે કેવાં અધમ કર્મો કરવા માંડ્યાં હતાં ? રાજ્યના હિસાબોમાં કેટલો ગોટાળો કર્યો અને—જધુ જુઓ પછી કૃપાનાથ ! અમને શાશન દો. આપ અત્રે હોત તો આપની આગળ સઘળી ચીજ ચોખ્ખી કરી મુકત--’

‘ તો ત્હમે રાજની આણુ કેમ ફેલાવી ? ’

‘ મહારાજ ! આણુ તો જાણે આપના નામની ફેલાવેલી હતી. આપના આગળ અમારા શત્રુઓ ગમે તે કહે તે શું ન્યાયરીતીની દૃષ્ટિથી આપો નહી જુઓ ? આપ ચોપડા મંગાવી ખાત્રી કરો. ’

કુમુદાએ મહારાજને ગુપ્ત રીતે કાંઇ કહ્યું તેથી મહારાજએ રણુમલને આજ્ઞા કરી કે ‘ વિનયદત્ત કહે તે ચોપડા રજુ કરો. ’

‘ વિનયદત્તે નામ આપ્યાં અને તે ચોપડા રજુ થયા. વિનયદત્તે એક પછી એક પાનાં ફેરવી ગોટાળો બતાવી આપ્યો. તે સાથે દફતરો મંગાવી રણુમલની સહીના પત્રો જે રાજ્યદ્રોહી હતા તથા વસંતદેવને મારવાના પત્રો બીજા ઠાકરો ઉપર લખાયેલાં પણ મોકલવાના રહી ગયેલાં તે બતાવ્યા. મહારાજ એકદમ ગુસ્સે થઇ ખુબ મારી જોલ્યા ‘ કૃતઘ્ની રણુમલ ! આમ આવ. આ જો ! ત્હેં શું કાણું કયું છે. મહારા નિમક-હલાલ નોકરો ઉપર આજ આડાડવા આવાં કૃત્યો કરી રજપુત નામને લજવે છે !—’

‘ બાપુ ! શાંત થાઓ બન્ને બાળુને સાંભળો. ’ કુમુદા બોલી.

‘ ઠીક ! રણુમલ આ બધા વિશે ત્હારે શું કહેવું છે ? ’

‘ હું નિર્દોષ છું અને આ બધું તર્કટ છે. ’

‘ તેનો પુરાવો ? ’

‘ શો આપું ? ’

‘ કુમુદા હવે રણુમલને શું કહું ? તે શો બચાવ કરે છે ? ’

કુમુદા—રણુમલસિંહ આ સહીઓ આપની ખરી ?

રણુ—દેખાય છે ખરી. ’

કુ—ખાત્રોથી કહો ત્હમારા ખરા કે નહી. ’

રણુ—મ્હારી છે એમ લાગે છે.

કુમુદા—ત્હમારે બચાવમાં શું કહેવું છે ? ’

રણુ—શું કહું ! આ બધું તર્કટ છે. ’

વસંત—અરે તર્કટ હોય કે ગમે તે હોય. ત્હમે અમને તે વિશે બહોળી સમજણ પાડો. ’

રણુ—હું આથી ગભરાઇ ગયેલો છું. મારે પછી જવાબ આપીશ. ’

કુમુદા—‘ ઠીક. તેમ કરો. વિનયદત્ત ! ત્હમે કોઈપણ ચુંદો નહીં કર્યો હોય તો માફી બક્ષવામાં આવશે. પરંતુ ત્હમારે ત્હમાર કહેવું પણ સાબીત કરવું પડશે. મહારાજનો હુકમ સાંભળી જાઓ. ’

વસંત—હા. હાલ ત્હમને નજરકેદ રાખવામાં આવશે. ’

તેઓને લઇ જવામાં આવ્યા.

‘ રણુમલ કશો જવાબ આપી શક્યો નહી. અને આવો સારો દેખાતો માણસ આવા કર્મ કરે તે અસંભવિત લાગતું હતું. રણુમલની સુખાકૃતિ તરતજ બદલાઇ અને ત્હેના મ્હો ઉપર રહેડા પડ્યા હતા. ’ આ વિચાર થી મહારાજનો આનંદ અત્યારે શોકમાં બદલાઇ ગયો હતો અને તેણે શું કરવું તે વિચારમાં થોડીવાર સ્તબ્ધ રહ્યા અને પછી વીલે મ્હોડે કચેરી બરખાસ્ત કરવા હુકમ આપી રણુમલ તથા કુમુદાને લઇ પોતે રવાને થયા અને વિનયસિંહ, રાણી, યોગીરાજ વગેરે મંડળને પાછળ આવવા કહ્યું.

x

+

x

x

x

ખપોર થયા. ઘેર ઘેર આજ વાત થતી હતી. લોકો જે હુપસિંહને ન્યાય લેવા કિશુકતાંથી ગયા હતા તેઓએ રણુમલ ને ખરો રજપુત ગણાતો હતો તેની આવી હકીકત જોઇ દીલગીર થયા. વિનયસિંહ ધ-

લોજ દીલગીર હતો. આટલા દીવસના સંસર્ગથી જોયું હતું કે રણુમલમાં રજપુતને જોઈએ તેવા સંપૂર્ણ ગુણો હતા અને તે આવું કામ કરે તેવો નહતો પરંતુ રણુમલની મુખાકૃતિ, તે જવાબ દઈ શક્યો નહીં તથા પોતાની વાત સમજવી શક્યો નહીં તે જોઈ વખતે તે ગુંહેગાર હશે એમ શંકા થવા લાગી. કુમુદના મુખ ઉપરથી હર્ષ કે શોક-કથાની પણ લાગણી હોય એમ લાગતું નહોતું. તેને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો કે સત્ય આખર તરેછે. રાણી સ્વહારની આવેલી પરંતુ હજુ મહારાજ પાસે જઈ શકી નહીં. દરબારમાંથી ઉઠ્યા પછી મહારાજએ રણુમલને દીવાન-ખાનામાં બેસાડ્યો અને સાંજ સુધીની મહેતલ આપી. મહારાજ તરફથી રણુમલને ખાવાનું આપવામાં આવેલું હતું. પરંતુ રણુમલને તે ભાવ્યું નહીં. 'અચાનક આમ થવાનું કારણ શું?' તેજ તેના મનમાં થતું હતું.

બપોરે કુમુદ તથા મહારાજ શયનગૃહમાં બેઠા હતા. મહારાજએ પુછ્યું કુમુદ ! રણુમલ પાસે જઈ આવી ?

'હા. પરંતુ તે વિચારમાં છે અને કાંઈપણ જવાબ દેતો નથી.'

'કુમુદ ! તેને કેમ લાગે છે? રણુમલે આમ કીધું હશે?'

'એ તો કેમ કહેવાય.'

'તેવું મેં જો. મેં આવું કોઈ દીવસ ધાર્યું નહોતું.'

'શું?'

'કે રણુમલ કૃતધ્વી છે.'

'હું પણ ધારતી નહતી.'

'તો હવે શું કરવું?'

'આજ સાંજ સુધીની આપે મુદત આપેલી છે ત્યાં સુધીમાં પોતે પોતાને ચોખ્ખો કરે નહીં તો પછી જ ચોખ્ખા લાગે તે કરવું.'

'પછી શું ચોખ્ખા લાવવાનું? હું તો ફાંસીએ જ ચઢાવીશ. રાજ્ય-દ્રોહી જુઠાઓને તો એજ.'

'બાપુ ! ધીરા થાઓ. રણુમલને સમજાવવા દો. હજુ પુરાવા લો પછી શિક્ષાની વાત કરો.'

'પુરાવા શાના? રણુમલજ કબુલ કરેછેને?'

'શું કબુલ કર્યું?'

'જગ્યા નથી દેતો તે. કૃતધ્વી માણસ શો જવાબ દે!'

'એમ કેમ? આપ શી રીતે કહી શકો કે તે ગુંહેગાર છે?'

'તો તે ખીન ગુંહેગાર છે એમ કેમ કહેવાય?'

‘ વિજયદત્તની જાત તો આપ જાણો છો ના ? ’

‘ હા. ’

‘ માધવે કેમ ક્યું હતું તે આપના જાણવામાં છે ? ’

‘ હા તે તો હું જાણું છું. ’

‘ તો તે જાત ઉપર વિશ્વાસ પૂર્ણ કેમ રખાય ? ’

‘ અરે ! એક દુષ્ટ નીકળે તો આખી જાત ખરાબ ! ? ’

‘ મહારો તો તે આખી જાત સાર અભિપ્રાય ખરાબ છે. તે સમગ્ર અમલદારીન કુતરાઓ છે. ’

‘ છીટ ! તું એમ કેમ કહી શકે છે ? ’

‘ મહેને એમજ લાગે છે. મહેને લાગે છે કે આ સઘળું તૂટે તૂટે છે. ’

‘ આ સઘળું તૂટે છે એમ કેમ કહેવાય ? ’

‘ તપાસ વખતે ખમ્મર પડશે. ’

‘ તે તેના કર્મના ફળ ભોગવશે. રાણીતું શું કરશું ? ’

‘ આપની ઇચ્છામાં આવે તે. પરંતુ હકીકતનો પુર્ણ સાંભળવી પડશે. આપને મહારો પત્ર મળ્યો ? ’

‘ અપરિચીત પણ પરિચીત બાલા ! ત્હારો પત્ર મળ્યો. વાંચ્યો તે હકીકત જાણી. ’

‘ તો હવે ત્હેનો પણ ન્યાય કરવો પડશે. ’

‘ હા. કાલ સઘળું થશે અને શૈત્રપુરની પ્રજા કાલ નિર્મળ ન્યાય જોશે. ’

‘ હા. કાલે પાપીઓને પાપનો બદલો મળશે અને સત્યનો જય જ-રૂર થશે. ’

‘ કુમુદા ! ’ ઉત્સુકતાથી મહારાજ બોલ્યા--

‘ જી. ’

‘ કુમુદા ! કાલે શું થશે ? ’

‘ ન્યાય ! ’

‘ પણ અન્યાય નહીં થાય ? ’

‘ કાંઠા શા માટે આણો છો ? ’

‘ આ બધું ગુનવાદ બરેણું ભેગું થયું તેથી મહેને કાંઠા આવે છે કે વખતે અન્યાય થાય. ’

‘ અરે ! બધું રહેણું થશે. જુઠાણું લાંબુ ચાલશે નહીં. ’

‘ તહારા વચનની કીમત કાને થશે આજે નહી. ’

‘ તે જણાશે. હું જાણું. ’

‘ ક્યાં જઇશ ? ’

‘ રખડવા ’

‘ પણ મહેને ગમશે કેમ ? ’

‘ રાણી હમણાજ આવશે. ’

‘ ના હું રાણીને હમણા બોલાવવાનો નથી. ’

‘ કેમ ? ’

‘ તહારે ખુન કરવાને તૈયાર થયેલી રાણીને હું શું કામ બોલાવું ? ’

‘ હું માફ કરું છું. ’

‘ પણ ન્યાય થવોજ લેખએ. ’

‘ તે કાલ થશે. જય જય. આપ આરામ લો. થવાનું થયા કરશે મનમાં ચિંતા રાખતામાં. સૌ સારાવાનાં થશે. ’

કુમુદ ગઇ. તે રાજની પાસેથી નીકળી વિજયસિંહના ઉતારે ગઇ. ત્યાં વિજયસિંહ, લક્ષ્મી, રાજબા, યોગીરાજ વગેરે વાત કરતા હતા. કુમુદ આવવાથી વધુ વિગત મેળવવાની આકાંક્ષાથી ત્હને પ્રશ્ન કર્યો.

‘ રણુમલ કેમ છે ? ’

‘ આપ જાણતા નથી ? ’

‘ અમારાથી શી રીતે ત્હેની પાસે જવાય ? ’

‘ તો મહારાથી કેમ જવાય ? ’

‘ તું તો સર્વતો ભદ્ર છે. જ્યાં જવું હોય ત્યાં જવાની ત્હને છુટ છે. જંગલમાં રખડ કે મહેલમાં. ગરીબને ત્યાં કે ધનવાનને ત્યાં પણ ત્હને કાંઈ રોકનાર નથી. ’

‘ આજે રણુમલ કાંઈ ગમગીન લાગે છે. ’

‘ ત્હેણે આવું કામ કર્યું હશે ? ’

‘ મહેને ખાત્રી છે કે નહીં કર્યું હોય. ’

‘ મહારાજના શા વિચાર જણાય છે ? ’

‘ તે હું જાણું છું પણ કહી શકું નહી. એક જગ્યાની વાત બીજી જગ્યાએ કહેવી તે નીચતા છે. ’

‘ ધન્ય ! કુમુદ ! તું ખરું કહે છે. તહારા જેવાજ મંત્રી રાજ્યમાં લેખએ. ’

વિજયસિંહ યોગીરાજ તરફ ફરીને બોલ્યા ‘ યોગીરાજ આપ કૃપાળુ

છો. આપ શું ધારોછો? રણુમલતું શું થશે?

‘ ને ન્યાયયુક્ત હશે તે થશે ત્હેમાં આપણે કેમ કરીશું? ’

કુમુદા. જય જય. હું જાઉં છું. ’

વિન્—‘ક્યાં જશો ? ’

‘ જરા રાણી પાસે જઈ આવું. ન્યાય તો કાલે થશે. ’

‘ આજ નહીં? ’

‘ આજ શી રીતે બની શકે? મહારાજને રાતનો ઉઝગરો છે. જય જય. ’

કુમુદા નીકળી અને ભુપસિંહને ત્યાં ગઈ. ભુપસિંહ વિમલાની સાથે હિંડોળાપર હોંચતો હતો. ત્હેમના બચાવ પછી બન્નેનો પ્રેમ પ્રથમ હતો ત્હેનાથી પણ અધિકતા પામ્યો હતો. બન્નેએ પશ્ચાતાપથી પોતાના હૃદય સ્વચ્છ કર્યા હતાં. અને મહારાજનો ન્યાય સાંભળી પોતે શિક્ષા ભોગવવા તૈયાર હતાં. આજના બનાવે બન્ને જણને વિભાસણમાં નાંખ્યા હતા. રણુમલ અહાવો ! -તે તેઓ સ્વપ્ને પણ ધારતા નહતા. કુમુદાએ નીચેથી યુગ પાડી તે સાંભળી ભુપસિંહ તથા વિમળા દાદરા સુધી સ્હામા લેવા ગયાં અને કુમુદા ઉપર આવી બ્યારે યોગ્ય આસન આપી બેસાડી.

ભુપન્—‘ યોગિની ! આજ નવરાંશ ક્યાંથી મળી? ’

કુન્—‘ સહેજજ. મળવા સાર આવી હતી. ’

વિન્—‘ હવે રણુમલતું શું થશે ? ’

કુન્—‘ ન્યાય પ્રમાણે જે થનાર હશે તે થશે. કર્મના ફળ ભોગવશે. ’

ભુન્—‘ કુમુદા ! નિરપરાધી માર્યો જશે. ’

કુન્—‘ સત્ય તરશે. ’

ભુન્—‘ રણુમલ નિરપરાધી હોવોજ જોઈએ. ’

કુન્—‘ શાથી! તે હોવોજ જોઈએ એમ શાથી? ’

ભુન્—‘ તે ખરો રજપુત છે! ’

કુન્—‘ ઠાકોર ! આપજ વિચાર કરોને કે આપ ક્યાં રજપુત નહોતા? હવે રાજપુતોનો વિનાશ કાળજ આવેલો છે. યોગરદમ થવનો ફરી વળ્યા છે. તે એક કોળીએ આ રાજ્ય અને બીજા બાચકે આ એમ જરૂર હોઈએ કરી જશે. ’

ભુન્—‘ મહેને પણ એમજ લાગે છે. અને આથી આખા ભરત ખંડની પડતી આવવા બેઠી છે—’

કુમુદાન્—‘ પૃથુરાજે સાહસુદીન ગોરીને જીત્યો અને પછી શરણાંગતને

રક્ષણ આપ્યું તે દીવસથીજ આર્યાવર્તની પડતી આવી છે. આપણે ત્યાં ગીજનીનો મહમદ આવ્યો અને સોમેશ્વરનું દહેરું હુટ્યું તે વખત પછી જો રાજપુતો ચેત્યા હોત તો આજ આ દુષ્ટ મેલેઝો આપણા ઉપર સત્તા ભોગવતા હોત નહીં--હાલ અલ્લા-ઉદ્-દીનને ગુજરાતમાં પેસાડનાર કોણ? પેલા નાગરો ! આ વખતે પણ જો રાજપુતોએ વિચાર અને દીર્ઘ-દૃષ્ટિથી કામ કર્યું હોત તો વખતે ઇતિહાસ બદલાત. હ્યો હવે મ્હારે વખત નથી. કાલે ન્યાય વખતે મળીશ-જય જય.

વિ.-કુમુદા! ન્યાય કાલે છે?

કુ-હા ! મ્હારાજને રાતનો ઉઝાગરો છે એટલે કાલજ.

+ + + + +

કુમુદા ત્યાંથી નીકળી કેટલેક ઠેકાણે ગુપચુપ બરાબ ગામની ચર્ચા સાંભળી મહેલમાં રણુમલ પાસે આવી. રણુમલ પોતાના જીવની આશા ત્યાગી બેઠો હતો. હવે શું કરવું તેજ વિચાર લેના મગજમાં થયાં કરતો હતો. અને પોતે નિરપરાધી માર્યો જશે એ બહીકથી તે નિરાશ થઈ પડ્યો હતો. કુમુદાને દેખી લેનામાં જરા હિમત આવી અને લેને લેણે આવકાર દીધો.

કુમુદા-‘કેમ! કાંઈ વિચાર ઉપર આવ્યા?’

રણુમલ--‘મ્હને આ બધામાં કશી સમજણ પડતી નથી.’

કુ-‘સહીઓ તો લ્હમરી ખરી નો’

ર-હા વિશ્વાસે કરેલી સહીઓએજ આજ મ્હને રસાવ્યો.

કુ-તો કાંઈ ધલાજ તો કરવો પડશે ને?

ર-હું નિમકહલાલ અને નિરપરાધી છું તેજ બચાવ અને ધલાજ.

કુ-તે ઉપર હું પણ બરોશો રાખું છું. હવે કાલ જ થાય તે ખરું.

ર-શું આજ ન્યાય થનાર નથી?

કુ-ના આજની રાત લ્હમને વધારે મુદત મળશે.

ર-તેથી મ્હને કાંઈ લાભ નથી. જેમ અને તેમ બહેલો નીકાલ આવે તેજ સાર.

‘પરંતુ જે સમય મળે છે તે સારા સારજ.’

‘શા માટે?’

‘લ્હમારો ધર્મ શો? હવે જે સમય મળે તે પ્રભુ પ્રાર્થનામાં ગાજો.’

‘હા કુમુદ! તું સત્ય કહે છે. તું કહે તેમ કરીશજ.’

‘પરંતુ ઇશ્વર પ્રાર્થનામાં ફળ શું? લ્હમે સત્યના ટગલામાં અચળ

રહેજો. તેથી તહમારું શ્રેયઃ નહિ થશેજ. પ્રાણુ જય તો બલે પણ સત્ય વિસરતા ના. તેજ તહમને સ્થાય કરશે. ખાપુ જય જય હવે હું જઈશ. ' જય જય. '

કુમુદા વણીવારે મહારાજ પાસે પહોંચી. મહારાજ ઉંઘમાંથી હમ-ણુંજ જાગ્યા હતા. દરબારમાં મુદત ફેરવ્યાની ખબર આપ્યા પછી કુમુદા તથા મહારાજ એકાંતમાં રહ્યાં અને અડધી રાત ધર્મ નીતિ અને ન્યાયની વાતો કરવામાં ગાળી.

પ્રકરણ ૩૭.

લાલા લાલ.

બીજો દીવસ-ખપોર-ઘેરેઘેર રણુમલનો ન્યાય જેવા જવાની તૈયારી થવા માંડી છે. નિમકહરામીને શો બદલો મળે છે તે જેવા માટે થોડી વાર પછી લોકો યોગ્ય ધ દરબાર ગૃહ તરફ જતા હતા. આજે ગીરદી વધારે થશે એમ જાણી ન્યાયનો પ્રભાવ સમસ્ત પ્રજાજનને પ્રદર્શિત કરવાની આકાંક્ષાયુક્ત કુમુદા સવારથી મોટું મેદાન સાફ કરાવવા તથા બરોબર બંદોબસ્ત રખાવવા ગુંથાયલી હતી.

દરબારનો વખત થયો તે પહેલાં લોકો 'જથાળ' ધ ગોઠવાઈ ગયા હતા. વચ્ચેની મ્હોટી બેઠક ઉપર સિંહાસન ગોઠવેલું હતું અને તહેની પાસે નહાના આસનો બિન્ન બિન્ન ઠાકોર રજવાડાઓ સાથે મુકવામાં આવેલા હતાં. સરઘરો વગેરે માટે ગાદી ગલીયા બીજાવવામાં આવ્યા હતા. આજ રોજ ન્યાયની બલીહારી પ્રજાજનોને બતાવવાની હતી તેથી કુમુદા હવેમાં હતી. સવારથી ખપોર સુધી આમથી તેમ ભગ્યા કરતી કુમુદાએ ખાધુ ન ખાધુ કરી સર્વ દરબારી મંડળના પહેલાં દરબારમાં જઈ પહોંચી હતી.

સમય થતાં સ્થેરના શેડીઆઓ તથા ગૃહસ્થો આવી પોતપોતાના યોગ્ય આસને બેસી ગયા. પછી ઠાકોરો ભાયાતો વગેરે આવ્યા ત્યારબાદ વિજયસિંહ જેને આજરોજને સાથે મહારાજાએ અમાત્યની પદ્ધિ આપી હતી તે આવ્યા અને અમાત્યના આસને બેઠા. ત્યારબાદ ભુપસિંહ તથા વિમળા આવ્યાં અને રામના સિંહાસન પાસે જાગમ ઉપર બેઠાં. ત્યાર બાદ રાણી તથા યોગીરાજ આવ્યા. રાણીએ જે કે પોતાનું મ્હોટું ઢાંકેલું

હતું તદ્દપિ હેતી સૌંદર્યતા ઢંકાયલી નહતી. રાણીનો ન્યાય રાજ પડે કરનાર છે તે ખબર બાણી ધણા ગામના આવેલા લોકો આ જોઈ દિગ્ભ્રમ અન્યા. ત્યારબાદ મ્યાનામાં રજપુત સ્ત્રીઓ આવીને તખ્તની પાછળ નાખેલા ચક્રમાં બેસી. સ્હેરની સ્ત્રીઓમાંથી જે મોટા ઘરની સ્ત્રીઓ હતી તે માટે કુમુદાએ ચક્રમાં ગોઠવણ કરી હતી. સર્વ મંડળ પુર બરાયણું બાણી કુમુદા મહારાજને ખબર કરવા ગઈ.

મહારાજને ખબર મળતાં તૈયારી કરવા લાગ્યા. તેમની વાટ જોવા વગર કુમુદા પાછી ગઈ અને દરેક પોત પોતાને ઠોકાણે બરાબર છે કે નહી તે જોવા લાગી અને કોઈપણ અવ્યવસ્થિત જણાય તો સમરાવા ચલ કરવા લાગી.

છડીદારના પોકારથી મહારાજના આગમનની ખબર પડી. સર્વ મંડળ માનને ખાતર હાથ ધરું. મહારાજ પડે આજ ન્યાય કરવાના હતા તેથી ન્યાયમૂર્તિને યોગ્ય સંદેહ વસ્ત્રાલંકારથી આભુષિત થએલા હતા. રાજના આસને ખીરાજ્યા પછી રાજ્યના ન્યાયાધીશો જેમને આજરોજ ખાસ કરીને આમંત્રવામાં આવ્યા હતા તેઓ સિંહાસનની પાછળથી આવી તેમને માટે સિંહાસનની આગળ ગોઠવેલી લોકો ઉપર બેસા.

મહારાજની આજ્ઞા મળતાં રણુમલ, ભુપસિંહ, તથા વિજયદત્તને આણવામાં આવ્યા. આ મંડળ દાખલ થતાં લોકોમાં ભિન્ન ભિન્ન લાગણીઓ થવા લાગી. નિરપરાધી દેખાતો અને સર્વાંશ પરિત્યાગી બેઠેલો રણુમલ ધણાના હૃદયમાં કશુંકા ઉત્પન્ન કરતો હતો. ધણા જણ આવા દેખાતા રણુમલ ઉપરનો આરોપજ બાણી વિસ્મય થતા હતા. ભુપતસિંહ તથા વિજયદત્તના મુખ ઉપર અત્યારે આનંદની છાયા હતી તે નિહાળતાં ધણા જણ મનમાં ધણા ક્રોધે ભરાતા હતા અને દરેક જણનાં મન રણુમલના બચાવની વાટ જોતાં હતાં—

સર્વ ગોઠવણ થયા પછી તપાસની તૈયારીનો સમય પાસે આવ્યો તે વખતે કોઈ દૂતે પ્રવેશ કરી મહારાજને ખબર આપી કે અમરગઢાધિપતિ મહારાજ નાગદેવ પધારે છે. આ સાંભળી કુમુદા વિસ્મય થઈ અને મહારાજ નાગદેવને લેવા રડામા ગયા. થોડા સમય બાદ નાગદેવ તથા વસંતદેવ દરબારમાં આવ્યા. મહારાજ નાગદેવ આ દરબાર દેખી વિસ્મય પામ્યા અને કુમુદા તરફ દૃષ્ટિ કરી. કુમુદા મહારાજના મુખ ઉપરથી બાંધાર્થ સમજી અને પ્રણામ કરી પાસે ગઈ. અને સર્વ ખીતા સંક્ષિપ્તમાં સમજાવી. નાગદેવ શેઠપુર ઉપરના મુસલમાનના ઘેરાની વાત

સાંભળી મદદે આવેલા હતા. પરંતુ ખરી બીના બાણી આનંદ પામ્યા અને તપાસ તરફ પોતાનું ધ્યાન ફેરવ્યું.

આસપાસ નજર નાખતાં તેમને લોકોની મોટી મેદની દેખી અને તેમની નજર પ્રતી પ્રતી રાણીના તરફ પડી. રાણીને જોતાં તેમને એક અજબ અસર થાય તે સ્વાભાવિક છે. રાજ્યની રાણીનો ન્યાય થતો પ્રભુ જુએ તે તે મને આશ્ચર્યવત્ ભાસવા લાગ્યું. પરંતુ કુમુદાના કહેવાથી નિર્ભય ન્યાયની પ્રબળતા જોવા મેડા.

મહારાજાએ રણમલને પુછ્યું ' રણમલ ! હવે ત્હમે શો જવાબ આપો છો ? '

‘ હું નિરપરાધી છું મહારે બીજુ કશું કહેવું નથી. ’

‘ કુમુદા ! હવે ત્હારે શું કહેવું છે ? ’

‘ મહારાજા ’ રાત્રે આપ કહેતા હતા કે નગરશેઠ કાંઈ બીના કહેવાના હતા જેથી ઘણી બાબતમાં આપણને મદદ મળે એમ હતું તો તે વાત પહેલાં સાંભળવા દો. આથી આ વાત ઉપર ઘણું અજવાળું પડશે. ’

‘ તો એમ કરો. નગરશેઠ ! ત્હમે ત્હમारी વાત કરો. ’

નગરશેઠે પોતાનો વૃતાંત શરૂ કર્યો (તે અમે હુંકમાંજ આપીએ છીએ.) ‘ મહારાજા ! આપ રાણીની શોધમાં ગયા તે પહેલાં એક દીવસ ભુપસિંહને લઈ વિજયદત્ત મહારે ત્યાં આવ્યા હતા. તે વખતે મ્હને ઠાકોરની ઓળખાણુ પ્રધાને કરાવી. ત્યારબાદ ધીમે ધીમે રાજ્યને ઉચ્ચ-પાથલ કરમની વાત મહારા આગળ કહેવા માંડી. ધીમે ધીમે મ્હને લોભ લગાડ્યો અને હું લાલચે લપટાડ્યો. રાણી શુભ થયાં પહેલાં ગાદી સ્થાને ભુપસિંહાદિએ જે ત્રણ વખત કાવત્રાં કર્યાં હતાં પરંતુ તે બન્ને કાંઈ કાંઈ દારણસર નિષ્ફળ ગયેલાં હતાં. આપ રાણીની શોધમાં ગયા પછી રણમલને સમજાવવા શામથી યુક્તી કરી જોઈ. પરંતુ ત્હેમાં કાંઈ વળ્યું નહી. તેથી દામની યુક્તિ પણ કરી જોઈ. પણ કૃતશ રણમલ ડગ્યો નહી. ત્યારબાદ રણમલને થોડા વખતે સુખા તરફનું તેડુ આવ્યું તે તેડાને લીધે ભુપસિંહને વહીવટ સોંપી તે ગયો. રણમલ ગયો તેને બીજે દીવસે વિજયદત્તે સેના મોકલી ભુપસિંહને કેદ કર્યો અને મ્હને ઘેર બોલાવી કેદ કર્યો. હું કેદમાં પડ્યો ત્યાં ભુપસિંહ પૈસા કહડાવવા વારંવાર ચાલ કરતો હતો, અને સતાવતો હતો. આજથી ચારેક દહાડા ઉપર તે મહારી પાસે છેલ્લો આવ્યો હતો. તેના ગયા પછી આસરે ત્રણેક ઘડીએ મ્હને

ગરમી લાગવા માંડી અને તે ક્ષણે ક્ષણે વધતી ગઇ. ધણીવાર ધણકા સંમળાયાથી આગ લાગી છે એમ મ્હને અનુમાન થયું અને હું ગભરાવા લાગ્યો. આગજ થઇ છે એમ ખાત્રી થતાં હું ખુબ ગભરાયો અને ગભરાટમાં ત્રણવાર ઉભો થયો અને ત્રણવાર બચવાની આશા નહીં જણાયાથી નિરાશ થઇ પડી રહ્યો. અંતે આગને છેક નજદીક દેખી સર્વ આશાનો ત્યાગ કરી ઇશ્વર સ્મરણ કરતો બેઠોંસ થઇ પડ્યો અને ધણીવારે આંખ ઉઘાડી જોયું તો હું મહારા ઘરમાં હતો અને મ્હને આપના આગ્યાની ખબર પડી અને દુસ્મનની 'શી વલ્લે થઇ તે જાણી.'

‘ઠીકા ત્હમારી ખબર ખપ આવશે તો જોઇશું. કુમુદા ! હવે કોને હકીકત પુછવી છે?’

‘ભુપસિંહને ત્હોનો વૃતાંત કહેવા દો.’

‘ભુપસિંહ—ન્યાયમૂર્તિ ! હું તથા ભુપતસિંહ ન્હાનપણના દોસ્તદાર છીએ. આશરે સાતેક વર્ષ ઉપર મ્હારે વિનયદત્ત જોડે જોળખાણ થઇ. વિનયદત્ત કોઇ કોઇ વખત રાજ્યસુખ દર્શાવતો અને તે સારૂ મ્હારી પાસે ઉદ્દગાર કહાડાવતો. ધીમે ધીમે અને નિત્ય કાનમાં રાજ્ય લોભનો રસ રેડાયાથી હું રાજ્ય મેળવવા ઉત્સુક થયો. તેટલામાં કુમુદાનો સંસર્ગ થયો. તે યોગિનીના વચન સાંભળી હું ત્હોને મેળવવા આતુર થયો. મહારા મનની વૃત્તિઓ તે જાણી ગઇ અને મ્હને તે નિત્ય શિક્ષા આપતી ગઇ પરંતુ હું મૂઠ કાંઇ સમજ્યો નહીં; એક સમયે ત્હોણે રાણી રતિસુંદરીની સાથે મેળાપ કરાની આપ્યો તે દીવસથી હું કુમુદાને વીસરી ગયો અને ગમે તે પ્રકારે રતિસુંદરીને મેળવવા મ્હારી ઇચ્છા થઇ. આ વાતની ખબર ભુપત તથા વિનયને પડતાં તેઓએ મ્હને રાણી મેળવી આપવા વચન આપ્યું. અને વખતો વખત મ્હને ટોણા મારી મ્હારી ઇચ્છા તેઓ સચેત રખાવતા. સાહેલીનો શોખ અને રાણી સાથે રંગરાગ એ બન્નેની ઇચ્છા દીનપરદીન બલવતર બનતાં મ્હારો આત્મા અને ઇંદ્રીઓ વશ રહી શકી નહીં અને ગમે તેવા કૃત્યો કરવા હું તત્પર થયો. થોડા સમય પછી આ નગરશેઠની જોળખાણ થઇ. પછીની વાત આપને નગરશેઠ કહી છે અને ધણી આપ જાણો છો. મ્હને કેદમાં પુર્યા પછી વિનયદત્ત મ્હને નિત્ય સતાવતો હતો. છેલ્લે દીવસે તે મ્હારી પાસેથી ગયો અને થોડીવારે વિમળા મ્હારી પાસે આવી અને મ્હને ભૂતકાળના કૃત્યો સ્મરાવવા લાગી. મ્હેલનાં સળગવાની ખબર ત્હોણે આપી અને મ્હને મ્હારા કર્મો દર્શાવી પશ્ચાતાપમાં નાખ્યો. મ્હેં ત્હોને ધણી વીનંતી બચાવવા માટે કરી પરંતુ

તે પોતે ધણીજ સ્થીર રહી. અગ્નિ ચોરડાની અંદર આવવાને તૈયારી
યતાં સુધી તે હિંમત રાખી રહી. પરંતુ અંતે હિંમત રહી શકી નહીં. તે
મહેને બાકી પડી અને અમે બન્ને પસ્તાતાં જગત્નિયંતા પ્રભુની પ્રાર્થના
કરતાં સ્તબ્ધ બન્યાં. અમેાએ અમને થંડક વળતી દેખી આંખ ઉઘાડી
જોયું તો રાણી, યોગીરાજ અને આ સરદારને દીઠા અને ત્યાર પછીની
વાત આપના જાણવામાં છે. ’

‘ કુમુદા ! હવે કોની હકીકત જાણવી છે? ’

‘ હવે રાણીને પોતાની હકીકત કહેવા દો. ’

શૈલપુરની રાણી જ્યારે સર્વ હકીકત કહેવા ઉભી થઇ ત્યારે લોકો
આશ્ચર્ય રસમાં લુપ્ત થયા. રાજની રાણી પોતાના પતિ પાસે પોતાના
કૃત્યો નીવેદન કરવા ઉભી રહે તે ન્યાયની ખલીહારી દેખી લોકો પોતાના
હૃદયમાં ભિન્ન ભિન્ન વિચાર તરંગમાં પડતા હતા. રાણી બોલી:—“ હું
મહારાજના નાગદેવની તનુજા છું. હું મહારી સઘળી હકીકત સાચે સાચી
કહીશ. કુમુદા મહારી ન્હાનપણની સહીઅર છે. અમેા બે બેનો હતી.
ન્હાનપણમાં માતાનું મૃત્યુ થયેલું હતું તથાપિ અમારા પિતાજીની
સંભાળ અમારા તરફ સારી હતી. અમેા કુછંદે વળગત પરંતુ
આ સાધવી કુમુદાના પ્રતાપે અમેા કુછંદે વળગતાં અટક્યાં મહારા
લગ્ન પહેલાં એક દીવસ ગુજરાતના સુખા અલ્પખાનો મુકામ અમરગઢ
હોવાથી મહારી સુખા સાથે ઓળખાણ થઇ અને તેમ થતાં ત્હેણે મહેને
વચન દીધેલું. તે વચનની વાટ જોતી હું લગ્ન કરવા તત્પર થયેલી નહી.
પરંતુ લાચારીએ તે વચન થશે નહી એમ ધારી મહારે લગ્ન બાબત હા
ખાડવી પડી અને મહારા લગ્ન થયાં.

‘ કુમુદા મહારી સઘળી વાત જાણતી હતી. મહારી ગુપ્ત વાત અને
તે વચન—જે હું ખાનગીમાં કહીશ. તે સઘળું તે જરાઅર જાણતી હતી.
હું તે સઘળું છુપુ રહે એમ ઇચ્છતી હતી પરંતુ તે રહેશે કે કેમ તે વીશે
મહેને શંકા થવા લાગી.

‘ મહારા લગ્ન થયા પછી કુમુદા મહારી સાથે આવી. કુમુદા ન્હાનપણ
થીજ ખટકબોલી હતી તથા શાસ્ત્રનાં થોથાં વાંચેલા હોવાથી જ્ઞાની થઇ હતી.
જ્ઞાનવાન હોવાથી અને ત્હેના આગળ પડવાના સ્વભાવને લીધે તે
ગમે તે મનુષ્ય સાથે છુટથી વાત કરી શકતી. આથી તે રખેને મહારા-
જને ચાતુર્ય અને માધુર્યથી ભોળવી નાખી લગ્નની પવિત્ર ગાંઠે જોડાઇ
તેમની અર્ધાંગના બની મહેને હમેશાં બારી થઇ પડે એવી શંકા મહેને

થતી. આ શંકા તથા વખતે બોળપણમાં, સુખ્યાએ આપેલા વચનની વાત મહારાજને કહી દે એ બ્હીકને લીધે મહેં ત્હેનો નાશ કરવા ધરાદો કયો. ત્હેનો નાશ બ્હેલો થઇ જત પરંતુ ત્હેણે મહારી સાથે ઠાકાર ભુપસિંહની પીછાન કરાવી અને તે તેની સાથે લગ્ન કરવાના ધરાદામાં હતી એમ ખબર આપવાથી મહેને શાંતિ થઈ અને તેથી ત્હેનું મૃત્યુ આણવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો નહી. થોડા દીવસના ભુપસિંહના સંસર્ગે મહેને ભુપસિંહની દાનત બ્રષ્ટ હોય તેમ બારયું અને તેથી એને ત્યાં જવાનું મહેં ઓછું કર્યું. હું જ્યારે જ્યારે ભુપસિંહને ત્યાં જતી હતી ત્યારે ત્યારે કુમુદા મહારી સાથે આવતી હતી. આણી તરફ કુમુદાના વચનો તથા તેની આવડતને લીધે મહારાજ તેની તરફ સંતોષની દૃષ્ટિથી દેખતા હતા છતાં મહેને અમુક સંશય થયો. આ સંશયમાં કુમુદાએ જ્યારે મહેને ભુપસિંહ સાથે પોતે લગ્ન કરવાની નથી એમ કહ્યું ત્યારે મહેને ક્રોધમાં વધારો થયો અને તેથી મહેં તેનો ઘાટ ઉતારવાનું ધાર્યું. કુમુદા મહેને વારંવાર કહેતી હતી કે ‘મહારે મનગમતો પતી મળે તો વરવું’ ન્હાનપણમાં હું સ્નેહસાજ મંત્ર તથા તંત્ર વિદ્યા શિખી હતી તે વાત તે જાણતી હતી તેથી તેવા મંત્ર તંત્રથી પોતાના મનનું કાર્ય પૂર્ણ થાય એમ તે ધમ્મતી હતી. તેથી મહેં ત્હેને મહારો એડો પાર ઉતારવા માટે ત્હેને આશા આપી હું ત્હેને અંડિકાના દેહેરામાં લઇ ગઇ—’

આ પછી રાણીએ ત્હેને કેવી આશા આપી. કુમુદાનું ખુન કરવું કે નહી તે વીશે કેવા તરંગો ત્હેના મનમાં થયા. અને આખરે પોતે કેવી રીતે બોળી કુમુદાને ભભાવી ફાસલાવો કારી ધાતે તલવારનો ધા-કર્યો અને કુમુદા ધા થતાંજ કેવી રીતે ખુમ પાડતી દોડી અને ત્હેની પાછળ પોતે કેવી રીતે ધાઇ અને કુમુદાની ખુમ સાંભળી રાજ્યના અનુચરોએ પોતાને કેવી રીતે ધા પાડ્યા અને ધવાયા પછી લોહીની ધાર બ્હેતાં છતાં તે જીવ લઇને કેવી રીતે નદી તરફ દોડી અને દુઃખદ અવસ્થામાં અને આવેશમાં કેવી રીતે નદીમાં પડી અને કેવી રીતે મુસલમાન સરદારે તેને બચાવી તે સધળી ખીના આળેહુળ રસથી આકર્ષક રીતે કહી. (આ સધળી ખીના વાંચક જાણે છે.) આગળ આલતાં તે બોલી—‘મુસલમાન સરદારે મહેને બચાવી પણ મહેને મહારી મરજીમાં આવે ત્યાં જવા દેવા મહેં ઘણી વીનંતી કરી, પણ તે માની નહી. રકઝક કરતાં અમે હુંટારાના હાથમાં મપડાયાં. હુંટારાના સરદાર પાસે અમને લઇ જવામાં આવ્યાં ત્યાં તે સર-

દારની નજર મ્હારા ઉપર બગડી તેથી તે સરદારને તથા મ્હને જુદે ઠેકાણે રાખ્યાં. થોડા દીવસે તે સરદારને રાતો રાત કહાડી મુક્યો. અને મ્હને એકલી રાખી. હું એકલી હતી પરંતુ રજપુતાણી હતી. તે દુષ્ટ એક દી મત બની મ્હારી પાસે આવ્યો અને અસહ્ય માંગણી કરી મ્હારી મરજી વિરુદ્ધ જોરે જુલમ કરવા તત્પર થયો. મ્હેં ત્હને સમજાવના ધાધી માર્યો અને તે તલવાર સહીત હું ખંડાર નીકળી પડી. રસ્તામાંજ તે સરદાર દ્વિતી મળ્યો અને થોડા દીવસ જંગલમાં રખડ્યાં. થોડા દીવસ અમે રખડ્યાં કરતાં હતાં એટલામાં જે હું ટારાના સરદારને અમે માર્યો હતો તેના આજુસો શોધ કરતાં જંગલમાં આવી પહોંચ્યાં અને તેની સાથે અમારે બેઠો થયો. આ સરદારે ખંડારીથી તેમનામાંના કેટલાકને જખમી કર્યાં તેથી તેઓ અમને શરણુ થયા અને સરદારને પોતાનો સરદાર નીમ્યો. કાંઈ પણ નહીં ધંધા કરતા કોઈક ધંધો સારો ધારી અમેએ તે ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું. અને હું ટકાવને બદલે આસપાસના હું ટારાઓ જે કાંઈ હું ટી લાવે તેમને હું ટવાનો ધંધો અમે શરૂ કર્યો. એક દીવસ શૈલપુર ઉપર મુસલમાની લશ્કરે મ્હડ્યું છે એમ અમને ખબર મળી તેથી અમે અમારા માણસ સહીત શૈલપુર તરફ નીકળ્યાં. રસ્તામાં આ યોગીરાજ થોડા માણસ સહીત આવતા હતા તે મળ્યા અને અમને ખરી બીના સમજાવી. પછી અમે કિલ્લાની બીજી તરફ ગયાં અને બાકોર પાડી અંદર પેલાં અને અગ્નિમાંથી ભુપસિંહ તથા વિમલાને બચાવ્યાં થોડીવારે કુમુદા આવી અને અમને શત્રુઓની હારની ખબર આપી તે સાથે શત્રુઓને બચવાની પણ ખબર આપી. આથી હું તથા આ સરદાર તથા થોડા માણસ તેમની પાછળ પડ્યાં. અને તેમને ગુરામાં પેસતાં પકડી આણી રજુ કર્યાં. આ મ્હારો વૃત્તાંત છે આપને યોગ્ય લાગે તે ન્યાય કરો.

રાણીની વાત પુરી થતાં લોકોમાં રાણીને વીશે મિન્ન મિન્ન શંકા-પ્રશ્નો થયા લાગ્યા અને રાણીનું વૃત્તાંત રસથી ભરપુર હોવાથી કેટલાકના મનમાં મિન્ન મિન્ન બાસ થયા લાગ્યા. અંતે મહારાજાએ હાથ જોડી ન્યાય સાંભળવા ઉભી રહેલી રાણીને દૂર જઈ બેસવાની પરવાનગી આપી તે સમયે સત્રજાનું ચીત હવે કોની જુબાની લેવાય છે તે તરફ એકાગ્ર થયું. મહારાજા પુછ્યું “ કુમુદા હવે કોની હકીકત બજાવી છે ? ”

‘ રાજબાની હકીકત બજાવશે. ’

રાજબાનું નામ સાંભળતાં ભુપસિંહ વિચારમાં પડ્યો. અને રાજબા અહીં ક્યાંથી તેના વિચારમાં ગઈ બની તર્ક દોડાવતો હતો. તેટલામાં રા-

જાળાએ પ્રવેશ કર્યો. મહારાજને નમસ્કાર કરી, ઠાકોર તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી પોતાનો વૃતાંત ત્હેણે સર કર્યો. 'મહારાજ ! હું ઠાકોર ભુપસિંહની છેલ્લી સ્ત્રી છું. મ્હારે બહુ કહેવાનું નથી. હું ઠાકોરને ને ઠાકોર મ્હને મ્હાતા હતા. એક દીવસ પ્રધાન તથા સેનાપતિ પેલા શેઠ તથા ઠાકોર રાજ્ય વિરુદ્ધ કાવતર રચતા હતા. તેમની વાતો અકસ્માત મ્હેં સાંભળી. અને તે વીશે મ્હેં ફરી સાંભળ્યું. ઠાકોરને મ્હેં શિક્ષાના વચનો કહ્યાં. અને તેથી પોતે ગુસ્સે થયા અને તેથી મ્હને મહાવચનો ત્યાગ કરવા આજ્ઞા મળી. આજ્ઞા મળતાં હું નીકળી અને કર્મ સંજોગે મ્હને વિજયસિંહનો આશ્રય મળ્યો. મ્હને તેમના આશ્રયે કુમુદા મળી અને અમોએ આટલા દી ભેગા રહી ગાળ્યા. પરમ દી અમને વિજયસિંહનો હુકમ મળ્યો કે 'શૈલપુર આવવું' તેથી અમે અહીં આવ્યાં.'

રાજા પોતાની હકીકત પુરી કરી પાછી ફરતી હતી તેવામાં રજપુતાણીનું હિંમતથી બોલવું સાંભળી ચકિત થયેલો ભુપસિંહ ઉભો થઈ રાજાની પાસે જઈ પગે પડ્યો અને બોલ્યો 'રાજા ! મ્હારો અપરાધ ક્ષમા કરો હું પાપી છું.'

'ઠાકોર ! આ સ્થળ તેને માટે નથી. હવે પછીથી આપણે મળીશું અને તે સારા સંજોગો વચ્ચે મળીએ એમ ઇચ્છુ છું. આટલું બોલી રજપુતાણી ઝપાટા બંધ ચાલી ગઈ.

રાજાના ગયા પછી મહારાજાએ પુછ્યું 'કુમુદા હવે ત્હારે શું કહેવું છે ? હવે કોની હકીકત જાણવી છે ? રણમલના બચાવમાં કંઈ હકીકત મળતી હોય તેમ લાગે છે ?'

'મહારાજ ! ન્યાય મૂર્તિ ! હવે રણમલસિંહની પાસેજ ખુલાસો માંગો તેથી વખતે શંકા દુર થશે.'

રણમલને પુછવામાં આવતા ત્હેણે હકીકત કહેતાં પહેલાં ભુપતસિંહના જવાબ સારા આકાંક્ષા બતાવી તેથી ભુપતસિંહની હકીકત પુછતાં ત્હેણે જણાવ્યું. 'નામદાર ! કૃપાવંત મુરખી હું આપનો સેનાપતિ હતો. હું કાંઈ ગેર સમજને લીધે નોકરીથી દુર થયેલો છું. ભુપસિંહને હું રાજ્યના ઠાકોર તરીકે જાણ્યું છું. મ્હને વિજયદત્તે ભુપસિંહ તથા રણમલ બન્ને મળી રાજ્ય પાયમાલ કરવા ઇચ્છે છે એમ ખાત્રી થવાથી ભુપસિંહને કેદ કરવાને હુકમ આપ્યો હતો તે અનુસાર મ્હેં ભુપસિંહને કેદ કર્યા હતા. નગરશેઠે જે બાબત કહી છે તે બાબત હું કાંઈ જાણતો નથી. હું નીરપરાધી છું. મ્હારે બીજું કશું કહેવું નથી.'

આ પછી રણુમલે પોતાની હકીકત શરૂ કરી; “ મહારાજ ! આપ મહેને ઘણા લાંબા સમયથી ઓળખો છો. આપે મહેને અમાત્યની પદવી આપી તે સમયે આજ્ઞા આપી હતી કે ભુપસિંહ વગેરેનો વિશ્વાસ રાખતો મા. આ પછી હું તહેમના કૃત્યો ખારીકાઈથી તપાસતો હતો. આપના ગયા બાદ એક દીવસે નદી ઉપરની એક ગુફામાં ચારે જણા ભેગા થયા હતા; અને રાજ્ય સ્હામી ખટપટ કરતા હતા. તે દીવસે મહેને અગાઉથી ખબર પડ્યાથી હું ગુફામાં બહેલો ગયો હતો અને બધી વાત સાંભળી હતી ” ત્યારબાદ બધી વાત જે આપણે પ્રકરણ ૧ માં જાણી છે તે સઘળી કહી બતાવી અને પછી કહ્યું “ તહેમને લખાણ કરીને જે કાગળ ફાડી નાંખેલ તે આ રહ્યો. આપે કાલ રાત્રે ઘેર જવાની રજા આપી તે વખત હું તે સઘળા લાવ્યો છું તે રજુ કરે છું. વળી તેજ દિવસે વિજયસિંહે આપેલી ચીઠ્ઠી પણ આ રહી. આપની આજ્ઞાથી હું વાંચુ છું.

‘ રણુમલ ! ’

પાપીઓ મળ્યા છે. દામથી ફેડાશે. સાવચેત. રજપુત દગો ન દે.

હી. તુ જાણે છેજ.

હારો

વિ. ”

મહારાજએ તે ચીઠ્ઠી વિજયસિંહને બતાવી. વિજયસિંહે તે ચીઠ્ઠી પોતાની લખેલી છે એમ કયુક્ત કર્યું. સરતોવાળો કાગળ ભુપસિંહને બતાવતાં તે તેજ છે એમ તહેણે કયુક્ત કર્યું. ‘ રણુમલે પછી પોતાની હકીકત શરૂ કરી. ‘ ત્યારબાદસાંજે રાયમલ આવ્યો હતો પરંતુ તે કાંઈ ખબર આપી ગયો હતો નહી. એ ત્રણ દી પછી પાટણના સુખાના બોલાવવાથી હું પાટણ ગયો અને ત્યાં મહેને આપની ખીના મળી. આપની બાજ મળતાં આપની સાથે હું આવ્યો તે પછીની વાત આપ જાણોહોજ. ’

‘ રણુમલ ! ખીજુ કશું કહેવાતું છે ? ’

‘ જ ના. ’

‘ કુસુદા ! રણુમલનો શુન્હો સાબીત નથી થતો ? ’

‘ હ. બચાવમાં શું આપી શકે ? વિજયદત્તની હકીકત જાણવા દો. આજ્ઞા થતાં વિજયદત્તે પોતાનો ખુલાસો કરવા માંડ્યો. ‘ હું આપનો પ્રધાન ભુપસિંહને ઠાકોર તરીકે ઓળખું. રણુમલ તથા મહારે જુની અદાવત છે કે નહી તે હું જાણી શકતો નથી પરંતુ કાંઈ કારણને. લીધે રણુમલ મહારા કાંવત્રાની ખુબ જહાર ઉઘાવતો હતો. ભુપસિંહ સાથે અ-

મારે બહુ સખધ હતો નહી. તેમ હું બીજી વાતોમાં તેની સાથે કાંઈ પણ મસલત કરતો હતો નહી. હીસાબનો ગોટાળો ચોખ્ખો કરી આપવા મહેં રણુમલને ઘણી વખત કહ્યું છતાં તે મહેંને હુડકારી કહાડતો હતો. છેવટે તે ગયો ત્યારે કહી ગયો હતો કે સુખા પાસેથી હું રાજ્યનો પટો લેવા જાઉ છું આથી મહેંને શંકા થઈ અને રાજ્યને હાની થશે એમ ધારી અમોએ ત્હેને કેદ કરવા વીચાર કર્યો અને તેથી યુદ્ધ થયું. સ્હામા લોક-રમાં આપ છો એમ અમોએ જાણ્યું હોત તો અમો કદી આપના સ્હામા થાત નહી. આ મહેં મ્હારો ખુલાસો કર્યો આપને યોગ્ય લાગે તેમ કરો.”

મહારાજાએ રણુમલને પુછ્યું ‘રણુમલ ! હું ત્હેને છેલ્લી તક આપુ છું અને પુછુ છું કે ત્હારે કશો ખુલાસો કરવો છે ?’

‘ નહી જ. હું ગુન્હેગાર નથી. હું તદ્દન નીરપરાધી છું. ’

રણુમલ તું ત્હારા વર્તનનો જવાબ સંતોષકારક આપી શક્યો નથી.

‘ આપને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ ખર. આપ ન્યાય કરો. ’

‘ રણુમલ ! ત્હેં રાજ્ય કાશના હીસાબમાં ગરબડ કરી પૈસા ખાઈ ગયો તે બાબત જવાબ આપી શકતો નથી અને ત્હોમત સાબીત કરવાને ચોપડાજ બસ-પુરતા છે. તું કંચુલ કરે છે કે આ સહી ત્હારી છે અને તેથીજ ત્હેં ગરબડ કરી પુરવાર થાવ છે. રાજ્યને પચાવવા કરેલા દસ્તાવેજો ઉપર પણ ત્હારી સહી છે. ત્હેને ઉઘાવી દીધા હોત પરંતુ હું એકદમ અચાનક આવ્યો તેથીજ તે પકડાઈ ગયા છે. તું રજપુત પુત્ર થઈ, મ્હારો વિશ્વાસુ થઈ આવું કૃત્ય કરે તે માટે ત્હેને શી શિક્ષા કરવી તે મહેંને સમજ પડતી નથી. ત્હેને વધારેમાં વધારે સજા થવી જોઈએ. નિમકહરામ ! તું ડોળ ધાલું નિમકહલાલ, વિશ્વાસઘાતી, બે વચની ! રાજ્ય દ્રોહી ! જુદા ! આજ સાંજનો સૂર્ય અસ્ત થતા પહેલાં ત્હેને ફાંસીએ મ્હાવવા હુકમ કરે છું. ત્હારા જેવાને અહાવી શિક્ષા થવાથીજ લોકમાં સારો દાખલો બેસશે. બોલ પાપી ત્હારે કાંઈ કહેવું છે. ? ”

“ હું નિરપરાધી છું. મરવા તૈયાર છું પણ રજપુતના વચન ઉપર કહુ છું કે હું આમાતું કંઈ જાણતો નથી ”

‘ કાંઈ જાણતો નથી ? ! આ સહી ત્હારી બજેલી છે તે તું કંચુલ કરે છે તેથી વધુ શો પુરાવો ? ! ”

“ મહારાજ ! ” કુમુદા નમ્રતાપૂર્વક બોલી ! એક વિનંતી સાંભળશો ?

“ કુમુદા ! હવે શિક્ષામાં ફેરફાર થશે નહી. બોલ ! શું કહેવું છે ? ”

“ મહારાજ ! કૃપાવંત ! શિક્ષા બારે છે. આ ચો તરફ લોકોની

મેઢની તરફ જુઓ. લોકો શિક્ષા સાંભળી અશ્રુધારે રડે છે. આમ ઠાકોરાનાં મુખ જુઓ તે બતાવી આપે છે કે અધિક શિક્ષા થાય છે. ઠાકોર જી-પસિંહ-રણુમલના દુશ્મન જીપસિંહ-તરફ જુઓ. તેની આંખો પણ જળથી ભરાઈ છે. અંદર સાંભળો કંકલાણ થાય છે. રણુમલની પાછલ કાંઈ રડનાર નથી એમ નથી. એકલો મિત્રહીન રણુમલ નિરપરાંની મૃત્યુના મુખમાં પડતો ભાસતાં સર્વ મંડલ ચોધારે આંસુ ઢાલે છે. તે દુષ્ટો-જેમણે સંજ્ઞની શાંતિના ભંગ કર્યો તે ગયી જાય છે. આ ન્યાય કેવો ? તેના ઉપર જુઓ સાખીત થાય છે-એ વીશેની શંકા, હાલની હકીકત જોતાં, લઈ શકતી નથી પરંતુ આજને આજ ફાંસી દેવાતાં રણુમલના સ્નેહીઓ તેની છેલ્લી મુલાકાત લઈ શકે નહીં. માટે તે મુદતમાં ફેરફાર કરવા કૃપા કરો. મ્હારે ખાતર નહીં પણ તેના સ્નેહીઓને ખાતર-આ શૈલપુરના પુ-રજનોને ખાતર તેટલી દયા કરો. પેલા હાસ્યે નિમગ્ન થયેલા દુષ્ટો સહામુ જુઓ ! રાણી વગેરેના મુખ જુઓ. અંદરનો કંકલાણ સાંભળો. આકારા જુઓ તે કેટું થઈ ગયું છે. પણ પક્ષીઓ રૂદન કરતાં ચો તરફ ભાગે છે-આ ભયંકર દેખાવ તરફ જુઓ. રજપુત રણુમલસિંહ ! ધન્ય છે તમને કે આવા સમયે પણ તમે ધૈર્ય ધારી રહ્યા છો. ધધર તમારા આ-ત્માને શાંતિ બક્ષેજ અને નિર્મલ ન્યાય બતાવશે.

“કુમુદા ! મ્હને ન્યાય મળ્યોજ. આ નિરપરાધી પણ મોતે માર્યો જાઉં તેમાં શાંતિ શી ? ન્યાય કયાં ? વિધી ગતી ! હવે જે થાય તે ખરું હરી હરી !”

રણુમલે ‘હરી હરી’ કહ્યા તે સાથે લોકોના ટાળામાં ‘પણુ’ હરી હરી’ શબ્દ સ્ફુરવા લાગ્યા. કુમુદાએ મ્હારાજને પૂછ્યું ‘આપની શી આશા છે ?’

‘કુમુદા! શિક્ષા તો હું ઘટાડી શકતોજ નથી પરંતુ ત્હારી વિનંતી ઉપરથી-ફકત ત્હારા ઉપરના મ્હારા બહાલ ખાતર નહીં પણ તેં આજ ન્યાયમાં મદદ કરી છે તે ખાતર એક દીવસની મુદત વધુ આપુ છું અને કાલ સાંજે સુર્ય પૃથ્વી ઉપરથી અદૃશ્ય થતાં તે શાંસીએ ચહડશે’

‘જો લિખીત હશે તો’ કુમુદા બોલી.

આ સઘળો વખત ઘણા કુમુદાનો ચહેરો તપાસતા હતા પરંતુ તેમાં હવે કે શોક કે શાના ચિન્હ દેખાતા ન હતા. થોડીવારે કુમુદાએ કહ્યું ‘તો હવે રણુમલસિંહને લઈ જઈ તેમના સ્નેહીઓને મલવા દે ?’

‘હા લઈ જાઓ !-પણ સખુર તેના દેખતાંજ પેલા પાપીઓને

શિક્ષા થવાદો—ભુપત તથા વિજયદત્ત ! ત્હમે બન્નેએ મ્હાર અન્ન ખાધ હરામ કર્યું છે. મ્હારી રાણી સ્હામે—મ્હારા રાજ્ય સ્હામે અને સમગ્ર ગુજરાત સ્હામે ત્હમે જે કૃત્યો કર્યાં છે ત્હેના ફલ મળવા દો. ત્હમે ત્હમારા શત્રુ રણુમલને મુએલો દેખશો નહીં (લોકોમાં હર્ષના પોકાર) એટલે રણુમલ ફાંસીએ મ્હડશે તે પ્હેલાં આખા નગરમાં ત્હમને ગધેડે બેસાડી કાલા મ્હોં કરી ઝેરી નાગ પાસે ડાખાવી કે સુધીએ લટકાવી દેવા હું હુકમ કરું છું ’

બન્નેના હસતાં મ્હોડા બધ થયા અને પોક મુકી રડવા લાગ્યા. પ્રધાનનો એક છોકરો જે ટોળામાં હતો તે રડતો મહારાજ પાસે આવી પગે પડ્યો. પણ મહારાજએ ત્હને દૂર કરવા હુકમ કર્યો અને બીજા ગુન્હેગારોનો ન્યાય કરવા લાગ્યા.

‘ હવે ભુપસિંહ ! ત્હેં ઘણા દુષ્કૃત્યો કર્યાં છે અને તેનું ફળ પશ્ચાતાપથી ભોગવ્યું છે પરંતુ ત્હને શિક્ષા કરવીજ જોઈએ તે માટે ત્હને શિક્ષા ફરમાવું છું કે સઘળા દોકરો અને ભાયાતો વચ્ચે ઉભો રાખી એકવીશ ફટકા શરીર ઉપર મારવા.

‘ વિમલા ! ત્હને શું કરું ? તું સ્ત્રી જાતી છે તે ઉપર દયા રાખવાને સૌ કહે છે પરંતુ ત્હારા કર્મો ઘણા ભયાનક છે માટે અને ન્યાય આગળ સ્ત્રી કે પુરૂષ, રંક કે રાય સરખા છે તેથી ત્હને શિક્ષા કરું છું કે ત્હને સાત દીવસ સુધી એકાંત કેદમાં રાખવી.

‘ રાણી ! હવે ત્હમારો વારો છે. ત્હમે કુમુદાનો શ્રવ લેવા સારૂ યત્ન કર્યો તે ગુન્હાસારૂ ત્હમને શિક્ષા થવી જોઈએ. અને તે શી કરવી તે મ્હને સમજણ પડતી નથી. કુલવંત માતપીતાના પેટે અવતરી મ્હારે ઘેર આવી ભાતભાતના વિહાર કર્યાં તે સઘળું ત્હમે જુલો જઈ ત્હમારી પ્રાણુથી પણ પ્રિય સહચરીનું ખુન કરવા નિશ્ચય કર્યો અને તે પણ રજપુતાણીને ન છાજે ત્રેવી રીતે. ત્હમને શીક્ષા શી કરું ? આ આખા શૈલપુરના લોકની વચ્ચે ત્હમને મ્હારા મુખથી આવા વચનો સંભળાવવાં તેજ શિક્ષા ઘણી છે. વળી કુમુદાનું ખુન કરતાં ત્હમારું ખુન થાત એ વાત ધ્યાનમાં લીધી છે અને પહેરેગીરોના ધાથી ત્હમે છુટ્યાં તેટલી વખતની પીડા થઈ તે શિક્ષા પણ ધ્યાનમાં લીધી છે. આ સઘળી વાતનો વિચાર કરતાં ત્હમને વધુ શિક્ષા શું કરું પણ આજથી આઠ દીવસ સુધી ત્હમારે અમારા આગળ મ્હોં બતાવવું નહીં તે શિક્ષા ઘણી છે. ”

“ રતિસુંદરી ! ” મહારાજ નાગદેવ મ્હાન વદને બોલ્યા ‘ મ્હને

ધધરે એ પુત્રીઓ આપી હેમાં મહેને એકથી સુખ મલ્યું નહીં. બન્ને સરખી નીકળી. તું તારા પતિની પાસે સુખથી રહેતી જાણી હું. આનંદ પામતો હતો. આજે તે આનંદનો અંત આવે છે. મહારી પુત્રી-નાગદેવની તનુજ ખુની થાત ! અરે તું તારું મુખ પછી કેમ બતાવત ? અરે ! તું તારા કુટુંબ ઉપર નહીં પણ નાગદેવના કુલ ઉપર કલંક મ્હોંટાડત. અરે ! ત્હને આવી બુદ્ધિ કેમ સુઝી ? વળી તું ખુન ફોતું કરવા તૈયાર થઇ ? તારી બહાલી સહચરીતું ! અરે ! એવો વિચારજ નાગદેવની પુત્રીના મનમાં કેમ ઉદ્ભવે ? અરે નાગદેવની તનુજ નીચ કર્મો કરવા કેમ દોરાય ? રતિસુંદરી ! જો તું મહારા રાજ્યમાં હોત તો હું તારા દુકડા કરત પણ વસંતદેવે કૃપા કરી છે તે તું એકાંત ભોગવી ભોગવ. હવેથી બવિષ્યમાં આવા કૃલ કરવાનો વિચાર આણી નાગદેવનું નામ બોળતી મા અને કુલાંગાર થતી મા. તું રાજ્યની રાણી છે, મહારી પુત્રી છે, એ સવળું ધ્યાનમાં રાખી જૂતકાળને વીસારી દઇ બવિષ્યમાં સત્કર્મો કરવા તરફ લક્ષ રાખી તું મહારા હૃદયને ફરીથી શોકચરત કરતી મા—

રતિ—“ પુન્ય પિતાજી ! મહેને ક્ષમા કરો. તે વખતે અંતરથી થણું થતું હતું પણ મન ઠેકાણે રાખી શકી નહીં. શું કરું ? પણ ધધરનો પાડ કે હું પાપકર્મ કરતાં છુટી. મહારી બહાલી બ્હેનનું શું થયું ? ”

“ બ્હેન ! તે ગઇ. મહેને દુઃખી કરી પોતાના પાપનો ભોગ થવા ગઇ. તેની છોકરી કરતાં ન છોકરી હોય તે સાર. તે ક્યાં ગઇ તે કાણ જાણે ? ”

“ આ રવી ત્હમ્હારી પુત્રી કલંકિની. ક્ષમા કરો ક્ષમા કરો. ” રાજ વસંતદેવની પાછળનો ચક્ર ફાડી હાંફલીફાંફલી બનેલી લક્ષ્મી દોડી આવેલી તે બોલી.

“ કાણ લક્ષ્મી ? ” આશ્ચર્યથી નાગદેવ બોલ્યા.

વસંતદેવ તથા વિજયસિંહ પાસે આવ્યા અને યોગીરાજ વગેરેએ ઉંચા હાથ કરી આશિર્વાદ દીધા.

‘ પુન્ય મહારાજશ્રી નગરકાર. આ આપના જમાઇને આશિર્વાદ દો. આ વિજયદુર્ગનો વિજયસિંહ નમસ્કાર કરે છે. નમન કરતો વિજયસિંહ બોલ્યો.

“ આશિર્વાદ વિજયસિંહ ! આશિર્વાદ. મ્હારે પણ અહોબાગ્ય કે ત્હમારા જેવા સુરવીર રત્નપુત્રને વરી મહારી પુત્રીએ નાગદેવના કુલને કલંકથી બચાવ્યું છે. ધધર ત્હમારે બહું કરો.”

‘ ધધર તહાઈ બધુ કરો ’ યોગીરાજ બોલ્યા અને સમગ્ર પ્રજા જન તેજ બોલ્યા.

‘ બહાલી બહેન લક્ષ્મી ’

‘ બહાલી રતીસુંદરી ’

બન્ને જણ ભેટયાં અને કુમુદા પણ દોડતી આવી બન્નેને ભેટી અને જ્ઞાન, સૌંદર્ય અને પશ્ચાતાપ રૂપી ત્રિપુટી કુમુદા, લક્ષ્મી અને રતીસુંદરી-એ બનાવી અને લોકો હર્ષનો પોકાર કરવા લાગ્યા.

પણ આ હર્ષ બહુવાર રહેનાર નહતો. મહારાજાએ ઠોકણે જઇ આજ્ઞા કરી કે “ રણુમત્ત. ભુપત, વિજયદત્ત વગેરેને લઇ જાઓ અને સખ્ત બપતો રાખો. ભુપસિંહ ત્હમને એ ત્રણના મૃત્યુ અને વિમલાની સજા પછી શિક્ષા મળશે. રાણી ત્હમો આજીવીજ અમારા મહેલે આવશેના. મહારાજા નાગદેવ, લક્ષ્મી બહેન, રાજબા આપસધના ચાલો. મુરખી શિરછત્ર ! આપની પુત્રીની શિક્ષા તરફ ધ્યાન ન રાખી મહારો મહેલ પાવન કરો. વિજયસિંહ ! આપણે આજે નવા સંજયી તરીકે ઓગળાયા ચાલો ત્યારે અમારી બેડે. જય શ્રી હરી ”

સંધે ગયા.—સ્થળમાં શાન્તિ થઇ—

આવી રીતે આજનો હર્ષ-શોકમય વૃત્તાંત પુરું થયો. અને આખા રહેરમાં આ વાત ઠેર ઠેર થવા લાગી. હર્ષ અથવા શોક એ બેમાંથી પુરના લોકોમાં કઇ વૃત્તિ વધારે ફેલાયલી છે તે જાણવા કુમુદા રાત્રે નીકળી તો લેને શોક હર્ષને ઢાંકી દેતો લાગ્યો. પ્રધાન તથા સેનાપતીના ઘરના શોકમાં હતા અને છાતી ફાટ રૂદન કરતા હતા. કુમુદા આ સધળું જોઈ મહેલમાં ગઈ ત્યાં નીચેના ઓરડામાં રૂદન કરતી રાણી પડેલી હતી લેના આગળ ન્યાયના અમલતું ભાપણુ કરી રહેજ આશ્વાસન દઇ ડપાટાબંધ બધા મંડળના ભેગી થઇ ગઈ.

x

x

x

x

સમય મધ્ય રાતનો થવા આવ્યો હતો. સંધજે શાંત હતું તે સમયે રાયમલના ઘરમાં કાંઇ ગુપચુપ વાતો થતી હતી. રાયમલ ઘેર આવ્યો તે સમયે લેની સ્ત્રીએ લેને તે દીવસનો વૃત્તાંત પુછતાં રૂદન કરતા વદને સધળો હેવાલ કહ્યો. રાયમલે રણુમલને આવી શીક્ષા થશે એમ સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહતું. પૈસાના લોભથી તે રણુમલના સ્હામો હતો પરંતુ ઉપકારના આભારમાં તે રણુમલ તલે હતો । તેથી લેને ધણું લાગતું હતું. બગડેલી બાજી હવે સુધરે નહી તેથી બન્ને જણ છાતી ફાટ રૂદન કરતા

હતા. થોડીવારે બારણુ ખખડ્યું પણ કોઈએ જવાબ દીધો નહીં બીજીવાર ખખડતાં બારણુ ઉઘડ્યું-રાયમલે બારણું ઉઘડતાંજ કુમુદને દીડી તેથી નમન કર્યું. તે અત્યારે અહીં ક્યાંથી અને શા કારણસર આવી તે હકીકત પુછી ત્હેના જવાબમાં કહ્યું કે “ રાયમલ ! હું એકજ સખ્દ કહેવા આવી છું. રણુમલે કહાળ્યું છે કે ઉપકાર કરતાં ધન વધ્યું એ અત્યંત દીલગીરીની વાત છે. અને તમને કહાવે છે કે ત્હમારી મુલાકાતની ઇચ્છા છે તેથી મળી જવાય તો ઠીક. ” આટલું કહી કુમુદ ઝપાટાખંધ આવી ગઇ.

પ્રકરણ ૩૮

લગ્નની દરખાસ્ત.

શોકમય દીવસના સૂર્યનો ઉદય થયો. આજનો દીવસ શૈલપુરમાં શોકમયજ રહેશે એમ સર્વેજણુ જાણે છે. સ્વહારથી લોકો “ આજ સાંજે રણુમલ ફાંસીએ ચઢશે ” ભુપસિંહ તથા વિજયદત્તને ગથેડે ફેરવશે ” રાણીને પણ શિક્ષા ! ” “ નિરપરાધીને પણ સજા ! ” “ રણુમલ કૃત્તની ! ” “ ભુપસિંહ પાપી ” વગેરે ઉદ્દગાર કહાડતા હતા. ચકલેને ચોટે તેજ વાત થતી હતી. એ માણસ ભેગા થતાં કે તેજ વાત થતી હતી. ગઇ કાલે રાણીનો ન્યાય જોવા ભેગા થયેલા મનુષ્યો આજ રણુમલને શિક્ષા જોવા સાર રહ્યા હતા અને ઘણે દૂરથી ટોળાખંધ લોકો સ્વહારથી શૈલપુર તરફ આવતા હતા. બપોરે સ્થેરમાં ગથેડાનું સરઘસ નીકળવાનું હતું. આ નવલ દેખાવ જોવા સાર લોકો મુખ્ય રસ્તા ઉપર જગ્યાની સવડ કરવામાં સવારથી શુંથાયા હતા.

બપોર થતાં મહારાજાએ વિજયદત્ત તથા ભુપસિંહને બોલાવ્યા અને તેઓ પહેલા મૃત્યુને શરણુ જનાર હોવાથી તેમને છેવટની શી ઇચ્છા છે તે પુછવામાં આવતાં તેમને ઇચ્છા જણાવી કે “ રણુમલને શિક્ષા થાય ત્યારબાદ એટલે રણુમલ ફાંસીએ ચઢે ત્યારબાદ અમારી શિક્ષા અમલમાં આવે. આ ઇચ્છા પાર પાડવી તે રાજની ફરજ સમજી કુમુદાએ તેમની વિનંતી સ્વીકારવા રાજને ઇચ્છા બતાવી અને રાજાએ ત્હેમની અરજ બહાલ રાખી. આ બપોર ઝપાટાખંધ ગામમાં ફેલાઇ ગઇ અને ગથેડાનું

સરથસ જોવા ઉત્સુક થયેલા મનુષ્યોની આશા નિરાશા થઇ. આ વિશેની ખબર રાયમલને પડતાં હોવા મુખમાંથી 'ધીઃક દુષ્ટ' શબ્દ નીકળ્યા.

સૂર્યાસ્તનો સમય થતાં રણમલને ફાંસી દેવામાં આવનાર હતી. તે છતાં સૂર્યાસ્તના ત્રણેક કલાક પહેલાં લોકો ફાંસીની જગ્યા આગળ ભેગા થવા લાગ્યા હતા. ક્ષણે ક્ષણે લોકોનો ભરાવો વધતો હતો. સ્ત્રી બાળક તથા વૃદ્ધ પણ આ કુર દેખાવ જોવા આવી પહોંચ્યાં હતાં.

સૂર્યાસ્તના એક કલાક અગાઉ રણમલને બંધીવાન બનાવી મેદાનમાં લાવવામાં આવ્યો અને ચોમેર લોકોની દયાની લાગણી ફેલાયલા મેદાનના મધ્ય ભાગમાં, સર્વ કાંઈ જુએ એમ, ઉભો રાખવામાં આવ્યો. જે માણસ ત્રણજ દીવસ અગાઉ હાકમી ભોગવતો હતો તેની આ દશા નીરખી લોકો જગતની ક્ષણભંગુરતા વીશે ભિન્ન ભિન્ન તરંગો દોડાવવા લાગ્યા. મહાન નેપોલીઅન જેવાની પણ મહત્તા એક દીવસ તૂટી તો પછી ગરીબ બી-આરા રણમલની મહત્તાની શી વાત કરવી ? મહોન્મત મહારથીઓની મહત્તા ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ધુળધાણી થઇ ગઇ પણ તે સઘળા મદને લીધેજ. રણમલને પોતાના કર્મને લીધેજ આ દશા ભોગવવાનો સમય આવ્યો !

થોડીવારે રાજા, કુમુદા, રાણી, નાગદેવ, વિજયસિંહ, લક્ષ્મી, ભુવ-સિંહ, વિમળા તથા રાજબા આવ્યાં. અને તેમની પછાડી વિજયદત્ત તથા ભુપતસિંહ સિપાઇઓના પહેરામાં આવી પહોંચ્યા. ગઇ કાલથી અત્યાર સુધી રણમલને એક પછી એક એમ ગામના ઘણા લોક, બાયા-તો અને સ્નેહીઓ મળી ગયા હતા અને દરેક જણની દયાવૃત્તિથી તે સંતોષ પામી પોતે નિર્દોષ છે એટલુંજ કહેતો હતો. કાંઈપણ મનુષ્ય જોડે વાત કરતાં હોતું હૃદય પીગળતું નહીં અને અત્યારે પણ આંખમાં અશ્રુખીંડ હોતું નહીં એટલુંજ નહીં પણ અત્યારે-મૃત્યુ સમય વખતે-નિત્ય કરતાં તેવું મુખ, જેમ ઓલાવાની વખતનો દીવો સતેજ થાય છે તેમ સતેજ જણાતું હતું. કુમુદા હોની પાસેજ હતી.

થોડીવારે મહારાજાએ આવી હોને હોની હેઠલી ઇચ્છા પુછી. તે સાંભળીને બોલ્યો " ન્યાયમૂર્તિ ! હું હવે આ જગતનો ત્યાગ કરી જાઉં છું તે સમયે આપ મહેને હેઠલી ઇચ્છા દર્શાવવા કહો છો પણ તે શી હોય ? મ્હારે નથી સ્ત્રી કે નથી હોકરાં જેને માટે પોપણું સાફ કહેતું પડે. મ્હારે નથી સગા કે બહાલા-દૂરના હશે. મ્હારે મિત્રને કશું અપાવતું નથી પરંતુ મ્હારી ઇચ્છા આટલી છે કે ભુપતસિંહ તથા વિજયદત્તને

જે દેહાંત શિક્ષા કરી છે તે તેમને માફ કરી જીવતા મુકવા અને બીજા જે સગા ધ્યાનમાં આવે તે કરવી. મહારાજનો શો હુકમ ? ”

‘ રણુમલ ! આ શું ? ! તેમને જીવતા જોવા શું તું ઇચ્છે છે ? ’

‘ અલબત્ત ! એ મહારી છેલ્લી ઇચ્છા છે તે પુરી કરવી કે નહીં તે આપના હાથમાં છે. ’

‘ કુમુદા હવે કેમ કરવું ? ’

કુમુદા--‘ ઇચ્છા પુરી કરવીજ નેમએ. આપની ઇચ્છાનુસાર આજી આપે. ’

મહારાજએ મ્હોટે ઘાંટે ભુપતસિંહ તથા વિનયદત્તને કહ્યું “ અપ રાધીઓ ! સાંભળો ! આ તહમારો દુશ્મન જેમને તહમે ખરાબ કર્યો તે શું માગે છે ? મરતી વખત માગે છે કે તહમને બન્નેને જીંદગી આપવી. દુષ્ટો ! તહમને ત્હેની ઇચ્છાથી જીંદગી આપુ છું પરંતુ બીજી શિક્ષા પછી થશે. ’

સૌ સ્તબ્ધ થઇ ઉભા. કુમુદા આગળ આવી હાથ જોડી બોલી ‘ હે પ્રભુ ! દીનાનાથ ! અખિશેશ્વર ! આ કલિયુગનીજ બલિહારી છે. સસનો ક્ષય અને અસત્યનો જય. ન્યાયને કલંક લાગે તે બલિહારીજ ! ’

રણુમલે કુમુદા, વિનયસિંહ, તથા નાગદેવને બોલાવી કહ્યું ‘ મહારી બીજી એક ઇચ્છા છે અને તે કુમુદાએ પૂર્ણ કરવાની છે. ’

‘ રણુમલસિંહ ! અત્યારે તહમે જે કહેશો તે કરીશ. ’

રણુમલે અશ્રુસહિત આંખે કહ્યું ‘ કુમુદા ! બહાલી કુમુદા ! ! મહારે પુત્ર નથી તેમજ સ્ત્રી નથી. સંસારમાં જેથી મહારૂં નામ રહે. તેવું કોઇ નથી. મહારી મિલકત છે. ગામ છે. તે સધળા હું તહને જો સંતતિ થાય તો ત્હેને અથવા તહારા મૃત્યુ બાદ મરજીમાં આવે ત્હેને આપી દેવા મુખ્યત્વાર બતાવવા ઇચ્છા રાખું છું. ’

‘ મહારાજ ! ’ કુમુદાએ રાજાને હાંક મારી. રાજા પાસે આવતાં ત્હેને કહ્યું.

‘ આ રણુમલસિંહ કહે છે તે સાંભળો. ’

‘ રણુમલ તહારી ઇચ્છા કહે. ’

‘ મહારી. ઇચ્છા એવી છે કે મહારૂં સઘળું-ધન માલ-કુમુદાની સંત-તીને મલે અથવા કુમુદાને જે ઉપયોગ કરવો હોય તે કરે. જો તે લગ્ન કરે તો ત્હેને શ્રવે તે સન્માર્ગે સઘળાનો ઉપયોગ કરે તે બાબત આપ આજી આપે. તે દેવાંશી યુવતિએ મહારા માટે તેમજ આ રાજ્ય માટે

જે કાંઈપણ આશા વગર કર્યું છે તેનો બદલો આપવો જોઈએજ. હું મહારં મન તો લેનેજ આપું છું. ’

રણુમલ ! તે થશે. કુમુદા તું તે લે. ’

આજા મળતાં કુમુદાએ તે સ્વિકાર્યું.

કુમુદા બોલીઃ— ‘હે રણપુત વીર ! ત્હમને શ્રી જગન્નિયંતા પાસે મલો. અને પવિત્ર બુદ્ધિએ રહેલો ત્હમારો આત્મા સચ્ચિદાનંદ સુખ પામો. ’

‘કુમુદા ! ત્હારા આશિર્વાદેજ સધળું થશે. હું હવે આ ક્ષાતી દુની-આ ત્યાગી જમ્મશ. પછી મહારં રમરણ રાખનાર તુંજ રહીશ. અથવા તું પણ ભુલીજ જમ્મશ ? ’

‘અરે એ શું ? ! પ્રાણ જતાં સુધી કુમુદા રણુમલસિંહને વીસરશે નહીં જ. ’

‘કુમુદા ! તો હું જાઉં છું. હું રજા લઉં છું. હવે સમય પાસે આવે છે અને જમ્મશ. ’

‘હા. આપને ન્યાય મલો. ’

‘કુમુદા ! હવે તું આખો દિવસ ન્યાય શબ્દ વાપર માં. ન્યાયની ખલિહારી મ્હેં જોઈ. આ નિરપરાધી માર્યો જાય છે તે જો. નિરપરાધી ન્યાયની ખલિહારીથી મરણને શરણ થાય છે—’

‘ધશ્વર એ વખત ના લાવે. ’

‘અરે ! એ શું ? હવે વખત આવ્યોજ છે. હવે એ ધડી વધારે અને રણુમલ આ જગતમાં હતો નહતો થઈ જશે. કુમુદા તું ધૈર્યવાન સ્ત્રી છે. ત્હારા મુખ ઉપર જરાપણ ફરફાર નથી હો. ’

‘દીલગીર થયાથી ફળ શું ? જગતન્ત્ર કંઈ શરનાર છે ? થનાર થયા કરશે. ત્હમને શાંતિ મલો. ’

ઐટલામાં ભુપસિંહ આવ્યો અને પ્રણામ કરી બોલ્યો. ‘રણુમલ ! હવે ત્હમે જશોજ ? ખરે તે વધુ બોલી શક્યો નહીં અને રૂદન કરતો જમીન ઉપર ખેસી ગયો. રણુમલે કહ્યું. ’

‘ભુપસિંહ ! આ શું ! ! મૃત્યુ સૌ કોને એક દી સરજેલું છે. કોઈ આવજ તો કોઈ કાલ અને કોઈ અમુક સમયે જશેજ ત્હમાં દીલગીરી શેની ? હવે ત્હમે સંભાળીને ચાલજો અને કાવા દાવામાં પડતા ના. હું નિરપરાધી છું અને માર્યો જાઉં છું તે ન્યાયની ખલિહારીજ છે. જેવી ધશ્વરેચ્છા. ભુપસિંહ હવે સંભાળીને ચાલજો. રામ રામ મ્હારે વખત જાય છે. ’ થોડે છેટે ઉભેલા વિજયસિંહ પાસે જઈને બોલ્યો “ જાઈ

વિજયસિંહ મહને હેલ્લીવાર બેટો. ત્હમને મહારાજનો મેળાપ નવા સગપણ સાથ થયો તેથી હું ખુશી થયો. હવે હું જમશ. સર્વ પ્રજાને સારી પેઠે રાખજો અને આનંદમાં રહેજો. હવે થોડી વારમાં હું પરમાત્મા હજુર જમશ.” આથે રાણી તથા રાજાના ઉભા હતા ત્યાં જઈ કહ્યું ‘ રડો શાને ? ! આપણા કાંઈ હાથમાં છે ? ન્યાય થવો જોઈએ અને મૃત્યુ તો છેજ. છાના રહો. કુમુદાની સંતતીને મહેં આપેલી મીલકત મળે તે જોઈએ એટલીજ મહારે ત્હમારી પાસે ઇચ્છા છે. યોગીરાજ આપને હું નમન કરું છું અને આ જગતનો ત્યાગ કરી જાઉં છું. કુમુદા ! ! બહાલી કુમુદા ! ! તું શું કરે છે ? ’

‘કાંઈ નહી-હવે મને બોલવતા ના. મહાર મન આજ મુંઝાય છે. મારા આખા જીવનમાં જો દુઃખ થયું હોય તો આજ થાય છે. આજે અસત્યનો જય બાળું છું, પાપીઓની પ્રજ્ઞતા પ્રેક્ષું છું. હા પ્રભુ આ શું ? શું શારત્રો પુરાણો વગેરે સધળું અસત્ય ! શું સત્યનો જય તે વાક્યજ ખોટું ? ! ’ શું ન્યાય કલંકિત થશે ? ! શું નિરપરાધી માર્યા જશે ? ! હશે રણુમલસિંહ તૈયારી કરો સમય જાય છે. ’

‘ કુમુદા ! હજી સૂર્યને જમીનમાં જતાં વાર છે. અડધો સૂર્ય જમીનમાં જશે ત્યારે આ રણુમલ દુનીઆનો ત્યાગ કરશે. સહીઅર ! હવે તું મહારા આત્મા સાથે પ્રાર્થના કરજો કે રીંછી આ જગતમાં આવવું ના પડે. કુમુદા ! વધુ શું ? હું જાઉં છું પણ મહાર મન ત્હને સોંપી જઈ છું. તું મહને વીસરતી મા. જગતના નિત્ય કર્મથી જ્યારે જ્યારે પરવારે લારે ત્યારે આ નિમકહલાલ અને નિરપરાધી રણુમલને સંભારજો અને મહારા આત્મા સાથે પ્રાર્થના કરજો. કુમુદા ! આ રણુમલે પોતાના દેશના ખાતર જે કર્યું છે તે વીસરી જજો. સર્વ કર્મો-જે કહેવાતા ગુ-હાઓ છે-તે મહેં કરેલા નથી. હવે મૃત્યુ સમયે હું અસત્ય બોલીશ નહી-જો જો મહજે સૂર્યની કીનારી જમીનને અટકી. હવે થોડીવાર અને હું જમશ--આ નિર્માલ્ય જગતને બુલી જમશ. હું જાઉં છું. ત્હારો પવિત્ર ન્યાય કલંકિત થશેજ અને નિરપરાધી માર્યો જશે. કુમુદા મહારે સાથે તું શોક કરીશ માં. રજપુત મૃત્યુથી ડરતો નથી. તે ત્હારા નિર્મલ ન્યાય ખાતર કાંસીએ મહડશે અને ન્યાયનો મથ એમરે પ્રકટાવશે. કુમુદા ! હે કુમુદા ! મહને વીસરતી મા. ત્હારી સંતતીને અને ત્હારાથી ન્હાનાઓને રણુમલની વાત કહેજો અને ત્હારા પુત્રો અને ભવિષ્યની પ્રજા રણુમલના ગુણો અતુસરે એમ શિખા-

મણુ દેજે. મહેં જન્મ પર્વંત રાજ્ય બકિત કરી છે. મહારા હીત કરતાં મહારા દેશનું હીત વધારે ચાહું છે અને તે માટે હું મહારા પ્રાણ આપું છું. જય સહયુર ! ”

સૂર્ય ધીરે ધીરે નીચે ઉતરતો ગયો. કુમુદના મનમાં ઉત્પાત વધતો ગયો. પોતાનો નિશ્ચય મત કે ‘ સત્યનો જય અસત્યનો પરાજય અને નિર્મલ ન્યાય અકલંકિતજ રહે ’ તે સિદ્ધાંત શું જુડો પડશે ? ‘ શું રણમલ ગુન્હેગાર છે ? તે કેમ હોય. તો શું મહારા સિદ્ધાંત ખોટો પડશે. હા હવે એજ. કળીયુગ મહીમા. હરી હરી. કાલે રાયમલ શું કહે-તો હતો કે મહારા પ્રાણ લો પણ એને બચાવો. અરે ! કોઇ પ્રાણ આપવા આવતું નથી સૌ સ્વાર્થી છે. ન્યાયને પોતાનો રસ્તો લેવાદો. હવે મહારાજ આવે છે તેમનો હુકમ મળતાંજ રજપુત વીર રણમલનો આત્મા પરશોકમાં જશે. અરે પૃથ્વી માતા ! મહેને જગ્યાદે. હું તહારામાં પેસી જઉં. નિર્મલ ન્યાયને કલંકિત થતો દેખવા કરતાં મહારા નાશ કેમ થતો નથી ? ‘ સત્યનો જય અસત્યનો ક્ષય ’ કહેતા મુનીજનો તહારી આખર જય છે—પ્રતિષ્ઠા જય છે. બસ હું તે તરફ નહીં જોઉં. ” કુમુદ પુકંક ફેરવી ઉંચે દૃષ્ટિ કરી સુનમુન ખતી ઉભી રહી.

આ બાજુ મહારાજ રણમલ પાસે આવ્યા અને બોલ્યા. “ રણમલ તું રજપુત છે. તહેં મહારં હુણ ખાહું છે. અને હરામ કર્યું છે અને ખીન્ન ગુન્હા કર્યા છે તે બદલ તહેને મળેલી સજા તું જાણે છે. હું કૃતધ્ની-ઓને મરતા જોવા ઉત્સુક છું. તહારો સમય આવી રહ્યો છે માટે ઝટ દા-હર ઉપર ચઢી ડોકમાં દોરડું ધાલી દે અને પરમાત્મા હજુર પહોંચ. તહેં રજપુતના નામને એળ લગાડી છે, રજપુત ! કુર ! કુષ્ટ ! ! ઝટકર અને સૂર્ય અસ્ત પામે તે પહેલાં ન્યાયનો શિક્ષા સહન કર. ”

હાથની અદબ વાળી નીચું ડોકું નાખેલો રણમલ બોલ્યો; જેવી ધમ્મજા. નિર્મળ ન્યાયનો જય ચાઓ. મહારાજ ! મહારી છેલ્લી ધમ્મજા પુરી કરજો. પેલાઓને દેહાંત દંડ દેશો માં. બીજા ગમે તે શીક્ષા કરજો. કુમુદ ! હે કુમુદ ! ! આમ આવ. ”

કુમુદ દોડી આવી અને બોલી હવે કેમ બોલાવો છો ? ”

‘ બહાલી કુમુદ ! પવિત્ર દેવાંશી કુમુદ ! મહેને મરતાં મરતાં છેલ્લુ મુખ તહાર જોવાદે કે આ પવિત્ર મુખના લીધે મહારા કોઇ પણ પાપ હોય તે ધાવન થાય. કુમુદે ! હું જાઉં છું. હું નીરપરાધી છું. ’

કુમુદ લેના ગળે બાઝી અને રોષ પડી અને બોલી ‘ રણવીર ! ’

આ મહારા જીવનમાં પહેલ બેહુન રૂદત છે. આજ ન્યાય કલંકીત થાય છે. અસત્યનો જય થાય છે. હાય ! કુમુદાનું મન ગભરાયું અને રણુમલની ડોકની આસપાસ વીંટલાયત્તા હાથ છુટા થઇ ગયા અને તે બે બાકલી જમીન ઉપર પડી રહેતી સારવાર રાજબા તથા રાણી કરવા લાગ્યાં.

રણુમલ દાદર ઉપર રહ્યો. દાદર ઉપર રહડનાર રણુમલને જોઈ સર્વજ્ઞ—ભુપતસિંહ તથા વિજયદત્ત શિવાય અને મહારાજ વગેરે મંડળ શિવાય—રડવા લાગ્યું. મહારાજ ગંભિરાકૃતિથી ન્યાય સાર એક દૃષ્ટિથી જોતા હતા. કુમુદાને મુર્છા સહજમાં વળી ગઇ અને પછી રહડતા રણુમલને જોવા ઉભી થઇ અને દાદર નીચે બે હાથ દાદરને અડકાડી ઉંચી નજરે રણુમલને જોવા લાગી. ધીર દૃષ્ટિથી મનમાં રણુમલ કરતાં ન્યાયના કલંક સાર ઘણું લાવતી બાળા ઇશ્વરી કળાનો મહીમા જોતી રતબંધ ઉભી.

રણુમલ એક બે ત્રણ ચાર પગથીઆં રહડ્યો હતો. કુમુદાના ઉઠ્યા પછી પાંચ છ સાત અને આઠ પગથીઆ રહડતાં કુમુદાએ સ્વાસ મુક્યો. ત્રણ વધારે અને કુમુદાનું હૃદય સ્ફુરવા લાગ્યું. ડાબી આંખ ફરવા લાગી. બે વધારે અને આંખમાંથી જળ ધારા નીકળવા લાગી. રણુમલ અદ્ધાર પગથીઆં રહડ્યો હવે બે વધારે અને બે મીનીટ ! બસ તેટલીજ અને રણુમલનો પ્રાણ આ બોળીઈ મુકી જશે. આ સમયનો કરણારસ ચોતરફ વાપ્યો તે વર્ણવો અશક્ય છે. ઓગણીશમું પગથીઉ-હજુ કુમુદાને આશા હતી. એક વધારે અને છેલ્લું પગથીઉ-વીસમું પગથીઉ આબું. રણુમલના બન્ને પગ વીસામાને અડક્યા. હવે માંચી ઉપર રહડે છે અને સૂર્ય રણુમલને મૃત્યુ પામતો દેખવાની ઇચ્છા નહી હોવાથી જમીનમાં પુરો પેઠો અને પાછળ લાલ રંગનું આકાશ મેલ્યું. આશાવાળી કુમુદા રણુમલને માંચડા ઉપર રહડતો દેખી જમીન ઉપર ઢળી પડી અને બેશુદ્ધ બની.

થોડીવાર વધારે અને રણુમલ હાથમાં દોરડું પકડી ગળામાં નાંખવાની તૈયારી કરે છે. રાણી, રાજબા, ભુપસિંહ, વિજયસિંહ આદી ક્ષાં-સીના માંચડા તરફ પુઠ કરે છે અને ક્ષણ વધારે અને રણુમલ ગળામાં દોરડું નાંખતાંજ પોતાનો પ્રાણ પરમાત્મા હજુર મોકલશે. પરંતુ તેમ થવા સરજત નહી તેથી આજ ક્ષણે લોકોના ટાળામાંથી ગભરાયલો અને દુરથી યુમે ખાડતો એક મનુષ્ય દોડતો આવ્યો અને મહારાજને પાય પડ્યો અને બોલ્યો 'સખુર ! સખુર ! ! મહારાજ સખુર ! રણુમલને ઉતારો ! મ્હને રહડાવે. હું ગુન્હેગાર છું તે નથી. કાગળ ખોટા છે. મ્હે બનાવેલા

છે. ' મહારાજ શુન્ય મન બન્યા અને ફાંસીવાળાને ફક્ત હાથ ઉંચો કરી ચોભવાને હુકમ આપી શક્યા. મૃત્યુ-એકજ પળ વધારે અને મૃત્યુ આવી પહોંચ્યું છે જેવું એવો રણુમલ પણ આવી સ્તબ્ધ થયો. સર્વ લોકો સ્તબ્ધ બન્યા. મહારાજ પોતાને ઠેકાણે લાવી સાવધ થઈ બોલ્યા ' તું કાણુ ? '

‘ હું રાયમલ ! ’

‘ દુષ્ટ ! કાળાં કૃત્ય કરનાર ! ’ મહારાજ વધુ બોલી શક્યા નહી.

‘ મહારાજ ! નિર્મળ ન્યાયમૂર્તિ ! ! રાજ્યનું કલંક ઉતારો. મ્હને ફાંસીએ સ્હડાવો. રણુમલને બચાવો. હું પાપી છું. દુષ્ટ છું. ’

મહારાજએ રણુમલને નીચે બોલાવ્યો. રણુમલ નીચે આવ્યો. આ વખતે કુમુદાને શુદ્ધી આવી ત્હેને માંચી તરફ જોયું તો રણુમલ હતો નહી તે જોઈ ફાંસીની અજ્ઞાન બાળા ‘ હાય ! નિર્મળ ન્યાય કલંકિત ’ એ બોલી ઉભી થઈ આંખે લુગડુ ઢાંકી લોકો તરફ હડી કહાડી તેવામાં રણુમલે ત્હેને ઉભી રાખી અને બોલ્યો ‘ નિર્મળ ન્યાય નિષ્કલંક ’ કુમુદાએ સ્હામું જોયું તો રણુમલને ઘીકો ‘ આમ કેમ ! ’ પ્રશ્ન કુમુદાએ પુછ્યો તેના જવાબ આપતા પહેલાં તે રાજની પાસે કુમુદાને લઈ ગયો.

• મહારાજ બોલ્યા:- ‘ બાલા ! કુમુદા ! ! ત્હારા પ્રભાવે મ્હારા ન્યાયને કલંક લાગતો-મ્હારા રાજ્યને બદ્દો લાગતાં બન્યો છે. ખરેખર ! જ્યાં સ્ત્રી જાતીની પુજા થાય છે ત્યાંજ દેવતા રમે છે તે મનુ મહારાજનું કહેવું જોડું નથીજ. આ રાયમલની વીનંતી સાંભળો. ’

રાયમલ બોલ્યો:-કુમુદાબાને સર્વ હકીકત ખબર છેજ. તેજ મ્હને સઘળું પુછતાં હતાં પરંતુ અંધ બનેલો હું કબુલ કરી શક્યો નહી પરંતુ મ્હારા ઉપરના ઉપકારે દુષ્ટ બુદ્ધિનો નાશ થયો. અને નિર્મળ ન્યાય નિષ્કલંક કરવા હું અહીં હાજર થયો રણુમલસિંહને મારો તે કરતાં મ્હને મારો. ’

મહારાજ ભુપતસિંહ તથા વિજયદત્ત તરફ ફરીને ક્રોધથી બોલ્યા ‘ આંડાલો ! આ કાગળો કેને લખ્યા ? ’

ધ્રુવતા વિજયદત્તે જવાબ આપ્યો “ નામદાર ! અમને ખબર નથી. ર-ર-ર-ણુ-ણુમલે લખખખ્યા. ”

રાયમલે કહ્યું:-ન્યાયમૂર્તિ ! વિજયદત્તના કહેવાથી આ કાગળો મ્હેં લખેલા છે અને તે ઉપરની સહી રણુમલસિંહના જેવી વિજયદત્તેજ કરેલી છે. હું હવે સત્યજ કહીશ.

મહારાજ દુષ્ટો તરફ જોઈ શમશેર ખેંચી બોલ્યા “ દુષ્ટો સાચું કહી દો નહી તો હમણાંજ આ શમશેરથી ત્હમારા દુકડા કરીશ. સીપા-

ધુઓ ! જુઓ છો શું ? દરેકને મારો ગરદન-સણુર ! બોલો છો કે ! ”

રક્તનેત્રી મહારાજને બન્ને જણ પગે પડ્યા અને ભુપતસિંહે કહ્યું
‘ નન-ન્યાય-મમ-મૂર્તિ ૨-૨-રણુમ-મ-લ ગુ-હે-ગુ-હેમાર નન-થી અ-અમે
પાપી અ-અ-અંડાઆલ છીછએ. ’

આ શબ્દ સાંભળતાંજ કુમુદા હર્ષના આવેશમાં કુદી અને બોલી
“ અકલંકીત ન્યાયનો જય સત્યનો જય અસત્યનો ક્ષય ” એવી
રીતે ત્રણ વખત બોલી અને તેનાં વાક્યો લોકોએ હર્ષનેર ઉપાડી લીધાં.

મહારાજએ કોધથી કહ્યું:—ભુપત ! તથા વિજય ! ત્હમે નીમકહરામ
કુતરાઓ છો, તેથી પણ ભુંડા છો. અસંતોષી ! એવકા ! ! ચાંડલો ! ! !
હવે ત્હમને જરૂર શિક્ષા કરીશ. ગઈ કાલની શીક્ષા માફ કરાવી તે માફ
કરું છું પરંતુ આ તર્કટી કાગળીઆ સારૂ હમણાંને હમણાંજ આ ફાંસીએ
બન્નેને ચઢાવવા હુકમ કરું છું. બન્નેને એકજ દોરડે બાંધો અને ઘડ
માથું છુટું પાડો. ”

“ કૃપાનાથ ”—કુમુદા તથા રણુમલ નમન કરી મહારાજ આગળ
ઉભા અને નમન કર્યું અને બોલ્યા.

“ શું કહેવું છે તે કહો. ”

રણુમલે કહ્યું:—“ કૃપાનાથ ! નિર્મળ ન્યાય કલંકિત થતો ગયો
છે. સત્યનો જય થયો તેની ખુશાલીમાં મહારી એક ઇચ્છા પુરી કરો. ”

“ શી ઇચ્છા ! ”

“ આપણા રાજ્યના દરેક મનુષ્ય જને ગઈ કાલ તથા આજ શિક્ષા
થઈ હોય તેમને આ ખુશાલીને લીધે મુક્ત કરો. ”

“ હે ! ! ” સર્વ બોલી ઉઠ્યા.

“ તેમ થશે. ” મહારાજના વાક્યથી આજ્ઞા મળતાં બન્ને દુષ્ટોને
નીચે ઉતારવામાં આવ્યા અને મહારાજએ કહ્યું “ ચાંડલો ! ત્હમારો
હાહાહાનો શત્રુ શુદ્ધ રજપુત જુઓ. ત્હમને ત્હેણે બે વાર બચાવ્યા છે
છતાં કૃતઘ્ની કુતરાઓ ! ત્હમને સાન વલવાની નથી-જાઓ આજ તો
નજરકંદ રહો. ”

રણુમલે—કુમુદા ત્હારું વચન સત્ય નીવડ્યું. ત્હારો ટેક રહ્યો.

કુમુદા—નક્રિજ છે કે ‘ સત્ય સહાયક શ્રી જગનાથક લાયકની
રાખે છે લાજ. ’ માટે આજ લાજ રાખી છે અને હમેશાં રાખશેજ.

રણુ—‘ કુમુદા તું દેવાંશી છે. ધન્ય છે ત્હને ! ’

મહારાજ વસંતદેવ રણુમલ પાસે આવ્યા અને બોલ્યા “ વસં

રણુમલ મ્હને ક્ષમા આપ. ”

“ આપુ ! શેની ? ! ”

“ મ્હેં ત્હને આવેશમાં કુર વચનો કલાં ત્હેની. ”

“ પૃથ્વીનાથ ! તે સાફ મ્હને જરા પણ ખોટું લાગવાનું નથી. જો આપની જગ્યાએ હું હોત તોએ એજ રીતે વર્તત. ”

“ બહાલા રણુમલ ! ત્હારાં કાર્યો હવે સંભારતાં મ્હને પશ્ચાતાપ થાય છે. ત્હારો પ્રાણ અચાવનાર રાયમલ અત્રે છે ત્હેને બદલો મળવો જોઈએજ. ”

“ તે અલબત્ત ત્હેને મલવેજ જોઈએ. ”

“ રણુમલ ! તે હું આપીશ. ”

અત્યારલગણુ રાણી તથા કુમુદા કાંઈ વાત કરતાં હતાં તે પુરી થતાં રાણી આવી અને ખોલી “ ભાઈ રણુમલ ! આજે ત્હમે અમારી શીક્ષા માફ કરાવી ત્હેના બદલે અમે આપીએ તે લો. ”

“ શું માતૃશ્રી ? ”

“ જરૂર-લેશો ? ! ”

“ શું દેશો ! ”

“ અમુલ્ય ચીજ. ”

“ યોગ્ય હશે તો લઈશ. ”

“ સાંભળો મહારાજ ! રણુમલસિંહે પોતાનું મન અને ધન કુમુદાને અર્પણ કર્યું છે તો આપણે કુમુદાનું તન ત્હેને અર્પણ કરીએ તો ? ”

“ હા. રણુમલસિંહ ! કુમુદા ત્હારી થાય તો ? ”

“ શું મહારાજ ! લગન ! ! હા કુમુદાની તથા આપની મરજી હોય તો હું ખુશી છું. મ્હારાં ક્યાં અહોભાગ્ય કે સ્ત્રી પુખ્તોમાંથી કુમુદા રૂપી કુમુદા મ્હને મળે ! ધન્ય મ્હને ! ! ”

“ રણુમલ ! કુમુદા ત્હેનેજ યોગ્ય છે અને કુમુદા ! રણુમલ ત્હેનેજ યોગ્ય છે. રણુમલ સૌર્યતાનું પુતળ, કુમુદા જ્ઞાનનો ભંડાર. જ્ઞાન અને સૌર્યતા ભેગા થતાં નવલ ચીજો ઉત્પન્ન થનારજ અને તેથીજ દેશની મહત્તી થનાર-ધન્ય છે ત્હમને. ત્હમારો પરિવાર વધે અને યુગ યુગાન્તરમાં ત્હમારાં નામ રહો. ” મહારાજ ખોલ્યા.

પાસે આવી યોગીરાજ ખોલ્યા “ મહારાજ મ્હારી એક વીનંતી છે. ”

“ શી ? ”

“ આ બન્નેના લગન યોગ્ય કળિ સુમુદુતે થશે. પરંતુ અત્યારે

જ્યારે નિર્મલ ન્યાય અકલંકિત રહ્યો છે. સત્યનો જય અને અસત્યનો પરાજય થયેલો છે તે સમયે ગાંધર્વ વીધીએ હસ્ત મેલાપ કરાવેલો યોગ્ય લાગે છે માટે જો આપની ઇચ્છા હોય તો-અત્યારેજ રહામા દેવાલયમાં જઈએ અને જાનનેના હસ્ત મેલાપ કરાવીએ. ”

“ હા યોગીરાજ આપનું કહેવું વ્યાજથી છે. ચાલો. ”

સર્વ મંડળ દેવાલય તરફ ગયું.

ગામના લોકો હર્ષના પોકાર કરતા ગામમાં ગયા. દરેક જણ કુમુદાના સાન્નિદ્યે ‘ નિષ્કલંક ન્યાય, સત્યનો જય, અસત્યનો પરાજય જોલતા ગયા.

પ્રિય વાચક ! આપણે ચાલ દેવાલયમાં જઈએ.

પ્રકરણ ૩૯.

દેવાલયમાં.

‘ યોગીરાજે જતાવેલું દેવાલય રણમલને ફાંસી દેવાને તૈયાર કરેલા મેદાનની રહામે હતું. બહારથી જોતાં આ દેવાલય ઘણું પુરાતન હોય એમ લાગતું હતું નહીં. પરંતુ અંદર પ્રવેશ કરતાં અણુજણ્યો મનુષ્ય તરતજ કહી શકે કે તે દેવાલય ઓછામાં ઓછા પચાસ વર્ષ પહેલાનું હોવું જોઈએ. દેવાલયના આગલા ભાગમાં પોઠીઆનું સ્થાપન હતું તેથી અંદર પ્રવેશ કરનારને તે શિવાલય હતું એમ તરતજ ભાસ થતો.

આ શિવાલયમાં રાજા, રાણી, વિજયસિંહ, લક્ષ્મી, ભુપસિંહ, રાજબા, રણમલ, કુમુદા, નાગદેવ, વિમલા, યોગીરાજ અને અન્ય મહાજનોએ પ્રવેશ કર્યો. આ દેવાલયની બહાર લોકોની ગીરદી પુસ્કળ થઈ હતી. આજના જનાવ ઘણા અને રમુજી હતા. જ્યારે રાજા વગેરે મંડળ દેવાલય તરફ જવા નીકળ્યું તે વખત ઘણા લોકો સ્થેરમાં ગયા હતા છતાં ઘણા લોકો ઉત્સુકતાને લીધે દેવાલય તરફ આવ્યા હતા.

યોગીરાજે દેવની મૂર્તિ આગળ કુમુદા તથા રણમલનો હસ્ત મેળાપ કરાવ્યો અને સર્વજણે અંતરથી દંપતીનો અભ્યુદય ઇચ્છ્યો.

યોડીવારે રાણીએ કહ્યું ‘ કુમુદા ! હવે તું કુમારીકા મટી ગૃહીણી થઈ. તું યોગિની મટી ભોગિણી થઈ.-સંસારી થઈ. તું ખરેખરા અનુપમ

દેવાંસી સ્ત્રી છે. તહે જે કાંઈ જ્ઞાન અમને આપ્યું છે તે દીન્ય અને ઉ-
મદ્ધ જ્ઞાન છે અને તેનો બદલો અમે કાંઈ પણ રીતે આપી શકીએ એમ
નથી તે છતાં હું ત્હને આ સમયે-આ લગ્નની યાદગીરીમાં આ - હિરા-
નગીત હાર આપું છું તે સ્વિકાર જેથી તું મ્હને હમેશા સંભારણા-
માં રાખે.

કુમુદા ' બાઈ ! આ આપનો મ્હોટો ઉપકાર છે. મ્હેં આપતું શું
હિત કર્યું છે? જે કાંઈ મ્હેં કર્યું છે તે મ્હારી ફરજને લીધે કર્યું છે
અને તે મ્હારે કરવું જ નોંધ્યે તેમાં મ્હેં કોઈના ઉપર ઉપકાર કર્યો નથી.
જગતમાં દરેક મનુષ્યે એક બીજાને મદદ કરવી તે ધર્મ છે.'

લક્ષ્મી-કુમુદા આપણે જો કે જ્ઞાનપણમાં જોડે રહેલા પરંતુ રતિ-
સુંદરી કરતાં આપણો સંબંધ ઓછો. તોપણ થોડા સમયમાં અને ઓછા
સંબંધમાં તહે મ્હાર મન ત્હારામાં આકર્ષેલું છે. હું ત્હને આ રત્નાગુલીય
આપુછું તે સ્વિકાર. ' કુમુદાએ રતનજીત વીંટી ત્હેનો પાસેથી લીધી
અને મૌન્ય ધરી રહી.

મહારાજ વસંતદેવ બોલ્યા—' રણુમલ ! તું મ્હારો ખરેખર સુર-
વીર અને રણુધીર રજપુત છે. તું નિમકહલાલ અને કૃતઙી છે. ત્હને હું
શો બદલો આપું ? આ બાળા કુમુદા જગતની સ્ત્રીઓની શીરોમણી છે
ત્હેનાથી વધુ લાભ ત્હને કાંઈ પણ ચીજમાં નથી. છતાં હું ત્હને જે કાંઈ
અદ્ય આપું છું તે સ્વિકાર. લે જો આ ચીઠ્ઠીમાં નવગામ છે ત્હેમાંથી
પાંચ ત્હને અને ચાર કુમુદાને આપુછું અને તે જ્યાં સુધી સર્વ સદ્
આકાશે રહેશે ત્યાં સુધી ત્હારા વંશમાં રહેશે. ત્હેનો તામ્રપટ લેખ કાલે
થશે. વળી રણુમલ ! મ્હારી બહાલી કુમુદાને મ્હારા વસંત મહેલનો પ-
શ્ચિમ ભાગ જે કુમુદા ધણો મ્હાય છે તે ત્હમને આપી દઉં છું અને ત્હમે
ત્હેમાં રહી રંગરાગ ભોગવી જગતને એક નિર્મળ દંપતી તરીકે પ્રેમનો
પ્રભાવ જણાવો.—'

રણુમલ—' મહારાજ ! આપે હા કરી! હું આપનો સર્વદા આભારી
રહીશ. કુમુદા વતીનો પણ હું આપનો આભાર માનું છું. '

મહારાજ—'રણુમલ ! વધુમાં મ્હારા પ્રધાનની જગ્યા હું ત્હને આપુ
છું. અને કાલે દરબારમાં ત્હને હું તે પદ ઉપર સ્થાપીશ.'

વિનયસિંહ આગળ આવી બોલ્યા-કુમુદા તથા રણુમલ ! ત્હમો
દંપતી સર્વદા આનંદમાં રહેો તે હું અતઃકરણથી ઇચ્છુ છું-ત્હમરો સર્વદા
અભ્યુદય થાઓ અને દરેક કાર્યમાં યશ મળે. પ્રભુ ત્હમને ધન્ય, ધાન્ય,

પુત્ર, કીર્તી આપો. હું સાધારણ હુંટારા તરીકે છું તો એ-મ્હાર સ્વસ્વ ગયું છતાં પ્રિય કુમુદા ! ત્હારે માટે આ ભેટ લે તું સેત્રંજનો એકકો છે તેથી આ ત્હારે સાર આ સેત્રંજનું કપડું મોતીથી બરેલું તથા પરવાળા-ગાથી રંગીત લહે ભેટ આપું છું તે સ્વિકાર' કુમુદાએ તે સ્વિકાર્યું.

વિજયસિંહે પોતાનું કહેવું ચાલુ રાખ્યું; 'રણુમત્રસિંહ ! આ મોતીના મ્યાનની સિરોહીની શમશેર સ્વિકાર'

વસંતદેવ—બાઈ વિજયસિંહ ! હવે ત્હમારે જંગલમાં ફરી બહારવટીઆ તરીકે રહેવાથી ફળ શું છે? ત્હમે મ્હને અમુલ્ય મદદ આપી છે તેનો બદલો હું શી રીતે આપી શકું ? પરંતુ જો સ્વિકારો તો હું મ્હારા અમાત્યની પદ્ધિ આપને આપુ તે સ્વિકારો.

'મહારાજ ! હું તે ખુશી સાથે સ્વિકારીશ'

વસંત—મ્હાર પણ મહાભાગ્ય કે આપના જેવા મ્હારી અમાત્યની પદ્ધિએ રહી લોક હિતાર્થે વર્તન કરનાર મંત્રી મળે !

મહારાજ નાગદેવ આગળ આવ્યા અને બોલ્યા—'કુમુદા ત્હને ન્હાનપણમાં ત્હારા માતપિતા એકલી મુકી મરી ગયા. ત્હારા પિતા શુરવીર ઠાકોર કેશરીસિંહ હુંટારાની સાથેના યુદ્ધમાં માર્યા ગયા. તે વખતે ત્હેમને ખરી બહાદુરીથી મ્હારો ખજનો બચાવ્યો. ત્હારી માતા ત્હને જન્મ આપી ત્રીજેજ દીવસે પરલોક ગઇ અને ત્હારા પિતાજી ત્હને એક વરસની મુકા આ ફાની દુનીઆનો ત્યાગ કરી ગયા. જ્યારે તું જન્મી તે વખતે જ્યોતિષીઓ પાસે કુંડળી કહડાવતાં ત્હેમને ત્હેમાં રાજ્યોગ નીરખ્યો હતો તથા તેજ વખતે ત્હેમને મ્હને કહ્યું હતું કે તું ઘણી જ્ઞાનવાન થઇશ. તું રાજ્યની અધીકારીણી થઇશ એમ ત્હેમણે મ્હને કહ્યું હતું પરંતુ તે કેમ થશે ત્હેના હું વિચારમાં હતો. આજ ત્હેમના શબ્દ લગભગ ખરા પડવા આવેલા છે. તું ત્હારા પત્ની સાથે નવ ગામની માલ્લીક થઇ તે કરતાં પણ હું ત્હને વધુ ગામની માલ્લીક બનાવું છું. ત્હારા મરહુમ પિતા કેશરીસિંહની જગીરના એકાવન ગામ જે મ્હારી પાસે છે તે સંઘળો હું ત્હને ત્હારા ગુણોને લીધે આપુ છું. તું ત્હારા સાઠ ગામ સંભાલ અને જ્યોતિષીઓનું કહ્યું ખરું પાડ.'

કુમુદા—'મુરખી રીર છત્ર પિતા તુલ્ય મહારાજ ! આજનો દીવસ ધડીએ ધડીએ અધિક આનંદમય થતો જાય છે. આપે ન્હાનપણમાં મ્હને પુત્રી માફક ઉછેરી અને અઘાપિ પુત્રીરૂપ રાખી છે તેથી ખરેખર હું આપની ઓર્ષીગણ છું આપને હું બદલો આપી શકું એમ નથી પરંતુ

આપે જે મહારા ઉપર એહેશાન કર્યો તે ખરેખર હું વિસ્મૃત થઈ ગયો નહીં.

યોગીરાજ બોલ્યા—‘ કુમુદા ગુણાઃ પુજા સ્થાન ગુણિષુ નચલિંગ નચવયં એ અરુન્ધતીતું વાક્ય આજ અત્રે તારા વીશે ખરું થાય છે. તું યુવાન સ્ત્રી છતાં તારા જ્ઞાન ધણી બાબતોમાં મહાન યોગેશ્વરો જેવું છે. તું કાષ્ઠ પદ્મશ્રી થયેલી યોગીની છે એમ મને ખાસ થાય છે. ખરેખર ! આર્યાવર્તમાં તારા જેવીજ સ્ત્રીઓજ જે જન્મે તો આ ભુમીનો ઉદ્ધાર થાય. ’

કુમુદા—‘ યોગીરાજ ! હું આપના સ્નેહયુક્ત વચનોથી આપની આભારી બની છું. ’

ભુપસિંહ આગળ આવ્યો અને બોલ્યો—‘ કુમુદા ! તથા રણુમલ ! ! આ તમારો હર હમેશનો સેવક ભુપસિંહ વિનંતી કરે છે તે સાંભળો. ’ તમો બન્નેએ મહારી શિક્ષા માફ કરાવવા તથા મહેં અસંખ્યાત કર્મો તમને દુઃખ દેવાને કર્યો તે સધળા ભુક્તી જઈ અપકારનો બદલો ઉપકાર કરવામાં આપ્યો તો હું તમને શું આપી શકું હેના વિચારમાં છું. હું મહારી જાત તથા મહારા સર્વસ્વ તમને આપુ છું તમારી મરજીમાં આવે તે લો. યોગીરાજ ! મહાનુભાવ યોગીરાજ ! ! આ પાપીને બચાવો અને દીક્ષા દો. હું સંસારને શું કરું ? હું કુકર્મી હવે જગતને શું મુખ બતાવું ? ’

મહારાજ બોલ્યા, ‘ ભુપસિંહ તું પુત્ર વિનાનો છે તેથી તું સંન્યાસ લઈ શકે નહીં. જ્યાં સુધી તને પુત્ર નથી ત્યાં સુધી તું ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી છુટી શકે નહીં. ભુપસિંહ ! તું વળી મહારી ગાદીનો પાસેનો વારસ છું અને જે તું સંસાર ત્યાગી જાય તો યંવન લોકો આ રાજ્યને હોમ્યાં કરી જશે તેથી તું હવે આ ગાંડો વિચાર છોડી દે અને તું મારા સેનાપતિની ખાલી જગ્યા સ્વિકાર અને ભૂતકાળો વિસરી જા. ’

‘ મહારાજ મહારા મુરજી ! ’ ભુપસિંહ રડી પડ્યો અને બોલ્યો ‘ આપની એ કૃપા. ભુપસિંહને કેદમાં સડવાતું કે સેનાપતિ બનવાતું ! આપની એ આજ્ઞા માથે મહાનીશ. ’

કુમુદા—ભુપસિંહ તમને સર્વસ્વ અમને અર્પણ કર્યું છે તે પાછું લો ને આ અવસરની યાદગીરીમાં મહારી એક ઇચ્છા પૂર્ણ કરો. ’

ભુપ૦—‘ કુમુદા ! તે થશેજ. ઇચ્છા જણાવ. ’

કુમુદા—‘ ઠાકોર ! મહારી ઇચ્છા એ છે કે જે જે દરેક સ્ત્રીને આપે

કહાડી મુકી છે તે તે દરેકને આપ રાખો અને દરેકને પત્ની તરીકેનું સુખ આપો. ”

ભુપસિંહ—કુમુદા આ પાપી હવે તે કરશે અને આ અવસરના સ્મરણમાં દરેકને પોતપોતાનું સુખ મળશે.

‘ ધન્ય ઠાકોર ! ’ કુમુદા બોલી,

યોગીરાજ બોલ્યા:—‘ વિજયસિંહ, રણમલ, વસંતદેવ, કુમુદા અને અન્ય જનો હું આપને આજના આનંદના અવસરમાં મહારી ઝોળખાણ કરાવવાની ઇચ્છા રાખું છું. ’

વિજયસિંહ—‘ મહારાજ અમે આપની પાસે અસંખ્યાત સમય સુધી પ્રાર્થના કરી પુરંતુ આપે અમને તે બાંખત કહેવા ના પાડ્યાથી અમે પછી પુછી શક્યા નહી. આપ આપની ઝોળખાણ આપશો તો આજના આનંદનો દીવસ અધીક આનંદથી પૂર્ણ થશે. ’

યોગીરાજે આ સાંભળતાં પોતાની કંઈની દુર કરી. તેમ થતાં અંદરથી રાજવંસીને યોગ્ય અમુલ્ય પોષાક દેખાયો અને મુખાકૃતિમાં સ્હેજ ફેરફાર કરતાંજ આતુરતાથી ઉભેલા રાજા નાગદેવે આગળ આવી નમન કરી કહ્યું. ‘ બસ ! યોગીરાજ અમે આપને ઝોળખ્યા. અઘાપિ કોણે ધાર્યું હશે કે ગુજરાતનો એક વખતનો ચક્રવર્તિ રાજા કરણસિંહ આમ યોગીને વેશે ફરશે ? ’

‘ કોણ કરણદેવ ! ’ સર્વ સ્થળથી ઉદ્ગાર નીકળ્યો.

‘ હા ! આ હતભાગ્ય કરણ વાઘેલો ! ’ રાજા કરણે ઉત્તર આપ્યો. સર્વ મંડળે પ્રણામ કર્યા. અને કરણદેવે કહ્યું ‘ આટલી ઝોળખાણ હવે બસ છે. રજપુતો ! બાઇઓ ! હવે આપણું બધું ગયું છે. હું અશક્ત અને લાચાર થયેલો છું. હું વન વન રજની દીવસ પુરા કરીશ પરંતુ મહારી પાછળ આપ બહાલી ગુર્જરી માતાને ખાતર તર્નમન ધન અર્પણ કરી, સ્વદેશાભિમાની બની, જુદા જુદા ઠાકોરો એકત્ર બની આસપાસના વવનોનું ખેદાન મેદાન—”

‘ રાજા કરણદેવ પ્રગટ થયા સાંભળી એક લશ્કરી પોષાકે સજ્જ થએલ મનુષ્ય દોડતો આવ્યો અને પગે પડી બોલ્યો “ મહારા મુરખી !

‘ મહારા મુરખી ’ ! શિરછત્ર ! મહેને ક્ષમા કરો ! આ પાપીને પાવન કરો ! શરણાંગતનું રક્ષણ કરો ! આ રાજ્યદ્રોહી નીમકહરામી-મા-ધન ચરણારવીંદમાં પડે છે તેનું રક્ષણ કરો. ’

કરણદેવે હેને ઉઠાડ્યો અને કહ્યું “ બાઇ માદેવ ઉઠ ! જૂતકાળને

વિસરી જ. જે વખત નાશનો સમય આવે છે તે વખતે બુદ્ધિજ વિપરીત થાય છે. ત્હેં જે કૃત્ય કર્યાં હોમાં ત્હારો વાંક ખીલકુલ નથી. પરંતુ ગુજરાતનું નસીબ એવું અને ગુજરાતીઓની સ્થિતિ આઠી થવાની અને પરદેશીના બુલબ તળે સડવાનું તેમના નસીબમાં તે મિથ્યા કેમ થાય ? મ્હારી પણ મતિ બ્હેર મારી ગઈ તે શાથી ? વિનાશકાળ. હવે પાછળની વાતો સંભારી પસ્તાયે લાભ શો ? ત્હારા પચ્ચાતાપને લીધે તું પાવન થયેલો છું. હું પણ હવે જગત છોડી અરણ્યવાસી થયો છું. મ્હારી રાણી તથા પુત્રી ત્હારે લીધેજ બાદશાહના ઘરમાં ગઈ-પરંતુ તે સમજી હું વિસરી જઉં છું. સમય બદલાય છે. કળિયુગની બલિહારી છે. જે રાણી મ્હારે માટે પ્રાણ આપવા તત્પર થતી તે રાણી ધન મદથી છકેલા અદ્વાઉદીનની બેગમ થતાં મ્હને જરા પણ સંભાર્યો નહી તે ભુલી જઉં છું. ત્હારે લીધે મ્હારી પુત્રી યવનના ઘરમાં ગઈ તે હું ભુલી જઉં છું. તું મ્હાર ત્હાર અપમાન વિસરીજ. અને હવે ભવિષ્યમાં ઉત્તમ જીવન ગાળવા યત્ન કર અને સમર્થ બન. તું શું હતો ? ઉંચ સ્થિતિમાં નહી જન્મેલો કાવા દાવાથી મ્હારા પ્રધાનની પદ્ધિએ તું આવ્યો તે સમજી-ત્હારા જન્મની સ્થિતિ અને કાવાદાવા વિસરીજ. મ્હારો પાસે તું કેવો માનીતો હતો, તું લોકોનો કેવો માનીતો હતો તે વીસરીજ. તું વીસરીજ કે ત્હારેજ લીધે ગુજરાતનો નાશ થયો. ત્હારેજ લીધે પરતંત્રતાની બેડી ગુજરાતને પહેરવી પડી અને ત્હારેજ લીધે સમગ્ર ગુજરાત યવનોએ સર કર્યું-તે વિસાર્યાથીજ તું આ જન્મને વખતે કૃતાર્થ કરી શકીશ-તું દુઃખ પામ મા. ત્હને રેતો દેખી મ્હારા હૃદયમાં કાંઈક આવેગ થઈ આવે છે. હું તે દુઃખ રાણીને વીસરી ગયો છું. મ્હારી પુત્રી ગઈ તે વીસરી ગયો છું. સર્વ સુખો અને રાજભોગ ભુલી ગયો છું. હું યોડા દી ઉપર પાટણ ગયો હતો--મ્હારા રાજ્યના નાશ અને ગુજરાતની પરતંત્રતા પછી પાટણ ગયો હતો-પણ મ્હેં શું જોયું ? અરે ! તે દેખાવ વર્ણવીને ત્હને શા માટે દુઃખી કરે ? ! જે વખતે મ્હેં પાટણ જોયું તેજ ઘડીએ મ્હારી આંખ-માંથી આંસુ ગરવા લાગ્યાં. લોકોનું દુઃખ દેખી મ્હને દુઃખ થતા લાગ્યું. પણ કરે શું ? લાચાર. મ્હારા ઠાકોરાની સ્થિતિ ! હા ! હાલ જોતાં હું શું દેખું છું ? બધા મૃદ જવા યવનોના તાબામાં બાર ભરવાના બળદી-આની માફક રહેલા છે. તે શું કરે ? લાચાર ! તે એક એકને મલી પોતાના વિચાર જણાવી દુઃખમાં ભાગ પાડી શકે છે એટલો પ્રશ્નનો મ્હોટો પાડ-અને ત્હેમનું મ્હોટું નસીબ આપણું લશ્કર ક્યાં છે ? આ-

પણા યોદ્ધાઓ ક્યાં છે ? આપણું હવે શું રહ્યું છે ? જે છે તે યોદ્ધા સમયમાં જશે એથીજ મહારી છાતી ધ્રુજે છે. જ્યારથી હું ગાદીએ બેઠો ત્યારથીજ મહેં પ્રથમથી ધાર્યું હતું કે મુસલમાનો બહેલા યા મોડા આ દેશમાં આવશે. હેમને હિંદુ ધર્મમાં લેવા મહેં કેટલાએક આચાર્યો સાથે વાતચીત કરી હતી પરંતુ ધર્માધ લોકોએ પોતાનો ધર્મ ઉચો ગણી પર ધર્મને લેવા ના પાડી. મહેં ઘણો ચત્ત કર્યો. અને શાસ્ત્રમાં પણ જન્મથી કોઈ કોઈ વર્ણનો નથી પરંતુ કર્મ અને સંસ્કારથીજ વર્ણવાળો બને છે એમ બતાવ્યું પરંતુ તે માનેજ કેમ ? આંધળા બનેલા તે જન્મથીજ જાતીના અભિમાનમાં તણાયલા તેમને મહારી સુક્ત કે મુસલમાનને હિંદુ બનાવવામાં હરકત રાખતી નહી તે જો તેમને પાર પાડી હોત તો હિંદુ ધર્મ જે બીજા ધર્મ કરતાં ઘણે દરજ્જે સારો છે તે ધર્મમાં મુસલમાનો ખુશીથી આવત. અથવા મહમદને અવતાર તરીકે માનતાં આપણું શું જનાર હતું ? જ્યારે બ્રાહ્મણ ધર્મના ઉપર બૌદ્ધે જય મેળવ્યો ત્યારે કુસંપ ન વધે તેથી બુદ્ધને ઈશ્વરી અવતાર માન્યો. તો જો મહમદને ઈશ્વરનો અવતાર માન્યો હોત તો મુસલમાન હિંદુ એક થાત અને વખત પોતાનું કામ કરતાં જાતીનો તફાવત પણ લુલાવત. પરંતુ કોઈએ માન્યું નહી ! જેવી હેમની મરજી ! આપણે ક્યાં લાખો વરસ કહાડ્યાં હતાં કે બહુ પંચાત. મહારે કહેવાનું મુખ્ય કારણ દેશ હિતજ હતું. હું મરીશ ત્યાં લગણુ ગુજરાતનું હીત મહારે હૈયે રહેશેજ. મહારી ગુજરાત ! મહારી ભુમી ! હેને ખાતર કયો મુઠ ગુજરાતી પ્રાણ આપવા તૈયાર નહી થાય. સૌરાષ્ટ્રની પડતી તેજ ગુજરાતની પડતી. સૌરાષ્ટ્રાધીપતી હું એક વખત હતો. પણ હાય ! અત્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં પગ મુકવાનો સમય નથી. એ કાલનીજ બલિહારી ! માધવ ! હવે વધુ શું ? તું ભૂતકાળને વિસરીજ અને આજની રાત મહારી સાથે રહી આનંદ કર. કાલ આપણે જીતા પડશું.”

“ મહારા શીરછત્ર ! મહારી પુરીવાત સાંભળો અને મહેને ક્ષમા આપો ”

“ માધવ ! અત્યારે રાત ઘણી ગાંધ છે. માટે તું ચાલ ત્હારો ઇતિહાસ આજ નહી પણ કાલ સાંભળશું.”

સર્વેજણુ ગયા.

લોકો આજના હેવાલ ઉપર વિસ્મય પામતા ગયા અને રજનીએ ખીમે ધીમે પોતાનો પ્રભાવ જણાવી શૈલપુરને શાંત કર્યું.

પ્રકરણ ૪૦.

સાહસનું ફળ.

રાત્રિ-આજની રાત્રી-આખા શૈલપુરમાં આનંદમાં ગઈ હતી. લોકોએ ગઈ કાલે ઘણા દેખાવ દેખ્યા હતા. રણુમલની નીરપરાધતા, રાયસિંહની કૃતચતા, કુમુદાનું લગ્ન, કરણુદેવનું પ્રગટ થવું વગેરે બિન્ન બિન્ન દેખાવની વાતોથી રાત્રે મોડી રાત સુધી જાગેલા લોકો બીજા દીવસના બનાવની વાત જોતા હતા તે દીવસ શૈલપુરમાં હતો.

બપોરે મહેલના દરવાજા ખંડમાં રાજા કરણુદેવના માનમાં મેળાવડો છે અને. ઠાકારો, ગૃહસ્થો વગેરે રાજા કરણુદેવને આજ મળનાર છે. માધવ પોતાનો પ્રતિષ્ઠાસ કહેનાર છે. કુમુદાએ આજના દરવાજા સાર બધી ગોઠવણ કરાવી હતી પરંતુ આજે તે કુમારીકા નહતી તેથી ઘણી છુટથી ફરતી હતી નહીં.

ધીમે ધીમે દરવાજા ખંડ ખરાબ લાગ્યો. પૂર્ણ ખરાબ રાજા વસંતદેવ, કરણુદેવ, વિજયસિંહ, રણુમલ, ભુપસિંહ વગેરે મંડળ બહાર આવ્યું. કરણુદેવને વચ્ચે જેઠા આપી રાજા વસંતદેવ, નાગદેવને લઈ ખીરાજ્યા. સર્વ ઠાકાર ઠકરાઓને ભેટ વગેરે સુકવાતી નહતી છતાં દરેક જણ પોતાના ભૂતકાળના મહારાજાધીરાજ પાસે જઈ નમન કરી પોત પોતાના આસને બેઠા.

આ નમન ક્રિયા થઈ રહ્યા બાદ માધવને આજ મળતાં આગળ આવ્યો અને બોલ્યો 'મહારા શિરછત્ર ! સુરખીઓ અને ગૃહસ્થો! આપના આગળ આ પાપી મનુષ્ય માધવ પોતાના કર્મ કહે છે. મહારી કેટલીક ખીના સર્વેને ખખર છે. કોપના આવેશમાં હું, જરાપણ વિચાર કર્યા વગર, દિલ્હી ગયો ત્યાં સુવ્રતાન અલ્લાઉદ્દીનના શાહજાદા ને મહેં બચાવ્યો ત્હેના બદલામાં મહારી જોડે સૈન્ય મોકલવામાં આવ્યું અને મહેં મહારી માતૃભૂમિનું નષ્ટોદ્ધાર વાળ્યું. મહારાજ ! ક્ષમા કરો. તે વખતની વાત જ્યારે આ દુષ્ટને યાદ આવે છે તે સમયે ખરેખર મહારાજ મન મુંઝવણ ભોગવે છે. મહારાજ ! હું નીમકહારામી મારી માતૃભૂમિને જેડી પહેરાવવા આવ્યો તે સમય-હા ! કેવો દુઃખજનક ! ધીક છે મહેં ! ધીક છે મહારી જનેતાને કે મહેં જણ્યો ! જો આ ગુર્જરભૂમિમાં આ

નિમકહરામી, કૃત્તની માધવનો જન્મ થાત નહી-અરે ! જન્મ થયા પછી
 પણ મહારાજ કરણદેવ સાથે સંસર્ગ થાત નહી-અરે ! સંસર્ગ થતાં પણ
 કોઈ આવત નહી-તો અરેઅર ! આ ગુજરાતની સ્વતંત્રતાનો નાશ થાત
 નહી. પણ મહારાજએ કાલે કહ્યું તેમ તે લિખીત હતું. તે થનાર હતું.
 હા ગુજરાત ! માતા ગુર્જરી ! ! ત્હારે લુણ મહેં ખાધ હરામ કર્યું ત્હેવું
 ફળ મહેને મળ્યું. હું દુષ્ટ કૃત્તનીને બદલો બરાબર મળ્યો. ગુજરાતમાં આ-
 પના રાજ્યના નાશ પછી સુસલમાનોના અમલમાં મહેં વીસ વરસ હાકેમી
 ભોગવી. પરંતુ સાહસતું ફળ મળ્યું. અલદખાંના દૂર થયા પછી નવો સુબો
 આવ્યો કે તરતજ કાંઈ ગેરસમજથી મહેને કેદમાં નાંખ્યો. મહારી સ્ત્રીને
 ધર છોડી ભાગવું પડ્યું. હું કેદમાં થોડા વખત સુધી સડ્યો અને મહા
 મહેનતે છુટ્યો. મહેં આ વખતે સુસલમાની રાજ્યનો દોર જોયો. અને
 રજપુતરાજ્ય અને યવનરાજ્ય વચ્ચે શો ફેર છે તે જોયો. સર્વે આપણા
 રાજ્યમાં કેટલું સુખ ભોગવતા હતા તે અને આ પછીવું દુઃખ એ બન્ને
 મહેં જાતે અનુભવ્યા. આ અનુભવ કામનોજ હતો. આ દુષ્ટને છુટકારો
 મળતાં દેશ છોડી, વેશ ત્યાગી નાઠો અને મહારી સ્ત્રીને મળ્યો. પછી
 અમો પાટડી ગયા અને અકસ્માતે ઠાકોર હરપાળનાં મહેલમાં જવા
 ફરજ પાડી. ત્યાં ઠાકોરનાં કુર વચનો સાંભળી મહારા પાપોતું
 પ્રાયશ્ચિત કર્યું. ત્યાંથી અમો પ્રભાસપાટણ જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં
 હુંદારાના ભોથી અમો એકલાં પડ્યાં અને રાજબાના આભારે અમો
 દુઃખમાંથી બચ્યાં અને વિજયસિંહના હાથમાં સપડ્યાં. યોગીરાજ અરે
 મહારાજ આપના મુન્ય પ્રતાપે-આપની દવાથી મને શાયદો થયો અને આ
 દુષ્ટ જોને મૃત્યુ યોગ્ય હતું ત્હેને જીવતદાન મળ્યું. આપે મને તે વખતે
 અણુભણે ઓસડ કીધું પણ ગદ કાલે આપની આગળ જ્યારે આ નીમક-
 હરામી હોમો ત્યારે આપનું આચરણ જોઈ હું દિંગમદ્દ બન્યો. મહારાજ !
 આપ આજ્ઞા આપો-મને ન્યાય આપો. હું પાપી છું-અધમ છું. હું હવે
 સંસાર ત્યાગીશ અને ઠેરઠેર રખડીશ. અને વધુ મોતેજ મરીશ-એકલો
 કાંઈ ન જાણે તે ઠેકાણે રહીશ. આ માધવ મરશે તે કાંઈ જાણશે નહી.
 પ્રભુ! કાણે ધાર્યું હશે કે પાટણનો પ્રધાન કાંઈથી પણ નહી. ઝોળખાય-
 શો મરશે અને ત્હેવું શખ બાળનાર નહી મળવાથી સડશે અને કુવરા
 ગીધડાં ખાશે ? ! પણ યશે તેમજ. હા એમજ યશે અને તેમજ થવું
 જોઈએ. નાથ ! ક્ષમા કરો. મહારાજ ! હવે મહેને રજા આપો. હું જાઉં.
 કરણ-માધવ ! સંયુરા હવે હું પણ જાઉં. પરંતુ આ અને

મળેલા સર્વ જલુને મ્હારે જ કાંઈ છેલ્લું કહેવું છે તે કહેવા દે. આજ અયાનક અત્રે હું પ્રસિદ્ધ થયેલો છું અને તેથી મ્હારા અહીં રહેવાથી આ રાજ્યને ફાયદો નથી. મુસલમાનો જલુશે તો મ્હને પકડશે અને આ રાજ્યના જડમૂળ ઉખેડશે. તેથી હું આજ યા કાલ આ દેશ છોડી બનતી ત્વરાએ ચાલ્યો જઈશ. પરંતુ-રાજાઓ ! ઠાકોરો ! બાઈઓ ! આપણે એક અધમકાર્ય કરનારની અણુધડતાને લીધે આહવી અતિશ દશામાં પહોંચ્યા છીએ એમ આપણે ગણવાનું નથી. પરંતુ આપણે આપણા કર્મોને લીધેજ આવી હાલતમાં પહોંચ્યા છીએ. આપણામાં સંપ ક્યાં છે? દેશાભિમાન ક્યાં છે? રાજપુતો ! આપણું ગત ગૌરવ વિચારો ! ડહાપણથી આપણે જો પરંપરાના નિયમ પ્રમાણે વર્ત્યા હોત તો નફિ આ દેશ પરતંત્ર બનત નહી. અને સ્વતંત્રતાના સુધા ફળ આપણે ચાખતા હોત. મ્હેઝો આપણા દેશમાં આવી આપણને ગુલામ બનાવત નહી. શું ત્હમને કંઈ નથી બનાવ્યા? ત્હમે ત્હમના શા હીસાબમાં છો? ત્હમને ધારે તો એકજ ધડીમાં ત્હમારા રાજ્ય પાટ વીનાના બનાવી શકે. કુમુદા કહે છે કે બીજનીતો મહમદ ઈશ્વર તરફનો સંદેશો લખને આવ્યો હતો કે ‘પશ્ચિમ તરફની પ્રજા તમારા કરતાં જોરાવર છે’ તે છતાં આપણે ચેત્યા નહી. જો આપણે ચેત્યા હોત તો અને સંપ કયો હોત તો પશ્ચિમની પ્રજાને પણ આપણે બતાવી આપત કે અમે પણ કાંઈ છીએ. પરંતુ આપણે એવા આંધળા બની ગયા કે તે વખત ચેત્યા નહો અને હજુ પણ ચેતતા નથી. હજી બાજી બગડી નથી. શું ત્હમને ત્હમારા દેશ લઈ લઈને ધુળ ફાકતા બનાવશે ત્યારે ચેતશો? ચેતારફ સળગેલી દાવાગની દેખી શકતા નથી? શું ત્હમે રખડતા બનશો ત્યારે ચેતશો? પાડોશીનું ઘર બળતાં ત્હમાર ધર કેમ સલામત રહેશે? એનો વિચાર કેમ કરતા નથી? ચેતો નહી તો ત્હમારો નાશ જલ્દી થશે. ત્હમારી પાસે હવે માણસ ક્યાં છે? મુસલમાનો જેવાં હથીઆર ક્યાં છે? છે ત્હમારી પાસે થોડી બંદુકો-તદ્દત બગડેલી અને કામમાં ન આવે તેવી. તેમની બંદુકો જુઓ. તે કેટલી સ્હેલાઈથી નાશ કરી શકે છે? ત્હમની કવાયત જુઓ અને ત્હમારો લસ્કર કવાયતી બનાવો. નહાના ઠાકોરો ! ત્હમારી સત્તા મ્હોટાને દઈ દો. અને ત્હમે દેશ-હિત કારણ મંડો. જો સત્તાના ગુમાનમાં રહેશો તો નફિ ધારજો કે થોડા સમયે ત્હમારા રાજ્ય યવનો લઈ લેશે. જો દેશ હિતની દરકાર રાખશો તો તેથી યવનોને ગુજરાત અને ભારતખંડની ભુમીમાંથી કહાડી શકશો. શુરવીરો ? મ્હારે કાંઈ સેવા દેવા નથી. પરંતુ ભૂતકાળને વીસરી ગયેલો

ભવિષ્ય તરફ વિચાર કરતો હું ત્હમને સંભાર્યાર આપું છું માટે ચેતો !
એતો ! શુરવીરો ! આટલા યોગ્ય સમયમાં ત્હમને નિર્માલ્ય બનાવવા
માંડ્યા તો વધુ વખત જતાં શું થશે? ત્હમારા વડોઆઓના પરાક્રમ સં-
ભારો. જેના રાખ્ધથી ગગન ગાજતા અને જેના ચરણથી ધરા ધ્રુજતી હો-
ના વંસજોના આ હાલ શા? ત્હોનો વિચાર કરો. અરે હું શું કહું ?
રાજા ! ઠાકોરો ચેતો ! ઉઠો અને તૈયાર બનો નહી તો ત્હમારી પડતી
છેન--'

આ સમયે કરણદેવનું લાપણ ચોપદારના આવવાથી અટક્યું !
ત્હેણે નમન કરી કહ્યું 'મહારાજા ! કોઈ રજપુત સ્વાર દેશાવરથી આવેલ
છે તે મળવા માગે છે.'

રજા મળતાં રજપુત સ્વારને પ્રવેશ કરાવવામાં આવ્યો. આવતાવેંત-
જ નમન કરી તે બોલ્યો. 'મહારાજા વસંતદેવો આ હું લાખો પુલાણી
આવેલો છું. અમો યવનો સાથે લડશું ત્હેમાં આપ મદદ આપશો કે કેમ?
ત્હેનો ઉત્તર આપો મ્હારે વખત નથી.'

વસંત--પુલાણી ? અમો ખરા જીગરથી આપને મદદ કરશું,
અત્રે મહારાજા કરણદેવ પધારેલા છે તેમની તરફ દૃષ્ટી કરો.

લાખો--અહો ! કરણ રાજા ! હું આપને નમન કરે છું. આપને
આજ લગભગ ૨૦ વર્ષે દેખું છું તેથી ઓળખી શક્યો નહીં.'

કરણ--લાખાજી ! હવે અમારી ઉતરતી દશા આવી. હવે ત્હ-
મારા જેવા રજપુતોના લીધેજ ગુજરાતનું ભાગ્ય ખીલશે. હું ત્હમને અં-
તઃકરણથી જ્ય ઇચ્છું છું. મારામાં શક્તિ હશે તો હું પણ યુદ્ધમાં જોડા-
ઇશ અને ગુજરાતને ખાતર-આપણા સ્વદેશને ખાતર લડીશ. શુરવીરો !
એક વખત ગુર્જના દો કે ગુર્જરી માતની જય !'

'ગુર્જરી માતની જય' ચો તરફ ફેલાઇ. લાખા પુલાણીના
ઉભા થવા સાથે સર્વે મંડળ ઉભું થયું. લાખાએ કહ્યું 'આવતા
વર્ષની માગશર શુદ્ધ બીજને દીવસે લાખો પાટણ ઉપર ચઢશે. રજપુતો
તૈયાર બનજો. જય ગુર્જરી માતની જય--'

'લાખો ઝપાટા બંધ ગયો. મહારાજા વસંતદેવે દરબાર બરખાસ્ત
કર્યો.'--

ખાનગી મંડળ શીવાય બીજા ગયા.

હજી પણ માધવ કરણદેવ આગળ ઉભો હતો. તે ઉત્તર મા-
ગતો હતો. ત્હેને કરણદેવે બેસાડ્યો. માધવ બેસતાંજ રડી પડ્યો.

અને પગ પકડી બેસી રહ્યો. કરુણદેવે ત્હને છાતી સરસો ચાંપ્યો અને શાંતવન દેવા માંડ્યું. એટલામાં એક મનુષ્ય-જેની મુખાકૃતી જોતાં તે મુસલમાન સરદાર જેને આપણે આગળ જોયેલો છે તેજ આવ્યો અને તમન કરી બોલ્યો “ કરુણદેવ ! આ અલદ્રખાં ત્હમારી માશી માગે છે. ”

આ શબ્દ સાંભળી કુમુદા તથા રાણી દોડી આવ્યાં અને રાણી બોલી ‘અલદ્રખાં ! સરદાર ! આપે મને નદીમાંથી બચાવી તે બાબત મહારાજ જાણે છે. ’

વસંત-અલદ્રખાં હું ત્હમારો એહેસાન કદી વીસરીશ નહીં. અલદ્રખાં-વસંતદેવ ! મેં વીસ વર્ષ દરમ્યાન હિંદુ અને મુસલમાનને એક કરવા મત્ત કર્યો છે પરંતુ તે નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. હું મુસલમાન છતાં હિંદુ છું. હાલ સઘળી આદત મારા ઉપર આવી તે આને લીધેજ મુસલમાન હિંદુને કાફર ગણે અને હિંદુ મુસલમાનને રૂએરૂ ગણે. સાં સુધી આ દેશમાં તે બે જાતો વચ્ચે કુસંપ રહે અને તેથી દેશની ખરી પાંચમાલી થાય એમ ધારી હું બન્નેને એક કરવા સરખા ગણતો હતો. આ વાત પાદશાહને પસંદ પડી નહી તેથી મને હું ગુન્હેગાર નથી એવી રીતનો પુરાવો લઈ બોલાવ્યો છે. ’

અલદ્રખાંએ બધી વાત કહી. અને વસંતદેવ વિગેરેએ મદદ આપવા કબુલ કર્યું. ત્યારબાદ વસંતદેવે પુછ્યું ‘ અલદ્રખાં ! ત્હમે રાણીને શું વચન આપ્યું હતું. ?

“ અરે ! તે વચનની વાતજ જવાબો. છતાં હું કહું તે સાંભળી રાણીને માશી બક્ષજો. એક વખત હું મહારાજ નાગદેવને ત્યાં ઉતર્યો હતો તે વખત મને રાણી મળ્યાં. તે વખત ત્હેની ઉંમર ચૌદ વર્ષની હતી. બાળા મને મળી અને વાતચીત ઉપરથી મને કહેવા લાગી કે ‘દિલ્હીના પાદશાહની બેગમ થવું તે કેવું સારું’ ‘તે સારું નથી’ એમ ગહેં ઘણી સમજાવી પણ તે સમજી નહી. અને આડ લઈ બેઠી હતી કે મને બેગમ બનાવો જો આથી મેં વચન આપ્યું હતું કે સલાહકારક લાગશે તો જરૂર તે બેગમ બનશે. રાણી હજી સુધી તે ભુલી હોય એમ લાગતું નથી. પરંતુ તેમાં કશો લાભ નથી. હિંદુ ધર્મ અને મુસલમાની યદ્ધ બન્ને અંતે તો એકજ છે પરંતુ હિંદુ ધર્મ જો કે મારા જાતનાઓ ધર્માધિપણને લીધે વખોડે છે છતાં હું ખાતરીથી કહું છું કે તે અમારા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. પોતાનો ધર્મ સુધી બીજા ધર્મમાં જવું તે મૂર્ખાઈ છે. રાણીને મેં બહુ સમજાવી છે અને તે સમજી છે. કુમુદા જે સઘની સહચરી છે ત્હેના સંસર્ગથી

તે તે ભુલી છે.

અલક્ષ્માં ! સરદાર ! આ માધવ તરફ હવે જોશો ?

“ માધવ ! ” અલક્ષ્માંએ કહ્યું “ માધવ ! હવે હું શું કર ? આપણા જેના હાથ એજ થયા તો હવે કરવું કેમ ? જેમ ખુદાતાલાની મરજી. માધવ ! ત્હેં પણ એક વખત ખરેખરી સાલખી ભોગવી છે અને મેં પણ ભોગવી છે અને બન્નેના હાથ સરખા થયા છે. માધવ ! તું નસીબદાર છે કે તેટલાથી છુટ્યો. પરંતુ અલક્ષ્માંને તો એથી વધારે ભોમવવું પડશે અને વખતે ફાંસીના લાકડે લટકવું પડશે. મુસલમાની ન્યાયની અલિહારી જેવી હોય તો દિલ્હી આવજો. કાપુર કહે ‘ગુન્હેગાર’ તો કાજી કહે ‘હાજી અલખત ગુન્હેગાર’ બાદશાહ કહેશે ‘માર ગરદન’ આ ન્યાય ! આ મુસલમાની ન્યાય ! તે દિલ્હીમાં થશે. માધવ ! માર થનાર હશે તે થશે પણ માર થોડું સાંભળો. ત્હમે તમારી મૂખાંધ ભરેલી ઉતાવળનું ફગ ભોગવો છો. જો ત્હેં ધાર્યું હોત તો ત્હાર વેર અહીજ લઈ શકત અને રાજ કરણદેવને ત્હેના તે વખતના કુર્કમનો બદલો આપી શકત. પરંતુ ત્હેં તે યોગ્ય વિચાર્યું નહી અને સાહસ કરી-અવિચારી પગલું ભરી દિલ્હી આવ્યો. તેજ વખત જો અસ્લા-હદીનની જગ્યોએ જ લાલુદીન સહેનશાહ હોત તો તે ત્હને તરતજ ફાંસીએ ચડાવત કારણ કે જે માણસ સ્વદેશ દોહી છે તે માણસ પારકા રાજ્યને શા માટે દગો ન દે ? એ સિદ્ધાંત તેઓ માનતા હતા. હશે જે બનનાર તે બન્યું. ગઈ વાત વિસરી જઈ આવતી સંભાર. કુમુદા આપણે બધા દીવશે મળીએ છીએ. ”

કુમુદા-જી હા ! લગભગ સાતેક વર્ષે મળીએ છીએ.

નાગદેવ-“ કુમુદા ! ગુમ કેમ થઈ તે જાણવાની સર્વેને ઉત્કંઠા છે. ”

કુમુદા-“ જી પહેલાં લક્ષ્મીખાને પોતાનો વૃતાંત કહેવા દો પછી હું મારો વૃતાંત કહીશ ”

નાગદેવ-“ હા ! લક્ષ્મી તું તારી સઘળી વાત કહે. તું ગુમ થઈ અને ક્યાં ગઈ તે કહે ”

લક્ષ્મી-“ મુરખા પિતાજી ? મેં ખરાબ આચરણ કર્યું છે તેવી ખબર આપને મલતાં આપે મડને પકડી મંગાવી અને તે વાત સારી કે જુદી તેની તપાસ કર્યા વગર આપે શિક્ષા કરી કેદમાં પુરી. સાંધા અપમાન કરતાં મૃત્યુ સાર સમજી રાત્રે માગી અને હથીઆરના ઝોરડામાંથી જોઈતા હથીઆર લીધાં. હું હથીઆરનાં ભોગાવતિને કીનારે જતી હતી તેવામાં

હુંટારાએ મારા ઉપર દરોડો પાડ્યો અને હું સપડાઈ મને હુંટારાએ
 થોડા દીવસ કેદમાં રાખી. એક દીવસ ક્ષાયકાળે હું લાંથી છુટી. મને ના-
 કેલી જાણી હુંટારાએ મારી પાછળ પડ્યા અને મહેનતે મેનની જોડે ફરીથી
 નદી કીનારે ભેટો થયો. આ વખતે હું હિંમત હારી ગયું નહીં અને મારી
 શમશેર સહીત લઢી. હુંટારાના ફક્ત ત્રણજ માણસો હતો તેમની જોડે
 મારે યુદ્ધ થતાં મેં દરેકને ધાયલ કર્યા અને હું પણ ઘણી ધાયલ
 થઈ. તે ત્રણ જણ ધાને લીધે મારો કડો મેલી બાગ્યા અને હું દુઃખ
 પામતી શું કરવું તેના વિચારમાં પડી. હું આપની પાસે આવવાને
 અશક્ત હતી કેમકે આપનાથી બહીતી હતી. અને ખીજે ક્યાં જવું હતું
 સુઝતું પડતી નહતી. આથી તથા લોહીની ધારા દેખી, ધાયી પીડીત હું
 મહારાષ્ટ્રી નદીમાં પડી અને જળની શીતળતાથી હું શાંત થઈ. પરંતુ
 થોડીવારે ધામાં પાણી ભરાવાથી હું દુઃખ પામવા લાગી અને હું બેભાન
 થઈ પડી. જ્યારે મેં આંખ ઉઘાડી ત્યારે હું પોતાનપુરના રાજ્યમહેલમાં
 હતી. થોડા દીવસે મહારાજ વિજયસિંહ મારી ખજર લેવા આવ્યા અને
 ખીજે દિવસે મને વિજયદુર્ગ લઈ જવામાં આવી. થોડા દીવસે મને આ-
 રામ થયો. એક દી મહારાજ વિજયસિંહે પોતાની એક વૃદ્ધ દાસી મારફત
 લગ્નની માગણી મારી પાસે કરી. હતું સાથેની વાતચીત પછી થોડા દી-
 વસે વિજયસિંહ રાણી વગરતા હતા જાણી મેં તે બાબત હા પાડી અને
 થોડા દીએ અમારાં લગ્ન થયાં. વિજયદુર્ગ મુસલમાનોના હાથમાં ગયું
 ત્યારે અમે જંગલમાં રહ્યા પછીની વાત સર્વે જાણે છે. ”

કુમુદા બોલી “ મહારાજ ! બધા કરતાં મારી હીલચાલ વિચિત્ર
 હતી. તે સાંભળવાથી આશ્ચર્ય થશે. ”

“ કુમુદા ! તુંજ વિચિત્ર એટલે તારી હીલચાલ વિચિત્ર હશેજ.
 ચાલ હવે તારો ખીતો કહે જેથી બધો ભ્રમ દૂર થઈ જાય, અને સમજા
 એકએકની વાત સાંભળી છુટાં પડે. ”

કુમુદાએ પોતાનો હેવાલ કહેવા માંડ્યો “ જે રાત્રે રાણીએ મારો
 ભોગ આપવા માંડ્યો ત્યાં સુધીની વાત બધા જાણે છે. તેથી પુનરુક્તિ
 કરવાની જરૂર નથી. રાણી મારી પાછળ દોડ્યાં. હું રહાયની ખુમ મારતી
 નગર તરફ દોડી. તેથી પહેરેગીરો મારી બહારે આવ્યા અને રાણીને ધા
 કરી પાછા ફર્યા અને મને નગરમાં લીધી. પરંતુ સવાર થતાં રાણીને ધા
 થયાની ખબર મહારાજ વસંતદેવને થશે તેથી મારા ઉપર બહેમાણે ધારી
 નાશો જવાનો લાગ શોધવા લાગી. પ્રાતઃકાળે દરવાજો ખુલતાંજ હું રહેર

ત્યાગી નીકળી ગઈ અને ભોગાવતીની ગુફાનો રસ્તો લીધો. તે દીવસ
 મેં ગુફામાં ગાળ્યો અને ઝાડનાં ફળો લાવી ખાધાં તથા તરવારનો ધા
 મુળીઆંથી સાંજે કર્યો. આશરે એકાદ ઘડી દીવસ હશે તે વખતે હું
 ત્યાંથી પાછી ચડીકા દેવીના મંદીર તરફ જતી હતી તેટલામાં ભુપસિંહ
 તથા વિજયદત્તને મેં આવતા બાળ્યા અને હું ઝાડીમાં સંતાલી સંતાલી
 તેમની પાસે ચાલવા લાગી. તેમની વાત ઉપરથી સહેરનાં બાળ્યો તુટ્યો
 હેરાલ જાણ્યો. રાણી ગુમ થયા વીશેનો ભણકારો પણ મારે કાને પડ્યો
 નહી તેથી રાણી રાજ પાસે પહોંચ્યાં હશે એમ મેં ધાર્યું. નગરમાં જવું
 નકામું ગણી હું ચંડિકાના દેવાલયમાં ગઈ અને ત્યાં મહેં મહારા ધાને
 જરા ઉકેલો તેમાંથી રક્ત કઢાડી પત્રિકા લખી અને તહેના બે કડકા કરી
 એક અગ્નિકુંડ પાસે રાખ્યો અને બીજો મહારી પાસે રાખ્યો. મહારા
 રાજ વસંતદેવ ઘણી વખત કહેતા હતા કે શીકારેથી પાછા ફરતાં તે
 ચંડિકાના જીર્ણ દેવાલયમાં બેસતા હતા. આથી રાણીનું પોગળ ખુદ્કું
 કરવા મહેં તે પત્ર લખ્યો અને પછી શહી નાંખ્યો. એટલા માટે કે આડ-
 ધાં પત્ર ઉપરથી મહારાજ વગેરે કેટલા ગેટાળામાં પડે છે તે દેખાય !
 દેહરામાંથી હું પાછી ફરી. શાયંકાળ થયો હતો. હવે કેમ કરવું તે વિચાર
 કરતી હું મહારી પાસેના કાગળની સલામતી રાખવાના ધરાદો ઉભી. મહેં
 મનમાં મહારાજ નાગદેવ પાસે જવાનો ધરાદો કર્યો પણ તે મહેંને સલા-
 હકારક લાગ્યું નહી. ત્યાં જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો તેથી મહેં દહેરા
 આગળ ખાડો ખોધ્યો અને મહારા ચીરનો કડકો ફાડી તેના સાથે કાગળ-
 ને બાંધી તે કાગળ ત્યાં દાટ્યો. બીજો પત્ર અગ્નિકુંડ આગળ દબાવલો
 બરાબર છે કે નહી તેની ખાત્રી કરી હું પાછી ફરી. અને રાત્રે એક કા-
 તરમાં પડી રહી. સહવારમાં કાતરની પાસે એક જંગી વાઘને જોઈ હું
 ગભરાઈ. પરંતુ તે વાઘ ગુફામાં નજર કરી તરતજ પાછો ગયો આથી હું
 વિમાસણમાં પડી. વાઘની ગંધ બંધ થઈ કે હું ખહાર નીકળી અને પાસે-
 ના તાડના ઝાડ ઉપર ચઢીને બેઠી. થોડીવારે તે વાઘ એક વાઘણ સાથે
 આવ્યો અને કાતરમાં પેઠો અને ખહાર નીકળી ઘોર ગર્જના કરવા લાગ્યો.
 આ સાથે વાઘણે પણ ચીસો પાડવા માંડી આથી જંગલના સૌ પ્રાણીઓ
 ચાતરફ નાસવા લાગ્યા. હું તાડ ઉપર નિશ્ચિત બેઠી હતી પરંતુ વારંવાર
 એમ લાગતું કે વાઘ ઉંચે મહેંને દેખી તાડ હલાવે તો હું પડી જઈશ
 પરંતુ તેમ બન્યું નહી. બપોર થતાં વાઘ તથા વાઘણ બન્ને ચાલ્યાં ગયાં
 આથી હું તરત ઉતરી અને કાતરો અને ઝાડોઆ પસાર કરતી હું એક

મોટા ટેકરા ઉપર જઈને બેઠી અને નીચેની ભોગાવતી સરીતાના નીરમાં
 બેઠી હતી. અહીં એક કોતક થયું. એક રીંછ ચાર રીંછણીઓ સા-
 થે દોડતું આવ્યું અને ભોગભોગ પાણીમાં પડ્યું આની પાછળ ચારે
 રીંછણીઓ પાણીમાં પડી. આ જોઈ મહેને પ્રેમની પવિત્ર લાગણી ઉપર
 ભિન્ન ભિન્ન વિચાર થવા લાગ્યા અને રીંછ જેવા પ્રાણીમાં પણ પતિ
 પ્રેમ નીરખી મહાર હૃદય આનંદમય બન્યું. હું વિચારમાં નિદ્રામાં પડી.
 ઉંઘમાં મહેને એક ભયંકર સ્વપ્નો—જે દીવસના અનેક દેખાવોના મિશ્ર-
 સ્થિતિ ઉદ્ભવ થતાં અનેક ચિતારો આંખ સમક્ષ આવવા લાગ્યા. મધ્ય
 રાત્રે હું ખેંચાતી હોઉં એમ લાગ્યું. હું જગૃત થઈ અને ચંદ્રના અન્વ-
 લે મહેને જોયું તો એક દીપડો મહેને ખેંચતો હતો. હું બહીની નહીં અને
 શું થાય છે તે જોયા કર્યું. હું ધશ્વર ઉપર આધાર રાખી આસતે આસતે
 ખેંચાઈ અને એક કોતર ઉપરથી દીપડાના કુદકારને લીધે હું કોતરની
 નીચે—દીપડાના મુખમાંથી મહારો પગ સરકવાને લીધે પડી. હું નીચે
 ધસી જોર સાથે અથડાઈ પરંતુ અહીં પણ એક આશ્ચર્ય બન્યું. થોડા
 મતુષ્યો ત્યાં મળેલા હતા તે મહેને પડતી દેખી નાહા—પાછળથી મહેને
 મલુમ પડ્યું કે તે ચોર લોડો હતા. મહારો ખરડો ખેંચાણને લીધે ઉજ-
 રડાઈ ગયો હતો અને પગ પણ લોહીથી ખરડાયેલો હતો. ઉંચેથી પડવા-
 ને લીધે મહારી થોડી શુદ્ધી બહેર મારી ગઈ હતી પરંતુ ધીરે ધીરે તે
 કેટલાં આવી. હું સવાર સુધી અશક્તિને લીધે પડી જ રહી. સવાર થતાં
 કેટલાક સીપાઈઓ ચોરીની તપાસ કરતાં આવી પહોંચ્યા. મહારી આગળ
 ધનના ઢગલા પડ્યા હતા—મહારી આગળ ચોરાયેલી કેટલીક વસ્તુઓ પડેલી
 હતી અને મહેને ધવાયેલી દેખી મહેને પડપુછ કરવા લાગ્યાં. મહેને તહેમને
 હકીકત સમજાવી. ત્યારબાદ તેઓએ મહારે સાર ગાડીનો બંદોબસ્ત કર્યો
 અને મહેને કોઠક શહેરમાં લઈ ગયા. મહેને એક કાજના ઘરમાં ઉતારો
 આપ્યો. તે કાજએ હકીમેને બોલાવી મહારી દવા કરાવી અને સારવારથી
 હું સાજ થઈ. પરંતુ કાજની દાનત ખરાબ દેખી એક દીવસ બહાતું ક-
 હાડી હું નાહી. અણુજણો માર્ગ હોવાથી ગમે તેમ મહેને ચાલવા માંડ્યું અને
 સુભાગ્યે મહેને એક સરિતા દીઠી. તે સરીતાને કીનારે હું કાજના ઘરમાંથી
 નાસતી વેળાએ લીધેલી સમશેર સાથે નિર્ભયે ચાલતી હતી ત્યાં મહેને કરણ-
 દેવને યોગીરાજના વેશે જોયા—તે વખત હું આપ સર્વની માફક તે કો-
 જુ છે તે જાણતી હતી નહીં. તેમને આ ભોગાવતી નદી છે એમ ખબર
 આપતાં હું ખુશી થઈ. કેમ જવું તેનો વિચાર કરી પ્રવાહ તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી.

આલવા લાગી. થોડે દૂર જતાં સ્થાને પાર થોડી સુંદરીઓ ન્હાતી હતી એ દેખી તે બાળુ કોઇ ગામ હશે એમ ધાર્યું. આખી રાત આલવાથી થાકી ગયેલી હતી. મ્હને લુખ લાગી હતી. તેથી મ્હેં મ્હારી ગતી, લુખને શાંતી આપવા સ્થામી પાર તરફ ફેરવી. હું નદીમાં તરીને સ્થાને પાર ગઇ. મ્હને દેખી સર્વેજણુ વીંટળાઇ વળ્યાં અને લક્ષ્મીબાઇએ મ્હને ઓળખી કહાડી અને અમારી ઓળખાણુ થતાં અમે ભેગાં રહ્યાં. લક્ષ્મી-બાઇએ મ્હને તે નાગદેવની પુત્રી છે એમ કોઇને પણ-સમય આવતાં સુધી કહેવાને ના પાડી હતી. આ પછી હું મહારાજને મળી ત્યાં સુધીની વાત આપ જણાવે છો. ત્યારબાદ બીજો દીવસે સહવારમાં લાગ જોઇ હું છટકી અને ચાંડિકાના મંદિરે ગઇ અને મ્હારો ફાટેલો કાગળ લઇ આવી પછી પુરુષના વેશમાં મહારાજને પત્ર આપી ગઇ અને વેશ પાલટી પાછી આવતાં રાણી વગેરે મળ્યાં તેમની સાથે હું હાજર થઇ. આ રીતે મ્હારો વૃત્તાંત છે. બોલો મહારાજ ! તે વિચિત્ર ખરો કે નહીં ?

નાગદેવ--‘ ખરેખર કુમુદા ત્હારો હેવાલ આશ્ચર્યજનક છે. ત્હારી હીમત અને બહાદુરીને પણુ ધન્ય છે. ’

‘ હા મહારાજ એમ હશે. હવે આપ ઉઠો અને આ નિમિત્તે ઠરાવેલા ઉત્સવમાં ભાગ લેવા આવો. ’

સર્વે ગયા.

આજની સાંજ ઉત્સવ અને આનંદમાં તેઓએ ગાળી અને આખા શૈલપુરમાં આનંદ આનંદ પ્રસરી રહ્યો.

પ્રકરણ ૪૧.

ધતિહાસની આરસી.

‘ ધતિહાસની આરસી સાહી મ્હેં દીકું તે માંહી થીર થાવર દીકું ન કાંઇ ફરતી છે છાંહી ’

ખરેખર ! સાક્ષર વીર નવલરામની ઉપરની કહેણી ખરીજ છે. સમય પોતાનું કામ કરતાં, મનુષ્યોને અવનવા બનાવે. જતાવે. છે. ધડીમાં હવે, અને ધડીમાં શોક, તે સઘળું સમયજ કરાવે છે. આજે જેની મ્હ.

ડતી છે તેની કાળે પડતી થાય છે, અને પડતી છે. તેની ચઢતી થાય છે તે સઘળું કામ કાળ કરે છે તે દર્શક આરસી ઇતિહાસ છેજ !

ઇતિહાસ ! જન સમુદાયને જ્ઞાન આપનાર છેજ. જૂતકાળે જગતમાં થઇ ગયેલા મનુષ્યોની રીદી, સિદ્ધી, રમૂદિ તથા ખટપટોના ચિતાર આપી દર્પણ જેમ મનુષ્યને પોતાનું મુખ આજેહુખ—થોડા ફેરફાર સાથે—ખતાવે છે તેજ રીતે ઇતિહાસ જગતને પોતાના આરીગામાં થોડા ફેરફાર સાથે જગતના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિઓના ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યોનું દર્શન કરાવે છે.

વાંચનાર ! જો આપણા ગુજરાતનો ઇતિહાસ ત્હારાથી અજાણ્યો હોય તો તે ખાતરમાં દોષ કોનો ? આપણા ઇતિહાસમાં આપણા પુર્વજો ના કૃત્યો કેવી રીતે દર્શાવેલા છે તે વાંચનારનેજ ખબર પડે છે.

રાજા કરણ વાઘેલો ગુજરાતનો છેલ્લો રજપુત રાજા હતો. તેના પછી ગુજરાતમાં મુસલમાન સુબાઓ થોડા સમય સુધી આવ્યા અને ત્યાર બાદ દિલ્લીમાં અંદર અંદરના કલહનો લાભ લઇ સુબાઓ સ્વતંત્ર થયા અને સુલતાન બન્યા.

સર્વ સ્ત્રીજનો નાશ છે તે મુજબ ગુજરાતની સુલતાની મહાન અકબરના હાથે નાશ પામી અને ગુજરાતમાં મુગલાઇનું સ્થાપન થયું. તેનો તોર લગભગ દોઢસો વરસ રહ્યો અને ધર્માધ ઔરંગઝેબના સમયથી મોગલાઇ તુટતી ગઇ અને દક્ષિણવાસી મરાઠાઓ ગુજરાતમાં આવ્યા.

મોગલાઇને બાજુ ઉપર મુકે એવી પેશ્વાઇના સમયમાં સ્થળ સ્થળ અંધેર ચાલ્યું અને લોકોને પોતાના જાન માલની સલામતી રહી નહીં. આ રીતે શાંત ગુજરાતમાં ઉત્પાત વધતા ગયા.

સૂર્ય પૂર્વમાં ઉગે છે અને તેનાથીજ રજનીનો નાશ થાય છે. એ નિયમ સર્વદા જોવામાં આવે છે. પરંતુ આપણી ઉન્નતીનો સૂર્ય પશ્ચિમમાં ઉગ્યો છે. હમરો ગાઉને છેટે પડેલા પરદેશીઓ આપણી ઉન્નતી કરવાને ગિષે આ દેશમાં આવ્યા અને પેશ્વાઇના દોરથી ગુજરાતને મુકત કર્યું. અને શાંતિ ચોતરફ સ્થાપી.

આપણી કથા પછીનો ઇતિહાસ આ રીતે સંક્ષિપ્તમાં છે. આપણી કથા પછીનો પુર્વ ઇતિહાસ આગળ આજ રીતે સંક્ષેપમાં આપ્યો છે અને ત્યારબાદ અત્રે આપેલો છે.

ઉપર પ્રમાણે જોતાં—ગુજરાતની સ્થિતિ દર્શક આરસી જોતાં, અસંખ્યાત્ આશાઓ નિરાશાઓ નિહાળતાં—મનુષ્ય બુદ્ધિને ખીલવનાર ઇતિહાસની આરસી સંક્ષેપમાં દર્શાવી વાચક આ કથા પુર્ણ કરવા ત્હારી રજા લઉં છું.—

પ્રિય પાઠક ! આ નવલ કથા છે. ઇતિહાસ નથી. આ આનંદ માટે છે એટલુંજ નહીં પણ જ્ઞાન માટે છે. ઇતિહાસની આરસીમાં નિહાળી જવી રીતે જ્ઞાન તથા ડહાપણ તું ભેગું કરે છે તેટલું નહીં તો જરાક યોગ્ય પ્ર-
માણ્યમાં પણ હંસ રીતીએ આ કથામાંથી સારરૂપ ક્ષીર ગ્રહણ કરજે. એમ
અશે તો લેખક પોતાનો શ્રમ નિર્થક ગયો ગણશે નહીં.

પ્રકરણ ૪૨.

અંત-પરિશિષ્ટ.

છેલ્લા દરબાર પછી કરણદેવે રૌલપુર ત્યાગ્યું અને ગુજરાતનું હીત
કરવાના ઇરાદે પોતાથી બનતો પ્રયત્ન કરવા નીસરી પડ્યા.

માધવ પણ પોતાના માછ રાજા જોડે પોતાના હાથે બગડેલું સુધા-
રવાના ઇરાદે યત્ન કરવા લાગ્યો. બન્નેના યત્નનું ફળ લાખા કુલાણીનું
બંડ થયું અને તેમાં લાખા કુલાણીએ વિજય મેળવ્યો.

વસંતદેવ અને રતિસુંદરી બેમાં થયાં પરંતુ પોતાનો પરસ્પરનો પ્રેમ
વિખુદા થયા પહેલાનો હતો તે ફરી આવી શક્યો નહીં અને વસંતદેવ
કુમુદના આગ્રહને લીધે રતિસુંદરી સાથે ધર્મ તરીકેનીજ દરજ્જે અદા કરતા
હતા. મહારાજના મનમાં રાણી વીશે ખરાબ અભિપ્રાય આવ્યો હતો તે
વણા વરસ સુધી ગયો નહીં અને અંતે એક પુત્રી થતાં સ્નેહમાં જરા
વધારો થયા છતાં બન્ને વચ્ચે અંત સુધી નિર્મળ પ્રેમ આવી શક્યો નહીં.

રણમલ્લ અને કુમુદા લગ્ન પછી ત્રીજે દીવસે વસંતમહેલમાં રહેવા
ગયાં અને આખું જીવન આનંદમાં ગાળ્યું. હેમના લગ્નને બે વરસ થયા
હતા નહીં તેવામાં કુમુદને પુત્ર પાપ્તિ થઇ અને યોગ્ય વરસે રાજા વસં-
તદેવને ત્યાં રાણીએ પુત્રીને જન્મ આપ્યો તે સાથે યોગ્ય ઉમરે લગ્ન
કરી હર્ષ પાળતા રહ્યા.

ભુપસિંહ પશ્ચાતાપથી બળેલો યોગ્ય વરસજી જીવ્યો અને સંતતી-
હિન મૃત્યુને આધીન થયો. રાજાના હેતી સાથે સતિ થઇ અને બીજી
હીઓએ ધર્મના અનુસારમાં રહી પોતાનું જીવન પૂર્ણ કર્યું.

વિજયસિંહ અને લક્ષ્મીએ આનંદથી ગૃહસંસાર માંડ્યો, વિજય-
સિંહ લાખા કુલાણી સાથે રહેવાથી યોગ્ય સમયે બહાદુરીથી હાથમાં સમ-

શેર સાથે મૃત્યુને આધીન થયા અને પાછળ લક્ષ્મી પુત્ર પુત્રીના સંભાળ માટે સતિ ન થતાં રહી.

વિનયદત્ત તથા ભુપતસિંહ લાખા કુલાણીના સૈન્યમાં ગયા અને પછી તેમનું શું થયું તે ખબર રહી નહી. તેઓ કૃતધ્નીઓની પેઠે ગમે ત્યાં રજાની રખડીને મુઆ.

અમલદામાં દિલ્હી ગયો અને તે દોષવાન ઠર્યો અને ખાદ્યાહના હુકમથી લેતું મૃત્યુ આણવામાં આવ્યું.

વસંતદેવના મૃત્યુ પછી રણમલનો પુત્ર ગાદીએ આવ્યો અને કુમુદા રાજ્યમાતા બની. કુમુદાના મરણ પછી મુસલમાનોએ શૈલપુરનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું અને શૈલપુર તોડી નાંખ્યું. નાગદેવ પુત્રહીન મુઆ અને મુસલમાનોએ તે રાજ્ય પોતા ભેગુ ભેગવી લીધું.

+ + + + +

પ્રિય પાઠક હવે યોડીવાર પછી આપણો આ કથા વીષેનો સંસર્ગ પુર્ણ થાય છે. લેખકે પોતાથી બનતા પ્રયાસે વાંચેલા વંશના છેલ્લા રાજા કરણદેવની પછી એટલે ગુજરાતમાં રજપુત રાજ્યનો-અને ગુજરાતની સ્વતંત્રતાનો નાશ થયો તે સમયનો ચીતાર તહારી આગળ રજુ કર્યો છે. હૈમાં ભુલો હશે પણ તે ક્ષમા કરજો.

પ્રિય ગુર્જર વિર! આપણી માતા ગુર્જરી ભુમીને પ્રણામ કરી લેખ બંધ કરું છું. લિખિત હશે તો યોડા સમયમાં મળશું.

તા. ૧૮ જાન્યુઆરી ૧૯૦૬.

રશિમકાન્ત.

સમાપ્ત.

શુદ્ધિ પત્ર.

પાત્ર.	લિંટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧	૧૫	પ્રભાતનો	પ્રભાતના
૧૬	૨૯	હતો. ભુપસિંહ	હતો, ભુપસિંહ
૨૧	૩૦	ઠીક, ના	ઠીકમાં
૨૭	૨૧	જાણીતી	જાણીતી
૬૧	૧	વાક્યને	વાક્ય તે
"	૧૧	પ્રભાતમા	પ્રેમાતમા
૬૪	૩૦	કરે ? " તોએ—	કરે ? તોએ— "
૬૫	૩	વે આ પત્ર,	પે આ પત્ર,
૬૬	૧૪	પાડતી	પડતી
૬૭	૮	પુરુષાર્થ	પુરુષાર્થ
૬૮	૩	પરિ સિમાયા !	પરિસિમા !
૬૯	૧	આવે તો	આવેલો
"	૧૬	જીણાએ	જીણવાએ
"	૨૫	ભિન્ન ભિન્ન	છિન્ન ભિન્ન
૭૦	૨૮	અત્રે	અંતે
૭૫	૨૩	વિશ્વ	વિદ્વત
૭૯	૨	કહેતા, દીસવા	કહેતાં કરતી આળા દીસવા
"	૧૩	દેવે	દેવ
"	૩૧	પટને	પટ તે
૮૧	૨૮	પાડવાની	પડવાની
૮૨	૫	તહેને	જહેને
૮૩	૨૭	દેશ ?	દેશનું
૮૫	૩૦	માટે હું તો	હું તો
૮૬	૧૧	આત્મા	આત્મા
૮૮	૧૮	મિરાતે	મિરાતે
૮૯	૨૫	Adicts	Edicts
૯૧	૨૫	હુમકો	હુમલો
૯૩	૨૯	હેલા રાજા	રાજા, હેલાં,
૯૬	૩૧	બાવવાનું	બનાવવાનું.

૯૭	૫	કર્પો	કર્પો
૯૭	૨૬	મહેલમમાં	મહેલમાં
૯૯	૧૦	છે નો ચિતાર સ્વતઃ છે	છે છેનો ચિતાર સ્વતઃ
૧૦૧	૨૨	વરાલ	નથલ
૧૦૫	૯	વિજયસિંહ	વિજયસિંહ
„	૧૫	ઉદ્ભવો	ઉદ્ભવવા
„	૨૭	ખાંધા	ખાંધો
૧૦૬	૮	અવાર્ય	અનાર્ય
૧૦૯	૨૩	કાણુ.	કાણુ ?
૧૧૦	૧૫	તહેમનો	તહેનો
૧૧૦	૧૬	ઐય	ઐયઃ
૧૧૧	૧	રને; જને	રને, જને
૧૧૩	૨૩	પૈલા	પેલા
„	૨૮	આપણુને	આપણુ
૧૧૮	૫	મુસલમાન	મુસલમાન
૧૨૦	૧૯	મહારો	“ મહારો
૧૨૨	૨૩	હતા. તેમના	હતા તેમના
૧૨૩	૨૬	ક્ષણુમોજ	ક્ષણુમાંજ
૧૨૪	૨૦	વીસરાવાનીની	વીસરાવાનીજ.
„	૨૧	ઘેળાતો	ઘોલાતો
૧૨૫	૧૭	જ્યાં આજે	જ્યાં, હ્યાં આજે
૧૨૬	૮	દયા	દશા
„	૧૭	તે	જે
૧૩૩	૭	ક્યાં	કાં
„	૨૬	જીવની	જીવનની
૧૩૫	૨૮	નાપક	નાપાક
૧૪૦	૫	મારે	તહમારે
૧૪૨	૨૪	ગણી	બતી
૧૪૫	૬	આ મુખ કરતા	સન્મુખ કરાતા
„	૩૦	તે	ને
„	૩૨	રહેલી	વહેલી
૧૪૬	૮	શોક દીલ	શોક દગ્ધ

”	૧૭	આહલાદ હતી	આહલાદતી
૧૪૭	૩૨	ફટ	ફટા
૧૪૮	૭	દ્રષ્ટી	સદિ
૧૪૮	૧૨	રતુમાં સપ—	રતુ સમ—
૧૪૯	૫	ઉભરાતા	ઉભરાતો
”	૩૦	તે	ને
૧૫૪	૧૯	મહતબો	મરતબો
૧૫૫	૨૨	અને	અન્ને
૧૫૬	૨૮	આહલાદ	અમૃત
૧૫૭	૩૨	શોકથી	શોક નથી
૧૬૧	૨૬	જેવાં	જેનાં
૧૬૪	૧૧	અગમ્ય	અગમ્ય
”	૨૬	ઉતરતે	ઉતરતી
૧૬૬	૩	ઝીઝોને	ઝીઝોના
”	૪	તે	છે
૧૬૭	૧૬	ત્રેય ।	ત્રેય:
૧૬૮	૪	ઉભરાઓ	ઉભરાઓ
”	૧૬	બનતા	બનવા
૧૬૯	૨૩	ભગિની	ભાગિની
૧૬૯	૩૨	અંકાર	અલંકાર
૧૭૩	૧૩	લક્ષ્મી	લક્ષ્મી
૧૭૭	૧૪	ઉઠો ।	ઉઠ્યો
૧૭૮	૨૨	ઠાઠી	ઠાઠી
૧૭૯	૩	દાહ	વાર
”	૧૦	ધલાયાથી	ધોલાયાથી
૧૮૨	૨૩	જત્રાતું	જવાતું
૧૮૫	૫	મંમજા	મંમજા
૧૮૮	૧	ભુપસિંસો	ભુપસિંહે
૧૯૦	૧	મંડપનો	મંડલનો
૧૯૧	૮	સ્વાર્થ લગાડશે	સ્વાર્થ અગાડશે
૧૯૩	૨૬	વિજયસેન	વિજયદત્ત
૧૯૭	૫	ખરો	ખરા
૧૯૯	૨૬	શેતી	શેનો
૨૦૧	૧૧	છે જ ?	છે ને ?
૨૦૧	૨૩	દાયદો	ગેરદાયદો

ફાયદો ના કરે તો પૈસા પાછા !!

કામસંજ્ઞન—બળ, ખુદી, અને સૌંદર્યતાની સંપૂર્ણ વૃદ્ધી કરનાર આ દવા થોડાજ વખતમાં બારે વખાણુ સાથે સર્વત્ર પ્રચલીત થઇ ગઇ છે. ગયેલી જુવાની પાછી મેળવવા માટે આ દવા જાણીતી છે. વીર્યનો ઝરો છે. લોહી સુધારક છે. કીમત. રૂ. ૧).

શઠત્વ-વીનાસક તેલ—ગમે તે કારણથી પ્રાપ્ત થયેલી શીથીલતા આ દવાથી એકદમ દુર થાય છે. કાંઈ પણ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલી ના-મર્દીને જડથી દુર કરવા માટે આ દવા જાણીતી છે કીમત રૂ. ૫) નમુના શીશી રૂ. ૧).

મળવાનું ડૉ. જી. એન. શેઠના

કાલ્યાદેવી પોસ્ટ—મુંબઇ.

વીંછીની અકસીર દવા.

એક લાખ પડીકાં મફત આપી, કરી જોયેલી અજમાયેશ સંપૂર્ણ, ફત્તેહમંદ નિકળ્યા પછીજ હવે નજીવી કીમતે આ દવા વેચવાનું શરૂ કર્યું છે. પરમાર્થ કે દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ કરવાનો આ સર્વોત્તમ ઉપાય છે. બેજ મી-નીટમાં ગમે તેવા ઝેરી વીંછુતું ઝેર નીર્મુળ થઇ જાય છે- ૧૦ થી ૨૦ માણુમને આરામ પહોંચાડે એવાં દરેક પડીકાં-એવાં ૫૦ પડીકાંના રૂ. ૧૦ તથા ૧૦૦ પડીકાંનો રૂ. ૧ પોષ્ટેજ જુદું.

“ હજી પણ જોઓ ખાત્રી કરવા માગતા હોય ” તેમને નમુનો મુફત પોહોંચાડવામાં આવે છે. ટપાલ માટે અરધા આનાની ટીકીટ મોકલવી, ટીકીટ વગર નમુનાની માગણી તરફ ધ્યાન આપવામાં નહીં આવે.”

જસમાઇન ઇન્ડિયન એજન્સિસ.

નં. ૧૦૮--૧૦૯-કુરુક્ષેત્રરોડ--મુંબાઇ.

કાંઈ સાઈઝ

કીમત માત્ર રૂ. ૩.

ફોટોગ્રાફ પાડવાના

છુ પા કે મે રા.

ગમે તે માણસની તસખીર ગમે તે શખસ તે ધણીને
 ખખર પડવા હીધા વિના પણ આ કેમેરામાં ફોટોગ્રાફ
 ઉતારી શકે છે. દોડતી ગાડી, ઉડતું પક્ષી, વિગેરેના
 સહેલાઈથી ફોટા લઈ શકાય છે. એમાં શીખવાની કડા-
 કુટ નથી. હમે તે ખરીદનારને તેની સંપૂર્ણ રીત ઘેર બેઠે
 શીખવી શકીએ છીએ. ઘણા લોકો આ કેમેરા રૂ. ૧૦ થી
 ૧૫ સુધી વેચે છે, પણ તેની ખરી કીમત માત્ર રૂ. ૩ છે
 અને પોસ્ટેજ ભુલું.

છોટાલાલ છગનલાલ મહાજન.

ડાકોરદ્વાર રોડ—મુંબઈ.

જીજ નકલો બાકી છે.

પાછળથી મળશે નહીં.

રોકડા રૂ. ૧૦) નું ઇનામ.

પવિત્ર સાધુ બનાવવાની ચોપડી.

આપણા દેશનો એવો રીવાજ છે કે પોતાને હાથ હુન્નર આવ્યો એટલે કાઢને દેખાડવો કે શીખવવો નહીં, અમારા તરફથી સ્વદેશની આ-આદી માટે, અમારી પાંચ વર્ષની અનુભવસીદ્ધ વાત પ્રમાણે આ ચોપડીની અંદર વીલાયતી તેમજ દેશી વીગેરે ઘણીક જાતના સાધુ બનાવવાની વીધી લખી છે. ફક્ત વીસ મીનીટની અંદર સાધુ તૈયાર કરી શકાય છે. પાંચ ગોટી બને એટલો સામાન સાથે મફત આપવામાં આવે છે. ઉપર લખી ચોપડી ખરીદી તેમાં લેખો હકીકત પ્રમાણે સાધુ નથી બનતો તેવું સાબીત કરી આપનારને અમો ઉપલું ઇનામ આપવા બંધાઈએ છીએ. કીંમત માત્ર રૂ. ૧ (એક) પોષ્ટેજ પેકીંગ જીદું.

ધી ઇન્ડીયન સુખ પ્રસારક કંપની.

સુ. કાલાવડ, (શીતળાવું) કાઠીયાવાડ.

સર્વોત્તમ સુરમો.

જીદી જીદી જગ્યાએ એક લાખ પડીકા મફત આપી ચોક્કસ કર્યું છે કે આંખનાં દર્દો. આંખમાંથી પાણીનું નીકળવું, મસ્તક સુળ, આધાશીશી, ગરમી, સોજો, લાલાશ, આંખની કમતાકાત, ખીલ, ઝાંખ, છારી, ડુલું, પડળ, મોતી ખીંદુ, રતાંધળાપણું, તપોડીયાં વીગેરે દર્દો દુર કરી આંખોનું તેજ વધારી નજર તીવ્ર કરે છે. નાનાં નાનાં બચ્ચાં, સ્ત્રીઓ, પુરૂષો સર્વ કાંઈ આનો ઉપયોગ કરી શકે છે. કીંમત તોલ્લા ૧ નો રૂ. ૧૧ પોષ્ટેજ જીદું.

સરટીકીકેટ—સુરતથી રા. રા. જેયંદ તારાયંદ લખે છે કે તમારો સુરમો વાપરી જોતાં ઘણોજ ગુણુકારી માલુમ પડ્યો છે. અડધો તોલો સુરમો ચી. પી. થી મોકલો. તા. ૪-૭-૦૬.

ધ્રાંગધ્રાથી શંઘવી ત્રીભોવન સુરયંદ લખે છે કે તમારા સુરમે ઘણો ગુણુ બચ્ચો છે. અડધો તોલો સુરમો તુરત મોકલો તા. ૨૬-૮-૦૬.

મફત—સૌથી શ્રેષ્ઠ નેત્રદાન છે માટે જે કોઈ ખર્ચ માટે એક આનાની ટીકીટ મોકલી મંગાવે તેઓને એકમાસ ચાલે તેટલો સુરમો હજી પણ મફત મોકલવામાં આવે છે. મળવાનું ઠેકાણું.

એમ. એલ. મહારાજ.

સુ. કાલાવડ (શીતલા) કાઠીયાવાડ.

સેંકડો પૈસાની મદદ દેવાવાળી ચીજો કપડાં શીવવાનું મશીન.

કોઇ અહસ્થનું ઘર એવું માલુમ નહીં પડે કે જ્યાં મુદલ કપડાં શીવવાની જરૂર નજ પડે. આમાં દરેક જાતનાં કપડાં સહેલાઈથી શીવી શકાય છે. શીવતાં શીખવાની મુદલ જરૂર ન પડે તેવું સહેલું છે. કોઇ માણસ ધંધા માટે ખરીદે તો હમેશાં આઈથી દશ આના રોજ પેદા કરી શકે છે. તાકીદે મંગાવો. થોડાંજ સીલક છે. કીંમત માત્ર રૂ. ૮ પોષ્ટેજ રૂ. ૧ પડશે.

દીલરજન ટાઇમ્પીસ.

શોખને પુરો કરી, મનને ખરો આનંદ મેળવી આપનાર આ ઉત્તમ ટાઇમ્પીસ જોઇ તુરત મન લોભાઇ જાય છે. ફરી વખત આ ટાઇમ્પીસ મુકી ખીજી જાતનું ટાઇમ્પીસ મંગાવવા મુદલ મરજી કરતા નથી. ખુબસુરતી અને મજબુતાઈવાળી આવી ઘડીયાળો મળવી મુશ્કેલ છે. કીંમત રૂ. ૩-૩૧-૪-૫.

જાદુઈ અપુર્વ ચીજોનો ગંજવર જથ્થો.

જાદુઈ ડબી—સેંકડો મનુષ્ય સમક્ષ આમાં બે આની પાવલી વીગેરે મુકી ઉડાવી દો અને પાછી રજી કરો, તમારો જાનાવો. જાદુગર ખતી જાવ. મીત્રોને રીઝાવો. કીંમત રૂ. ૧૧૧.

વીંધે મોહીની યંત્ર-જીવોને હસો! પેટ પકડીને હસો!! હસ્યા વીના તમારો છુટકો નથી. રડતાં બાળકને રીસાઇ ગયેલી સ્ત્રીઓને એક વખત જોવા દો. જીવો તેના ચહેરાનો બેજ મીનીટમાં ફેરફાર ગમે તેવા સુખને પણ હસવું ન આવે તો પૈસા પાછા. કીંમત રૂ. ૧૧૧-૧-૧૧૧-૨.

વીંધે કાંસાડી—આપની પત્નીના હાથની અપુર્વ શોખાં છે. આની અંદર તેલ ભરો. વાળ ઓળવાથી પોતાની મેજે દરેક દાંતે તેલ ઉતરી વાળ સુંવાળા રેશમ જેવા જીઓ ખોડા વગરના જનાવે છે કીંમત રૂ. ૧૧૧ ૦૦.

જાદુઈ છબી—જાદુનો અદ્ભુત ખેલ સેંકડો માણસની સમક્ષ મરદની ઓરત ને ઓરતનો મરદ જનાવી દો. જોનાર માણસ આશ્ચર્ય ચકીત થશે. ખાસ જોવા લાયક તમારો છે. કીંમત માત્ર રૂ. ૧૧૧.

ગુપ્ત દીપ—આ જ્ઞાનસત્તું વર્ણન અમે કરી શકતા નથી. સેંકડો ખપી ચુક્યાં છે. ખીડી પીનારને ખાસ કામનો ગજવામાં રાખવા લાયક ચાંપ દાખી કે વગર દીવાસળીએ બત્તી તૈયાર કીંમત માત્ર રૂ. ૧૧૧ અને મોટાની રૂ.

એમ. એલ. મહારાજ.

મળવાનું દેકાણું.

જનરલ ઓરડર સ્પલાયર્સ.
મુ. કાલાવડ (સીતળાનું કાઠીયાવાડ).

આખા હિંદુસ્થાન ઉપરાંત સીલોન, ખરમા, ચીન, આફ્રિકા,
અને છેક લંડન સુધી ફતેહમંદ થયેલ

બે ઉત્તમ ઔષધો. મદનમંજરી

લોહીને સુધારે છે. વીર્યને વધારી ઘટ કરે છે, જ્ઞાનતાંત્રીઓને સતેજ કરે
છે, મુત્રાશય અને વીર્યાશય સંબંધી નવાં તેમજ જુનાં દરદો. સારાં કરે
છે. બંધકુષ્ઠનો નાશ કરી દસ્ત સાફ લાવે છે, યાદશક્તીને તાજી કરે છે,
પેશાબ અને સ્વપ્નામાં જતી ધાતુને બંધ કરે છે, અને ટુંકામાં ધાતુવી-
કારના તમામ રોગોનો નાશ કરી નષ્ટ થયેલ પુરુષત્વ પાછું બક્ષે છે.

કી. ગોળી ૪૦ ની ડબી ૧ નો રૂ. ૧-૦-૦

નપુંસકત્વારી ધૂત.

આ ધૂતના લેપથી અજ્ઞાનતાને લીધે કરેલ અનેક કુકર્મોથી થયેલ
ગુપ્ત બાગની શીધીલતા, વક્તા, નસોની કમજોરી ઇત્યાદી તમામ નપુંસકત્વ
દોષ દુર થઇ પરીપુર્ણ શક્તી પ્રાપ્ત થાય છે.

કી. તોલા ૨ ની ડબી ૧ નો રૂ. ૧-૦-૦.

મોટું કેટલોગ મફત. દરેક દવાઓનું પોસ્ટેજ જુદું.

રાજવંશદ નારાયણજી કેશવજી.

આયુર્વેદોદય ઔષધાલય-અમનગર-(કાઠિયાવાડ)

મુંબઇ-નંબર ૮૨૬, કાલ્યાણેવી રોડ.

ઓ.ન. સરફીરોજશા એમ. મહેતા.

રાજ્ય રજવાડામાં જાણીતા તથા સરકારમાં મેડીકલ ઓફીસરના હોદ્દા પર નોકરી જાળવી ઉત્તમ સરફીકેટ મેળવનાર ડાક્ટર કાલિદાસની નીચે લખેલ દવાઓ માટે અનવંતા સ્વદેશ હિતચિંતક સર શીરોજશા એમ. મહેતાની સહીનું ફર્ટ ક્લાસ સરફીકેટ મળેલ છે.

જીવનોદય—તાકાતની દવા.

ધાતુ ક્ષીણતા, સ્વપ્નાવસ્થા તથા પેસાગ માર્ગે જતી ધાતુ અંધ કરી નવું લોહી અને નવું વીર્ય બનાવે છે. કોઈ પણ જાતની નબળાઈ દૂર કરી શરીરમાં ખરી તાકાત લાવે છે. ધાતુ પુષ્ટી માટે આ દવા બહુ વખણાય છે. ૩૨ ગોળીની ડબ્બીનો રૂ. ૧

સ્ત્રીઓના ખરા લાલની વાત. (અખલાજીવન)

પ્રદર, છુપણી, દરતાન સંબંધી વ્યાધી, ધાતુ વિકાર તથા સ્ત્રીઓના દરેક છુપા રોગ મટાડી શરીર તંદુરસ્ત બનાવે છે. ૬૪ ગોળીની ડબ્બીનો રૂ. ૨ મે.

વધરાવલની ઉત્તમ દવા.

પાણીના ખીંગાડથી, પવનથી અથવા ગમે તે કારણથી થયેલ વધરાવલનાં દરદ માટે અકસીર ઇલાજ. ચોપડવાની દવાની ખાટલીના રૂ. ત્રણ. પીવાની દવાની ખાટલીનો રૂ. એક.

પરમાયાને એકદમ મટાડવાની દવા.

જીનું અથવા નવા પરમાયાને અમારું બનાવેલ પ્રમેહાંકુશ નામનું મીઠ્યર ત્રણ દિવસમાં કાયદો બતાવે છે. ખાટલીનો રૂ. દોઢ,

હરસનો અમત્કારિક ઇલાજ.

દુઝતા અથવા સુકા હરસ મસાથી કંટાળેલાઓએ આ દવા વાપરવા ખાંસ બલાગણુ કરવામાં આવે છે. હરસ માટે આ ફતેહમંદ ઇલાજ છે. ૩૨ ગોળીની ડબ્બીનો રૂ. એક. તમામ દવાઓનું પોસ્ટ અર્થ જીલ્લો.

ડાક્ટર કાલીદાસ મોતીરામ.

રાજકોટ કાલીયાવાડ.

પૈસો મેળવવાનાં અખુટ સાધનો

જાણવાં હોય, ધંધો રોજગાર કરતાં શીખવું હોય, દેશ પરદેશના વેપાર સમાચાર જાણવા હોય તો આ માસીક વાંચો.

“ હુન્નર સાગર. ”

લવાજમ રૂ. ૧ અગાઉ ટપાલ સહીત, નમુનો એ આને.

વી. પી. મોકલતા નથી.

મેનેજર હુન્નરોત્તેજક કંપની. નાશીક.

અમદાવાદના એજન્ટ—

રા. રા. હીરાલાલ રામકૃષ્ણ.

નંબર ૨૦૦૦

ખાડીઆમાં શ્રીરામજીની શેરી.

સોલ એજન્ટો જોઈએ છીએ—દરેક જિલ્લામાં અમારા બંને માસીકનું કામ કરવા સોલ એજન્ટ જોઈએ છીએ. જમીનગીરી તથા રૂ. ૫૦ ડીપોઝીટ દેવા પડશે. એક જિલ્લામાં એ એજન્ટ નીમવામાં આવશે નહીં. સ્વતંત્ર ને ઉપયોગી ધંધો છે. અજમાવી જુઓ.

હુન્નરોત્તેજક કંપની.

નાશીક.

શોખીન સ્ત્રીપુરુષોને મનન કરવા યોગ્ય

માસીક “ અનંગ સાગર. ” પુસ્તક.

ચીંતાકાંત અને શોકગ્રસ્ત માણસને માટે અમૃતરૂપ છે.

અનંગશાસ્ત્ર એટલે કોકશાસ્ત્રનો સઘળો ભરપુર ખુલાસો આમાં કમે કરીને આવતો જશે. ઘણા લોકો તરફથી આવા પ્રકારનું માસીક કાઢવા બલામણ થયેથી આ એક તદ્દન નવીજ રચના છે. દરેક વાંચતા જાણનાર સ્ત્રી પુરુષ આ માસીક હાથમાં લીધા પછી પાછું પડતું મૂકતાં બહુજ દીલગીર થશે.

લોકોની નજરમાં આગળ કેવી રીતે વધવું, સૌંદર્ય કામ જળવવા જુવાન સ્ત્રી પુરૂષે શું નીચમો પાળવા, કામપણ સંસાર વ્યવહારના કામ-માં કેવી રીતે પૂર્ણ ફતેહ મેળવવી, અને આજકાલના સર્વ પુરૂષ તથા સ્ત્રીઓની શંકાઓ નીવારણ કરનાર આ માસીક છે.

આમાં નીચે મુજબ વીષયો આવશે:—

૧ સુકુમાર સુંદરીની શૃંગારમય રસીલી વાર્તા, ૨ ચમત્કારીક જાદુના ભરપૂર વીષયો, ૩ યંત્રશાસ્ત્રનું બાપાંતર આમાં મંત્ર તંત્ર સીદ્ધ કરવાના અને આસન નીચમ વગેરેના નીચમો છે. ૪ શત્રુની મતી પ્રતીબંધ કરનાર પટકર્મો, ૫ મેસ્મેરીઝમ (મોહની વીચા), ૬ ચંદ્રનયની કમળનયની ઇત્યાદી સ્ત્રીઓનું ગુપ્ત વર્ણન, ૭ સ્ત્રીઓનો રતુ ધર્મ, ૮ ગર્ભાધાન વર્ણન, ૯ આર્ચીંગન શાસ્ત્ર, ૧૦ માયા સીદ્ધી, ૧૧ આત્મસીદ્ધી, ૧૨ વાજકરણ પ્રયોગો (એટલે ધાતુ તથા વીર્ય વધારનારી દવાઓ)-૧૩ રતી અને વીરાટ સ્વરૂપની સીદ્ધી, ૧૪ સ્ત્રી પુરૂષનું સૌંદર્ય વધારવાના નીચમો તથા આપધો ઇત્યાદી, ૧૫ જ્યોતીષ સંબંધી ચમત્કારીક વીષયો. આ અમૂલ્ય વીષયો ઘણીજ મહેનતે અને મોટા ખર્ચ કરી સંગ્રહ કરેલા છે. તે આ માસીકદ્વારા સ્ત્રી પુરૂષોના અન્યોઅન્ય હાતને અર્થે પ્રસીદ્ધ કરવા ધાર્યું છે.

અગાઉ લવાજમ આપી એક હજાર ગ્રાહક થયા પછી શરૂ કરવામાં આવશે. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩ ટપાલ ખર્ચ મહીત. છુટક અંકના આના ૬ ની ટીકોટો. વી. પી. મોકલતા નથી.

જાહેર ખર્ચોના ભાવ બહુજ મોંઘા છે, માટે જોને પરવડતા હોય તેણે પુછવું.

૩. ૧ અગાઉ આપીને નામ નોંધાવો.

અમદાવાદના એજન્ટ—

રા. રા. હીરાલાલ રામકૃષ્ણ,

નંબર ૨૦૦૦ ખાડીયામાં શ્રીરામજીની શેરી.

તા. ૧ આગષ્ટ ૧૯૦૬.

મેનેજર,

મહારાષ્ટ્ર આરોગ્યસવન, નાશીક.

અ ધ ધ ધ ઓડર ઉપર ઓડર.

છપાય છે.

લુંટા લુંટ

છપાય છે.

શ્રીનાથજીનું પ્રાગટ્ય.

વૈષ્ણવ અંધુઓનો અમુલ્ય ગ્રંથ અમારા તરફથી દેવદીવાળીમાં બહાર પડશે. જેની અંદર પ્રાગટ્ય ઉપરાંત શ્રીનાથદ્વારા જવાના રસ્તાની સમજ તથા શ્રીનાથજીના સુંદર ફોટા સાથે તૈયાર થશે. ગ્રાહકો જેટલીજ નકલો છપાશે માટે વહેલો તે વહેલો તાકીદે નામ નોંધાવો. કીંમત માત્રજ દસ આના પોસ્ટેજ જુદુ પાછળથી સવા રૂપીઓ બહેર બબરો છપાવનારને તથા એજન્ટોને ઉત્તમ તક.

એજન્ટ.

પત્ર વ્યવહાર:

વડોદરા લીંબડીચોક.

ભોગીલાલ છોટાલાલ ઠક્કર.

મગનલાલ મોરારજી જુકસેલર.

જુકશેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ.

ચુનીલાલ પરભુરામ ત્રવાડી.

વડનગર (ગુજરાત)

એજન્ટ ગુજરાતી પંચ. વડનગર.

રામદાસ ગોપાળદાસ મેહેતા.

એજન્ટ સ. વિ. વડનગર.

દરરોજ ઉપયોગમાં આવે-તેવું અતિ ઉપયોગી ગર્ભાધાન વિધિ.

“ + + + સ્ત્રીના ગર્ભને તેમજ બાળકને લગતા સમસ્ત દર્દોની ઉત્તમ રીતે પીછાન આપવામાં આવી છે અને ઔષધ પણ આપવામાં આવ્યા છે. ગર્ભાધાન કેવી રીતે કરવાથી ઉત્તમ સંતાન થાય, તેમજ તે અર્થે પૂર્વે સ્ત્રી પુરૂષોએ કેવી રીતે ખાવું પીવું, અલ્પચર્યાદિ નિમ બાળવા જોઈએ તે યથાર્થ રીતે આ પુસ્તકમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. પ્રસવ, પ્રસૂતિ તેમજ સંતાનની પરિચર્યા વિશે પણ સાર વિવેચન જોવામાં આવે છે. x + x આદિ પુસ્તકોના લખનાર હોષ લેખક તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. x x વાંચી લખી શકતી સ્ત્રીઓએ આવા પુસ્તકોનો જરૂર અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ” (આર્યપ્રકાશ મુંબઈ—તા. ૨૯ મી જુલાઈ સને ૧૯૦૬.)

મૂલ્ય:—૦-૧-૦ ખાસ સ્ત્રીઓ માટે ૦-૬-૦ પોસ્ટેજ જુદું.

મળવાનું ઠેકાણું:—

એજન્ટ પુરૂષોત્તમ હીરજી જોષી.

મોટા આકાલીઆ. (કાઠીયાવાડ)

વીસમી સદીનો અમલકાર । । । નપુસકત્વની રામબાણુ દવા.
રૂ. ૧૦૦૦) એક હજારના ઇનામ વાળી.

કસ્તુરીની ગોળીઓ.

ફાયદો ન થાય તો પૈસા પાછા.

અમારી કસ્તુરીની ગોળીઓના સેવનથી ગમે તેવા નપુસકત્વમાં સ-
પ્તાયલા મનુષ્યને સંપૂર્ણ પુરૂષત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તથા હસ્તક્રિયાદિ કુટેવો-
થી થયેલું નસોનું કમતાકાતપણું ઇન્દ્રિયશિથિલતા અને નિર્ધાતાત્વ દુર થઈ
પ્રજોત્પત્તિ થાય છે.

ઉપર જણાવેલાં દરદો અમારી ગોળીઓથી નિર્મુળ થતાં નથી એમ
સાબીત કરી આપનારને રૂ. ૧૦૦૦) ઇનામ આપીશું. મુલ્ય ગોળી ૩૬ ની
૩૦૦થી એકનો રૂ.) એક.

પ્રજોત્પત્તિ-ક-ર્તા ડૉક્ટર સુર્યશર્મા.

મુ૦ ધોળકા.

 “પુરૂષ પરીક્ષા” સોનું રૂપુ અને હીરા મોતી જેવી કિમતી
ચીજો જેમ પરખીને લેવાય છે, તેમ સર્વ પ્રાણી પદાર્થો ઉપર સત્તા ધરા-
વતાં મનુષ્યની પરીક્ષા કરી તેના શુભ લક્ષણ જાણવાની કળા પ્રાપ્ત કરવી
જોઈએ. મનોરંજક અને બુદ્ધિવર્ધક ૪૪ વાતોની આ સર્વોપયોગી ચોપ-
ડીની કિમત માત્ર આઠ આના. x અનંત પંચાંગ—ઇસ્વીસનનાં હજારો
વર્ષના તારીખ, વાર અને મહિના જાણવાનું સરસ અને સુગમ સ્વદેશી
સાધન. કિમત ચાર આના. x મધનું એક બિંદુ—રસમય અને હિત
જોધક વાર્તા. બે આના. x કામસંજીવન—વિલાસી પુરૂષોને આનંદદાયી
વીર્યવર્ધક. રૂ. ૧) x વિંછીની દવા—ડાંખ ઉપર જાડુની પેઠે અસુક
અસર કરે છે. રૂ. ૦

ગુજરાત યુનીવર્સલ એજન્સી. અમદાવાદ. Ahmedabad.

२५.४.१९८३ ३२ २७.९।२ १०७.६।०२ ३।३ २।-

૨૩૨૭-ગાજગીરી વર્તમાન ૨૪૪.

“ ગુજરાતી પંચ ”

महाबाहमां प्रकट शिलां पत्राभां वा पत्रे वा मेधां दर्शयते

श्री श्री गुरुभ्यो नमः

1. The first part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Justice".

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

महाराष्ट्र शासन, न्याय विभाग, मुंबई

ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਗੰਗੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

1818

11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

1980

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

[illegible][illegible]

1951

...

1907-18-1918-1919-1920-1921-1922-1923-1924-1925-1926-1927-1928-1929-1930-1931-1932-1933-1934-1935-1936-1937-1938-1939-1940-1941-1942-1943-1944-1945-1946-1947-1948-1949-1950-1951-1952-1953-1954-1955-1956-1957-1958-1959-1960-1961-1962-1963-1964-1965-1966-1967-1968-1969-1970-1971-1972-1973-1974-1975-1976-1977-1978-1979-1980-1981-1982-1983-1984-1985-1986-1987-1988-1989-1990-1991-1992-1993-1994-1995-1996-1997-1998-1999-2000-2001-2002-2003-2004-2005-2006-2007-2008-2009-2010-2011-2012-2013-2014-2015-2016-2017-2018-2019-2020-2021-2022-2023-2024-2025-2026-2027-2028-2029-2030-2031-2032-2033-2034-2035-2036-2037-2038-2039-2040-2041-2042-2043-2044-2045-2046-2047-2048-2049-2050-2051-2052-2053-2054-2055-2056-2057-2058-2059-2060-2061-2062-2063-2064-2065-2066-2067-2068-2069-2070-2071-2072-2073-2074-2075-2076-2077-2078-2079-2080-2081-2082-2083-2084-2085-2086-2087-2088-2089-2090-2091-2092-2093-2094-2095-2096-2097-2098-2099-2100-2101-2102-2103-2104-2105-2106-2107-2108-2109-2110-2111-2112-2113-2114-2115-2116-2117-2118-2119-2120-2121-2122-2123-2124-2125-2126-2127-2128-2129-2130-2131-2132-2133-2134-2135-2136-2137-2138-2139-2140-2141-2142-2143-2144-2145-2146-2147-2148-2149-2150-2151-2152-2153-2154-2155-2156-2157-2158-2159-2160-2161-2162-2163-2164-2165-2166-2167-2168-2169-2170-2171-2172-2173-2174-2175-2176-2177-2178-2179-2180-2181-2182-2183-2184-2185-2186-2187-2188-2189-2190-2191-2192-2193-2194-2195-2196-2197-2198-2199-2200-2201-2202-2203-2204-2205-2206-2207-2208-2209-2210-2211-2212-2213-2214-2215-2216-2217-2218-2219-2220-2221-2222-2223-2224-2225-2226-2227-2228-2229-2230-2231-2232-2233-2234-2235-2236-2237-2238-2239-2240-2241-2242-2243-2244-2245-2246-2247-2248-2249-2250-2251-2252-2253-2254-2255-2256-2257-2258-2259-2260-2261-2262-2263-2264-2265-2266-2267-2268-2269-2270-2271-2272-2273-2274-2275-2276-2277-2278-2279-2280-2281-2282-2283-2284-2285-2286-2287-2288-2289-2290-2291-2292-2293-2294-2295-2296-2297-2298-2299-2300-2301-2302-2303-2304-2305-2306-2307-2308-2309-2310-2311-2312-2313-2314-2315-2316-2317-2318-2319-2320-2321-2322-2323-2324-2325-2326-2327-2328-2329-2330-2331-2332-2333-2334-2335-2336-2337-2338-2339-2340-2341-2342-2343-2344-2345-2346-2347-2348-2349-2350-2351-2352-2353-2354-2355-2356-2357-2358-2359-2360-2361-2362-2363-2364-2365-2366-2367-2368-2369-2370-2371-2372-2373-2374-2375-2376-2377-2378-2379-2380-2381-2382-2383-2384-2385-2386-2387-2388-2389-2390-2391-2392-2393-2394-2395-2396-2397-2398-2399-2400-2401-2402-2403-2404-2405-2406-2407-2408-2409-2410-2411-2412-2413-2414-2415-2416-2417-2418-2419-2420-2421-2422-2423-2424-2425-2426-2427-2428-2429-2430-2431-2432-2433-2434-2435-2436-2437-2438-2439-2440-2441-2442-2443-2444-2445-2446-2447-2448-2449-2450-2451-2452-2453-2454-2455-2456-2457-2458-2459-2460-2461-2462-2463-2464-2465-2466-2467-2468-2469-2470-2471-2472-2473-2474-2475-2476-2477-2478-2479-2480-2481-2482-2483-2484-2485-2486-2487-2488-2489-2490-2491-2492-2493-2494-2495-2496-2497-2498-2499-2500-2501-2502-2503-2504-2505-2506-2507-2508-2509-2510-2511-2512-2513-2514-2515-2516-2517-2518-2519-2520-2521-2522-2523-2524-2525-2526-2527-2528-2529-2530-2531-2532-2533-2534-2535-2536-2537-2538-2539-2540-2541-2542-2543-2544-2545-2546-2547-2548-2549-2550-2551-2552-2553-2554-2555-2556-2557-2558-2559-2560-2561-2562-2563-2564-2565-2566-2567-2568-2569-2570-2571-2572-2573-2574-2575-2576-2577-2578-2579-2580-2581-2582-2583-2584-2585-2586-2587-2588-2589-2590-2591-2592-2593-2594-2595-2596-2597-2598-2599-2600-2601-2602-2603-2604-2605-2606-2607-2608-2609-2610-2611-2612-2613-2614-2615-2616-2617-2618-2619-2620-2621-2622-2623-2624-2625-2626-2627-2628-2629-2630-2631-2632-2633-2634-2635-2636-2637-2638-2639-2640-2641-2642-2643-2644-2645-2646-2647-2648-2649-2650-2651-2652-2653-2654-2655-2656-2657-2658-2659-2660-2661-2662-2663-2664-2665-2666-2667-2668-2669-2670-2671-2672-2673-2674-2675-2676-2677-2678-2679-2680-2681-2682-2683-2684-2685-2686-2687-2688-2689-2690-2691-2692-2693-2694-2695-2696-2697-2698-2699-2700-2701-2702-2703-2704-2705-2706-2707-2708-2709-2710-2711-2712-2713-2714-2715-2716-2717-2718-2719-2720-2721-2722-2723-2724-2725-2726-2727-2728-2729-2730-2731-2732-2733-2734-2

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

24. 1941. 1942. 1943. 1944. 1945. 1946. 1947. 1948. 1949. 1950. 1951. 1952. 1953. 1954. 1955. 1956. 1957. 1958. 1959. 1960. 1961. 1962. 1963. 1964. 1965. 1966. 1967. 1968. 1969. 1970. 1971. 1972. 1973. 1974. 1975. 1976. 1977. 1978. 1979. 1980. 1981. 1982. 1983. 1984. 1985. 1986. 1987. 1988. 1989. 1990. 1991. 1992. 1993. 1994. 1995. 1996. 1997. 1998. 1999. 2000. 2001. 2002. 2003. 2004. 2005. 2006. 2007. 2008. 2009. 2010. 2011. 2012. 2013. 2014. 2015. 2016. 2017. 2018. 2019. 2020. 2021. 2022. 2023. 2024. 2025. 2026. 2027. 2028. 2029. 2030. 2031. 2032. 2033. 2034. 2035. 2036. 2037. 2038. 2039. 2040. 2041. 2042. 2043. 2044. 2045. 2046. 2047. 2048. 2049. 2050. 2051. 2052. 2053. 2054. 2055. 2056. 2057. 2058. 2059. 2060. 2061. 2062. 2063. 2064. 2065. 2066. 2067. 2068. 2069. 2070. 2071. 2072. 2073. 2074. 2075. 2076. 2077. 2078. 2079. 2080. 2081. 2082. 2083. 2084. 2085. 2086. 2087. 2088. 2089. 2090. 2091. 2092. 2093. 2094. 2095. 2096. 2097. 2098. 2099. 2100. 2101. 2102. 2103. 2104. 2105. 2106. 2107. 2108. 2109. 2110. 2111. 2112. 2113. 2114. 2115. 2116. 2117. 2118. 2119. 2120. 2121. 2122. 2123. 2124. 2125. 2126. 2127. 2128. 2129. 2130. 2131. 2132. 2133. 2134. 2135. 2136. 2137. 2138. 2139. 2140. 2141. 2142. 2143. 2144. 2145. 2146. 2147. 2148. 2149. 2150. 2151. 2152. 2153. 2154. 2155. 2156. 2157. 2158. 2159. 2160. 2161. 2162. 2163. 2164. 2165. 2166. 2167. 2168. 2169. 2170. 2171. 2172. 2173. 2174. 2175. 2176. 2177. 2178. 2179. 2180. 2181. 2182. 2183. 2184. 2185. 2186. 2187. 2188. 2189. 2190. 2191. 2192. 2193. 2194. 2195. 2196. 2197. 2198. 2199. 2200. 2201. 2202. 2203. 2204. 2205. 2206. 2207. 2208. 2209. 2210. 2211. 2212. 2213. 2214. 2215. 2216. 2217. 2218. 2219. 2220. 2221. 2222. 2223. 2224. 2225. 2226. 2227. 2228. 2229. 2230. 2231. 2232. 2233. 2234. 2235. 2236. 2237. 2238. 2239. 2240. 2241. 2242. 2243. 2244. 2245. 2246. 2247. 2248. 2249. 2250. 2251. 2252. 2253. 2254. 2255. 2256. 2257. 2258. 2259. 2260. 2261. 2262. 2263. 2264. 2265. 2266. 2267. 2268. 2269. 2270. 2271. 2272. 2273. 2274. 2275. 2276. 2277. 2278. 2279. 2280. 2281. 2282. 2283. 2284. 2285. 2286. 2287. 2288. 2289. 2290. 2291. 2292. 2293. 2294. 2295. 2296. 2297. 2298. 2299. 2300. 2301. 2302. 2303. 2304. 2305. 2306. 2307. 2308. 2309. 2310. 2311. 2312. 2313. 2314. 2315. 2316. 2317. 2318. 2319. 2320. 2321. 2322. 2323. 2324. 2325. 2326. 2327. 2328. 2329. 2330. 2331. 2332. 2333. 2334. 2335. 2336. 2337. 2338. 2339. 2340. 2341. 2342. 2343. 2344. 2345. 2346. 2347. 2348. 2349. 2350. 2351. 2352. 2353. 2354. 2355. 2356. 2357. 2358. 2359. 2360. 2361. 2362. 2363. 2364. 2365. 2366. 2367. 2368. 2369. 2370. 2371. 2372. 2373. 2374. 2375. 2376. 2377. 2378. 2379. 2380. 2381. 2382. 2383. 2384. 2385. 2386. 2387. 2388. 2389. 2390. 2391. 2392. 2393. 2394. 2395. 2396. 2397. 2398. 2399. 2400. 2401. 2402. 2403. 2404. 2405. 2406. 2407. 2408. 2409. 2410. 2411. 2412. 2413. 2414. 2415. 2416. 2417. 2418. 2419. 2420. 2421. 2422. 2423. 2424. 2425. 2426. 2427. 2428. 2429. 2430. 2431. 2432. 2433. 2434. 2435. 2436. 2437. 2438. 2439. 2440. 2441. 2442. 2443. 2444. 2445. 2446. 2447. 2448. 2449. 2450. 2451. 2452. 2453. 2454. 2455. 2456. 2457. 2458. 2459. 2460. 2461. 2462. 2463. 2464. 2465. 2466. 2467. 2468. 2469. 2470. 2471. 2472. 2473. 2474. 2475. 2476. 2477. 2478. 2479. 2480. 2481. 2482. 2483. 2484. 2485. 2486. 2487. 2488. 2489. 2490. 2491. 2492. 2493. 2494. 2495. 2496. 2497. 2498. 2499. 2500. 2501. 2502. 2503. 2504. 2505. 2506. 2507. 2508. 2509. 2510. 2511. 2512. 2513. 2514. 2515. 2516. 2517. 2518. 2519. 2520. 2521. 2522. 2523. 2524. 2525. 2526. 2527. 2528. 2529. 2530. 2531. 2532. 2533. 2534. 2535. 2536. 2537. 2538. 2539. 2540. 2541. 2542. 2543. 2544. 2545. 2546. 2547. 2548. 2549. 2550. 2551. 2552. 2553. 2554. 2555. 2556. 2557. 2558. 2559. 2560. 2561. 2562. 2563. 2564. 2565. 2566. 2567. 2568. 2569. 2570. 2571. 2572. 2573. 2574. 2575. 2576. 2577. 2578. 2579. 2580. 2581. 2582. 2583. 2584. 2585. 2586. 2587. 2588. 2589. 2590. 2591. 2592. 2593. 2594. 2595. 2596. 2597. 2598. 2599. 2600. 2601. 2602. 2603. 2604. 2605. 2606. 2607. 2608. 2609. 2610. 2611. 2612. 2613. 2614. 2615. 2616. 2617. 2618. 2619. 2620. 2621. 2622

11-10-64

... ..

1. 16 41 112 9-15 8

1945

1. The first part of the document is a list of names and titles, including "The Hon. Mr. Justice" and "The Hon. Mr. Justice".

...

[Faint handwritten notes at bottom]

1953 10/10/53 10/10/53 10/10/53

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

1971-72

